

B.I 134
v.4. pt. 2

SL No. 019323

Sr No 593.

Bibliotheca Indica.
The Aitareya Brahmana.
of the Rig-Veda
Vol IV Part II.

Call No Sans 891.221.B 814. ai s.

A. C. No 5881.

Transl and Gathering by
A. P. Dutta

SL no. 019323

॥ अथ सङ्केताक्षर सूची ॥

अ० चि० अभिधानचिन्तामणिः ।	ब्रह्माण्ड पु० ब्रह्माण्डपुराणम् ।
आर्षानु० ... आर्षानुक्तमणी ।	भ० पु० ... भविष्यपुराणम् ।
गो० ब्रा० ... गोपथब्राह्मणम् ।	मार्क० पु० मार्कण्डेयपुराणम् ।
प्रा० त० ... प्रायश्चित्तशास्त्रम् ।	नीला० ... नीलापती ।
इ० दे० ... इन्द्रदेवता ।	वा० ब्रा० धाजसनेयनाम्नयम् ।
श्री० भा० ... श्राद्धरभाष्यम् ।	

॥ अथ परिच्छेदसूची ॥

॥ अथ सप्तमपञ्चिका ॥

- (३१) अथ प्रथमाध्यायः (सत्रिणां कार्यशेषवर्णनम्) ... १
 ... तत्र प्रथमः खण्डः (उपव्रतीयस्य पशोर्बिभागः) ... १
- (३२) अथ द्वितीयाध्यायः (सत्रिणां प्रायश्चित्तानि) ... ८
 ... तत्र प्रथमः खण्डः (आहिताग्नेर्मरणे प्रायश्चित्तानि) ८
 अथ द्वितीयः खण्डः (अग्निहोत्रोद्दोहनप्रायश्चित्तानि) १४
 अथ तृतीयः खण्डः (साम्नाग्नप्रायश्चित्तानि) ... १६
 अथ चतुर्थः खण्डः (अग्निहोत्रप्रायश्चित्तानि) ... १६
 अथ पञ्चमः खण्डः (अन्धपराधप्रायश्चित्तानि) ... २५
 अथ षष्ठः खण्डः (अग्निद्राक्षादीं प्रायश्चित्तानि) ... २८

- अथ सप्तमः खण्डः (अशुविसर्जनादिप्रायश्चित्तानि) ३२
 अथ अष्टमः खण्डः (आहितान्नेः प्रायश्चित्तानि) ३५
 अथ नवमः खण्डः (अपत्नीकामिहोत्रविचारः) ४४
 अथ दशमः खण्डः (पीर्षमास्यादिविचारः) ... ४७
 अथैकादशः खण्डः (अग्निहोत्रप्रायश्चित्तशेषाः) ५१
 (३२) अथ द्वाविंशत्याध्यायः (राजसूये शूनःशेषाध्यायः) ... ५८
 तत्र प्रथमः खण्डः (हरिश्चन्द्रोपाख्यानम्) ... ५८
 अथ द्वितीयः खण्डः (") ... ६७
 अथ तृतीयः खण्डः (") ... ७१
 अथ चतुर्थः खण्डः (") ... ७८
 अथ पञ्चमः खण्डः (") ... ८६
 अथ षष्ठः खण्डः (") ... ८४
 (३४) अथ चतुर्थाध्यायः (राजसूये याजमानाध्यायः) ... १०३
 तत्र प्रथमः खण्डः (क्षत्रियस्य यज्ञाधिकारः) १०३
 अथ द्वितीयः खण्डः (देवयजनयाचनम्) ... १०७
 अथ तृतीयः खण्डः (दृष्टापूर्त्तस्यापरिज्यानिः) ११०
 अथ चतुर्थः खण्डः (तत्प्रशंसा) ... ११२
 अथ पञ्चमः खण्डः (आहवनीयोपस्थानम्) ... ११६
 अथ षष्ठः खण्डः (उत्तरोपस्थानम्) ... १२०
 अथ सप्तमः खण्डः (दीक्षाया अग्निदनम्) ... १२३
 अथ अष्टमः खण्डः (यज्ञमानभागप्राशनम्) ... १२६
 (३५) अथ पञ्चमाध्यायः (राजसूये फलवमाध्यायः) ... १३१
 तत्र प्रथमः खण्डः (विश्वन्तरोपाख्यानम्) ... १३१
 अथ द्वितीयः खण्डः (") ... १३५

- अथ तृतीयः खण्डः (अत्रियस्य ज्ञेयभङ्गाध्यायः) १३७
 अथ चतुर्थः खण्डः (अत्रियस्य भक्षो न्यपीपः) १४२
 अथ पञ्चमः खण्डः (न्यपीपवर्षनम्) ... १४४
 अथ षष्ठः खण्डः (श्रीदुम्बरादिप्रयंसा) ... १४७
 अथ सप्तमः खण्डः (फलवमसोत्रयादिप्रयोगः) १५२
 अथ अष्टमः खण्डः (नारायणसप्तमसस्य प्रयोगः) १५६

॥ अथ अष्टमपञ्चिका ॥

- (३६) अथ प्रथमाध्यायः (राजसूये स्तोत्रशय्याध्यायः) ... १६४
 तत्र प्रथमः खण्डः (प्रातस्सवनतृतीयसवनयोः) १६४
 अथ द्वितीयः खण्डः (मरुत्वतीये निविद्वानीयं) १६८
 अथ तृतीयः खण्डः (निष्केपस्ये निविद्वानीयं) १७४
 अथ चतुर्थः खण्डः (माध्यन्दिनसवने) ... १७६
 (३७) अथ द्वितीयाध्यायः (राजसूये पुनरभिषेकाध्यायः) १८२
 तत्र प्रथमः खण्डः (अभिषेकसाधनानि) ... १८२
 अथ द्वितीयः खण्डः (आसन्ध्यारोहणप्रकारः) १८६
 अथ तृतीयः खण्डः (अभिषेकप्रकारः) ... १८९
 अथ चतुर्थः खण्डः (अभिषेकसाधनप्रयंसा) ... १८८
 अथ पञ्चमः खण्डः (आसन्ध्या अवरोहप्रकारः) २०३
 अथ षष्ठः खण्डः (दिगुपस्थानादि) ... २०८
 अथ सप्तमः खण्डः (प्रपदमन्त्रादि) ... २११

- (३८) अथ तृतीयाध्यायः (राजसूये ऐन्द्राभिषेकाध्यायः) २२३
 तत्र प्रथमः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकसुतिः) ... २२३
 अथ द्वितीयः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकप्रकारः) ... २२८
 अथ तृतीयः खण्डः (ऐन्द्राभिषेकफलश्रुतिः) २३०
- (३९) अथ चतुर्थाध्यायः (राजसूये अभिषेकाध्यायः) ... २३७
 तत्र प्रथमः खण्डः (शपथप्रकारोपदेशः) ... २३७
 अथ द्वितीयः खण्डः (चतुर्विधसंभाराः) ... २४०
 अथ तृतीयः खण्डः (आसन्त्यादिसंभाराः) ... २४३
 अथ चतुर्थः खण्डः (राजाभिषेकमन्त्रः) ... २४८
 अथ पञ्चमः खण्डः (अभिमन्त्रणादि) ... २४८
 अथ षष्ठः खण्डः (अभिषेकदक्षिणादानादि) २५२
 अथ सप्तमः खण्डः (महाभिषेकप्रशंसा) ... २५७
 अथ अष्टमः खण्डः (तत्रैव गायोदाहृतिः) ... २६३
 अथ नवमः खण्डः (तत्रैव श्लोकोदाहृतिः) ... २६७
- (४०) अथ पञ्चमाध्यायः (राजसूये पुरोहिताध्यायः) ... २७२
 तत्र प्रथमः खण्डः (पुरोहितविधिः) ... २७६
 अथ द्वितीयः खण्डः (पुरोहितप्रशंसा) ... २७८
 अथ तृतीयः खण्डः (तत्रैव मन्त्रोदाहरणम्) २८१
 अथ चतुर्थः खण्डः (पुरोहित्ये योग्यायोग्यौ) २८५
 अथ पञ्चमः खण्डः (ब्रह्मणः परिमरः) ... २९०
-

॥ अथ याज्ञिकशब्दसूची ॥

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अग्निहोमः	७३	अन्वाहासोपनमः	१३३, १३४
अग्निहोमसंख्यः	१८०, १८१	अपयथाः	१००
अग्निहोमवम्	७२, ७३	अप्युत्पत्तिता	१०८, १११
अग्निहोमहवधी	२४, १०५	अप्यभिष्ठाभिः	११५
अग्निहोत्री	१५	अप्यभिष्ठाभिः	२०१
अग्न्याग्नेयम्	७५, ७३	अतीयोमः	३३
अग्नावाकः	४	अपतिरथ (सूक्त)	२१२
अग्नीतपुनर्वप्यम्	११७	अपुसमती	१३
अग्रवसवः	८८, ८९	अभिमन्त्रणम्	१८८, २४८, २५३
अग्निरावः	४३	अभिमर्शः	१५५
अग्न्यपिहोमः	४३	अभिमर्शकम्	११८
अदयः	१५०	अभिवन्	१०१, १०५
अभिवितम्	१	अभिविचलम्	१८३
अधिवचनं (चर्म)	१४०	अभिमर्शकः	२४९
अधिवचनं (फलके)	१४१	अभिवचनीयः	७८, ८१, ८८
अध्वर्युः	८	अभ्याहोमम्	२४७
अनन्तापुरुषः	४२	अभ्याहा	३९
अदुःख्यता	१२२	अभ्यस्यः	८९, १८३
अनुचरः (द्विजन्तः)	१२२	अभ्यस्य	४५
अनुमतिः	७८	अभ्यस्यम्	३४
अनुपपन्नम्	१८३	अभ्यासा	१८३
अनुचानः	१२९	अभ्यासा	४५, ४६
अनुश्रव्या	१११, ११४, ११५, १२०	अभ्यासप्राप्तः	२०-२४१

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अष्टातम्यानि	१८५	आकारचक्रम्	१८४
असर्ववृत्ताः	१०८	आह्वयनीयः	५६, २०६
असर्वसौम्याः	१०८	आहिताग्निः	८-१९, २५
असुरयज्ञः	२५		
अहुतात्	१२८	इडापापी	२४६
अहुताद्	१०४	इन्द्रनिहवः	१६८
		इन्द्राभिमन्त्रणम्	२२८
आक्षयातो	१०१	इन्द्राभिवेकः	२२८
आग्निवती	२७	इन्द्राभ्युत्कीर्णम्	२२७
आग्नीभः	४	इष्टम्	१११
आग्नेयः (भिगद्)	३	इष्टापूर्तम्	१११
आग्नेयी	९७		
आयस्यम्	४२	उक्त्यम् (दिविर्धं)	१६७
आग्नेयस्यस्थाली	१५१	उक्त्यः	४२
आग्नेय्यापी	४३	उक्त्यसंख्याः	१७८
आतपवर्णाः	१८४, २००, २४५	उक्त्यस्थाली	१५१
आर्मेयः	४	उत्थवस्यस्वत्	१७१
आदित्यस्थाली	१५१	उत्सर्जनम्	८२
आर्षवनीयः	१५१	उद्घनम्	५१
आर्षीर्षाभः	४२	उद्घवसान्नीया	१२१, १८३
आर्षीर्षाभः	१५४, १६०	उदुम्बरशाखा	१८४, २४५
आर्षीर्षाभः	८	उद्गाता	४
आर्षीर्षाभः	५७	उद्गान्	१६८
आर्षीर्षाभः	४२	उद्गासनम्	१२, ५७
आर्षीर्षाभः	१८८, १८०, २२५, २२६	उद्घयम्	२२
आर्षीर्षाभः	४३	उद्घेता	४
आर्षीर्षाभः	३८	उद्घाता	४
आर्षीर्षाभः	१५०, १८४, २००, २२६	उद्घारकीर्णः	३०८

श्रवः	पृष्ठा	संख्या	पृष्ठा
अकहदा	१२२	श्रीमदस्यः	१००
अकहदाः	१५०	श्रीदुन्दु	१५३, १५४
अपसा	१०५	श्रीप्रासनः (अभिः)	२१३
अपवसपः	१०	अपानमः	१०५
अपवासः	३८	करवाः	१
अपविगुलपनम्	४	कलिः	७५
अपनीता	१२४	कुम्भः	५०
अपकन (आसन)	२०६	कृष्याः	१००
अपकानम् १०६, ११०, १२१, १२२		कतम्	७६
अपकरवम्	८१	अपानिनम्	१०५
अपाधिः	४२	अपानुपानि	१०५
अपानसुदा	१५	अपियनम्	१०६, १०८
अपयसामा	१६६	अपानवती	१६
अकस्यम्	१०५	अपः	१६७
अकस्यमीपनम्	३२	नाथा	६२
अकस्यदिवि	१३०	नाथापतिमरः	१००
अकस्यतिमरः	१००	नाथपत्यः	५६, २०६
अकस्यः (ग्रीडः)	१८०	नाथपतिः	७
श्रीकाङ्कम्	१६५	नाथः	२१३
श्रीकाङ्क्याः	१०८	मीकाङ्क्याः	२००
श्रीकः	१२१	मीरितीत (पूज)	१०२
श्रीक्री	२१५	पदीकयम्	१०७
		नाथपति	७
		नाथापति	११३
श्रीकान	१०१	कनम्	१००

ग्रन्थः	पृष्ठा	ग्रन्थः	पृष्ठा
ब्रह्मसूत्रः	१८४	वाल्मीकिपाण्डुः	३८
ब्रह्मसूत्रः (दश)	१५१, १५४	वायुपुराणः	७६
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१५५		
ब्रह्मसूत्रादात्मम्	१५८	धान्याः	२
ब्रह्मसूत्ररचनम्	१८०	धान्या	१०२
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१५३	भारतवर्षाः	१५०
ब्राह्मणशास्त्रानि	४२, ४३	भुवनाखी	१५१
बौद्धी	४४	भुवना	१२०
ब्रह्मोत्पत्तिः	१८०, १८१	दशमप्रश्नम्	३५
		नद्वेष्टिः	४२
ब्रह्मसूत्रम्	४०	नारायणसूत्रम्	१५८
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	३५	निन्दः	४
बौद्धशास्त्रानि	१८४, २००	निन्दोक्तम्	८२
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	४१	निन्दोक्तप्रश्नम्	३४
ब्रह्मसूत्र (त्रयम्)	१८०	निन्दः	४२
ब्रह्मसूत्रम्	४६	निन्दोक्तप्रश्नम्	१०५
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	४४	निन्दोक्तः	२००
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	४८	निन्दः	३५४
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१५१	निन्दोक्तव्यम्	१०२
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१२४	निन्दः	४
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१२४		
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१०५	यज्ञसूत्रः (अथ)	१८०
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१८२	यज्ञसूत्रानुवाकः	१०२
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१०८	यज्ञसूत्रानुवाकः	२००, २०२
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१०८	यज्ञसूत्रानुवाकः	४
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	५१	यज्ञसूत्रानुवाकः	३४
ब्रह्मसूत्रव्याख्यानम्	१५०	यज्ञसूत्रानुवाकः	३००

क्रमांकः	वृत्त	क्रमांकः	वृत्त
सकलम्	२	उपरोद्धिवापनम्	१३५
परिवहना	१३१	पुस्तकम्	१३६
परिमलः	१८१	पुस्तकम्	१३७
परिवापः	२	बीजा	१३८
पर्यटनः	१९	पौर्णमास्यम्	१३९
पर्यटनिककरणम्	८१	प्रतिभरिता	१४०
पवमानः	१६	प्रतिपत् (वाङ्मयी)	१४१
पनमानोक्षणम्	१६०	प्रतिपत् (वाङ्मयी)	१४२
पवित्रता	१८	प्रतिप्रस्थाता	४
पञ्चकर्मः	४२	प्रतिपिडा	१४३
पञ्चयज्ञः	४२	प्रतिपिडा	४
प्राकृत्यसंस्थाः	४२	प्रत्यभिप्रेतः	१४४, १४५
प्राकृत्याः	४२	प्रत्ययरीक्षणम्	१४६
प्राची	२४५, २४६	प्रपदम्	२४७, २४८, २४९
प्राकाशनेजनम्	२८९	प्रपदमन्तः	२५०, २५१, २५२
प्राकाशनेप्रती	२९०	प्रज्ञायनम्	४७
प्रायम्	२८९	प्रक्षीणा	४
प्राश्निकः	५३	प्रायश्चित्तः	१५
पिण्डयज्ञः	४२	प्रश्नाः	२००
पिण्डयज्ञी	२३६		
पुनरभिषेकः	१८३	फलते	१५०
पुरोक्ताः	२, २७	फलचमनः	१५१, १५२, १५३
पुरोक्ताश्रयात्री	२१६	फलचमनसौ श्रयणम्	१५४
पुरोधा	२०५		
पुरोधातारः (त्रयः)	२८०	वहम्	१५५, १५६
पुरोधुवाक्या	२७	वधिः	४३
पुरोधिताः	२०६	वृद्धवृद्ध	१५७, १५८
पुरोधिताः (त्रयः)	२८०	वृद्धवृद्धम्	१५९

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
अक्षरः परितरः	२८३	अक्षरः	१३६
अक्षरः (अट्)	२८८	अक्षरः	१०५
अक्षरः	१२८	अक्षरः	१०६
अक्षरः	४, १२८	अक्षरः (यक्षुषा)	१०८
अक्षरः	१०४	अक्षरः	२७
अक्षरः	१०५	अक्षरः	१८०
अक्षरः (प्रगायः)	१६८	अक्षरः	१८०, २०८
अक्षरः	४	अक्षरः	४८
अक्षरः	१२८	अक्षरः	१०४
अक्षरः	१३५	अक्षरः	७७
अक्षरः	१२८	अक्षरः (अक्षरः)	१६६
अक्षरः	२३	अक्षरः (प्रतिपत्)	१६३
अक्षरः	२००	अक्षरः	४६
अक्षरः	२००	अक्षरः	२०६, २०७
अक्षरः (प्रगायः)	१६८	अक्षरः	२८
अक्षरः	४४	अक्षरः	४३
अक्षरः २१५, २५५, २५८—२७३	१६६	अक्षरः	१२९
अक्षरः	१०५	अक्षरः	२८
अक्षरः ६८, २५८—२६२, २६४, २६८	४	अक्षरः	८१
अक्षरः	४	अक्षरः	१५९
अक्षरः	१२७, १२८	अक्षरः	२८८
अक्षरः	१२८	अक्षरः	२७
अक्षरः	७७	अक्षरः	१६८
अक्षरः	४३, २५८	अक्षरः	२००
		अक्षरः	२००

क्र.सं.	नामः	पृष्ठा	पर्यन्तः	पृष्ठा
१	संज्ञाः	१	१	१
२	विज्ञानरिष्टः	२	२	२
३	नेत्रवाक्यी	२२	२२	२२
४	व्यापञ्चानि	२१	२१	४१
५	व्याहृतयः	१८५	१८५	६७
६	व्रतपत्नीष्टिः	१४	१४	७
७	व्रतपदः	४	४	१८०
८	व्रतश्रद्धिः	३४	३४	४२
९	व्रतानि	३	३	१०७
				१११, ११५, १२१
				६९
१०	व्रतपदः	२३८, २०२	२३८, २०२	१८४, १४१, १४५
११	व्रतानि	४	४	३, ८१
१२	व्रतानि	१०५	१०५	१०, १०
१३	व्रतानि (वादश)	३, १८१	३, १८१	१७४
१४	व्रतानिवाचनम्	२०२	२०२	१००
१५	व्रतानम्	२२८	२२८	५०
१६	व्रतान (भूक्त)	२१२	२१२	४३
१७	व्रतानिष्टिः	३१	३१	३
१८	व्रतानः	१०५	१०५	४
१९	व्रतानम्	१०५	१०५	४०
२०	व्रतान्यायः	८१	८१	२०२, १५४
२१	व्रतानःवपम्	८८	८८	५५६
२२	व्रतानम्	४३	४३	५००
२३	व्रतानि	४९	४९	११३, १२६, १४४, १५५
२४	व्रतानः	२६३, २६४, २६८	२६३, २६४, २६८	४२
२५	व्रतान (निगदः)	४	४	४९
				४९
				२१३
२६	व्रतानिमानम्	४३	४३	५३

शब्दः	पृष्ठा	शब्दः	पृष्ठा
सुप्तशस्त्राणि (सिंघत्) ...	१७८, १८०	शुभिक्षाः ...	४२
श्रीश्राणि (श्राद्ध) ...	१८२	शिरस्त्रकमिपुः ...	१००
श्रीमाः (घट्) ...	१७८	शिरस्त्रकदिष्टिः ...	३८
श्रीली ...	१५६	शुमान् ...	१२८
श्रीलीपाकः ...	१५६	शुतादः ...	१०४
श्रीः ...	१५६	श्रीमा ...	४
श्रीन्दमानाः ...	२००	श्रीतुः शस्त्राणि (घट्) ...	३
शुक् ...	२४	श्रीशकाः ...	३
शुभिक्षसंख्याः ...	४३	श्रीशकायां शस्त्राणि (घट्)	३
		श्रीषाः ...	१०८

॥ अथेहालीच्यस्थानसूची ॥

पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०	पृ०	पं०
२	१	२	८	८	२०	२०	८	३०	२०
४४	१०	४८	२	५१	१०	५२	१६	५८	५
५८	१८	५८	१८	६०	१	७२	११	७२	१८
७२	११	८६	१६	८०	७	८०	११	८०	१२
८४	८	८४	११	१०३	५	१०६	११	१०३	१६
११६	८	१२४	५	१२१	५	१२२	१८	१२०	१८
१३०	२१	१३८	५	१३८	११	१४१	२	१४६	५
१५८	६	१८२	८	१८०	१३	१८६	२६	१८८	३४
१८८	१६	२०८	८	२१६	१	२२४	१६	२२०	१५
२२१	१	२३६	७	२३१	१२	२३६	२०	२३०	८
२४५	२	२५१	१	२५२	११	२५२	१२	२५२	१४
२५२	१५	२५३	२	२५६	१०	२५६	११	२५३	१३
२५६	२२	२५८	१३	२५८	२	२६१	१७	२६४	२२
२६५	११	२६५	५	२६८	१०	२६८	१३	२६८	१५
२७०	१२	२७०	१५	२७४	५	२७७	१७	२७५	८
२७८	१८	२८५	३८	२८०	१०	—	२८२	१८	

॥ अथैतरेयविषयसूची ॥ :

— ७७७ —

- १ अग्निष्टोमयज्ञः (अ्योतिष्टोमीयैकाहविशेषः) १भा० १२८०—१भा० १३५८०
 २ उक्तयक्रतुः (अ्योतिष्टोमीयैकाहविशेषः) १भा० १३५—१३६८० ।
 ३ षोडशिश्रयोगः (अ्योतिष्टोमीयैकाहविशेषः) १भा० १३५—१३६८० ।
 ४ अतिरात्रक्रतुः (अ्योतिष्टोमीयैकाहविशेषः) १भा० १३६—१३७८० ।
 ५ गवामयनसधम् (संवत्सरसत्रविशेषः) १ भा० ३०४—३६५ ८० ।
 ६ आदित्यागामसधम् } (संवत्सरसत्रविशेषौ) १भा० ३३०—३३१८० ।
 ७ अङ्गिरसामयनसधम् }
 ८ भरतवाहशाहयागः } (अष्टौषविशेषौ सत्रविशेषौ च)
 ९ अष्टवाहशाहयागः } १भा० ३६६ ८०—३भा० १६९ ८० ।
 १० अग्निहोत्रयागः (ह्यौषविशेषः) ३भा० १६३—१६५, ४भा० ४४—५८ ८० ।
 प्रकीर्षकम् ३भा० १६५८०—४भा० ८ ८० ।
 आहितमिः प्रायश्चित्तानि ४भा० ६—४४ ८० ।
 शौनःशेषाध्यायः ४ भा० ५६—१०९ ८० ।
 ११ रात्र्यध्वयक्रतुः (सोमयागविशेषः) ४भा० १०३—१०९ ८० ।
 सर्वयज्ञमाघारणविधयः ... ४भा० १०४—१६० ८० ।
 ऋच्यन्तः परिमरः ४भा० १६१—३०० ८० ।

सदञ्च आह्वये एकादश यज्ञा विहितानि इति सङ्क्षेपः ।

* इति आरभ्य सत्रविषय-सूचीपत्रानि चतुर्भाषायाः शेषं वेदितव्यानि ।

॥ अथ सभाध्येतरेयविषयसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

सायणभाष्यभूमिकारम्भः	१
वेदान्तस्य तन्निर्वचनादिकञ्च	१
सौश्रुतचिकित्सान्यासां वेदानधिकारित्वम्	२
वेदस्थापौढवेद्यत्वनिरूपणम्	३
वेदार्थाभिगमस्याप्यावश्यकत्वनिर्णयः	४
वेदार्थाभ्युक्तानुमानयोः फलतारतम्यम्	४
भूतार्थवादस्य स्वार्थेऽपि प्रामाण्यम्	५
वेदस्य भागद्वयकथनम्	६
ब्राह्मणग्रन्थलक्ष्यनिर्णयाधिकारणम्	६
येतरेयनामनिर्वचनादिकम्	७
येतरेयनामस्य प्रधानतो विषयनिर्णयः...	८
सोमयागेषु ष्योतिष्टोमस्य प्राधान्यम्	८
ष्योतिष्टोमस्य प्रकृतित्वकथनम्	९
सकृत्प्रादीनां विष्टतित्वकथनम्	९
अश्विनवराहस्यादी वक्तव्यत्वेऽप्यष्टौत्रत्वम्	१०
अश्विनस्य षोडशनिर्णयाधिकारणम्	१०
इष्टिगतयोरपि याव्यानुवाक्ययोर्द्वौत्रत्वकथनम्	११

॥ प्रथमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १२ पृ० ॥

प्रथमा मिष्टि विधातु मन्त्रविष्णोश्च प्रथमा	...	१३
चादशसु शक्नुं व्याप्यशस्त्रस्य प्राचण्यम्	...	१३

वाद्ग्रसु शस्त्रेषु आदिमारुतशस्त्रस्यान्तिमत्वम्	...	१४
दीक्षणीयेषु विधानम्	...	१५
अन्नाविष्णवोः प्रथमोक्तमत्वात् मध्यदेवताना मप्युपलक्षकत्वम्	...	१६
अन्नाविष्णवोः सर्वदेवताल्लक्षकत्वम्	...	१७
आस्रविष्णवयोः पुरोडाशप्रथोः यज्ञस्याद्यन्तावयवत्वम्	...	१७
आस्रविष्णवयोः पुरोडाशप्रथोः ब्रह्मवादिचोद्यम्	...	१८
दीक्षणीयेषु प्रतिष्ठाकामस्य द्रव्यान्तरविधानम्	...	१८
द्वतचरुणा व्यप्रतिष्ठादोषपरिहारकथनम्	...	२०
द्वतचरोः प्रतिष्ठाहेतुत्ववेदनप्रशंसनम्	...	२०
कालविधानम्	...	२१
सप्तदशसामिधेनीविधानम्	...	२२
इन्द्रिभोमयोः पौवापर्याभावनिर्यायाधिकरणम्	...	२५
त्रिप्रस्य भोमपूर्ववनियमाभावनिर्यायाधिकरणम्	...	२५
सामिधेनीनां सङ्गाविकल्पाभाव निर्यायाधिकरणम्	...	२६
वेद्यस्य सामिधेनीसङ्गानिर्यायाधिकरणम्	...	२७
प्रस्रतौ गोदीहनिर्णयाधिकरणम्	...	२७
वेष्टधादौ सामिधेनीकर्षनिर्यायाधिकरणम्	...	२८
इष्टिप्रस्रस्य निर्वचनादिकम्	...	३०
आहूतिप्रस्रस्य निर्वचनादिकम्	...	३०
ऊतिप्रस्रस्य निर्वचनादिकम्	...	३०
होतृप्रस्रस्य निर्वचनादिकम्	...	३१
दीक्षितस्य गर्भसाम्यत्वेन संस्कार्यत्वकथनम्	...	३४
अद्भिरभिधेचनसंस्कारः	...	३४
नवनीतेनाभ्यङ्गनसंस्कारः	...	३५
नेत्रयोरुद्भनसंस्कारः	...	३५
दर्भपिङ्गूलैः प्रावणसंस्कारः	...	३६
प्राचीनदर्शाख्यशालाप्रवेशविधिः	...	३७
देवयजने उपवेशनसंस्कारणयोर्विधिः	...	३७

दीक्षितस्य देवयजनाद् बह्विर्भोगनिषेधः	१७
वासःपरिधानसंस्कारः	१८
कृष्णाजिनोच्छादनसंस्कारः	१८
सुष्टीकरणसंस्कारः	१८
सुष्टिद्वयप्रशंसनम्	१९
अवभृथगमनात् प्राक् कृष्णाजिनोच्छोचनम्	१०
कृष्णाजिनोच्छोचनकाले वासस उन्मोचननिषेधः	१०
दृष्टादीनां संस्कारहेतुत्वाभावनिरुपयाधिकरणम्	११
दीक्षणीयेष्टौ प्रथमस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या	१२
द्वितीयस्याज्यभागस्य पुरोनुवाक्या	१२
तृतीयस्य प्रथमद्वितीयाज्यभागयोः पुरोनुवाक्याक्षयम्	१३
प्रथमद्वितीयाज्यभागयोरन्यत्पुरोनुवाक्याक्षयम्	१६
प्रधानहृद्विधिं याज्यानुवाक्याविधानम्	१४
याज्यानुवाक्ययोरनुवाक्याया एव प्राथम्यम्	१५
यज्ञस्य रूपसम्बन्धलोपदेशः	१५
अग्नेर्विर्ष्यांश्च दीक्षापालत्वेन प्रशंसनम्	१६
त्रिष्टुप्कृन्दस इन्द्रियसाधनत्वेन प्रशंसा	१६
याज्यानुवाक्ययोः समुच्चयनिरुपयाधिकरणम्	१७
स्त्रियुक्तदागे गायत्रीच्छन्दस्क्रयोर्याज्यानुवाक्ययोर्विधानम्	१८
आयुष्कामस्योष्णिक कृन्दस्क्रयोर्विधानम्	१९
स्वर्गकामस्यानुष्टुप्कृन्दस्क्रयोर्विधानम्	५०
श्रीकामस्य बृहतीच्छन्दस्क्रयोर्विधानम्	५०
यज्ञकामस्य पङ्क्तिच्छन्दस्क्रयोर्विधानम्	५१
वीर्यकामस्य त्रिष्टुप्कृन्दस्क्रयोर्विधानम्	५१
पशुकामस्य जगतीच्छन्दस्क्रयोर्विधानम्	५२
अश्वकामस्य विराड्कृन्दस्क्रयोर्विधानम्	५२
विराड्कृन्दसः पञ्चवीर्यत्वेन प्रशंसा	५३
विराड्कृन्दस्क्रयोः संयाज्ययोगित्वत्वेन विधानम्	५५

द्वैरक्षितस्य सत्त्वपदनविभागम्	५६
सूयतदनमन्त्रः	५६
चतुर्दशस्यैव मन्त्रत्वम्	५७
विषजस्यस्य चतुःपर्यायत्वम्	५८

॥ प्रथमपश्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ६० ५० ॥

प्रायणीयप्रवर्षनिर्णयः	६१
प्रायणीयोदनीयधोरिक्तोः प्रश्नां भा	६१
व्याख्यायिका - प्रायणीयेष्टौ देवताविशेषविधागार्था	६२
प्रायणीयेष्टौ पुरःस्थादिभ्यः पथ्यादेवताया यागविधिः	६३
दक्षिणदिश्वर्तिनोऽग्नेयागविधिः	६३
पश्चिमदिश्वरस्थितस्य सोमस्य यागविधिः	६३
उत्तरदिश्वरस्थितस्य सवितुर्यागविधिः	६३
ऊर्ध्वदिश्वर्तिन्या अग्नेयागविधिः	६३
पथ्यादीनां मास्येन यागो, दिनेस्तु वरुणा	६३
पञ्चदेवतायजननेव यज्ञस्य पारुक्तत्वम्	६७
पञ्चप्रयाजानां प्रकृतानुष्ठानप्रकारः	६८
प्रायणीयेष्टौ प्रयाजाधुतो तत्रोक्तस्य अश्वकामस्य प्रागपवर्गत्वम्	६८
— अश्वकामस्य दक्षिणापवर्गत्वम्	७०
— प्रयुक्तकामस्य प्रत्यगपवर्गत्वम्	७०
— यज्ञकामस्य उत्तरापवर्गत्वम्	७१
— स्वर्गकामस्य ऊर्ध्वपवर्गत्वम्	७१
वाक् सम्यग्दत्तत्वेन पथ्यायागस्य प्रश्नां भा	७१
प्राणःपानसम्यग्दत्तत्वेनाग्नेयोमयोः प्रश्नां भा	७१
प्रेरकत्वेन सविष्टदेवतायाः प्रश्नां भा	७१, ७२
प्रतिष्ठाहेतुत्वेनाग्नेः प्रश्नां भा	७१, ७२
चतुःस्वरूपत्वेन अग्नेयोमयोः प्रश्नां भा	७१

शक्रबीषेष्टौ अक्षरगतः सर्वदेवतानां क्वातिनिरूपणम्	७५
• प्रथमदेवतायाः पथ्यावाः पुरोडुवाक्या	७७
• पथ्यादीनां पथ्यानां देवतानां क्रमेण याण्यानुवाक्ये	७८
• पथ्यादीनां पथ्यानां देवतानां क्रमेण संयाज्ये	८०
ग्राखान्तरीयस्थानुयाजवर्जनस्याशङ्का	८५
प्रयाजवदशुयाजवत् कर्त्तव्य मिति विधिः	८६
पत्नीसंयाजानां समिष्टयजुषश्च निषेधः	८६
निष्कासस्थापनविधिः	८७
उदयनीयेष्टौ याण्यानुवाक्यानां शब्दात्मविधिः	८८
प्रायश्चीयेष्टौ निहितस्यादित्यस्य चरोः प्रशंसा	८८
द्विहितायाः प्रथमायाः पथ्यादेवताया उदयनीयेष्टौ उत्तमात्विधानम्	९०
भीमांसा— निष्कासस्तोदयनीयसंस्कारनिर्णयाधिकरणम्	९१

॥ प्रथमपश्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ८२ पृ० ॥

सोमक्रयस्य दिङ्गनिरूपणम्	९३
प्राचीनवंशं नीयमाने सोमे प्रतिथयान् ऋचामष्टत्वादष्टसङ्ख्यायः प्रशंसा	९४
प्रे वमन्तः— सोमप्रवहणीनाम्	९८
सोमप्रवहणीनां श्रष्टानां विधानम्	९८
पुण्यकर्मकरणकालेऽपि पापसम्भवहेतुनिरूपणम्	१०१
श्वेत्तस्यैव भन्तादिपाठविधिः	१०१
श्वेततयानुष्ठानस्य निषेधः	१०१
भारुगशा सोमप्रवहणीपाठसमापनस्य हेतुकथनम्	१०५
सोमस्य शकटाद्वरोहणविधिः	१०८
शोखायिका—सोमोपावहरणस्य दिग्विधानार्था	१०८
सोमस्य जयहेतुत्वकथनम्	११०
श्वर्षपादेन विधेवानां सुमयनप्रकारोपदेशः	१११

आतिथ्यैः विधानं कालविधीयञ्च	११९
नवकपाजहविर्भ्राज्या विधानम्	११९
विष्णुदेवतत्वविधानम्	११९
संस्कृतकथनं नामहेतुञ्च	११९, ११९
थाप्याशुवाक्ये	११९
प्राखान्तरीयनिर्वापमन्त्रप्रशंसा	११९
अग्निमन्थनविधानम्	११५
अहंभीयागते गोहिंसनस्य युगान्तरधर्मतेति चक्षुष्या	११५
मीमांसा— वैश्वदेवधर्मानतिदेशनिर्णयाधिकरणम्	११६
प्रेक्षमन्त्रः— अग्निमन्थनीयानाम्	११६
आतिथ्यैश्चै अग्निमन्थनीयानां त्रयोदशानां विधानम्	११६
अग्निमन्थने रक्षीकृतानां नवानां विधानम्	१२१
ब्राह्मण्यग्न्यविहितत्वात्वा एवाहुतेः स्वर्गाहुतित्वनिरूपणम्	१२६
अब्राह्मणपरिचयः (सत्युक्तः)	१२६
आतिथ्यैश्चै आह्नभारायोः पुरोशुवाक्याद्यविधिः	१२९
— — थाप्याह्नविधानम्	१२९
प्रधानहविषोः थाप्याशुवाक्याविधानम्	१३३
संथाप्ययोर्विधानम्	१३३
इडाभक्षणादूर्ध्वं कर्त्तव्यानां निवारणम्	१३३
इडाभक्षयस्य देविध्यवर्णनम्	१३३
प्रयाजाशुयाजानां प्रकृतत्वापकृतत्ववर्णनम्	१३५
आतिथ्यैश्चै अशुयाजानां विधिः	१३७
दोषिकावहनदृष्टान्तेन अशुयाजानां मभानेऽपि दोषाभावनिरूपणम्	१३७
मीमांसा— प्रायश्चीयातिथ्योः शंयिङ्कान्तताधिकरणम्	१३७
— — परशंयिङ्कान्ततानिर्णयाधिकरणम्	१३७
निष्ठाशुवाह्नविधानम्	१३७
विकल्पैश्चै दोषाः, परिमह्यायां त्रयो दोषाश्चेति कथनम्	१३७

॥ प्रथमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः १४० पृ० ॥

आख्यायिका— प्रवर्ग्यप्रकारणारम्भायिका	१४०
प्रवर्ग्यस्य साधनाणां सम्पादनविधिः	१४१
प्रवर्ग्यमन्त्रः— प्रवर्ग्याभिरवमन्त्राणाम्	१४२
प्रवर्ग्यस्य व्यतुष्ठापनमन्त्रः	१४२
अभिरवस्य (२१) एकविंशत्यृचां विधानम्	१४४
— (१३) त्रयोदशर्चां विधानम्	१४७
— (७६) षट्सप्तत्यृचां विधानम्	१५१
— पूर्वपटलसमाप्तिकारिका	१५७
— उत्तरपटलारम्भकथनम्	१५८
— (२१) पुनरेकविंशत्यृचां विधानम्	१६०
— पटलसहायकरणतात्पर्यकथनम्	१५७
ब्रह्मभिर्मन्त्रै रनूत्यानादीनां षष्ठी कर्मणां विधानम्	१६२
व्यपराह्णोऽपि याव्यामन्त्रद्वयविधिः	१६३
अनुवषट्कारमन्त्रः तद्विधानञ्च	१६२
प्रवर्ग्यस्य शास्त्रान्तरप्रसिद्धौ ब्रह्मजपमन्त्रः	१६३
होमादूर्ध्वं होत्रा पठनीयानां सप्तर्चां विधिः	१६३
शोम-धर्म-वाजिनानां खिललव्यवदाननिषेधः	१६३
प्रवर्ग्यस्य हविःशेषभक्षण्ये होतुः पतीत्या	१६४
पात्राणां संसादने होतुर्मन्त्रद्वयम्	१६५
उत्तमदिनेऽपराह्णे समधिकाना षट्चां पाठविधिः	१६५
अभिरवस्य समाप्तिमन्त्रविधिः	१६५
देवमिष्टुनरूपेण प्रशंसा	१६५
उक्ताथर्वेदनस्य तद्देदनपूर्वकानुष्ठानस्य च प्रशंसा	१६७
आख्यायिका— उपसद्विधिविधानार्था	१६६
उपसत्सु प्रधानमन्त्रत्रयाणां विधानम्	१७६
मन्त्रत्रयादन्तारा द्वादशयारागनिर्वृत्तपदेशः	१७२

धर्मविशेषेषु उपसत्सम्बन्धसङ्घातार्थकम्	१७५
सन्धाकालोत्तराणां मधिकृतः	१७६
मीमांसा -- उपसदा भावर्तनीयत्वनिर्णयाधिकरणम्	१७७
उपसदां विषयहेतुत्वेन प्रशंसा	१७८
तानूनमस्य विधानार्थिकाया आख्यायिकाया आरम्भः	१७९
वासो निर्वहनम्	१८०
परस्परदोषनिषेधः	१८१
उपसदाः पूर्वं मनुष्ये यत्नम्	१८२
अग्निं ध्येयवान्धीर्यस्यैः तर्हिष उपसत्समुत्पत्तिविधानम्	१८३
उपसदां मुद्रादेवतयोः प्रस्तावः	१८४
देवदेवतयोर्विधानम्	१८५
वज्रभूतस्या वृत्तोपपन्नस्य विधिः	१८६
विद्युत्प्रदानीनां सप्रलोकानां क्रमान् चतुस्तारत्वम्	१८७
पूर्वापरारूढयोः सामधेनीनां विधानम्	१८८
धातुप्रापरीनुवाक्यानां विधानम्	१८९
उपसदां मुद्रादेवतयोः प्रस्तावः	१९०
प्रोक्तः -- अग्निं ध्येयवान्धीर्यस्यैः तर्हिष उपसत्समुत्पत्तिविधानम्	१९१
अग्निं ध्येयवान्धीर्यस्यैः तर्हिष उपसत्समुत्पत्तिविधानम्	१९२
मीमांसा -- तदुपसदां भावर्तनीयत्वनिर्णयाधिकरणम्	१९३
उपसदां प्रयत्नानुष्ठानविधयः	१९४
आय्यावणविधिः	१९५
व्याप्याधनविधिः (भोगस्य)	१९६
तानूनमस्य क्रमकर्मत्वनिर्णयम्	१९७
निष्कृतिविधिः (भोगस्य)	१९८
मीमांसा -- उपसदां प्रयत्नानुष्ठानविधयः	१९९

॥ प्रथमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १८५ पृ० ॥

आख्यायिका— सोमक्रयविधानार्था	...	३...	१८६
सोमक्रयस्य विधानम्	१८७
मन्त्राणां मन्त्रध्वनिविधानम्	१८८
मौमांसा— द्रव्याणां समुच्चयत्वनिर्णयाधिकरणम्	१८९
प्रैशमन्तः— अग्निप्रणयनीयानां ऋचाम्	१९०
अग्निप्रणयनीयानां प्रथमर्ग-विधानम् ब्राह्मणस्य	१९१
प्रथमर्ग-विधानम् क्षत्रियस्य	१९२
प्रथमर्ग-विधानम् वैश्यस्य	१९३
द्वितीयादीनां समाप्ता ऋचां विधानारम्भः	१९४
आद्यन्तयोस्त्रिराष्टत्प्रा द्वादशत्वापादनविधिः	१९५
प्रैशमन्त, ऋविज्ञानप्रवर्त्तनीयानां ऋचाम्	१९६
ऋविज्ञानप्रवर्त्तनीयानां समाप्ता ऋचां विधानारम्भः	१९७
सप्तमर्ग-पाठकाले रराटौक्षयविधिः	१९८
समापनाय अष्टमर्गः, पाठकालस्य विधिः	१९९
आद्यन्तयोस्त्रिराष्टत्प्रा द्वादशत्वापादनविधिः	२००
ऋविज्ञानयोः यजुषेव सम्परिश्रयणविधिः	२०१
मेथीनिहननविधिः	२०२
ईषानिहननविधिः	२०३
दक्षिणे क्षणाजिनस्थास्तरणविधिः	२०४
द्वयोऽद्विषोरपरि तृतीयस्य हृदिषोऽवस्थापनविधिः	२०५
प्रैशमन्तः— अग्नीषोमप्रणयनीयानां ऋचाम्	२०६
अग्नीषोमप्रणयनीयानां समाप्तानां ऋचां विधानम्	२०७
नेमित्तिकपरिध्राणीयाया विधिः	२०८
आद्यन्तयोराष्टसौकविंशत्वापादनविधिः	२०९
प्रजापतेरेकविंशत्यवपरिगणनम्	२१०
आदित्यप्रश्नं चा	२११

॥ द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २३३ छ० ॥

आख्यायिका— अग्नीषोमीयपशुविधानार्था	२३३
अग्नीषोमीयपशोः यूपविधानम्	२३५
यूपस्य निखननविधिः	२३६
आश्रयणे धार्मिकप्रसिद्धिकथनम्	२३४
अष्टाश्रित्तविधिः	२३६
श्वान्दिरत्वविधिः स्वर्गकामस्य	२३७
वैखल्यविधिरन्नाद्यकामस्य पुष्टिकामस्य च	२३८
पालाशत्वविधिस्तेजस्कामस्य ब्रह्मवर्षकामस्य च	२३९
अङ्गनप्रकारोपदेशः	२४२
प्रथमस्तः— यूपान्जनासुवचनीयानां स्त्वाम्	२४२
तत्र वैकल्याविधिः	२४२
यूपान्जनासुवचनीयानां सप्तानां स्वर्गा विधानारम्भः	२४२
अद्वयन्तथोरान्नैकाश्वापादनविधिः	२४६
मोर्मासा— यूपस्य द्वात्रिंशद्व्येवमन्तयोः अनुस्यथत्वनिर्णयाधिकरणम्	२४६
उच्छ्रयणादिकर्मणा मेकत्वनिर्णयाधिकरणम्	२४७
यूपस्य उच्छ्रयणप्रकारोपदेशः	२४९
अनुप्रक्षरणे विचारः	२४२
अनुप्रक्षरणविधिः पशुकामस्य	२४२
अनुप्रक्षरणविधिः स्वर्गकामस्य	२४३
प्रक्षरस्य च यजमानत्वोपचारः	२४४
अनुप्रक्षरणस्य प्रतिनिधिकथनम्	२४४
स्वरप्रक्षरणप्रकारोपदेशः	२४५
अग्नीषोमीयस्य प्रशोः आलम्बनविधिः	२४५
— स्वरूपनिर्णयः	२४५
— शोधभक्षणो विचारः	२४६
— यजमानस्वरूपत्वेन भक्षणविधिः	२४६

अग्नीषोमीयस्य पशुः लिप्ताभक्षययोर्विधिः	२५७
— एकादशप्रयाजानां विधिः	२६१
मौमासा— 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादेर्गोखत्वनिर्णयाधिकरणम्	२५८
स्वरुहैदनप्रयोजकत्वाभावनिर्णयाधिकरणम्	२५६
अग्नीषोमीयस्य पशुः प्रथमप्रयाजयाज्याविधिः	२६२
— प्रयाजदेवतापरिगणनम्	२६३
— द्वितीयप्रयाजयाज्याद्वयविधिः	२६३
— तृतीयप्रयाजयाज्याविधिः	२६३
— चतुर्थप्रयाजयाज्याविधिः	२६४
— पञ्चमप्रयाजयाज्याविधिः	२६४
— षष्ठप्रयाजयाज्याविधिः	२६४
— सप्तमप्रयाजयाज्याविधिः	२६५
— अष्टमप्रयाजयाज्याविधिः	२६५
— नवमप्रयाजयाज्याविधिः	२६५
— दशमप्रयाजयाज्याविधिः	२६५
— एकादशप्रयाजयाज्याविधिः	२६६
— प्रयाजानां यथर्चियवस्था	२६६
प्रेषमन्तः— पर्यन्तिकरणानां तिष्ठणा नृत्तम्	२६८
पर्यन्तिकरणास्तिष्ठ ऋचो मैत्रावरुणस्य	२६८
प्रेषमन्तः— मैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः	२६६
उपप्रेषमन्तः— होतारं प्रति मैत्रावरुणस्य	२७०
अन्यमनस्कस्य यज्ञीयवाक्-प्रयोग-निषेधः	२७०
अन्यमनस्कस्यैव यज्ञीयहत्यादिसम्पादनविधिः	२७०
प्रेषमन्तः— अध्वरुं प्रति होतुः	२७३
शाखान्तरीयस्याध्वरुप्रेषस्य पूर्वाह्णसा आख्यानारम्भः	२७३
शाखान्तरीयस्याध्वरुप्रेषस्यापराह्णस्य आख्यानारम्भः	२८६
अध्वरुप्रेषे श्रुतस्य मेघपतिशब्दस्य एक-द्वि-बहु-देवताकप्रयोगसु	
एक-द्वि-बहु-वचनान्ततया प्रयोज्यत्वविधिः	२७३

संक्षेपमानस्य पत्रोः पुरस्तादभिहरणम्	२७५
— अथस्तादृ यष्टिः स्तरणम्	२७५
— भाषाशुद्धिज्ञानाया अक्षरणम्	२७५
— पत्रा मदी मोवज्ज करणम्	२७६
— प्राणादीनां प्रेरणम्	२७६
— त्वक् कुर्वन्पकारोपदेशः	२७६
— यष्टिःपुष्ट वज्जनां परिषयः	२७६
— पुरोपगच्छनमशावयनम्	२७७
मी० द्विपञ्चाद्विपञ्चयिक्तौ मेधपनिष्कण्डरुण संवत्तान्तरि मी० द्वाधिकरणम् २७७	
मी० बहुद्वैत्रव्यपशा र्थिपि संकनचनान्त-मेधपनिष्कण्डरुण विरुद्धाधिकरणम् २७८	
भी० एकादशिन्या मेकनचनान्त-मेधपनिष्कण्डरुणोत्पाधिकरणम् २७९	
मी० द्विपञ्चाद्विपञ्चयिक्तौ मेधपनिष्कण्डरुण संवत्तान्तरि मी० द्वाधिकरणम् २८०	
मी० द्विपञ्चाद्विपञ्चयिक्तौ मेधपनिष्कण्डरुण संवत्तान्तरि मी० द्वाधिकरणम् २८१	
मी० 'प्रियेन मत्स्यवत्' इत्यादौ प्रियेनादिशब्दानां कार्त्तुवचनधिकरणम् २८२	
मी० 'प्रियामा वा हूँ इत्येव पञ्चमाशब्दस्य पञ्चास्यवचनधिकरणम् २८२	
मी० 'पृष्ट्विप्रतिरस्य वङ्कयः' इत्यादौ पदान्तरोच्चाधिकरणम् २८२	
अग्निगुप्तेषु मन्त्रस्य प्रथमभागस्य आख्यानम्	२८३
द्वितीयभागस्य आख्यानम्	२८३
तृतीयभागस्य आख्यानम्	२८४
चतुर्थभागस्य आख्यानम्	२८४
पञ्चमभागस्य आख्यानम्	२८४
षष्ठभागस्य आख्यानम्	२८५
सप्तमभागस्य आख्यानम्	२८६
अष्टमभागस्य आख्यानम्	२८६
नवमभागस्य आख्यानम्	२८७
दशमभागस्य आख्यानम्	२८६
एकादशभागस्य आख्यानम्	२८७
द्वादशभागस्य आख्यानम्	२८७

अग्निगुप्तै वमन्त्रपादानन्तरं जंपविधिस्तन्त्रालम्ब	...	२६२
मीमांसा— अग्नीधोमीयपशुपुस्तकग्रन्थेक वपाभिधानाधिकारम्	...	२६३
आख्यायिका— पशुपुरोडाशविधानार्था	...	२६५
पशुपुरोडाशस्य विधानम्	...	२६७
पुरुषाश्वगोऽज्वीक्षीणां यज्ञीयपशुत्वम्, तत्रापि अजस्य प्राशस्यम्	...	२६६
किन्पुरुषगौरगवयोऽश्वरभाणा मथज्ञीयपशुत्वान्वाख्यानम्	...	२६७
मीमांसा— पशुपुरोडाशस्य देवतासंस्कारकताधिकारम्	...	२६८
अग्नीधोमीयप्रयाजादिभिः पुरोडाशस्योपकाराधिकारम्	...	२६९
पशुपुरोडाशयागस्य प्रश्नाः	...	३०१
वपायाज्ययोर्विधानम्	...	३०२
याज्याया विधानम्	...	३०३
स्त्रिष्टलदाज्याया विधानम्	...	३०४
द्रुडोपज्ञानस्य विधानम्	...	३०४
प्रेतमन्त्रः— हृदयाद्यज्जावदानस्तुक्तविधौ	...	३०६
हृदयाद्यज्जावदानस्य स्तुक्तविधानम्	...	३०६
याज्याविधिः	...	३०७
वनस्यतियागस्य विधिः	...	३०८
स्त्रिष्टलदागस्य विधानम्	...	३०८
द्रुडोपज्ञानस्य विधिः	...	३०९
मीमांसा— मनोताया मूहाभावाधिकारम्	...	३०९

॥ द्वितीयपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ३११ पृ० ॥

आख्यायिका— पर्यभिकरस्यस्तुत्यर्था	...	३१२
देवानां विग्रहवन्न-कर्माधिकारित्वयोर्विचारः	...	३१३
पर्यभिकरस्यविधिः	...	३१४
शामिन्नदेशे बर्हिःप्रक्षेपविधिः	...	३१५
पशोः पुरीषस्थापनार्थं मन्त्रद्वयननविधिः	...	३१६

पशुपुरोडाशप्रशंसार्था प्रतीतरौ	३१७
प्रेषमन्तः— स्तोकाद्यवसनीयावाः	३२०
स्तोकाद्यवसनीयानां विधिः	३२३
स्तोकसा प्रशंसा	३२४
वपाप्रशंसार्था प्रशंसयम्	३२६
आख्यायिका— वपाहोमप्रशंसार्था	३२८
वपाभ्रातृस्य गणुरूपत्वे प्रश्नः	३२९
आख्यायिकाकृतिभिः सह वपाकृतेः प्रशंसा	३३१
अवदाने विशेषविधिः	३३३
आख्यस्य हिरण्यप्रतिविधित्वोपपादनम्	३३३
अवदानगतपञ्चसङ्गायाः प्रशंसा	३३४
प्रेषमन्तः— प्रातरनुवाकार्थः	३३६
प्रातरनुवाकीया ऋचः	३३६
प्रातरनुवाकशब्दस्य निर्वाचनम्	३३८
प्रातरनुवाकस्य देवमन्त्रविशद्वनम्	३३८
देवोत्कर्षहेतुत्वम्	३३८
कालविशेषविधिः	३३९
कालविधौ पद्यान्तरविधिः	३४१
प्रेषमन्तः— अर्घ्यरूपाकरणार्थः	३४१
आख्यायिका— प्रथमाया ऋचो विधानार्था	३४३
तद्वचोऽर्घवादेन विध्युक्तयनम्	३४४
आख्यायिका— तद्वक्-प्रशंसार्था	३४४
तस्या ऋचस्मिरावृत्तिविधिः	३४६
प्रातरनुवाकीयानां ऋचां श्रमन्त्रविधानम् आयुष्कामसा	३४९
सङ्गान्तरविधिः अहोरात्रादन्तरक्रतुकामस्य	३४९
द्विगुणसङ्गाविधिः प्रणां प्रशंस कामयमानस्य	३५०
अष्टशतसङ्गाविधिः इन्द्राणां बालपरिहारकामसा	३५१
पुष्यकृतः स्वर्गस्तोकस्थितः महत्सानीनदूरवर्तित्वकथनम्	३५१

प्रातरनुवाकीयानां ऋचां अपरिमिताभ्ययनविधिः सर्वकामसिद्धिकामेषु ३५२		
सहस्रसंज्ञाविधिः स्वर्गकामस्य ...	३५१	
प्रथमभागे छन्दोविधानम् ...	३५२	
द्वितीयभागे छन्दोविधानम् ...	३५२	
तृतीयभागे छन्दोविधानम् ...	३५३	
भद्रपञ्चये देवतालयविधिः ...	३५४	
श्राव्याः पशवः सप्त— बौधायनोक्ताः ...	३५५	
आपस्वस्वमताशुसारिण्याम् ...	३५३	
सामगानां कुष्ठारह्यः सप्त खराः ...	३५३	
प्रातरनुवाकस्य अनुवचनप्रकारनिर्णयाय प्रश्नोत्तरे ...	३५६	
अपरप्रश्नोत्तरे ...	३५७	
शंसनेन छन्दोभागानां प्रीत्यभिधानम् ...	३५८	
प्रिधानीयाया निर्देशः ...	३६०	
तत्र सोमपदेवतानां परियणनम् ...	३५९	
असोमपदेवतानां परिगणनम् ...	३५९	
आहुतिभागाः, स्तोमभागाः, छन्दोभागाश्चेति त्रिविधा देवाः ...	३५८	
प्रयान्देवतानां संज्ञानिर्देशः ...	३६०	
अनुयाजदेवतानां संज्ञानिर्देशः ...	३६०	
उप्रयान्देवतानां संज्ञानिर्देशः ...	३६०	

॥ द्वितीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ३६३ पृ० ॥

आस्थाधिका— अपीनम्नीयाशुवचनविधानार्था ...	३६४
अपीनम्नीयस्यैवैरन्तर्याम्याभ्ययनविधिः ...	३६६
प्रथमाया ऋच आहृतिसिद्धिर्त्तं सान्तर्यम् ...	३६७
अभ्ययनप्रकारोपदेशः ...	३६९
आध्ववैवस्वोक्तः प्रयोगक्रमः ...	३७०
न्यापस्वन्माद्युक्तप्रैषादिप्रश्नम् ...	३७०

अपीनपञ्चीयकृत्तल्ल अथा मनुवचनकालनियमः	...	३७०
परिधानीयायाः विधानम्	...	३७७
आख्यायिका— वसतीवर्येकधनयोः	...	३७९
यजुर्मन्त्रः— होतुः प्रथमार्थः	...	३७९
अध्वर्योः प्रत्युत्तरार्थः	...	३७९
निगदरूपो होतुः प्रत्युत्तरार्थः	...	३७९
अथा मनुवचनविधानं होतुः	...	३७९
अपीनपञ्चीयानुवचने सादनप्रकारः	...	३७८
प्रातरनुवाकस्या प्रथंसापूर्वकं विधानम्	...	३७९
उपांशुमन्त्र्यामहोमादूर्ध्वं नामविसर्जनस्य विधिः, तत्प्रकारश्च	...	३८०
उपांशुसवनाभिमन्त्रणोपपादकम्	...	३८१
बह्विध्यवमानार्थं प्रत्युत्तरविधानम्	...	३८२
अनुमन्त्रणविधानम्	...	३८३
यजुर्मन्त्रः— बह्विध्यवमानानुमन्त्रणार्थः	...	३८५
बह्विध्यवमानानुमन्त्रणार्थोऽपरः	...	३८५
भवनीयपुरोडाशेषु मैत्रावरुणी पयस्या	...	३८५
आख्यायिका— मैत्रावरुणपयस्याप्रथंसाध्या	...	३८६
भवनीयपुरोडाशविधानार्था	...	३८८
भवनीयपुरोडाशविधिः	...	३८८
पुरोडाशशब्दनिर्वचनम्	...	३८९
पुरोडाशशब्दरूपनिर्द्धारणाय पूर्वोत्तरपक्षौ	...	३८९
पुरोडाशश्रेष्ठभक्ष्ये पूर्वोत्तरपक्षौ	...	३९१
हविष्यकृत्तिविधानम् (धा, क, प, पु, म,)	...	३९२
अध्वरपकृत्तिविधानम् (सु, मनु, पतु, वक, दे,)	...	३९३
नाराशंसपकृत्तिविधानम् (प्रा० २, मा० २, ल० १, चमसाः)	...	३९५
सवनपकृत्तिविधानम् (म, प्रा, म, ल, अ,)	...	३९५
भवनीयपुरोडाशाणां याज्यामन्त्राणां आख्यायानि	...	३९६
याज्यामन्त्राणां वेदनप्रशंसा	...	३९७

यजुर्मन्त्राः— सवनीयपुरोडाशवाण्यार्थाः, तैवी वाज्यानादिभः	३६६
सवनीयपुरोडाशस्त्रिदशवाण्यार्थाः	३६८
त्रिदशतो वाज्याया विधिः, तन्म त्रवेदनपूर्वकाशुष्ठानप्रशंसा च	३६८

॥ द्वितीयपश्चिकायास्तुर्थाध्यायारम्भः ३८८ पृ० ॥

वाज्यायिका— ऐन्द्रवायवसिद्विदेवत्वग्रहविधानार्था	४००
देवानां विश्वक्रमेण सोमपानक्रमविधानार्था	४०१
ऐन्द्रवायवग्रहविधानम्	४०२
ऐन्द्रवायवग्रहे मन्त्रसंवाद-सोकथयवहोरौ	४०२
द्विदेवत्वग्रहाणां प्रात्यक्षपत्नेन प्रशंसा	४०४
ऐन्द्रवायवग्रहस्य वाज्यानुसन्धयोर्विधानम्	४०५
द्विदेवत्वग्रहाणां ग्रहणहोमयोः पानवैश्वविधिः	४०६
होतुर्ग्रहशेषमन्त्रप्रतिग्रहमन्त्रविधिः	४१०
यजुर्मन्त्रः— अश्वर्योः ग्रहशेषमन्त्रप्रदानार्थः	४१०
होतुः ऐन्द्रवायवग्रहशेषमन्त्रार्थः	४१०
होतुः मैत्रावरुणग्रहशेषमन्त्रार्थः	४११
होतुः आश्विनग्रहशेषमन्त्रार्थः	४१२
द्विदेवत्वग्रहाणां मन्त्रयोर्विशेषविधिः	४१२
द्विदेवत्वग्रहेषु होत्रप्रयोक्तव्यमन्त्राणां मुक्तासविधिः	४१४
अनुवषट्कारमन्त्रप्रयोगविधिः	४१४
यजुर्मन्त्रः— ग्रहेषु वाज्यान्ते-वषट्कालहोमाहुत्तर मनुवषट्कारार्थः	४१४
व्यामूकरार्थः	४१५
वषट्कारार्थः	४१५
यजुर्मन्त्रौ— ऐन्द्रवायवे ग्रहे मैत्रावरुणस्य	४१५
मैत्रावरुणस्य यज्ञीयमनोरूपत्वान्वाख्यानम्	४१६
होतुः यज्ञीयवायूपत्वान्वाख्यानम्	४१६
यजुर्वाजस्य रूपकथनम्	४१८

सतुयहयागानां विधानम्	३१५
सतुयहयागानां प्रथमादिषु षट्सु विशेषविधिः	३१५
रूपमादिषु चतुर्षु विशेषविधिः	३१५
शकादशहरप्रथोः विशेषविधिः	३१६
अनुवपदकारप्रयोगनिषेधः	३१६
इहोपकानयहशेषमक्षययोः पौर्वपर्यविधिः	३१७
होहस्तसम्प्रादितान्तरं ह्यप्राशनं होहस्तममभ्यङ्गयोः
पौर्वपर्यविवरणः, तद्विषयश्च	३२२
द्विदिव्यप्रहृषोवस्य विन्दोर्होहस्तसं प्रक्षेपविधिः	३२३
आख्यायिका — तूर्णीशंभद्रिधानार्था	३२५
तूर्णीशंभद्रासुरविनाशार्थं त्वचप्रदर्शनार्था	३२५
तूर्णीशंभद्रस्वरूपप्रदर्शनार्था	३२६
तूर्णीशंभद्रसुखानविधानार्था	३२८
चतुःस्वरूपलोपगानम्	३३२
तूर्णीशंभद्रसुखानप्रकारः, प्रदर्शनं च	३२८
यजुर्मन्त्रः— तूर्णीशंभद्रं प्राक् प्रथोक्तः	३२८
तूर्णीशंभद्रं प्रथमभागः, प्रातस्तवने	३२७, ३३०
— द्वितीयभागः, साध्यन्दिनसवने	३२७, ३३०
— तृतीयभागः, तृतीयसवने	३२७, ३३०
तूर्णीशंभद्रस्य होतुरनुकूलत्वेन प्रशंसनम्	३३२
यज्ञमूलत्वेन प्रशंसनम्	३३२
आह्रावनिवृत्तसूक्तानां विधानम्	३३५
आह्रावस्वरूपोपदेशः	३३५
निवृत्तस्वरूपोपदेशः	३३५
सूक्तस्वरूपोपदेशः	३३५
आह्रावनिवृत्तसूक्तानां ब्रह्मसवनेऽयस्वरूपत्वम्	३३५
निवृत्तः अत्रियञ्जानित्वम् सूक्तस्य ऐश्वर्यात्त्वम्	३३६
निवृत्तस्य च सूक्तस्य सने अत्रिविधः	३३६

कृतमन्त्रे निविष्टं सन्ने वैश्वविरोधः	४३६
आह्वावनिविष्टं क्तानां यथाक्रमेणानुष्ठेयता	४३७
आख्यायिका— विवित्प्रश्नसार्था	४३७
निवित्प्रश्नसार्था मन्त्रसंवाद्प्रदर्शनम्	४३७
कृत्वात् पूर्वं निविद्गुह्यस्य प्रश्नसा	४३८
यजुर्मन्त्रः— आह्वावनामकः	४३५
निविन्नामको द्वादशपदात्मकः	४४०
द्वादशपदोपेताया निविदः प्रथमपदविधिः	४४०
— द्वितीयपदविधिः	४४०
— तृतीयपदविधिः	४४०
— चतुर्थपदविधिः	४४१
— पञ्चमपदविधिः	४४१
— षष्ठपदविधिः	४४१
— सप्तमपदविधिः	४४१
— अष्टमपदविधिः	४४२
— नवमपदविधिः	४४२
— दशमपदविधिः	४४२
— एकादशपदविधिः	४४२
— द्वादशपदविधिः	४४२
निविदनन्तरप्रयोज्यकृतप्रयोगप्रकारः	४४३
आख्यायिका— आसीन्नीयवासामिह्विह्वार्था	४४६
सदस्यवस्थितेषु धिक्त्वोऽप्यासीन्नादगि विहरणविधिः	४४७
आप्यगामनिर्वचनादिकम्	४४८
आप्यशस्त्राप्यस्त्रीत्रयोस्तुल्यात्वबोधनम्	४४८
देवनामशस्त्रविधानम् (अष्टावाकस्य)	४४८
अष्टावाकस्य सदःप्रवेशे विशेषविधिः	४४६
अष्टानाकीयशस्त्रस्य प्रश्नसा	४५०
शस्त्रस्य देवरथत्वेन वर्णनम्	४५०

आव्यग्रस्थस्य बहिष्यवमानोन्नोत्तरप्रयोज्यत्वविधिः	...	४५५
प्रसंगशस्त्रस्य आच्यरतीन्नोत्तरप्रयोज्यत्वविधिः	...	४५६
आव्यग्रप्रसंगशस्त्रयोः रश्मिस्थानीयत्वम्	...	४५७
स्तीन्नशस्त्रयोः सर्वथा तुल्यताया विधानम्	...	४५८
देवताकृततुल्यतादोषपरिहारः	...	४५९
च्छन्दःकृतानुस्यतानोषपरिहारः	...	४५९
रेन्नाद्यग्रहस्य याज्याया विधानम्	...	४५५
याज्यायासाक्षरपशंसा	...	४५६
शस्त्रयाज्ययोः देवताकृतनैयधिकरथयोक्तव्यत्वम्, तत्परिहारश्च	...	४५६
आव्यग्रशस्त्रस्य ग्रहपरिकर्तृत्वात्पूर्वोक्तसद्वारकथं रेन्नाद्यग्रहम्	...	४५७
होत्रजपस्य विधानम्	...	४५८
उपांगुच्छारणविधिः	...	४५८
ब्राह्मणात् पूर्वादिर्नियत्वम्	...	४५८
होत्रुराहावकालेऽभ्यर्थोऽस्तुष्यात्वविधिः	...	४५९
होत्रुराहावकालेऽभ्यर्थोऽस्तुष्यात्वपरिहारः	...	४६०
यजुर्मन्त्रो होत्रजपार्थः	...	४६०-४६२
होत्रजपमन्त्रं भागप्रः, प्रथमं तथा भागप्रं एतत्प्रकारानाम्	...	४६०-४६३
तृष्णीशंसस्य आहावादनं कालोक्तविधानम्	...	४६३
शंसकाले देवदुर्घेऽन्विविधानम्	...	४६४
धट्टपदत्वस्य विधानम्	...	४६४
प्रथोमानन्तरं पुरीककर्ममन्त्रविधिः	...	४६५
पुरीककर्मः उच्चैःशंसनविधिः	...	४६५
द्वादशपदत्वविधानम् (पुरीककर्म = त्रिविधः)	...	४६५
देवताद्वारा प्रशंसनम्	...	४६६
प्रातस्सन्निकर्तृत्वात् जातवदन्तत्वात् अथ पितृ प्रश्नः	...	४६६
जातवदः-शस्त्रं प्राणदेवताया अहम् मिथुवारम्	...	४६७
आव्यग्रशस्त्रस्य याज्याया विधानम्	...	४७७
ऋत्तगतानां समानां ऋथां प्रतीकग्रहस्यपुत्रके विधानम्	४७८-४७९	

आष्यशस्त्रस्य ऋकमेखानुष्ठाहवेदिबोराध्यात्मिकप्रश्नसंगम् ...	४७३
ऋकगतानां सप्तानां ऋचां प्रतीकग्रहणपूर्वकमाग्निदेविकप्रश्नसंगम् ४७५—४७८	
वाग्व्यायाः प्रश्नसंगम्. तद्देदितुः प्रश्नसंगश्च ...	४७८

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य प्रथमभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ द्वितीयभागस्य ॥

॥ द्वितीयपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

प्रथमशस्त्रनिरूपणारम्भः	२
स्त्रीचण्डिकासप्तमाम्नाम्यविधिः ('मो सा सम्मत्') ...	४
प्रथमशस्त्रीयानां सप्तानां ऋचानां विधानम्	४-६
आध्वर्यवेभ्यः सारस्वतमन्त्रान्नायाभावात् सारस्वतग्रहाभावात्:	६
सर्वेषां मेव ग्रहाणां पठितशस्त्रत्वम्	६
प्रथमशस्त्रस्य तद्देदनस्य च प्रश्नसंगम्	८
प्रकारान्तरेण पुनः प्रश्नसंगम्	८
प्रथमादिसप्तदशानां विधानतात्पर्यम्	६-११
अनुष्ठातुर्वेदितुश्च प्रश्नसंगम्	११
प्रकारान्तरेण पुनः प्रश्नसंगम्	१२
सामर्थ्यस्य प्रदर्शनं प्रश्नीत्तराभ्याम्	१३
प्रथमादिसप्तदशानां मणिष्टफलत्वप्रदर्शनम्	१३-१४
इष्टफलसामर्थ्यप्रदर्शनम्	१५
स्त्रीचण्डिकायोः देवतावैजस्यविषयकः प्रश्नः, सत्यमाध्वर्यश्च	१७
प्रथमशस्त्रस्य प्रथमद्वये अग्नेर्वायुसाहचर्यप्रतिपादनम् ...	१८
द्वितीयद्वये अग्नेरिन्द्रवायुसाहचर्यप्रतिपादनम्	१८
तृतीयद्वये अग्नेर्मित्रावरुन्वासाहचर्यप्रतिपादनम्	१८

पूज्यगणेशस्य चतुर्बलके अक्षेरन्विद्यसाध्यप्रतिपादनम् ...	१३
पञ्चमलके अक्षेरिन्द्रसाध्यप्रतिपादनम् ...	१६
षष्ठके अक्षेर्विशेषां देवानां साध्यप्रतिपादनम्	१८
सप्तमलके अक्षेस्वरस्वतीसाध्यप्रतिपादनम् ...	१९
सप्तम्लकेषु अक्षेर्वायुदिशाद्योपसंहारः	२०
याज्याया विधानम्	२०
शास्त्रयाज्यान्ते पठनीयस्य वषट्कारस्य निधिः ...	२१
वषट्कारान्ते अशुवषट्कारस्य विधानम्	२१
अशुवषट्कारप्रशंसार्थो विचारः	२२
अशुवषट्कारप्रशंसार्थं विचारान्तरम्	२२
वषट्कार माश्रित्याभिचारप्रयोगकथनम्	२४
वषट्कारस्य स्वरूपनिर्णयपूर्वकं व्याख्यानम्	२४
स्वरूपव्याख्याने ऋषिनामोल्लेखः	२५
पूर्वोत्तरभागयोः प्रशंसनम्	२५
वक्षो धामच्छक्ति इति त्रिविधत्वम्	२७
वक्षस्वरूपप्रदर्शनम्	२८
धामच्छस्वरूपप्रदर्शनम्	२८
रिक्तस्वरूपप्रदर्शनम्	२८
इष्टानिष्टफलप्राप्तिभामर्थप्रदर्शनम्	२९
द्विविधाध्ययनदोषमसुल्लेखः	२९, ३०
एकविधाध्ययनगुणमसुल्लेखः	३०
शाख्यावषट्कारयोः निरन्तर्यविधानम्	३०
वषट्कारस्य पाठकाले ह्योतुर्वृत्ताश्रानविधिः	३२
पाठजन्यदोषप्रशमनायाशुमन्त्रस्यम्	३२
पाठदोषशान्तये अशुमन्त्रमन्त्रविचारः	३२
अशुमन्त्रस्यमन्त्रविचारे सिद्धान्तः	३३
यजुर्मन्त्रः— वषट्काराशुमन्त्रार्थः प्रथमः	३३
— द्वितीयः	३३

यजुर्मन्त्रः-- वषट्कारानुमन्त्रणार्थः तृतीयः	३४
प्रशंसनम् प्रैषस्य, प्रैषशब्दनिर्वचनञ्च	३६
पुरोरुचः, पुरोरुक् शब्दनिर्वचनञ्च	३७
वेदेः, वेदिशब्दनिर्वचनञ्च	३७
ग्रहस्य, ग्रहशब्दनिर्वचनञ्च	३८
निविदासु, निविच्छब्दनिर्वचनञ्च	३८
पुरोशुवाक्यामन्त्रेभ्यः प्रैषमन्त्राणां दीर्घत्वम्	३८
प्रैषकर्तुः प्रकृतविधानम्	३९
निविदां प्रातस्सवने शस्त्राणां पुरस्तात् प्रयोगः	४०
माध्यन्दिने सवने शस्त्राणां मध्ये प्रयोगः	४१
तृतीयसवने शस्त्राणां मन्त्रे प्रयोगः	४१
सवणत्रये विहितस्य स्थानत्रयस्य वस्त्रवयनभास्येन प्रशंसा	४१
सूर्यसादृश्येन प्रशंसनम्	४४
एके कस्मिन् पादे व्यवसानविधानम्	४४
शंसकाय ह्योत्रे अश्वदानविधिः	४४
द्वादशसु पदेषु कस्याप्यतिक्रमनिषेधः	४५
पदानां विपर्यासनिषेधः	४५
— संज्ञेयनिषेधः	४५
— मध्यमयोः संज्ञेयनिषेधः	४६
— प्रक्षेपस्याश्रयभूते रूक्ते कश्चिन्नियमः	४६
— प्रक्षेपस्य तृतीयसवने विशेषः	४७
निविहानीयेन रूक्तेन निवृत्तिक्रमनिषेधः	४७
निविस्पक्षेपविस्मृतौ पुनस्तत्पूर्ते प्रक्षेपनिषेधः	४७
तादृशान्यरूक्ते प्रक्षेपविधिः	४८
तत्र यस्मिन्नाहते रूक्ते निवृत्तिप्रक्षेप्यते, ततः पुरस्तात् पाठं रूक्तम्	४८
नूतननिविहानीयरूक्तस्य पुरःपाठस्य रूक्तस्यर्थां तात्पर्यान्वाख्यानम्	४९

॥ द्वितीयपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ५१.४० ॥

प्रातस्सवने होतुराज्ञावविधिः	५१
अध्वर्योः प्रतिगरविधिः	५२
यजुर्मन्त्रः— प्रातस्सवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराज्ञावविधिः				५३
— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः				५३
— शस्त्रात्परस्तात् होतुराज्ञावविधिः				५३
— शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगरः चतुरक्षरः				५३
माध्यन्दिनसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराज्ञाव विधिः				५३
— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः				५३
— शस्त्रात्परस्ताद्धोतुराज्ञावः सप्ताक्षरः				५४
— शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगरः चतुरक्षरः				५४
द्वितीयसवने शस्त्रात् पुरस्ताद्धोतुराज्ञावः सप्ताक्षरः				५४
— शस्त्रात् पुरस्तादध्वर्योः प्रतिगरः पञ्चाक्षरः				५४
— शस्त्रात्परस्ताद्धोतुराज्ञावः एकाक्षरः				५४
— शस्त्रात्परस्तादध्वर्योः प्रतिगरः एकाक्षरः				५४
आज्ञावप्रतिगरौ प्रातस्सवने होत्रध्वर्योः	५५
माध्यन्दिनसवने	५५
द्वितीयसवने	५४
आज्ञावप्रतिगरयोर्हि हिमन्त्योरक्षरसंज्ञाम् अतया द्वन्द्वनिर्णये मन्त्रः				५४
आख्यायिका— इन्द्रस्तु अतृष्टुभो मुखत्व प्रतिपादिका	...			५६
प्रातस्सवनादिसु त्रिषु सवनेषु द्वन्द्वोदेवतानां निर्णयः	...			५६
आख्यायिका— प्रातस्सवने अतृष्टुभो आज्ञावप्रतिगर्णनाधी	...			६०
माध्यन्दिनसवने	...			६१
द्वितीयसवने	...			६१
पौर्वापयकोषनम् बह्विध्यवमानन्तोच्चाण्यशस्त्रयोः	...			६०
आज्ञास्तोत्र-प्रउगशस्त्रयोः	...			६०
माध्यन्दिनपवमानन्तोच्चाण्यशस्त्रयोः	...			६१

पीवापर्यवोधनम् स्वर्गवपवमानस्तोत्र-वैश्वदेवश्रुतयोः	...	६२
यज्ञायज्ञीयसाम-वैश्वानरीयश्रुतयोः प्रश्नं सा	...	६२
अबलत्वतीयश्रुतस्य प्रयोगसङ्ग्रहश्लोकः	...	६५
प्रतिपदचः, प्रश्नं सा	...	६५
प्रतिपत्तृचस्य स्वरूपं विधिश्च	...	६६
अशुभरतृचस्य स्वरूपं विधिश्च	...	६७
इन्द्रनिहवस्य प्रगाथस्योक्तेरः	...	६७
स्वापिमत्प्रगाथस्योक्तेरः	...	६८
आख्यायिका— इन्द्रनिहवप्रगाथस्य प्रश्नार्था	...	६८
शाखान्तरीयः इन्द्रनिहवः प्रगाथः (बालखिल्यः)	...	६८
अबलत्वतीयश्रुतस्य ब्राह्मणस्याद्यप्रगाथविधिः	...	७१
ब्राह्मणस्याद्यप्रगाथप्रश्नः	...	७५
स्तोत्रश्रुतयोः वैश्वदेव्याश्रुतान्तरास्य	...	७२
धायानां ऋचां समुल्लेखादयः	...	७५
धायानाममन्त्रार्थां शंसनादिकम्	...	७७
इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्याद्यप्रगाथयोरस्तुतयोः शंसनं कथं मिति प्रश्नः	...	७२
इन्द्रनिहव-ब्राह्मणस्याद्यप्रगाथयोरपि स्तुतत्वस्वीकारः	...	७५
प्रगाथप्रगथनप्रकारोपदेशः	...	७२
त्रिच्छन्दाः पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः	...	७३, ७६
निविह्वानीयश्रुतस्य व्युत्पत्तिः	...	७६
अबलत्वतीयश्रुतस्य अबलत्वतीयप्रगाथविधानम्	...	८३
निविह्वानीयश्रुतविधिः	...	८४
निविह्वानीयश्रुतस्य सङ्गय मिति संज्ञाया निदानाख्यानम्	...	८४
— गौरिवीतसंज्ञाया निदानाख्यानम्	...	८४
— मर्ध निविह्वानीयस्थानस्योपदेशः	...	८५
— परिधानीयानामश्रुतस्य आख्यानम्	...	८७
— निविह्वानीय प्रश्नानाम्	...	८५
श्रुतस्यादौ मर्धत्वत्वं च निविह्वानीयस्य वैश्वदेवश्रुतस्य	...	८६

त्रिविधां माद्रीं मर्ष्ये इत्ये च छत्तस्य शतनं चतुर्विधाशकरम्	८२
निविदा मादावन्ते चाह्वानमन्वपाटी यत्मानस्य उभयतः प्रथमाशकरः	८३
व्याख्यायिका — मन्वत्वतीयशस्त्रस्य तदाव्यायाश्च प्रशंसार्था	८४
दृष्टशब्दस्य शीतं निर्वचनम्	८०
मरुता मिन्द्रतनोपकारस्थीक्षेत्रः	८१
तस्यैतस्यार्थस्य मन्त्रमन्वादेन उदीकरणम्	८१
मरुता मिन्द्रतभागानां परिगणनम्	८२
मन्वत्वतीयशस्त्रस्य याजाया विधानम् प्रशंसा च	८२
निष्कैवल्यशस्त्रस्य प्रयोगमङ्गलप्रयोगः	८४
व्याख्यायिका— निष्कैवल्यशस्त्रविधानार्था	८४
इन्द्रस्य महत्त्वप्रयुक्त-सत्कारानुपयोगोद्धारस्य करणीयत्वेन व्यवस्था	८५
'क'-शब्दस्य प्रत्ययविशेषिते उदाहरणम्	८५
उद्धारि देवानां स्वयंस्तिष्ठानविधानम्	८६
व्याख्यायिका— निष्कैवल्यशस्त्रस्य याजाविधानार्था	८६
निष्कैवल्यशस्त्रस्य याजाविधानार्था	८६
निष्कैवल्यशस्त्रस्य पुनश्चादुद्धारस्य स्तौत्रियसामस्य विधानार्था	८७
स्तौत्रिकोद्धारस्येन सामस्यरूपप्रशंसा	८७
निष्कैवल्यशस्त्रस्य याजाया मन्त्रः, तदाव्यायाश्च	८७
याजाया विधानम्	८७
याजायाः प्रशंसा	८७
याजायायां विशेषविधिः	८७
सामस्यस्येन प्रशंसा	८७
सत्कारान्तरस्य प्रशंसा	८७
पुनः सत्कारान्तरस्य प्रशंसा	८७
शुक्लस्यपुनःसत्कारस्येन प्रशंसा	८७
स्तौत्रियसामविधिः	८७
व्ययुक्तसामविधिः	८७
धायायाः शंसनविधिः	८७

निष्किल्याशस्य प्रगाथस्य शंसनविधिः	११३
निविहानीयसूक्तस्य विधिः	११३
निविहानीये सूक्ते भ्रमिविशेषविधिः	११३

॥ द्वितीयपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ११४ पृ० ॥

आख्यायिका— तृतीयसवनविधानार्था	११६
तत्र सोमाहरणार्थं सत्यतस्तु हृन्दसु अगतीवृत्तान्तकथनम्	११६
— — — त्रिष्टुभो वृत्तान्तकथनम्	११७
— — — गायत्रीवृत्तान्तकथनम्	११६
खानभाजादीनां सोमपालकत्वान्वाख्यानम्	१२०
गायत्र्या गन्धर्वस्य सह युद्धवृत्तान्तः	१२०
ग्रन्थकस्रोत्पत्तिकथा, वशाया उत्पत्तिकथा च	१२१
विर्हेशिमर्षेण उत्पत्तिकथा, स्वजस्रोत्पत्तिकथा च	१२१
मन्थावलाणां सत्यतिकाया, गच्छपदानां सत्यतिकाया च	१२१
धन्वादेरुत्पत्तिकथा ... १२१, सवनत्रयस्य उत्पत्तिकथा च	१२३
आख्यायिका— हृन्दसा मन्तरसङ्गानिरूपणार्था	१२६
द्वितीयसवनस्यादौ आदित्यग्रहस्य विधिः	१३२
आदित्यग्रहस्य याज्याया विधानम्,	१३२
आदित्यग्रहे अतुवघटकारभक्षयोर्निषेधः	१३३
आदित्यग्रहविधिः, वैश्वदेवशस्त्रीयप्रतिपदिधिश्च	१३३
शिवित्पद्द्वारा सावित्र्यग्रहस्य प्रशंसा	१३३
वैश्वदेवशस्त्री वायुदेवताकाया ऋचो विधिः	१३४
वावाष्टयिणीदेवताकास्य सूक्तस्य विधिः	१३४
आर्भवसूक्तस्य विधानम्	१३६
आख्यायिका— आर्भवसूक्तोपधायाविधानार्था	१३६
आर्भवसूक्तस्याभितो धाययो; विधानम्	१३७

तच्चैव अपरयोः ऋषोर्विधानम्	१३७
मनुष्यगन्धाद्भूषणा मन्तर्द्धानम्	१३८
वैश्वदेवस्तुतस्य शंसनविधिः	१४१
आहावपर्याहावप्रौर्लौकिकदृष्टान्तेन प्रशंसापूर्वको विधिः			१४१
तत्र पर्याहावप्रशंसने दृष्टान्तान्तरम्	१४१
धार्प्यानां शस्त्रयाचनानां च प्रकृतौ विकृतौ चानन्यविधिः			१४२
वैश्वदेवशस्त्रस्य ससुदायाकारिण प्रशंसा	१४२
शंसनपूर्वकाले विद्यमानविधिः	१४३
परिधानीयाथा ऋतः शंसनविधिः	१४३
-- शंसने प्रकारविशेषः	१४४
-- भूमिस्थाविधिः	१४५
वैश्वदेवा धार्प्यानां विधानम्	१४५
हृतयागमौम्ययागयोर्वाच्याविधिः	१४६
सौम्या याच्यायाः प्रशंसा, अनुस्तरण्या गोः प्रशंसा च	२४७
हृतयागमकृतस्य भौम्यचरोः प्रशंसा, ह्योत्रराज्यावन्तविधिश्च			१४८
वषट्कस्तुह्योत्रेण प्रथमतः सौम्यचरोभिर्जुगावेत्यन्ते, ततश्चन्द्रोमानाम्			१४९
आग्न्याधिक्या - आग्निमासुतशस्त्रविधानार्था	१५०
रुद्रैश्च सह देवानां संवादः	१५१
रुद्रप्रजापदीर्ह्येत्तान्तपठनम्	१५२
मनुष्यान्पत्तिश्रुत्वास्तवखेनम्	१५३
मानुषनामनिर्वचनम्	१५३
आदित्यादिदेवतोत्पत्तिर्भूतम्	१५४
भ्रुवादीनां स्तवीणां मन्त्रानवर्णनम्	१५६
प्रभृत्यपिच्छत्तान्तवर्णनम्	१५६
आग्निमासने शस्त्रे शंसनीयायाः ऋषो विधिः	१५७
तस्या भेषर्षिं शाखाकर्तरीवपाठस्य वर्जनीयत्वम्			१५७
शंसनीयवर्णनविधिः	१५८
शंसनीयद्वितीयशं प्रशंसा	१५९

आग्निमासतश्चस्य वैश्वानरीयसूक्तानारम्भविधिः	...	१६०
वैश्वानरीयसूक्ते विशेषविधिः	...	१६०
तत्र प्रामादिकस्य वर्णादिलोपरूपपराधस्य प्रतीकारः		१६१
मासतसूक्तस्य शंसनविधिः	...	१६१
प्रगाथद्वयस्य शंसनविधिः	...	१६१
प्रगाथद्वयस्य शंसनस्थाननिर्देशः	...	१६२
जातवेदस्य ऋक्स्य शंसनविधिः	...	१६३
आपोद्द्विष्ठीयसूक्तस्य शंसनविधिः	...	१६४
अद्विषुभादेवताकाया ऋचः शंसनविधिः		१६५
देवपत्नीदेवताकयोऽर्च्योः शंसनविधिः		१६८
राकादेवताकाया ऋचः शंसनविधिः		१६९
देवपत्नीराकादेवताकयोः ऋचोः शंसने पौनपत्ये- विचारः, तत्र पत्नीनां पूर्वभाषितम्. राकाया भगिनीत्वेन पञ्चाङ्गावित् मिति (सहायः १६८, १६९)		
यावीरवीर्यामर्चः शंसनविधिः	...	१६९
यामीपितायोः शंसने पौनपत्ये विचारः		१७०
यामीद्वयस्य शंसनविधानम्	...	१७०
पित्र्याणां तिष्ठणा ऋचां शंसनविधिः		१७०
पित्र्याम्बुसु आह्वानायाह्वययोर्विचारः		१७१
रेन्नीणां चतस्रणा ऋचां शंसनविधिः		१७२
रेन्नीशंसनकालेऽर्च्योः प्रतिगरमन्ते विशेषविधिः		१७४
वैष्णवाद्यस्या ऋचः शंसनविधिः	...	१७५
वैष्णवा ऋचः शंसनविधिः	...	१७५
प्राजापत्याया ऋचः शंसनविधिः	...	१७६
परिधानीयायाः विधिः आख्यानञ्च	...	१७७
परिधानकाले होतुर्भूमिष्यशंसनविधिः	...	१७९
आग्निमासतयाष्वाया विधानम्	...	१७९

॥ द्वितीयपञ्चिकायाश्चतुर्धाध्यायारम्भः १८१ पृ० ॥

आख्यानिका—अग्निष्टोमस्य सर्वं क्रतुप्रकृतित्वदोक्तिका ...	१८१
अग्नेर्बुद्धप्रकारवर्णना ...	१८२
अग्निष्टोमस्य इन्द्रस्य मयमन्त्रयुक्तत्वं न स्तुतिः	१८३
— गायत्रीसाम्बन्धेन स्तुतिः ...	१८४
— संवत्सरसाम्बन्धेन स्तुतिः ...	१८५
— समुद्रसाम्बन्धेन स्तुतिः ...	१८५
अग्निष्टोमादर्वाचीनानां यज्ञानां अग्निष्टोमप्रार्थिः ...	१८५
पाकयज्ञानां सप्तत्वादिउच्येतम् ...	१८७
दोहणीयेष्टिगतैर्दोषप्रहानसप्तदिने पाकयज्ञानां अग्निष्टोमप्रार्थिः	१८७
अग्निष्टोमस्य अग्निष्टोमप्रार्थिः ...	१८७
अग्निष्टोमगतप्रायणोयेष्टिमादयेन द्यौर्पूजामासद्योर्अग्निष्टोमप्रार्थिः	१८८
अग्निष्टोमगतसोमदारः संप्रैः भोषणानां अग्निष्टोमप्रार्थिः	१८८
अग्निष्टोमगतानिश्चकर्मदारः आनुसंस्ययागानां अग्निष्टोमप्रार्थिः	१८८
प्रवर्यैः साम्बन्धेन दाक्षायणस्य अग्निष्टोमप्रार्थिः ...	१८८
पशुद्वजसास्यात् पशुबन्धानां अग्निष्टोमप्रार्थिः ...	१८९
द्विपदेय इन्द्रसाम्बन्धेन अग्निष्टोमप्रार्थिः ...	१८९
उक्थ्यक्रतोरग्निष्टोमपशुपदप्रणय उक्थ्यक्रतुरथेनम् ...	१९२
अतिरात्राप्नोर्धामयोः क्रत्वोरग्निष्टोमपशुपदप्रणय नयोर्धामयोः	१९२
अग्निष्टोमात् प्राचीनानां यज्ञानां पराचीनानां क्रतुणां योमेष्वः	१९१
षोडशिक्षममनां तन्वयोथागासं यकं वसु ...	१९१
षोडशिक्षोत्तमामस्यात्सैः कृशितामसम्भादनम् ...	१९४
अग्निष्टोमे भवेद्यज्ञकतूनां मन्त्रभाणस्यापसंकारः ...	१९४
अग्निष्टोमीयस्तोत्रियर्थां नवत्यधिकप्रथमत्वापारम्भम् ...	१९४
अग्निष्टोमीयानां नवत्यधिकप्रथमत्वापारम्भम् ...	१९४
स्विष्टस्तोमान् परिकल्प्य तस्याद्विद्वन्मात्वाद्यग्निष्टोमप्रार्थना	१९५

अग्निष्टोमीयानां नवत्यधिकशतसङ्ख्यानां ऋषा मेकविंशतिसङ्ख्याकां-	
छिद्रत्तुभोमान् परिकल्प्य गवामयनसन्नसाम्बाद्दग्निष्टोमप्रश्नं वा	१६६
एकेनाग्निष्टोमानुष्ठानेनैव सर्वयज्ञक्रतुफलवाप्तियेदनप्रश्नं वा ...	१६७
आख्यायिका— अग्निष्टोमस्य चतुष्टोमत्वेन प्रश्नं सार्था ...	१६६
तत्र त्रिवरस्तोमस्तोत्रस्य प्रश्नं सादि	२००
पञ्चदशस्तोमस्तोत्रस्य प्रश्नं सादि	२००
सप्तदशस्तोमस्तोत्रस्य प्रश्नं सादि	२०१
एकविंशस्तोमस्तोत्रस्य प्रश्नं सादि	२०१
अग्निष्टोमस्य चिद्रदादिस्तोमचतुष्टयसाध्यत्वेन प्रश्नं साया उपसंहारः	२०२
अग्निष्टोमप्रयोगे चिद्रुवादीनां चतुर्णां भोमानां सप्तस्यविधिः	२०२
अग्निष्टोमस्य अशुष्कालवेदित्रोस्तुल्यफलाधिकारित्वेन स्तुतिः	२०२
अग्निष्टोम-चतुष्टोम-ज्योतिष्टोम-गान्धां निर्वचनानि ...	२०४
अग्निष्टोमस्य आद्यन्तताराहित्वात् प्रश्नं सा	२०५
यज्ञगाथा— अग्निष्टोमस्य आद्यन्ततुल्यत्वज्ञापिका ...	२०५
अग्निष्टोमस्य आद्यन्ततुल्यत्वे विचारः	२०६
साङ्गत्वेनादित्यसाम्यात् स्तुतिः	२०८
अशुष्काने त्वराया निषेधः	२०६
त्रिषु भवनेषु शस्त्रस्योत्तरोत्तरध्वन्याधिश्वविधिः	२१०
सूर्यस्योदयास्तमयाभावान्तृतीयसवने, पि त्वरानिषेधसिद्धिः	२११
सूर्यस्योदयास्तमययवहारनिदानम्	२११
सूर्यस्योदयास्तमयाभावज्ञानप्रश्नं सा	२१२
आख्यायिका— दीक्षणीयेषु संख्याख्यापनार्था ...	२१५
दीक्षणीयेषुः पञ्चीसंयोजान्तत्वं निरूपणम्	२१६
प्राथमीयेषुः शं युवाकान्तत्वं निरूपणम्	२१६
आतिथ्येषुः इडास्तत्वं निरूपणम्	२१७
उपसदिविषु अशुष्कं यविशेषप्रदर्शनम्	२१७
अग्नीषोमीयपश्चावशुष्कं यविशेषप्रदर्शनम्	२१७
दीक्षणीयादीषु ह्योत्तरयुवचनस्य मन्त्रस्वरविधिः	२१८

आग्नीषोमीयपशुौ होतुरनुवचनस्य षष्ठीच्छरविधिः	...	२१८
ज्योतिष्टोमस्यासार्दिशामुपायभूतत्वाख्यानम्	...	२१९
तत्र ब्राह्मण्यानां मेवात्विष्यविधानम्	...	२१९
ब्राह्मणेन कृन्दोभिश्च सयुग्ं भूत्वा यज्ञसम्यादनम्	...	२१९
जम्भ-ग्रीष्-वान्त-मुखात्विष्यकारिब्राह्मण्यानां अधिकारविधिः	...	२२१
ब्राह्मण्यानां जम्भतुज्यात्विष्यनिरूपणम्	...	२२१
ग्रीष्मंतुज्यात्विष्यनिरूपणम्	...	२२१
वान्ततुज्यात्विष्यनिरूपणम्	...	२२२
ज्योतिष्टोमानुष्ठाने प्रभादक्षतभा स्वर्णात्विष्यदोषस्य परिहाराद्य		
कर्मान्ते वामदेशनामगानरूपप्रायश्चित्तविधिः	...	२२२
प्रायश्चित्तार्थयोगे वामदेशनामस्तोत्रियमाग्निर्त्रिधा		
विभज्य तस्य "पुरुवः" इतिषाब्दस्य प्रक्षेपप्रकारोपदेशः	...	२२४
देविकानामपञ्चदशविधां निर्धेपनविधिः	...	२२४
गायत्र्युत्तैश्च भं जागत मागुष्टुभ मनु अश्वानि कृन्दासि	...	२२७
विद्वत्समिद्धा कृन्दन्तां प्रशंसा	...	२२८
देविकानामपञ्चदशविधौ पौर्वापर्यविचारः	...	२२८
तन्नु चहुनां जायाना मेकपतिकन्व भिंन इष्टाभ्योपशामः	...	२२९
देवीदेवताकानां पञ्चदशविधां निर्धेपनविधिः	...	२३१
गतश्रीणां परिगणनम् (श्रुतवान्, ग्रामणीः, राशम्भः)	...	२३२
देविकानाणां देवीनाणां च दशविधां विकल्पेन पशोर्गविधिः	...	२३२
--- --- --- प्रजाकामस्य समुत्थयविधिः	...	२३३
--- --- --- धनशामस्य समुत्थयविधिः	...	२३३
--- --- --- सप्तस्ययफभदृष्टान्तोत्थयः	...	२३३
आख्यायिका— उक्थकनोर्निधानार्था	...	२३६
"इत्यु यु अवात्वि"— इत्युगात्पानवीज कथनम्	...	२३७
प्रसङ्गानो भरद्वाजस्य ऋषेः स्वरूपवर्णनम्	...	२३७
साकमन्थनाभस्रास्रः नामनिवेशनम्	...	२३८
उक्थस्त्वोचनिष्पादकत्वम्	...	२३८

प्रथमद्वितीयनामसाम्ना उक्तयन्त्रोत्पत्त्ययनम्	२३८
उक्तयन्त्रोत्पत्त्ययनम् प्रथमचमसंगले मैत्रावरुणस्य श्रवणसूक्तविधिः	२४०
द्वितीयचमसंगले ब्राह्मणाच्छंसिनः श्रवणसूक्तविधिः	२४१
तृतीयचमसंगले अग्निवाकस्य श्रवणसूक्तविधिः	२४२
सूक्तानां द्विदेवताकालेन प्रशंसा ...	२४२
उक्तयन्त्रोत्पत्त्ययनम् चतुर्थाङ्ग-प्रस्थितयाज्यामन्त्राणां विधिः	२४२

॥ चतुर्थपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः २४५ पृ० ॥

आख्यायिका-- षोडशिश्रुतुविधानार्था	२४६
षोडशिश्रुतुस्य उक्तयन्त्रोत्पत्त्ययनम् प्रशंसा	२४७
प्रशंसनकालनिरूपणम्	२४७
विद्वत्ताविद्वत्तरूपाभ्यां द्वैविध्यम्	२४८
द्वयोः ऋचोर्विद्वत्तपाठप्रकारः	२४८
प्रश्नोत्तराभ्यां षोडशिश्रुतुस्य निर्वचनम्	२४८
षोडशिश्रुतुस्योपानां ऋचां द्वाभ्यामधिक्येन षोडशिनः प्रशंसा	२५०
षोडशिश्रुतुस्योपानां निदानकथनम्	२५०
षोडशिश्रुतुस्यार्थवेदितुः अत्यावृत्तावनुसूलाविति फलम् ...	२५३
शौरिणीतस्य सान्नः षोडशिसामत्वविधानम्	२५२
नान्नस्य सान्नञ्च षोडशिसामत्वविधानम्	२५२
शौरिणीतसामपक्षे षोडशिश्रुतुस्य विद्वत्तपाठविधिः ...	२५३
नान्नसामपक्षे षोडशिश्रुतुस्य विद्वत्तपाठविधिः	२५३
षोडशिश्रुतुस्य गायत्रीपङ्क्तोर्विद्वत्प्रकारोपदेशः ..	२५५
उच्छिगृहहृत्तोर्विद्वत्प्रकारोपदेशः	२५७
द्विपदाच्छिद्योर्विद्वत्प्रकारोपदेशः	२५७
द्विपदाजगत्तोर्विद्वत्प्रकारोपदेशः	२५८
अतिच्छन्दोनामनिर्वचनम् तद्विधिञ्च	२५८

महानास्त्रीनां सुपसर्गाणां सुपसर्जनप्रकारोपदेशः	...	२६१
महानास्त्रीनां ऋचां लोकलयसाम्येन प्रशंसा	...	२६२
विह्वरखनैरपेक्षिकाध्यापकैः प्रशान्तानां नवानां अनुष्टुभां विधिः	...	२६३
पुरुषविशेष सुपजीय विह्वताविह्वतयोः शस्त्रविशेषयोर्व्यपेक्षा	...	२६३
घोडशिप्राशस्य परिधानीयाया विधिः	...	२६४
याव्यायाः ऋचो विधानं आस्था न	...	२६४
याव्याया ऋचः पादेषूपसर्गविधिः	..	२६५
आख्यायिका-- अनिरात्रकतुविधानार्था	...	२६७
हृन्दसा मिक्रमच्छकारित्वप्रदर्शनम्	...	२६८
इन्द्रहृन्दसा असुरनिराकरण-वाख्यानम्	...	२६८
असुरनिराकरणे हृन्दसा मौक्त्यार्थिर्ध्वज प्रशंसा	..	२६९
हृन्दसा मपिशर्वरनाममञ्जहारमा जेतुक्तयनम्	...	२६९
अनिरात्रकतौ घोडशिप्राशस्यार्थं त्रयो रात्रिपर्यायाः प्रसंभवीयाः	...	२७१
रात्रिपर्यायेषु प्रथमपर्याये ऋत् शस्त्रम्	...	२७१
त्रिंश्वेव पर्यायेण शस्त्रयाव्याया विधिः	..	२७२
प्रथमपर्याये प्रयोगांशविधिः	..	२७३
द्वितीयपर्याये	..	२७४
तृतीयपर्याये	..	२७५
अनिरात्रकतौ पदमानस्तोत्रव्यस्य रात्रौ प्रयोगाभारः, तत्प्रयोगाः	...	२७६
भावात् व्यङ्ग्ये रात्रौ च समानभागयुक्तत्वं कथमिति प्रश्नः	...	२७६
रात्रौ रपि प्रकारान्तरेण पदमानस्तोत्रयुक्तविशिष्टत्वं मित्युक्तम्	...	२७६
पञ्चदशस्तोत्रोपेतं सङ्गर्भयति, न तथा रात्रिः तथा च व्यङ्ग्यत्वं	...	२७६
रात्रिश्चल्येते समानभागयुक्तं कथमिति प्रश्नः	...	२७६
रात्रौ रपि प्रकारान्तरेण पञ्चदशस्तोत्रात्वं मिति समाधानम्	...	२७६
अपिशर्वरानि स्तोत्राणि द्वादश	..	२७६
रथान्तरस्यान्ना निघातास्य सन्धिस्तोत्रस्य त्रिधास्य म	...	२७६
शस्त्रवाङ्मयस्य प्रशंसा पुनः प्रशंसा च	...	२७६

॥ चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्यायारम्भः २७८ पृ० ॥

आख्यायिका— आश्विनशुक्लविधानार्था	२७८
आश्विनशुक्लीयर्षी सङ्घसस्याश्विनसङ्घस मिति पुरातनं नाम			२७९
आश्विनशुक्लस्य शंसनेनिकर्त्तव्यताविधानम्	२८०
शंसने उपस्थानस्य लक्षणविधाने	२८०
प्रतिपदो विधिः	२८०
प्रतिपदिधौ विचारः	२८१
आग्नेयं काण्डम्	२८४
उपस्थं काण्डम्	२८५
रेणुं काण्डम्	२८५
आश्विनं काण्डम्	२८५
आश्विनत्ववर्षनाय वर्षोत्तरे	२८५
आख्यायिका — आश्विनशुक्लस्य प्रशंसार्था	२८७
अश्वत्थीरथेनाग्नेः आजिघावनम्	२८८
अश्वत्थीभिर्गवसः आजिघावनम्	२८८
अश्वत्थेनेन्द्रस्य आजिघावनम्	२८८
गर्हभरथेन अश्विनोराजिघावनम्	२८८
सौर्याणां मन्त्रसमूहानां सङ्गाविधानाय विचारः	२८९
नयाणां हृन्दसां प्रारम्भनिर्णयाय विचारः	२८९
शेन्द्रादिप्रगाथानां विधानाय प्रस्तावः	२९३
तच्च सूर्यं मत्तिलक्ष्णं शंसनविधेः	२९३
आश्विनशुक्ले रेणुप्रगाथस्य शंसनविधिः	२९३
रथम्बरयोनिप्रगाथस्य शंसनविधिः	२९४
मेघावतुल्यप्रगाथस्य शंसनविधिः	२९५
आश्विनशुक्लस्य चित्तेषु सुक्थ मिति नामयत्रहारः	२९७
ब्राह्मणस्य परिधानीयाया विधिः	३००
प्रजापशुकामस्य परिधानीयाया विधिः	३००

व्याघ्रप्रशासनात्तेजोवृद्धयर्थं सकामस्य परिधानीयाविधिः	३०२
वेदनपूर्वकानुष्ठानस्य नानाविधा प्रशंसा	३०२, ३०३
थाव्याहृषविधानम्, तयोः प्रशंसा च ...	३०२
ब्राह्मणस्यत्वायाः दृष्ट्या च सूर्यान्तिक्रमहेतुपददर्शनम् ...	३०२
चतुःसंस्थस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिषिसमापनम् ...	३०३
गवामयननामसंबन्धरसूत्रस्य विधाभारम्भः; ...	३०५
एकैकदिनमाध्वस्य सोमप्रयोगस्याहःशष्टेन अवहारः; ...	३०५
संबन्धरसूत्रस्य आद्ये द्विपदे अतिरात्रसंस्थस्य भोगस्य प्रयोगविधिः	३०५
द्वितीयदिने उक्त्याभंस्थस्य सोमस्य प्रयोगविधिः	३०८
ज्योतिष्टोमसंस्थस्य सोमस्य च प्रयोगविधिः	३०६
द्वितीयदिनस्य आरम्भार्थं नाम ...	३०६
आरम्भणीयनामतात्पर्यकथनम् ...	३०८
द्वितीयदिने सतृप्तिं प्रास्तोमविधिस्तरपशंसा च	३०७
चतुर्विंशस्तोमस्य छन्दोगान्नात्स्वरूपपददर्शनम्	३०६
चतुर्विंशनामनिर्वचनम्, तरस्तोमप्रशंसा च	३०७
गवामयननामविक्रतियागे प्रकृतिवत् स्तोत्रशास्त्रविधिः; ...	३०८
आरम्भणीयेऽहनि स्तोत्रमद्या अक, मद्या च ...	३०८
षष्ट्यधिकप्रतत्रयसङ्गाकानी स्तोत्रियाणां विधिः; ...	३०८
आरम्भणीयाहभ्याज्योमसंस्थत्पक्षे बह्विध्यमानमाध्विन-	
पवभानार्भवपयमानन्तीर्षु व्याघ्रात्तवारिंशस्तोमविधिः	३०८
छन्दोगान्नात् मद्यात्तवारिंशस्तोमस्वरूपम् ...	३०६
पृष्ठस्तोत्रे ऋक्पात्रस्य विकल्पितस्य सामद्वयस्य त्रिविधप्रशंसा	३१२
गवामयनादिषु सत्रेषु पृष्ठस्तोत्रे दृष्टद्वयन्तरयोः परित्यागविधिः	३१३
पृष्ठस्तोत्रे दृष्टद्वयन्तरयोरभ्यन्तरपरित्यागे दोषाभायः; ...	३१३
पेरूप-वैराज-प्राक्करमात्रां परिचयादि ...	३१४
आरम्भणीयाहभ्याज्यनुष्ठानप्रशंसादि ...	३१५
मनुगतस्योत्तरपक्षस्य प्रत्यवरोहविधिः; ...	३१५
संबन्धरसूत्रस्य मद्याह्न्य विधुवनो दिवाकीर्त्तनागमहेतुः ...	३१६

संवत्सरसप्तमस्य महाप्रतनामके उपान्त्येऽहनि निष्कैवल्यशास्त्रे विशेषविधिः	३१८
आद्यनयोः प्रायश्चीयोद्यनीययोरतिरासृषंस्थत्वविधिः	३१९
प्रायश्चीयोद्यनीययोरनुष्ठानस्य तद्वेदनस्य च प्रश्नांसा	३२०

॥ चतुर्थपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ३२१ पृ० ॥

अभिन्नवषट्कपूर्वभागानां ज्योतिर्गौरायुरिति याज्ञिकप्रसिद्धानां तृयाणा मन्त्रां विधानम्	३२२
अभिन्नवषट्कस्योत्तरभागानां म्नायुर्गौर्ज्योतिरिति याज्ञिकप्रसिद्धानां तृयाणा मन्त्रां विधानम्	३२२
अभिन्नवषट्कस्य संख्याविशेषाणां विधानम्, प्रश्नांसा च	३२३
अभिन्नवषट्कस्यैकस्मिन् मासि पञ्चकाले व्याहृते विधानम्	३२४
पञ्चसु षड्दशेषु प्रथमस्य विध्यनुवाद-प्रश्नांसे	३२५
द्वितीयस्य	—	३२६
तृतीयस्य	---	३२६
चतुर्थस्य	----	३२६
पञ्चमस्य	—	३२६
तस्यैव षड्दशपञ्चकस्य पुनः प्रश्नांसा	३२७
संवत्सरसप्तम्यां प्रकृतिभूतस्य गवामयनस्य विधिः	३२८
आख्यायिका— दशमाससप्तम्यादस्य गवामयनस्य प्रश्नांसा	३२८
द्वादशमाससप्तम्यादस्य गवामयनस्य प्रश्नांसा	३२८
आदिद्यानामयनाङ्गिरसामयनयोः सतृयो विधानार्था	३३०
गवामयनविल्लितरूपस्य आदिद्यानामयनस्याहः ऋषि विधानम्	३३१
अङ्गिरसामयनस्याहः ऋषि विधानम्	३३१
आदिद्यानामयनाङ्गिरसामयनयोरभिन्नवषट्कपृष्ठवषट्कयोर्वर्षानम्	३३२
गवामयनादिषु सतृषु पूर्वोत्तरयोर्मासषट्कयोः मध्यवर्तिनो विद्युवर्षामकस्याहो विधानम्	३३५

हन्दीभाषातस्य कविंशस्तोमसा स्वरूपवर्णनम्	३३५
एकविंशस्तोमसादिद्विमास्ये न प्रश्नांसा, तत्र शाखान्तरीयश्रुतिश्च विधुवतोऽङ्गः मासपट्टकधीरतिरिक्तञ्च मादिद्विमास्ये न प्रश्नांसा च उभयतः दशकद्वयस्य विधानम्	३३५
... स्वरसामाख्यायां मङ्गुं प्रश्नांसा	३३६
स्वरसामाख्यायां मङ्गुमेव परस्मामेति नामान्तरम्	३३७
स्वरसामाख्येष्वङ्गसु सप्तदशस्तोमसां प्रश्नांसा	३३८
विधुवत एव प्रश्नांसा मभिप्रेत्य तदपत्वेनोपचरितस्यादिद्विमास्ये प्रश्नांसा स्वरसामाख्यायां मङ्गुं विधानम्, स्वरसामनामनिर्णयनञ्च	३३९
स्वरसामभ्यः सर्वेभ्योऽधस्तात् अभिभिदाख्यभाङ्गुः उपगिष्टान् चिन्विदाख्यभाङ्गो विधानम्	३४१
विधुवत्यहनि मङ्गादिवाकीर्त्तार्थदिपञ्चमासविधानम्	३४२
मङ्गादिवाकीर्त्तार्थस्य परिचयः, तस्य पञ्चसामान्यवर्णनं च	३४३
विकर्षस्य परिचयः, तस्य पञ्चसामान्यवर्णनं च	३४३
भाषास्थस्यः परिचयः, तस्य व्यवस्थेयसामान्यवर्णनं च	३४३
ऋद्धयन्तरयोस्तावोर्माश्विभपवमानाभ्यपवनाभयोः प्रथमम्	३४३
प्रातरनुवाकस्य चोदकप्राप्तकालवाधनस्य कालान्तरविधानम्	३४४
गवामयनादिके विह्वतो मयनीयपञ्चमिषये विशेषविधिः	३४४
... सामिद्विनीयिषये विशेषविधिः	३४४
निष्कैवकाशस्त्री एकपञ्चाशत्तं दिपञ्चाशत्तं वा प्रास्ता निविदाधानम्, ततस्त्वावतीना मेयत्तां शासनविधानम्	३४५
दूरोद्दगनामकस्य सूक्तस्य शासनविधिः, तत्प्रशांसा च	३४८
हंसवतीतिप्रसिद्धस्यर्षः शासनविधिः, तदुपान्यासं च	३४९
हंसवतीनाममन्त्रस्य तावयं र्शनादि	३५१
स्वर्गकामस्य हंसवतीनांशाने वा संस्कृतशासनविधिः	३५२
तार्क्ष्यसूक्तस्य प्रथमायाः ऋचोः याख्यानादि	३५५
द्वितीयस्या ऋचोः याख्यानादि	३५४
तृतीयस्या ऋचोः याख्यानादि	३५५

श्रीहस्तकप्रसंगे शारीरप्रकारोपदेशः	३५७
श्वरीरप्रकारोपदेशः	३५७
पशुकामस्य मियुनस्तकानां प्रसंगविधिः	३५८
विश्वनामकस्याहो मनुष्यसाम्ये न प्रशंसा	३६१
विश्वविधौ कश्चिद् विचारः, विद्युत्प्रशंसा च	३६१-३६३
महावृताख्येऽहनि कस्यचित् पशोर्विधानम्, तद्देवताप्रशंसा च	३६३

॥ चतुर्थपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः ३६६ पृ० ॥

आख्यायिका— द्वादशाहक्रतुविधानार्था	३६७
शाखान्तरीयत्रिभिश्चवनात् द्वादशाहयागस्य विधा ज्ञयनम्	३६७
द्वादशाहयागसा अहःकृत्प्रिप्रदर्शनम्	३६६
ब्रूद्वादशाहयागस्य विधिः	३७०
ब्रूद्वादशाहे दीक्षादिमन्त्राविकल्पं बाधित्वा नियमः	३७१
उपसत्सु च विशेषविधिः	३७१
द्वादशसु दिनेषु सोमाभिषवविधिः	३७१
दीक्षोपसरसुत्यादिनसङ्गानां प्रशंसा	३७२
ब्रह्म्यादिच्छन्दोविषयकविचारः	३७३
द्वादशाहयागस्य यजनयाजनाधिकारिणोर्निर्णयः	३७५
द्वादशाहे दीक्षां प्राप्तवत्य यजमानेषु दीक्षाप्राप्तेः प्रशंसा	३७७
यजमानपापविनाशहेतुत्वात् ऋत्विजः प्रशंसा	३७८
द्वादशाहयागस्य श्येष्ठत्वेन प्रशंसा	३७८
श्येष्ठश्रौचाहेतुत्वे उदाहरणप्रदर्शनम्	३७९
द्वादशाहयागे पापपुरुषस्य याव्यत्वनिषेधः	३७९
ब्रूद्वादशाहे प्रथमैकादशद्वादशदिनयतिरिक्तौ यो नवरात्रः,	३८०
तत्र ये त्रयस्त्रयः सम्यग्नाः तेषां, प्रशंसा	३८०
आख्यायिका— द्वादशाहयागस्य दीक्षायाः कालविशेषविधानार्था	३८६

दादशाहवागे दीक्षायाः कालविशेषविधिः	...	३८३
दीक्षार्थिनालम्बस्य प्राजापत्यपशोर्विधानम्		३८४
क्षाप्रोद्याम्बासु च विशेषविधिः	३८५
सामिधेनीषु च विशेषविधिः	३८५
पञ्चङ्गे पशुपुरोडाशे च विशेषविधिः	...	३८६
“यथ ऋष्याप्रियो भवन्मि” - इत्यत्र विचारः	३८५
“यद्देवत्वः पशुस्तद्देवत्वः पुरोडाशः” - इत्यत्र विचारः	...	३८६
त्रायुःप्राजापत्योरभिन्नत्वे मन्त्रप्रमाणाप्रदर्शनम्	...	३८७
भरतदादशाह-शुद्धदादशाहयोः सन्तुष्टे विशेषविधयः	...	३८७
आख्यायिका - शूद्रदादशाहप्रार्थनार्था	...	३८८
ऋन्मन्त्रा व्यूहविधिः, तत्प्रार्थना च	...	३८९
ऋद्धयन्तरयोः सान्धोः प्रार्थनार्था	...	३९१
श्रौतनैधसयोः सान्धोर्मुष्टिधूमरूपत्वेन प्रार्थना		३९२
देवयजनशब्दस्य विविधतार्थव्याख्यानम् ...		३९३
चन्द्रमणि लक्ष्यरूपप्रसङ्गाद् योगेषु मुख्यत्वेन शुक्लपक्षस्य विधिः		३९३
पशुशब्दस्य विविधतार्थव्याख्यानम् (पुष्टिहेतुः पशुः)	...	३९३
द्यावापृथिव्योः परस्परं सुपकारार्थोपकारकसम्बन्धवर्णनम्	...	३९४
आख्यायिका - ऋद्धोऽप्युक्तसाम्नां विधानार्था	...	३९६
ऋद्धयन्तरवैश्वदेवराजशांकरवैश्वतसाम्नासुत्पत्तिकथा	३९६, ३९७	
ऋद्धादीनां षष्ठां साम्नां ऋद्धोऽप्युक्तसामप्रवृत्तवर्णनम्		३९७
घडिधृष्टस्वोक्तसामाधारत्वेन घडिधृष्टस्य सुपण्यासः		३९८
गायत्र्यादिकल्पनाप्रकारवेदनपूर्वकानुष्ठानस्य प्रार्थना	...	३९८
दादशाहकर्मणौ प्रायश्चित्तं नाम प्रथमं महः . उदयनीयं नाम दादश		
महः, अविशेषं नामैकादशं महः, तदतिरिक्तानां नवानां महर्णा		
पृथगेऽहनि देवता-सोम-साम-ऋन्मन्त्रा विधानम्	...	४०१
मन्त्रानां लक्ष्यतो नामनः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४०१-४११	

● अविशेषं नाम दशमं मह इति याज्ञिकप्रसिद्धिस्त प्रायश्चित्त्यानेन बीजम् ।
 ३भा० १३८४० दृश्यम् ।

द्वितीयेऽहनि देवता-स्तोम-साम-ऋन्द्सां विधानम् ...	४१५
मन्त्राणां लक्ष्यतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४१५—४२४
॥ इति सभाथैतरेयस्य द्वितीयभागस्य विषयसूची ॥	

॥ अथ तृतीयभागस्य ॥

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

तृतीयेऽहनि देवता-स्तोम-साम-ऋन्द्सां विधानम् ...	४
मन्त्राणां लक्ष्यतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४—१७
चतुर्थेऽहनि न्यूनविधानाय प्रस्तावः ...	१६
न्यूनस्य विधानम् ...	२०
व्याख्यानानेन प्रोक्तं न्यूनस्वरूपम् ...	२१
सङ्गीकारविवरणम् ...	२१
तस्य न्यूनस्य प्रशंसनम् ...	२२
न्यूनस्य मन्त्रमध्ये स्थानविशेषविधानम् ...	२२
— स्थाननिर्णये प्रक्षत्तुष्टयवर्जनम् ...	२२
— प्रातरनुवाके स्थानविशेषविधानम् ...	२३
— व्याख्यशस्त्रे स्थानविशेषविधानम् ...	२३
— माध्यन्दिने सवने स्थानविशेषविधानम् ...	२४
देवता-स्तोम-साम-ऋन्द्सां विधानम् ...	२७
मन्त्राणां लक्ष्यतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	२७—४०

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः द्वितीयाध्यायारम्भः ४१ पृ० ॥

पञ्चमेऽहनि देवता-स्तोम-साम-ऋन्द्सां विधानम् ...	४३
मन्त्राणां लक्ष्यतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	४३—५६
महागान्धीय श्राद्धरामविधौ महागान्धीयशब्दनिर्वचनम्	४६

प्रत्यङ्गो दाशतयीना माद्यनयोर्मन्त्रभागवोदकीकः	...	५०
बलश्याद्धो देवतोऽसवर्कनम्	५७
वह्निः ऋतुश्रेष्ठेषु ऋतुयाज्यास्त्रुति विशेषविधिः, तन्नु विचारश्च		५८
प्रातस्त्रयमे माध्यन्दिनभजने च पारुष्येपीविधानम्		६१
व्याख्यः यिका— विहितानां पारुष्येपीना मुपाख्यानं प्रशंसायां		६३
देवता-स्तोम-साम-ऋत्विजां विधानम्	...	६७
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः		६८-६०
व्याख्यायिका— विहितनाम्नानिदिरुक्तज्ञीयनाभावेदिष्टवर्णानां		७६
पुसङ्गतः 'सत्य मेव वदितव्यम्'- इति विधिः	...	८४
नाम्नानिदिष्टवाक्येभ्यः यदृष्यकार्यं यथासक्यमन्त्राणां सञ्चारित्वम्		८५

॥ पञ्चमपश्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ६१ पृ० ॥

त्रादशाष्टकतौ द्वितीयादिनवरात्रिगतस्त्रयस्त्राहाः, तत्र प्रथम-		
द्वितीयत्राहाभ्यां मेकः पृष्ठाः पञ्चदशः सप्तम्यति, अन्तिमपञ्चाद-		
ऋत्विजाभ्याः, तस्य प्रथमेऽहनि नवरात्रिगते सप्तमेऽहनि		
मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः	...	६४-१०७
समुविशचतुश्चत्वारिंशत्पञ्चादशकारिंशत्पञ्चादशानां ऋत्विजस्तोमाभ्याम्		६६-१००
अष्टमेऽहनि मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः		१०८-१२५

॥ पञ्चमपश्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः १२३ पृ० ॥

नवमेऽहनि मन्त्राणां लक्षणतो नामतः प्रतीकादिभिश्च विधिः		१२५-१३६
पृष्ठाषड्विंशस्य, ऋत्विजत्राहाभ्याम्, त्रयस्यः तत्र ३ः मुखादिनाभ्यं न, नामि-		
कादिसाभ्यं न, अक्षरदिसाभ्यं न, कर्णादिसाभ्यं न च प्रशंसा		१३८, १३९
दशमेऽहनि नियमविशेषस्य विधानम्	...	१४०
भानमग्रचाय प्रसर्गविधिः	...	१४१

मायकीदिन सप्तमदिने तु एकदशमः पञ्चमदिने तस्य व्यापः ।

दशमेऽहनि तीर्थक्षेत्रे मार्जनविधिः	१४१
होमार्थं पत्नीशालागमनविधिः	१४२
पत्नीशालागतानी होमविधिसम्बन्धादिविधिश्च	१४१, १४२		
कृतहोमार्थं तेषां पुनः सप्तःप्रवेशविध्यादि	...		१४५
सदोमकपस्थितानी सामगानी सार्पराक्षीषु स्तोत्रगानविधिः	१४५		
मानसग्रहाय सान्नी प्रस्तावोद्गीयप्रतिहारभागानी मनसैव			
गेयत्वम्, प्रस्ताव्यां तु वाचा शंसनविधिः	...		१४६
सार्पराक्षाः शंसनादूर्ध्वं चतुर्होमन्त्राणां शंसनविधिः	१४७		
प्रस्तानी चतुर्होमन्त्राणां याख्यानप्रशंसि	...		१४८
औदुम्बरीशाखायाः सम्भृयोगस्पर्शनविधिः	...		१५०
औदुम्बरीस्यर्षादनन्तरं वाग्विसर्गविधिः	...		१५०
वाग्विसर्गस्य कालविशेषविधिः	१५१
— देवाविशेषविधिः	१५६
— मन्त्रविशेषविधिः	१५२
चतुर्होमन्त्रयाख्यानाय होत्राह्वावविधिः	...		१५५
— अर्धर्योः प्रतिहारविधिः	१५५		
दशपदात्मकचतुर्होमसंज्ञकमन्त्रमङ्गातस्य स्वरूपप्रदर्शनम्	१५५		
अष्टसंज्ञकमन्त्रस्य स्वरूपप्रदर्शनम्	...		१५७
प्रजापतितप्तुसंज्ञकानां द्वादशमन्त्राणां विधिः	...		१५७
— स्वरूपप्रदर्शनम्	...		१५८
त्रयोदशसंज्ञकमन्त्रस्य विधिः	१५८
— स्वरूपप्रदर्शनम्	१६०
द्वादशाह्यागीयविशेषवक्तव्यानि समाप्तानि	१६१

॥ पञ्चमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १६३ पृ० ॥

अथानिहोत्रयागस्य विधयः	१६४
अनिहोत्रस्य सायङ्कालीनं यजमानकर्त्तव्यम्	१६४

अग्निहोत्रस्य प्रातःकालीनं यजमानकर्तव्यम्	१६४
आहवनीयोद्धरणस्य प्रशंसा	१६५
क्षीरदिक्षुपस्य होमद्वयस्य प्रशंसा	१६५
होमद्वयस्य (क्षीरस्य) अवस्थाभिदान् वीरुप्रदेवताकत्वम्	१६५
प्रायश्चित्तम्— अग्निहोत्री यदि दक्षभाया उपविशेत्, तत्र ...	१६८
— — — अग्निं कुर्यात्, तत्र	१६८
दोह्यमानस्य क्षीरस्य अग्निहोत्राखलनेन भूभोपतने	१६८
— — — स्यात्स्य भूमिपतने उपायान्तररूपम्	१७०
अग्निहोत्रमिद्वये वीरुप्रशान्तिं अह्नाहोमस्य विभागम् ...	१७१
तप्तझावनाखूपमानमाग्निं जीतनीमस्य स्वरुपां विधिषु ..	१७१
मातृपदेवतादिनिशादेविष्णुर्वायुर्गन्तुम्	१७४
अग्निहोत्रागुण्डावस्य सर्वधनदानफलसाध्यं न प्रशंसा ...	१७५
गवामयनमन्त्रसाध्यं न प्रशंसा	१७६
आख्यायिका— अग्निदत्तहोमनिन्दोद्दिष्टहोमप्रशंसार्था ...	१७७
उदितहोमस्य इष्टान्तपूर्विका प्रशंसा ..	१८४
उदितहोमस्य पुनः प्रकारान्तरैण प्रशंसा	१८५
धनुष्याया - उदितहोमस्य प्रशंसार्था	१८५
दृष्टद्वयकारसम्बन्धेन दिवाहोमस्य रात्रिहोमस्य च प्रशंसापूर्वके	
उदितहोमनिगमनम्	१८५
यज्ञगाथा - अग्निदत्तहोमनिन्दार्था	१८६
आदित्यदेवप्रशंसार्था (विष्णुसौम्यशपथोपाख्यानम्)	१८७
आदित्यदेवस्य प्रशंसा, प्रकारान्तरैण पुनः प्रशंसा, सप्तानिष्टिरूपत्वं च	१८६
विष्णुसौम्यगाथाया भागविशेषस्य तात्पर्यव्याख्यानम्	१८८
उदितहोमन्यायप्रत्यक्षत्वपर्यायप्रसङ्गे भायमतिथिनिराकरणविधिषु;	१८६
अग्निदत्तहोमनिन्दा उदितहोमप्रशंसा च प्रकारान्तरैः ...	१८९
मेव मेव इष्टान्तान्तरैः ...	१८९
मेव मेव प्रकारान्तरैः ..	१८९
मेव मेव युक्तान्तरैः ...	१८९

ब्रह्मगाथा— उदितहोमप्रशंसार्था अमुदितहोमनिन्दार्था च	११४
आख्यायिका— सर्वप्रायश्चित्तसम्यादनस्य आहूतिनयस्य दृष्टिवर्णनार्था	११७
प्रकृतसोत्पत्तिवर्णनार्था	११८
ऋग्यजुस्सामत्रयीभिर्होताध्वर्यवौहान्नमन्त्राख्यविधिः	११८
ग्रहदोषप्रायश्चित्ताय गार्हपत्यादिषु आहूतिहोमविधिः	११९
आहूतीनां वेदान्तःश्लेषकत्वम्	१२०
विश्विष्टोऽपि यज्ञो आहूतिभिरेव संश्लिष्टो भवतीत्यत्र दृष्टान्तप्रदर्शनम्	१२१
प्रश्नोत्तरार्थां अक्षयण आर्चिव्यनिरूपणम्	१२१
अक्षयणः मनसा वैकस्यराहित्यानुसन्धानविधिः	१२२
वाग्धवहारे बाधप्रदर्शनम्	१२३
उपासते प्रातरनुवाके उपांश्चन्तर्पामहोमं यावत् सौमगिः	१२५
दक्षिणायग्नये विचारः	१२८
यज्ञभियक्त्वेन दक्षिणायग्नये न्याय मिति सिद्धान्तः	१२९
मानसानुष्ठानकारित्वेनैव दक्षिणाबाहुत्वम्	१३९
आहूतिप्रायश्चित्तानुष्ठानविधिः	१४९
आर्चिव्यकर्तव्यान्तराणि	१५०
आख्यायिका— ग्रावस्तुत्कर्तव्यविधानार्था	१५४
ग्रावस्तुत्कर्तव्यं ग्राव्यां अभिष्टवविधिः	१५५
ग्रावस्तुदभिष्टवदृष्टान्तप्रसङ्गेन अर्घुदोषासर्पणीनामप्रपत्कथा	१५६
अभिष्टवकाले ग्रावस्तुत उष्णीषिण नेत्रवेष्टनविधिः	१५६
ग्रावस्तुतोऽभिष्टवार्थं मन्याना मप्यृचां विधानम्	१५७
ग्रावस्तुदभिष्टवज्ञानां पापशान्तिविषये दृष्टान्तप्रदर्शनम्	१५७
ग्रावस्तुदभिष्टवगताना म्दृचां शतसङ्ख्याकत्वविधानम्	१५९
त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वविधानम्	१६०
अपरिमितसङ्ख्याकत्वविधानम्	१६०
पाठप्रकारविधानम्	१६१
मध्यमदिनकालीनाभिष्टवस्य विशेषतः प्रश्नां सा	१६२
ग्रावस्तुतः सम्यक्चनिरपेक्षत्वविधानम्	१६२

सुवस्त्रयथाङ्गस्य कल्पिकः कर्तव्यनिरूपणम्	२२६
— प्रार्थना, स्त्रीसिद्धिप्रश्नवाचकत्वे हेतुश्च	२२७
— समीपे दक्षिणालम्बे तद्व्यभानयनविधिः	२२७
सुवस्त्रयथाङ्गस्य दैश्वविशेषनिरूपणम्	२२६
विहितस्य उत्तरदेशस्य प्रश्नोत्तरार्था प्रार्थना	२२७
आग्नीधस्य अर्चिषः आत्विश्वकर्त्त अविधानम्	२२८
पालीवतग्रथे अनुवपट्टकारनिषेधः	२२८
— अनुवपट्टकारनिषेधे यज्ञमाथा	२२८
नेत्रप्रस्थामीनस्य पालीवतग्रहभक्षणविधिः	२२८
सुवस्त्रयथायै दक्षिण्यसु नीतासु यज्ञसमाप्तिः	२२८
व्याख्यायिषु— मैत्रावरुणप्राञ्जव्याह्वंस्य ऋषाकामां प्राञ्जविधानार्था	२२९
मैत्रावरुणस्य प्राञ्जविधिः	२२९
ब्राह्मण्यार्हसिनः प्राञ्जविधिः	२२९
अच्छावाकस्य प्राञ्जविधिः	२२५
प्रातस्सवनाभिमानिनोऽग्निदेवस्य प्रार्थना	२२५
तृतीयसवनाभिमानिनां विश्वेषां देवानां प्रार्थना ..	२२५
स्तोत्रियाणुरूपयोरुक्तयौ	२२७
होतृकाणां महर्षीण्येषु ऋक्षेषु प्रातस्सवने प्रकारविशेषविधिः	२२७
— — माध्यन्दिनसवने तन्निषेधः	२२८
— — तृतीयसवने माध्यन्दिनन्यायातिदेशः	२२८
होतृकाणां मारुत्भखीयानां ऋषीं विधानप्रस्तावः	२३०
— — प्रार्थना	२३१
मारुत्भखीयाविधिः मैत्रावरुणस्य होतृकस्य	२३०
ब्राह्मण्यार्हसिनो होतृकस्य	२३१
अच्छावाकस्य होतृकस्य	२३१
होतृकाणां परिधानीयानां ऋषीं विधानप्रस्तावः	२३१
परिधानीयाविधिः मैत्रावरुणस्य होतृकस्य	२३१
ब्राह्मण्यार्हसिनः होतृकस्य	२३२

परिधानीयाविधिः अर्च्छावाकस्या होतृकाया	२४५
होतृकायां तृयाणां सवनदये परिधानीयाद्देविधोपदेशः ...	२४८
मैत्रावरुणस्य ऐकाहिकाभिरैव परिधानीयाविधिः ..	२४८
अर्च्छावाकस्य सवनदये प्रकृतिविलक्षणपरिधानीयादयविधिः	२४९
त्रौणायाच्छंसिनः अर्द्धीनगताभिरैकाहिकाभिश्चोभयीभिरैव परिधानीयाभिः परिधानविधिः	२५०
हृतीयसवनगतानां तृयाणां मेव होतृकायां परिधानीयानां प्रश्नांसा	२५१
प्रातस्सवनगतानां याज्यादीनां मध्ये अनवानविधिः ...	२५२
स्तोमदृष्टौ नियमविशेषस्य विधानम्	२५२
प्रातस्सवने अतिशंसनविधिः	२५३
माध्यन्दिनसवनहृतीयसवनयोरतिशंसनविधिः ...	२५३
यत्रातिशंसनं कर्त्तव्यं भवति, तन् तदर्थं यासा ऋचा मानयन् कर्त्तव्यम्, तासा ऋचां देशविशेषोपदेशः ...	२५४
होतृकायां त्रिह्रितानां परिधानीयानां स्तुतिः ...	२५४
प्रातस्सवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम् ...	२५७
उन्नीयमानसूक्तगतानां ऋचां देवताद्वारा प्रश्नांसा	२५८
ऋन्द्वाद्द्वारा प्रश्नांसा ...	२५८
ऋक्सखाद्द्वारा प्रश्नांसा ...	२५८
माध्यन्दिनसवने उन्नीयमानसूक्तगतानां दशानां ऋचां विधिः	२५८
हृतीयसवने उन्नीयमानसूक्तगतानां नवानां ऋचां विधिः ...	२५९
सम्युक्तानुवचनं कर्त्तव्यमिति प्रथममतस्य प्रश्नांसा ...	२५९
प्रतिस्सूक्तं सप्तानां मेवर्चां अनुवचनीयत्वमिति द्वितीयमतस्य प्रश्नांसा	२५९
प्रथमसूक्तगतानां नवानां, द्वितीयसूक्तगतानां दशानां, तृतीयसूक्तगतानां नवानां मेवानुवचनीयत्वमिति तृतीयमतस्य प्रश्नांसाधिक्यम्	२६०
प्रस्थितयाज्यानां मेन्द्रत्वं कथमिति विचारारम्भः ...	२६२
याज्याया ऐन्द्रत्वं सन्यादहनप्रकारोपदेशः मैत्रावरुणस्य	२६३
— — — — — पोतुः ...	२६३
— — — — — नेतुः ...	२६४

वाण्याया ऐन्द्रत्वव्याह्नप्रकारीपदेशः व्याप्तीवृत्तस्य	...	२६७
अष्टावाकस्य	...	२६७
माध्यन्दिनसवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम्	...	२६६
देवताद्वारा कृन्दोद्वारा च तत्सूक्तौयाया ऋचा प्रशंसा	...	२६७
होतादीनां सप्ताया मेवर्त्विषां प्रस्थितयाण्याविधिः	...	२६८
याण्याया उपदेशः होतुः	...	२६८
मैत्रावरुणस्य	...	२६८
ब्राह्मणाच्छंसिनः	...	२६८
पीतुः	...	२६८
नेष्टुः	...	२६८
अष्टावाकस्य	...	२६८
व्याप्तीवृत्तस्य	...	२६८
द्वितीयसवने उन्नीयमानसूक्तस्य विधानम्	...	२७१
पत्रमानस्तोत्रे देवताविधयको विचारः	...	२७१
— कृन्दोविधयको विचारः	...	२७१
प्रस्थितयाण्याविधयको विचारः	...	२७१
याण्याया ऐन्द्राभवेत्वप्रदर्शनम् होतुः	...	२७१
मैत्रावरुणस्य	...	२७१
ब्राह्मणाच्छंसिनः	...	२७१
पीतुः	...	२७१
नेष्टुः	...	२७१
अष्टावाकस्य	...	२७१
व्याप्तीवृत्तस्य	...	२७१
याण्यास्त्वस्थितस्य कृन्दमः प्रशंसा	...	२७१
होतृकायां परस्परं भाव्यं वैधर्म्यं च विवेक्तुं विचारः	...	२७१
मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनस्य अष्टावाकानां शंसनविचारः	...	२७१
होतृहोतृकयोः दुःकृत्यत्वेन भाव्यं कथं मिति विचारः	...	२७१
पोतृनेष्टुः ग्नीधीयाणां मपि होतृनां उक्त्यन्वः कथं मिति विचारः	...	२७१

द्विप्रैः प्रोता, द्विप्रैः प्रोनेहा ; अन्ये एकप्रैः वा इत्यत्र विचारः	२८४
सम्बन्धायविधिः प्रकृतं प्रैः सखत्तम्	२८५
कश्चिद्व्या मपि मैत्रावरुणादीनां कथं ह्योऽल्लव्यपदेश इति विचारः	२८५
सम्बन्धविषये कश्चिद् विशेषविचारः	२८६
सम्बन्धावाकविषये,पि कश्चिद् विशेषविचारः	२८७
सम्बन्धसंख्येयस्युः मैत्रावरुणशस्त्रविषयको विचारः ...	२८८
ब्राह्मणार्थस्यम्बन्धावाकशस्त्रविषयको विचारः	२८८
तृतीयसवनगतानां मैत्रावरुणादिशस्त्राणां हृन्दोदैवतविचारः	२८९
आरम्भणीयानां हृन्दोदैवतविचारः ...	२९२
परिधानीयानां हृन्दोदैवतविचारः ...	२९३
श्रोत्रशस्त्रावाकयोः कथं भ्यासविधानम्	२९५
श्रीकृष्णसंस्थायां चतुरश्रभ्यासविधिः	२९७
सम्बन्धावाकः तृतीयसवने शिख्येयु अगाराशंसो ऋचः कथं शंसति	२९८
— — — — — इत्यतश्चै शंसति	२९९
प्रसङ्गतो गर्भोपनिषद्भक्तनीदाहरणम्	२९९

॥ षष्ठपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भः ३०१ पृ० ॥

अष्टाहर्गयोषु होत्रकाणां माध्यन्दिनीयशस्त्रकृमिविचारः ...	३०१
— — — — — माध्यन्दिनीयशस्त्रकृमिविधानम् ...	३०३
आष्विधिका—सम्यात्सूक्तानां सुव्यक्तिकथाप्रकाशार्था ...	३०६
विश्वामित्रदृष्टानां सम्यात्सूक्तानां वामदेवकर्तृत्वापहरणम्	३०७
सम्यात्सूक्तानां वामदेवत्ववैश्वामित्रत्ववर्णनादिकम्	३०७
भारद्वाजवासिष्ठनौघसूक्तानां वर्णनम्	३०८
अष्टाहर्गयोषु प्रातस्सवने अष्टीनसूक्तानां विधिः	३०८
तीथा मेवाहीवककाणां स्वरूपोपदेशः	३०८
अथभक्तने द्विद्विविधान्द्वानि, — चतुर्विंशतीत्याहणिरहितानि,	
सप्तदशमत्याहणिरहितानि चेति ; तत्रोभयत्रैव वद्विवत्	
सूक्तं सः कथं शंसतीति विचारः	३०९

आर्द्राक्षरचित्तेष्वहसु विहितस्वकार्णां शंसनप्रश्नांसा ...	३१०
मन्त्राचरुगो यंस्त्रीन् सन्यातस्वकार्णां विपर्यस्य शंसेन्, तत्प्रदर्शनम्	३११
ब्राह्मणाच्छंसी " " " " " "	३१२
अच्छावाकः " " " " " "	३१३
प्रतिदिनं पुरस्ताच्छंसनीयानां त्रयाणां स्वकार्णां विधानम् ...	३१४
पृष्ठावङ्गस्य उत्तरस्मिंस्त्र्यंशे कासाच्छिष्टेषां मात्रापविधिः ...	३१५
कस्मिन् दिने का ऋच आवपनीया इति विश्वार्थं तत्तृतीयः ...	३१५
स्तीमृष्ट्वावतिशंसनार्थानां मावपनीयानां स्वकार्णां प्रदर्शनम्	३१५
विश्वामित्रशब्दनिवृत्तिः	३१८
सूक्तस्य पुरस्ताच्छंसनीयं स्वक्तम् मेवावसणस्य	३१८
ब्राह्मणाच्छंसिनः	३१८
अच्छावाकस्य	३१०
अनिर्दिष्टदेवताकर्मकार्णां प्राजपत्यत्वविधानम् ...	३१९
प्रतिदिनं शंसनीया ये कश्चन्तः प्रगाथास्तैर्घां विधिः ...	३१४
कनकप्रगाथस्य ऊर्ध्वं शंसनीयानां सूक्तप्रतिपत्तौ शंसनविधिः	३१५
सूक्तप्रतिपद्भ्यः पूर्वं आह्वानविधिः	३१७
त्रिष्टुप्शब्दस्वकार्णां सूक्तप्रतिपत्तामकानां स्वकार्णां प्रगांसा ...	३१७
... ..	३१७
परिधानीया ऋचः स्तीनु मपक्रमः	३१७
दृष्टान्तद्वयपूर्वकं परिधानीयानां शंसनविधानम् ...	३१९
उभितृतीयानुक्तस्य परिधानीयानिघो विप्रोपदेशः ...	३१९
परिधानीया सुपजीय क्रतोर्योगंशंमोको ब्राह्मणाच्छंसिनः	३१४
अच्छावाकस्य	३१४
मेवावसणस्य	३१४
यद्योक्तयोगविमोक्तज्ञानस्य प्रगांसा	३१५
अष्टसमूहं त्रयोस्य योगविमोक्तयो रूपदेशः	३१५
योगविमोक्तज्ञानं परिधानीयानाम् शक्यं कविप्रत्यस्य निन्दा	३१५
— — — — —	
उभयविधस्य प्रगांसा	३१५

सोमातिशंसने विशेषोपदेशः	३३०
बहुभिः सोमातिशंसने दोषदृष्टान्तः	३३०
तृतीयमवने अपरिमितशंसनविधिः	३३८
वेदनपूर्वकस्यानुष्ठानस्य प्रशंसा	३३८
दृष्टाया षड्वहना षष्ठेऽहनि धियात्वात्स्यशस्त्रकृतिसूक्तस्य विधिः	३४०
नभाकद्वहणां तृचानां विधानम्	३४१
बालखिल्यामूक्तानां षट् शुश्रूषस्वरूपप्रदर्शनम्	३४२
प्रमाधानोद्यु प्रक्षेपणीयानां मेकपदानां सुपदेशः	३४५
षष्ठो विहरणे प्रक्षेपणीयानां पादानां सुपदेशः	३४५
अर्द्धशो विहरणे प्रक्षेपणीयोपदेशः	३४६
अर्द्धशो विहरणे प्रक्षेपणीयोपदेशः	३४६
पञ्चः, अर्द्धशः, अर्द्धश इति विहरणत्रैविध्यस्य प्रशंसा	३४६
विहरण मन्तरेण यथाधायनशंसनस्य विधानम्	३४६
बालखिल्यानां षट्सूक्तोद्यु विहारो विहितः, अत्रशिश्रयोः सप्तमा- हमयोः सूक्तयोः विपर्यासेन शंसनस्य विधानम्	३४७
निरूपितस्य श्रुत्यनामकशस्त्रस्य प्रशंसा	३४८
सप्तभिः प्रकारैः पाठरूपस्य दूरोद्देशशंसनस्वरूपसोपदेशः	३४९
प्रसङ्गतो महाशस्त्रकण्डसूक्तयोर्लक्ष्योपग्यासः	३५०
दूरोद्देशशंसनविधिः ऐन्द्रे स्तुते	३५०
वरौ सूक्ते	३५०
ऐन्द्रावरयोः सूक्ते	३५१
सौपर्ण्ये सूक्ते	३५१
सौपर्ण्ये सूक्ते दूरोद्देशे शस्त्रे ऐकाहिकानां संशंसने विचारः	३५३
बालखिल्यानां शंसने मैत्रावरुणस्य दर्पश्चेत् तत्र कर्मण्यम्	३५६
बालखिल्यानां शंसने यथा विहरणं, तथैव सोत्रेऽपि किमितिविचारः	३५७
शस्त्र सुपणीय वाण्यायां कश्चिदुपदेशः	३५८

॥ षष्ठपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः ३६० पृ० ॥

दृष्टावद्वहस्य वष्टेऽहनि शिल्पनामकप्रस्तावनां प्रंसनविधानम्	३६१
देवशिल्पानां हस्तिकांभादीनां मुद्राहरणस्य नोपन्यासः ...	३६१
होतुः नाभान्दिलनामसूकरूपमा शिल्पमा प्रंसनविधिः	३६२
तस्यैव नाराशंसासूकरूपमा शिल्पस्य प्रंसनविधिः	३६३
भोज्यावद्वहस्य वालशिवस्यास्त्राभूकरूपमा शिल्पमा प्रंसनविधिः	३६७
शौकिकविहारयोः महाशालशिलाभूकरूपविहारयोः संपदेशः	३६८
ब्राह्मणाच्छंभिनः सुक्रीर्त्तिसूकरूपस्य शिल्पस्य प्रंसनविधिः	३७२
दृष्टाकपिसूकरूपस्य शिल्पस्य प्रंसनविधिः	३७२
दृष्टाकपिसूकरूपस्य न्युहविधिः, संप्रकारोपदेशश्च ...	३७५
अच्छावाकस्य अवयामरुद्राकरूपस्य शिल्पस्य प्रंसनविधिः	३७५
अवयामरुद्राभ्यां न्युहविधिसंप्रकारोपदेशश्च ...	३७५
होत्रादिभिः प्रयोक्तव्यानां शिल्पानां भेकस्मिन्नहनि प्रयोगमाहित्यविधिः	३७६
आख्यायिका— शिल्पप्रंसनविधये तन्निष्ठायां द्वयोः रूपारथानां ३७८--	३८१
संवत्सरसकेऽपिष्टोसमंशे विश्वनिदास्ये हनि विहितस्य शिल्पशस्त्रेऽपि	३८२
आख्यायिका— ब्राह्मणाच्छंभिनः शिल्पे ग्रन्थे सुक्रीर्त्तिसंशयादि-	
सूक्तयोः प्रंसनानन्तरं कृतापाख्यस्य त्रिंशत्कसूक्तस्य प्रंसनार्थां	३८७
कुम्भागच्छकगतानां नाराशंभानां तिलगणा षट्चां विधानम्	३८८
- तत्र पादौ पादौ अवमानविधानम्	३८८
- तत्र त्रिभुजविधिश्च ...	३९०
- न्युहनिर्हयोः स्वभूपोपदेशः	३९०
रैभीनां तिलगणा षट्चां प्रंसनविधिः ...	३९०
पारिचिदीनां चतस्रणा षट्चां प्रंसनविधिः	३९१
कारशाशां चतस्रणा षट्चां प्रंसनविधिः	३९१
दिष्टाङ्कश्रीनां पञ्चानां षट्चां प्रंसनविधिः	३९२
जलकल्पानां षट्चां प्रंसनविधिः	३९३
द्वन्द्वगाथानां पञ्चानां षट्चां प्रंसनविधिः	३९३

आख्यायिका— शेतप्रपलापस्तुत्थार्था	३६६
शेतप्रपलापस्य बाहुल्येऽपि यावत्कामशंभनस्य विधिः	३६८
शेतप्रपलापशंभने पदे पदे ऽवप्रहस्य, अग्ने प्रखवस्य च विधिः	३६९
प्रवह्नुकाख्यानं वस्त्रा न्दृचां विधानम्	३६९
प्रवह्नुकाखासु ऋतु अर्द्धे च ऽवसानविधिः	३७०
आग्निशासनीनां चतस्र्या ऋचां विधानम्	३७०
प्रतिराधास्यस्य मन्त्रस्य शंभनविधिः	३७०
अतिवादास्यस्य मन्त्रस्य शंभनविधिः	३७१
देवनीयास्यानां सप्तदशानां पदानां शंभनविधिः	३७३
आख्यायिका— देवनीयास्यपदसमूहप्रशंसायां	३७३
अङ्गिरसा मये च मिथः संवादः	३७४
अङ्गिरसा मनभीष्टस्यापि स्वकीयार्त्विज्यस्याङ्गीकारे युक्तिप्रदर्शनम्	३७५
आर्त्विज्यपरिहारयोग्यस्य विषयस्योपदेशः	३७५
आख्यायिका— अङ्गिरसां भूमिरूपदक्षिणात्यागकथायां	३७८
त्यगदक्षिणायाः पुनःप्रतिग्रहनिषेधः	३७८
पुनः प्रतिग्रहे कृते कर्त्तव्योपदेशः	३७९
अङ्गिरसा दक्षिणाप्रतिग्रहत्यागस्य फलकथनम्	३८०
देवनीयगतानां सप्तदशपदानां स्वभाषिण तात्पर्यआख्यानानि च ४१०—४१३	४१०—४१३
शंभनप्रकारोपदेशः	४१३
भूतेच्छन्नामकानां तिष्ठत्या न्दृचां शंभनविधिः	४१६
आह्वगस्याभिधानां दशानां ऋचां शंभनविधिः	४१६
दाधिक्रीनामर्चाः शंभनविधिः	४१७
भावमानीनां तिष्ठत्या न्दृचां शंभनविधिः	४१८
बाह्वस्यस्य ऋचस्य शंभनविधिः	४१८
प्राकृतेन शस्त्रेण वैकृतानां शस्त्राणां शंभनविचारः	४१९

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य तृतीयभागस्य विषयसूची ॥

॥ अथ चतुर्थभागस्य ॥

॥ सप्तमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायारम्भः १ पृ० ॥

अथ सवनीयपशोर्विभागः	३
सवनीयपशुविभागानां सङ्गान्तर्यायः	६
सङ्गामाभ्याद् ब्रह्मतीत्वम्	६
अन्वयाकरणी दीर्घः	७
तद्दृष्टं महर्षिद्वारा प्रथमा	७
उपदेशकसम्प्रदायनिर्देशः	७

॥ सप्तमपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः ८ पृ० ॥

यदाहिताग्निः पवभयदिने ज्ञियेत, कथं यन्न इति विचारः	१०
प्रायश्चित्तम् — यदाहिताग्निः अग्निश्चितेऽग्निहोत्रे साप्तार्थ्ये वा ज्ञियेत	१०
आत्मज्ञेयं हविष्यं ज्ञियेत	११
प्रवासं ज्ञियेत	११
आहिताग्नीं स्मृते तच्छरीरप्राप्ताभावे पर्याप्तारवाहस्य कर्त्तव्यत्वम्	१२
प्रायश्चित्तम् — उपावृष्ट्याया दुह्यमानाया अग्निहोत्र्याः उपवेशने *	१५
— — — हस्मारेण कृते *	१५
— — — साह्वने *	१५
मार्यं दुरधे साप्तार्थ्ये दृष्टे अपहृते वा	१६
सर्वस्मिन्नेव साप्तार्थ्ये दृष्टे अपहृते वा	१८
सर्वस्मिन्नेव हविष्या दृष्टे अपहृते वा	१८
अग्निश्चिते सग्निहोत्रे यदामेधं मापद्येत	२०
अग्निश्चितस्याग्निहोत्रस्य क्कम्हने विध्यम्हने वा	२१

प्रायश्चित्तम्— अधिश्रितस्याग्निहोत्रस्य स्तनने भंशने वा	१३
— सुगभेदे ...	२३
सत्याहवनीयान्मौ गार्हपत्यामावुपशान्ति ...	२३
गार्हपत्याहवनीययोरग्नोः अशुचितदर्शनादौ	२७
गार्हपत्याहवनीययोरग्नोः भियः संसर्गं ...	२७
सर्वधा मेवाग्नीनां भियः संसर्गं	२८
— लौकिकाद्यग्निना संसर्गं	२८
— ग्राम्येणाग्निना दाहे ...	३०
— दिव्येनाग्निना संसर्गं ...	३१
— शुवाग्निना संसर्गं ...	३१
— आरख्येनाग्निना दाहे ...	३१
उपवसघदिने आह्विताग्नेः अश्रुपाते ...	३३
— — अत्रत्य मापन्नं ...	३४
आमावास्थेः पौर्यमास्येर्वातिक्रमे ...	३४
सर्वेज्ज्वेवाग्नियु उपशान्तिषु ...	३५
आग्रयणेष्टि मन्त्रत्वेव गवान्नप्राशने ...	३८
पुरोडाशनिज्यादके कपाले नष्टे ...	३६
पत्रिके नष्टे	३६
द्विरग्ये नष्टे	३६
प्रातःस्नान मन्त्रत्वेवाग्निहोत्रे हुते ...	३८
स्तनकाम्नप्राशने	४०
स्तनमरणप्रवादे श्रुते	४०
भार्याया गोर्वा यमापत्यजनने	४०
अयापत्नीकस्त्राग्निहोत्रकर्षणताविचारः	४१
अरक्ष्यस्य ऋषयश्चयुक्तत्वे श्रुतिप्रमाणप्रदर्शनम् ...	४३
अपत्नीकस्य वाचिकं मानसं चाग्निहोत्रम्, तत्र वाचिके विचारः	४५
तथा तत्र मानसे विचारः	४६
अथ दर्शपूर्णमासयो रूपवासविधिः	४८

उपवासतिथिविषये प्राखाभिद्वयचन मासिख विकल्पः	...	३७
कर्मोपयोगिन्धोर्दृशंपौर्णमास्योक्तिष्योः स्वरूपनिर्णयः	...	५०
प्रायश्चित्तम् — आहितानुः आदित्योदयेऽप्यम्बावसुहृते	...	५२
गार्हपत्याहवनीयधोर्भेधोः प्रकटादिगमने	...	५३
इष्टेरादावम्बाधानकाले दक्षिणामेरभिञ्जतर्नं कुर्यात् वेति विचारः	...	५५
होष्यतः पुरुषस्य गार्हपत्याहवनीयमध्यगतन मार्गस्य सञ्चरणविधिः	...	५६
आहितानुः प्रवासकाले अमुपस्थानविषयको विचारः	...	५७

॥ सप्तमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायारम्भः ५८ ६० ॥

अथ श्रौतःशेषाख्यानम् (व्याख्यायिकाः)	...	६०-१०२
पर्वतस्यर्षेः गाथया पुत्रेण जातेन किं फल मिति प्रश्नः	...	६१
नारदस्वर्षेः प्रथमगाथया ऋष्यापनोर्दनं पुत्रजन्मफलमित्युत्तरम्	...	६१
द्वितीयगाथया पुत्रस्य सर्वभोगश्रेष्ठत्वाख्यानम्	...	६१
तृतीयगाथया ,, पुत्राभनरकत्वाण्हेतुत्वाख्यानम्	...	६२
चतुर्थगाथया ,, यज्ञस्याश्रमस्य श्रेष्ठत्वे वीजत्वाख्यानम्	...	६२
पञ्चमगाथया ,, ज्योतिःस्वरूपत्वेन ब्रह्मप्रापकत्वाख्यानम्	...	६३
षष्ठगाथया ,, आत्मनो नवीभूतत्वे हेतुत्वाख्यानम्	...	६५
सप्तमगाथया ,, ज्ञायाय ज्ञेयसार्थकत्वे निदानाख्यानम्	...	६५
अष्टमगाथया ,, ज्ञायाया जननीत्वे हेतुत्वाख्यानम्	...	६६
नवमगाथया ,, परलोकसुखहेतुत्वाख्यानम्	...	६६
दशमगाथया ,, प्राज्ञतन्विद्यमातृसारित्वाख्यानम्	...	६६
हरिश्चन्द्रस्य पुत्रार्थं वरुणदेवताराधनाख्यानम्	...	६८
रोहितनामपुत्रोत्पत्त्याख्यानम्	...	६८
वरुणेन सञ्जीविप्रस्तुतयः	...	६८
पुत्रस्य रोहितस्य वारुण्यश्रे मेघभयादरुण्ये पनाथनम्	...	७१
रोहितस्य लंघनरान्ते वरुणकोपाद्दरुण्ये रोगपीडितत्वाख्यानम्	...	७२

दोहृतस्य स्वपुत्रं प्रत्यागच्छतः धरमेक्षरः सर्वेषु कस्यश्चाम इति इन्द्रोपदेशः ७४	
पुनः प्रत्यागच्छतः परिभ्रमः पुण्यहेतुरिति चित्तौषोपदेशः ७५	
देशभ्रमणं सखिहेतुरिति ढलीयोपदेशः ७५	
आलस्यादयः कलियुगादितुल्या इति चतुर्थोपदेशः ७६	
अरण्यादिभ्रमणाद् दुष्प्राप्यलाभ इति पञ्चमोपदेशः ७६	
पञ्चवर्षादस्यभ्रमणादारोग्यप्राप्तिः ... ७६	
षष्ठे वर्षे हरिद्रिकाजीगर्तन सङ्घ संवादः ... ७६	
शुनः शेषनामाजीगर्तमध्यमपुत्रकथः ... ७७	
स्वपुर्यागमनम्, पितृ शुनः शेषदानं, तन्मध्ये वरुणसम्पत्तिश्च ७७	
हरिश्चन्द्रस्य राजसूये विन्धामितादीना मार्लिष्यस्त्रीकारः ८०	
शुनः शेषपितुरजीगर्तस्यैव प्रभुनियोक्तत्वस्त्रीकारः ८०	
तथा विश्वसिद्धत्वस्त्रीकारः ८१	
मशुसपत्या शुनः शेषस्या मुक्तिकामनया प्रजापत्युपासनम् ८२	
तथा अशुपासनम् ८२	
तथा सविद्रुपासनम् ८२	
तथा वरुणोपासनम् ८३	
तथा पुनरशुपासनम् ८३	
तथा वैश्वदेवोपासनम् ८४	
तथा इन्द्रोपासनम् ८४	
तथा अश्विनोरुपासनम् ८५	
तथा उवसउपासनम् ८५	
ततो बन्धनमोचनम् ८५	
... मुक्तकथनस्य शुनः शेषस्याज्ञसवयागारभ्रमकालम् * ८८	
... विश्वामिनाजीगर्तयोः संवादः ... ८९	
... शुनः शेषाजीगर्तयोः संवादः ... ९०	
... अजीगर्तशुनः शेषयोः कृतिप्रस्तुती ... ९१	

हरिश्चन्द्रस्य राजसूये विद्यामित्रस्य स्वपत्नीन युवः शेषकथयन्	३३
युवः शेषविद्यामित्रे गोमतिप्रकृतौ	३३
विद्यामित्रस्य पुत्रव्यां श्रेष्ठे रति युवः शेषकीकारः	३४
श्रेष्ठे शेषाश्वत्थपुत्राणां तनुसम्पत्तिः	३४
तान् श्रेष्ठपक्षाश्वत्थपुत्रान् प्रति व्यभिचन्यात्	३४
मधुच्छन्दस्याश्वत्थपक्षाश्वतां पितृवाक्यानुगामित्वम्	३७
विद्यामित्रस्य पश्चाभिर्गाथाभिः तान् प्रक्षाश्रीर्वापः	३७
श्रीनः शेषाख्यानस्य परश्वक्त्रानगायत्वम्	३८
तन्नेत्रस्य श्रीनः शेषाख्यानस्य राजसूयकृती विनियोगविधिः	१००
तत् अश्वर्युगा षडोक्तस्य परनिगरविशेषस्य विधानम्	१००
श्रीनः शेषाख्यानस्य पापप्रश्ननक्षत्रत्वं पुत्रलाभक्षत्रत्वं च	१०१
आख्यातुर्होतुः, प्रतिगर्तुरध्वर्याश्च इन्द्रियाविधिः	१०१

॥ सप्तमपञ्चिकायाश्चतुर्थाध्यायारम्भ. १०३ पृ० ॥

आस्थायिका — राजकर्ता विश्वविधागायी	१०७
प्रश्नापत्तिदृष्ट्या धर्मस्य विवरणाख्यानम्	१०८
दशयज्ञायुधानां नामानि	१०९
यज्ञभक्तुगच्छन्तीर्वाप्यजन्मियजायोर्वाप्यजन्मियेर्वाप्यजन्मिये	१०९
तथा चानियजतिश्च यज्ञप्रतिक्रिया	१०९
चन्द्रियस्य देवयज्ञयज्ञाणि चारः, देवयज्ञनयात्प्रभापश्ना च	१०८
दोषोक्त्यायेष्टः पूर्वं इष्टापूर्त्तापरिध्यानिर्भ्रकधीमविधिः	११०
तत्र इष्टापूर्त्तयोः पूर्वाचार्यकृते लक्षणम्	११३
अत्रियस्य इष्टापूर्त्तापरिध्यानिसामहोममन्तः	११३
अश्वत्थस्य आषाढश्रीं तरकालीनस्य अमिष्टयज्ञहोमस्य विधिः	११३
इष्टापूर्त्तापरिध्यानिसामहोमस्य अमिष्टयज्ञहोमस्य च प्रशंसा	११३
तयोरेव होमयोः प्रकारान्तरैरेण विधानम्	११३

श्रीशचीवैरेः प्राक् प्रयोग्यो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानम् ...	११६
पश्चात् प्रयोग्यो मन्त्रः, तत्तात्पर्याख्यानम् ...	११५
क्षत्रियस्याहवनीयोपस्थानस्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च	११०—११६
उत्तरहोमादूर्ध्वं सुपस्थानस्यापि तथा ...	१२१—१२६
क्षत्रियस्य दीक्षितत्वावेदमन्त्रे विचारः ...	१२४
क्षत्रियस्य यजमानभागप्राप्तने विचारः ...	१२७

॥ सप्तमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः १३१ पृ० ॥

अथ विश्वन्तरोपाख्यानम् (आख्यायिकाः) ...	१३१—१४२
क्षत्रियस्य भोमभक्षराह्वियप्रदर्शनार्थं सुपाख्यानम् ...	१३२
श्रीशङ्गो विश्वन्तरस्य राज्ञो विश्व्यापण्यज्ञकथा ...	१३६
तत्र पारिन्वितस्य जगदेजयस्य राज्ञो विकश्यपयज्ञकथा ...	१३३
ततो मार्गवैयस्यरात्रीपाख्यानम् ...	१३४
अनूचानस्य मार्गवैयस्य रामस्य विश्वन्तरं राजानं प्रत्युपदेशः	१३४
ततो रामविश्वन्तरयोर्भक्तिप्रत्युक्तयः ...	१३७
क्षत्रियस्य त्रिविधहेयमक्ष्यात्मा सुपदेशः ...	१३८—१४१
उपादेशमध्यस्यैकविधस्योपदेशः ...	१४२
अथोद्यमश्च निरुक्तिर्न्योद्यतरोरुत्पत्तिनिरूपणं च	१४३
श्रीशङ्करफलानां मश्रुत्यफलानां ब्रह्मफलानां च प्रशंसा ...	१४४
श्रीशङ्करस्यैवावरोधानां फलानां च उत्पत्तिनिरूपणम् ...	१४५
क्षत्रियमश्रुत्वेन प्रशंसा ...	१४५
अथोद्यमश्चक्षत्रिययोः साम्यं मापाद्य प्रशंसा ...	१४६
भक्षप्रयोगः— तत्र सोमक्रवात् पूर्वं सम्यादानां वस्तूनां नामानि	१४६
फलचमसस्योन्नतनादिप्रयोगप्रदर्शनम् ...	१४७
क्षत्रियमसमक्ष्यास्य विधानम्, मन्त्रः, प्रशंसा च ...	१४४
तस्य मक्ष्यादूर्ध्वं मन्त्रस्य व्यात्मसर्गविधिः ...	१४५
अन्वययतिरेकाभ्यां मभिमर्शप्रशंसा ...	१४५

दास्या ऋग्वेदी तस्य चमसस्य पुरणविधिः	१५७
भक्षिताप्यायितस्य गाराग्रं सचमसस्य प्रयोगविधिः	!	...	१५८
सवनत्रये त्रिविधस्य मन्त्रनामपर्येस्योपदेशः	१५९
गाराग्रं सचमसमन्त्रस्य प्रशंसा	१६०
प्रातस्सवने उत्तानं विधीना सुत्तरयोः सवनयोः रतिदेशः	१६०
विश्वन्तरस्यापर्ययोः पुनः संवादः	१६०
सम्प्रदायकथनेन भक्षस्य प्रशंसा	१६१
पुनरपि फलकथनेन गाराग्रं सचमसस्य प्रशंसा	१६२

॥ अष्टमपञ्चिकायाः प्रथमाध्यायस्य १६४ सू० ॥

अथ राजसूये स्तोत्रशस्त्रयोर्विशेषाविशेषयोर्विधानम्	१६५
प्रातस्सवने तृतीयसवने च ऐकाहिकवत् स्तोत्रशस्त्रयोगः	१६५
माध्याह्निकसवने भरुत्वतीयशस्त्रस्य स्तोत्रशस्त्राणां ऐकाहिकत्वम्	१६६
अभिजिदहोविहितोभयसामा माध्याह्निकः पवमानः	१६६
भरुत्वतीयशस्त्रस्य प्रतिपदगुत्तरयोरनुवादः	१६६
ब्रह्मात्मपृथिवीरूपत्वेन रथन्तरस्य प्रशंसा	१६७
इन्द्रनिह्नवप्राक्तव्यस्ययोः प्रगाथयोः ऐकाहिकत्वत्वेन प्रशंसा	१६८
धात्र्याना गृत्वा प्रकृतां विजती च तुभ्यस्वविधिः	१६८
भरुत्वतीयप्रगाथस्य प्रकृतिविकृतोरकत्वविधानम्	१६८
भरुत्वतीये सूक्ते निविहानीयस्य सूक्तस्य प्रशंसा	१७०
निष्कंवलाशस्त्रस्य प्रतिपत्तस्य विधानम्	१७२
अशुक्लपलस्य विधानम्	१७३
धात्र्यायाः पूर्वोक्तप्रशंसाप्राक्तव्यसारत्वम्	१७३
उभयसामप्रगाथप्रदर्शनम्	१७४
निविहानीयस्य सूक्तप्रशंसा	१७५
दृष्टद्वयन्तरसामोपेतप्राक्तव्यप्रकृतुमगृह्णितुं सुपर्णः शुकभामकेऽपि	१७५
अत्रिययज्ञे पृष्ठस्तोत्रस्य दृष्टत्वात्प्राध्यायविधिः	१७५

इन्द्राभ्युदयसवने, शीतकायां प्रकृतिवत्त्वव्यवस्था	...	१७८
इन्द्राभ्युदयसवने त्रैविध्यप्रदर्शनम्	...	१७८
अभिययस्य ज्योतिष्टोमस्य उक्तव्यसंख्यत्वविधिः	...	१७९
उक्तव्यसंख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रशस्त्रसङ्गाप्रशंसा	...	१७९
अत्रियाणा मयिष्टोमसंख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य विधानम्	...	१८०
अभिष्टोमे ये त्रिदहादयश्चत्वारः स्तोमास्तेषां ब्राह्मणादिवर्ग- चतुष्टयरूपेषु तेजव्यादिसु चतुष्टयरूपेषु च प्रशंसा	...	१८०
अभिष्टोमसंख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य स्तोत्रशस्त्रसङ्गाप्रशंसा	...	१८०

॥ अष्टमपञ्चिकाया द्वितीयाध्यायारम्भः १८२ पृ० ॥

अथ राजसूये क्रतौ पुनरभिवेकस्य विधिः	...	१८३
— कालविधिः	...	१८३
— साधनद्रव्याणां विधानम्	...	१८४
— आसन्ध्याः प्रतिष्ठापनविधिः	...	१८५
प्रतिष्ठिताया आसन्ध्या उपरि चर्मास्तरणविधिः	...	१८७
— अभिमन्त्रणविध्यादि	...	१८८
— आरोहणविध्यादि	...	१८९
अभिवेककर्तुः शान्तिमन्त्रवाचनविध्यादि	...	१९०
अभिवेकप्रकारस्य विधानम्	...	१९३
रित्स्वभावा नृचा नेकस्य यजुषोः आहूतीनां च तयाणां विध्यादि	...	१९३
अभिवेकाङ्गद्वयस्य विधानम्	...	१९७
अभिवेकसाधनानां द्रव्याणाम् मध्ये आसन्ध्यादितयस्य प्रशंसा	...	२००
... .. दध्यादिन्नयस्य प्रशंसा	...	२००
... .. आतपवर्षाणां मर्षा प्रशंसा	...	२००
... .. ग्रामलक्षणां सङ्कराणां च प्रशंसा	...	२०१
... .. ह्यरायाः प्रशंसा	...	२०१

अभिवेकसाधनायां कूर्वाणां प्रशंसा	२०६
सर्वथा मेवेकत्र प्रशंसा	२०६
अभिवेकस्य च त्रियस्य पाठपाठविध्यादि	२०६
— शान्तिमन्त्रवाचनविध्यादि	२०६
स्वमित्राय पीतशेषदानविधिः	२०६
आसन्धाः अत्रोद्धरणविध्यादि	२०६
— पञ्चत्रोद्धरणविध्यादि	२०६
नमस्कारविध्यादि	२०६
वरदानप्रशंसादि	२०७
समिदाधानविध्यादि	२०७
दिगुपस्थानविध्यादि	२०८
व्याख्यायिका — शेषान्यां दिशो मुख्यापराजितत्वस्यापठार्था			२१०
शुद्धजयार्थं शरणं मापन्नं साहाय्यप्रार्थना सह अवहारोपदेशः			२१६
शुद्धजयार्थं मन्त्रप्रयोगविधाद्युपदेशः	२१६
द्वन्द्वशुद्धजयार्थः प्रयोगविधाद्युपदेशः	२१६
भयरादस्य पुनरपि राज्यप्राप्त्यर्थं प्रयोगविधाद्युपदेशः	२१६
ईशानदिगुपस्थाननन्तरं स्मरुहं प्रत्यागमनस्य प्रयोगविधाद्युपदेशः			२१६
गङ्गागतस्य राज्ञः प्रपदहोमविधिः	२१६
प्रपदलक्षणेनोपिका पूर्वाचार्यलक्षणा कारिका	२१६
प्रपदहोमीय-सन्त्रयणाणां स्वरूपाणि पाठप्रकाराणि	...	२१६	२१६
प्रपदाख्यमन्त्रत्रयणाध्याया आहुतेः प्रशंसा	२१६
प्रपदहोमादङ्गं माशीमन्त्रपाठविधिः	२१६
पुनरभिवेकपर्यन्तंस्मिन् त्रिययामो धातयिष्ठुषा ऋत्विजा धेदनप्रशंसा			२१७
अभिवेकपरिज्ञानाभाववता ऋत्विजां विन्दा	२१७
अभिवेकपर्यन्तस्य त्रिययानस्योपाहरणमन्त्रेण प्रशंसा	२१७
जगमेवववाक्योपाहरणे उपोसत्स्थाप्येकं निगमनम्	२१७

॥ अष्टमपञ्चिकायास्तृतीयाध्यायरम्भः २२३ पृ० ॥

अथ ऐन्द्रमहाभिकेकस्य विध्वारम्भः	२२५
... देवताविषये विचारः	२२५
... वेदमय्या आसन्धाः समाहरणवर्णनम्	२२५
... आसन्दीसमारोह्यमन्त्राः घट्टे	२२६
आख्यायिका— ईन्द्रारोह्याद्गृहं देवाना मभ्युक्त्वाशनाख्यानम्	२२७
... अभ्युक्त्वाशनाद्गृहं प्रजापतिज्ञताभिमन्त्रणमन्त्रः	२२८
... अभिमन्त्रितस्त्रीन्द्रस्य अभिकेकप्रकाराख्यानम्	२२९
ईन्द्रस्य प्रजापतिज्ञताभिकेकाद्गृहं प्राच्यां दिशि वसुभिः क्षतोऽभिकेकः	२३२
... दक्षिणस्यां दिशि रुद्रैः	२३२
... प्रतीच्यां दिश्यादित्यैः	२३३
... उदीच्यां दिशि विश्वेदेवैः	२३४
क्षरक्षेत्रोन्नाभिकेकस्य निगमनम्	२३५

॥ अष्टमपञ्चिकायास्तुर्थाध्यायरम्भः २३७ पृ० ॥

अथ पुमर्थाभिकेकविधिः	२३८
अत्रियस्य प्रपथकरणप्रकारादिकम्	२३९
पुमर्थाभिकेकस्य सम्भाराणां विधानम्	२४१
तत्र अग्नीध्रादेवैश्च अतुष्टयस्य प्रशंसः	२४२
सम्भाररूपाया मीषधिद्रव्याणां विधिप्रशंसः	२४२
आसन्धादिसन्भाराणां विधिः, आसन्दीपरिचयश्च	२४३
आसन्ध्वभिमन्त्रणमन्त्रादिकम्	२४६
आसन्ध्वारोह्यमन्त्रादिकम्	२४६
प्रासन्धास्तुत्या अत्रियस्यभ्युत्क्रोशनम्	२४७
प्राचार्यस्य अत्रियाभिमन्त्रणविधिमन्त्रौ	२४८, २४९
अभिमन्त्रितस्य अत्रियस्यभिकेकप्रकारः	२४९
अभिविज्ञस्य अत्रियस्यभिमन्त्रणविधिः	२५१

महाभित्तिकाधनानी दद्यादित्थयाणां प्रशंसा	२५३
आचार्याय दक्षिणादानविधिः	२५४
प्राप्तदक्षिण्यस्त्राचार्यस्य क्षत्रियहस्ते सुरापूर्वपात्रदानविधिः	२५४
प्राप्तसुरापानस्य क्षत्रियस्य मन्त्रहथेन तन्पात्रविधिः	२५५
पीतसुरासोमस्य क्षत्रियस्य दाभ्यां मन्त्राभ्यां भूमिमन्त्रविधिः	२५६
एतद्विधायाः सुरायाः सुरात्वाभावः, तत्प्रशंसा च	२५६
चिरन्तनशिष्टाचारोदाहरणैतस्य महाभित्तिकास्य प्रशंसा	२५७
तत्र परिचितस्य जनमेजयस्य राज्ञो महाभित्तिककथा (अथास्ति गाथा)	२५७
मानवस्य प्रार्थितस्य	तथा	...	२६०
साम्राजितस्य शताग्रीकस्य	तथा	...	२६०
आम्बाह्यस्य	तथा	...	२६०
अौर्यसैन्यस्य युधामन्युः	तथा	...	२६१
भौवनस्य विश्वकर्माः	तथा	(अथास्ति गाथा)	२६१
प्रेक्षवनस्य सुदासः	तथा	...	२६२
अविचितस्य मरुत्तस्य	तथा	(अथास्ति श्लोकः)	२६२
वेरोचस्य अङ्गस्य	तथा	(मन्त्रत्रय पञ्च श्लोकाः)	२६३
दौष्यर्षभरत्नस्य	तथा	(अत्र च भक्ति पञ्च श्लोकाः)	२६८
भस्पर्दायकथनमुखेन महाभित्तिकास्य प्रशंसा	२७१
ब्राह्मणस्थोक्ताधिकाराभावेऽपि तद्विद्याधिकारमहावातु
तत्फलमिच्छेत्तदाहरणानि	२७१
यथाभित्तिके श्रुपथेन गुरुद्वारात्तत्र तथा विद्याया भूमि	२७२

॥ अष्टमपञ्चिकायाः पञ्चमाध्यायारम्भः २७३ पृ० ॥

ब्राह्मणस्य पौरोहित्यविषये उपदेशः	२७५
राज्ञो ब्राह्मणपुरोहितकरविविधिः	२७६

पुरोहित-पुत्र-चायाना माहवनीयमाहंप्रव्याम्वाहायैपचनतुल्यत्वम्	२७६
पुरोहितस्य पञ्चविधमेतुपेतवैश्वानरादिसमानत्वेन प्रशंसा	२७७
विहितोपशारेण प्रीतस्य सत्तुमद्भट्टान्तेन प्रशंसा	२७८
अनिष्टपरिहाराशक्तिमत्त्वेन प्रशंसा	२७९
दृष्टप्रामुखायभूजत्वेन प्रशंसा	२८०
पुरोहितशुक्ले राशि प्रश्नानुरागदृष्टिरिति प्रशंसा	२८०
पुरोहितमहिमानं कृत्वायितुं कृत्वाप्रदर्शनं, तत्तत्पर्ययाख्यानं च	२८२
कौरोहित्यस्य योग्यायोग्यत्वविवेकः	२८७
भोक्तव्य पुरोहितस्य प्रशंसा	२८७
राज्ञो ब्राह्मणपुरोहितवरणमन्त्रः	२८८
राज्ञा कृतस्य पुरोहितस्य राजदत्तविष्टराभिमन्त्रणविधिमन्त्रौ	२८८
अभिमन्त्रिते विष्टरे पुरोहितस्योपवेशनविधिमन्त्रौ	२८९
पुरोहितस्य पाठार्थाधीताना मया अभिमन्त्रणमन्त्रः	२८९
अभिमन्त्रिताभिरङ्गिः पुरोहितस्य पादप्रक्षालनमन्त्रः	२८९
पुरोहितपादप्रक्षालनावशिष्टाना मया अभिमन्त्रणमन्त्रः	२९०
अथ ब्रह्मणः परिमरस्य (शत्रु, क्षयकारिप्रयोगविशेषस्य) विधिः	२९३
ब्रह्मणः परिमरे धियास्वरूपस्य उपदेशः	२९३
अथ विद्युतो ऋतिप्रतिपादनम्	२९४
दृष्टेः तथा	२९५
चन्द्रमसः तथा	२९५
आदित्यस्य तथा	२९५
शुक्रः तथा	२९६
शायोः परितो स्त्रियमायानां देवानां पुनर्वायोरेवाविर्भावः	२९६
तत्र शयैः उत्पत्तिप्रतिपादनम्	२९६
आदित्यस्य तथा	२९७
चन्द्रमसः तथा	२९७
दृष्टेः तथा	२९७
विद्युतः तथा	२९८

वृत्तपरिमरविद्यायाः आचार्यमम्पुदायकवचनम् ... ११८
परिमरमतस्य उपदेशः, फलमुक्तिश्च ... ११६

॥ इति सभाष्यैतरेयस्य चतुर्थभाजस्य विषयसूची ॥

॥ समाप्ता चेत्वं सभाष्यैतरेयविषयसूची ॥

३

॥ अथैतरेयटीप्पनीविषयसूची ॥

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
अग्निप्रथयनपरिचयः ...	११२०२	अग्निप्रथयनफलकस्यविवृतिः	४११५०
अग्निमन्त्रनविधिः ...	४१२६६	अग्निप्रथयनविवरणम् ...	४११५०
अग्निष्टोमगुणविकाराः ...	२१९४१	अग्निप्रथयनविधिः ...	११४
अग्निष्टोमटीप्पनूपसंहारः	२१९७६	अग्निगुप्तैधमन्त्रस्य ख्यातानि	११३१६
अग्निष्टोमसुतप्रकृतसंज्ञा	४१२८९	अग्निप्रकृत्यः ...	११२७
अग्निष्टोमाख्यनिष्टोमयोर्भेदः	११६	अग्निगुप्तानुषणपरिचयः ...	४१४२
अग्निष्टोत्रहोमद्रव्याणामुक्तयः	४१२७१	अग्निष्टोमविधानादिना मन्त्र- वादिस्त्विन निष्ठा ...	४१२६५
अग्निष्टोमविधानमन्त्राः ...	२१२६४	अग्निष्टोमविधानानि परिचयः	११३६०
अग्निष्टोमप्रथयनीविवरणम्	११२२१	अग्निष्टोमविधानाद्युपाठयोः	
अग्नेः सर्वदेयतात्मकत्वम्	४१३५६	ख्यातानि श्रेयः ...	११३५
अग्निष्टोमविधानादीन्परिचयः		अग्निष्टोमपरिचयः ...	२१२१५, ४१४८८
अग्निष्टोमस्य रूपपरिचयम्	११०३४	अग्निष्टोमकारणकत्वम् ...	११२९
अग्निष्टोमधारणप्रकारः ...	११३६	अग्निष्टोमविधानम् ...	२१२४७
अतिरात्रकृतूपसंहारः	२१३०५	अग्निष्टोमविधानम् ...	४१२११
अतिरात्रकृतोः क्रियानिर्णयः	२१२०६	अग्निष्टोमविधानम्	११५०
अदितिप्रकृतपयोः परिचयः	११६४		

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
अभिप्रवर्तनशब्दार्थः ...	२१२६६	आतिथ्युपसदनकर्मपरिचयः	११२७६
अत्राक्षरानां वृद्धिधानां		आतिथ्येष्टिवर्षानपरश्रुतयः	११२७६
कृत्युक्तः परिचयः ...	११२२६	आदिखस्य साय मन्मौ प्रवेशः	४१२६५
अभिभवशब्दनिवृत्तिः ...	२१३३२	आदित्यानामयनाङ्गिरसामयनयोः	
अभिषेकमन्त्रालौकित्तिरीयवाज- सनेयिनोः ...	४१२६४	प्रधानवैषम्यप्रदर्शनम्	२१३३२
अभिषेचनीयदन्तिखानिर्णयः	४१२५४	आदित्यानाम्यपरिचयः ...	११२५६
अभिषेचनीयेकाहपरिचयः	४१७८	आधवनीयस्य परिचयः ...	४१२५१
अभिष्टवनपरिचयः ...	११२५७	आध्वर्यवकर्मणां परिचयः	३१२६६
अभावास्त्रादयपरिचयः ...	२१२२७	आपः सप्तदशविधाः ...	४१२००
अर्थाणां वक्षां परिचयः	११२१५	आप्रीविवरणानि	११२६१, २६६
असदृशान्तान्वाख्यानम् ...	११३१३	आश्रवालप्रस्तरयोर्वाख्या	११२६४
अस्माकशब्दस्वार्थः प्रयोगश्च	४१२३३	आश्विनशंसने विशेषोपदेशः	२१२८४
अद्विधुपरिचयः ...	२१२६५	आश्वीनशब्दार्थनिर्णयः	११३५१
आ		आसन्दीविवरणम् ...	४१२८४
आकारचिन्तनं देवतानाम्	११३१३	आहनस्यानां सङ्गाविषये	
आकाशादिशब्दानां ज्ञप्स- वाचित्वाधिकरणम् ...	४१६५	मतद्वैधम् ...	३१४१७
आग्नेयनिगदस्य परिचयः ...	४१५	आहावपरिचयः ...	२१४११
आग्नेयीनां मिथीनां परिचयः	४१२७	इ	
आप्यनामविधायकं ब्राह्मणम्	११४४८	'इडा'-'इका' एतयोर्व्यवहार-	
आप्यशस्त्रादीनि ...	११२३	स्थाननिर्णयः ...	११४२२
आप्यसोत्रादीनां परिचयः	११३२५	इडाविवरणम् ...	११२०६
आप्यादिधर्माणां परिचयः	३१३८६	इडाकान्याख्यानादि ...	११३०५
आप्यादिषट्शब्दानां रूपनम्	३१२८०	इन्द्रजायाया नामादि ...	४१२३६
आतपवर्थापरिचयः ...	४१२८५	इन्द्राखीपरिचयः ...	२११०२
आतिथ्यापरिचयः ...	११३१३	उ	
		उक्त्यक्तुपसंहारः ...	२१२४३
		उक्त्यक्ततोः सोत्रशस्त्रसङ्गादि	४११७६

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
उच्चादीना मयिष्टीमविकार-		गकादेशकपालस्थापनप्रकारः	११६
ताख्यानम् . . .	२१६१	हे	
उत्तरङ्गप्रधाना . . .	४१२३५	रेतरेयमाहात्म्यस्य ज्ञातनीयत्वे	
उद्वेगस्य परिचयः . . .	४१५१	संग्रहः . . .	२१४१, ४१७
उद्वेगानीयेष्टिविवरणम्	४१२२१	रेतरेयपदकुम्भतादि . . .	२१७७
उपक्रमोपसंहारभाष्ययो-		रेन्द आकरकविषये, सम्बन्धम्	११४-७
विरोधप्रदर्शनम् . . .	७१६६	को	
उपयान्द्वेषिणी परिचयः	११३६०	श्रीजीधानुनिर्णयः . . .	२१५२
उपसद्विष्टेरङ्गभूतानां तानू-		श्री	
नभादिकर्मणां विवरणानि	११२६३	श्रीपवसथ्य परिचयः . . .	११३३
उपस्थामनवर्धनम् . . .	४१२०६	क	
उपाकरणकालः . . .	११३४१	कार्यनिष्ठिभूषणम् . . .	११३४६
ज		कुन्तापाध्यायीयमन्त्राणां	
ऊर्णापवित्रयोः परिचयः	४१९५०	नामानि परिगणनञ्च	३१७८७
झ		'सुपालुः सायनाचार्यः' इत्यत्र	
ऋक्परिशिष्टग्रन्थपरिचयः	३१२८२	पाठनिर्णयः . . .	११९
ऋक्परिशिष्टग्रन्थस्य ऋक्-		सामप्रधानीत्यस्य शार्व्यानि	
संहितानिबन्धकथनम्	३१७८७	श्रुतानाम्	३१८३
ऋक्परिशिष्टग्रन्थाध्यायाः	३१३८७	क्रियादेविभादिदिवरणम्	११२६६
ऋगवानलक्षणम् . . .	११२५७	कुशुपयमादिनाम्नां भासवेदे	
ऋग्दीप्त्य शाखाविवरणम्	४१४६	अवधारः . . .	११४५६
ऋग्दीप्त्यैव श्रौत मित्यादि	१११०	ऋक्कर्मपरिचयः . . .	११५६१
ऋत्विजा नामानि . . .	११९७८	सामवर्तीरुपरिचयः . . .	४१५६
ऋत्विजा परिचयपरिगणने	३१२१५	त्व	
ऋभूनां परिचयः . . .	२१२३७	स्वययोर्द्वयोरिक्कूपपाठः	४१५४५
इ		खकशब्दे ज्ञातयम् . . .	११५३२
इकप्रनविवरणम् . . .	११३७०	श्रुतानाम् . . .	३१५११

विषयः	भा० प०	विषयः	भा० प०
ग		चतुर्थारण्यकस्थैतरयकलि	
गतस्त्रीपरिचयः ...	२१२३	संशयः	१८
गवामयनसन्नखाहःकृतिः	२३१७	चतुर्भिरभिन्नवेरेकेन टुष्टेन च	
गवामयनसन्नाख्याधिकोद्धृतिः		मासः सम्पूर्यते ...	२३३७
गवामयनसन्नाख्याम ...	२३३३	चतुर्दशमस्तद्विवरणम् ...	२१५७
गवामयनसन्नाख्योपसंहारः	२३३४	चतुर्दशमस्तद्विवरणम् ...	२३२६
गवामयनसन्नाख्यानमयनयोः		चनसितविषयव्ययोः प्रयोगौ	१५६
वैद्यन्यनिदाने मत्तान्तरता	२३३२	चमसानां सञ्ज्ञाविवरणम् ४१२४१, २४५	
गवामयनसन्नाख्यानमयनयोः		ह	
वैद्यन्यनिदानेऽस्मत्तम्	२३३२	हृन्दोगकर्मणां परिग्रहणम्	३१६६
गायत्रामहोदयदौरवयीषाण-		ज	
यौगन्सन्नां परिचयः	२१७२	जातवेदस्या इत्यत्र मूल-भाष्ययोः	
गूर्ध्वसामपरिचयः ...	३३५८	पाठविरोधः ...	२४१२
गोत्रविषयकशुद्धादिप्रदर्शनम्	११२५	ज्योतिष्टोमशब्दव्युत्पत्तिः	१८
गृहमन्त्रस्य प्रास्वान्तरीयत्वम्	३१५७	ज्योतिष्टोमस्य प्रथमयज्ञत्वं	
गृहशब्दनिगन्तिः ...	२१	सोमयागत्वं च ...	२४१२
गृहस्तोत्रशष्पायां सङ्घ-		क	
प्रयोज्यत्वम् ...	२१५०	ककारोच्चारणस्थाननिर्णयः	११५
ग्राह्यां परिचयः ...	४१५१	कृकारोच्चारणस्थाननिर्णयः	११८४
ग्राह्यस्तुत उच्चारणशष्पादि	४१२६	त	
घ		तानूनपञ्चादिकर्मणां विशेष-	
घर्मे-प्रवर्ग-महावीराणां		विवरणानि ...	११६३
पार्थक्यपरिचयः ...	११६६	द	
घृतप्रदो विवरणम् ...	११२०	दशमस्तद्विवरणम्	२३३३
घृतपशुपितृपशुविषयविवरणम्	११६७	दशापवित्रस्य परिचयः	४१५१
च		दाद्यायव्यज्ञादीनां परिचयः	२१८६
चतस्रो आयाः ...	२६६	दोषक्रीयेष्टिविषये वक्तव्यम्	१५६

विषयः	मा० प०	विषयः	मा० प०
दीक्षाकालनिर्णयः ...	११२२	निदानोक्तं नामशब्दनिर्वचनं	११२०७
दीक्षातपसोर्लक्षणे ...	११३४	विद्यमपरिचयः ...	२१२०५
दीक्षितावेदननिर्देशः ...	४१२२४	निगर्हनिदर्शनायोदाहरणम्	४१३६०
दीक्षेतिश्रीपरिचयः ...	११३८६	निकर्तविरुद्धं भाषाम्	११२०५
दूरोद्वेषस्य परिचयः ...	३१३५०	निविदां स्वरूपाणि ...	११४४५
दूर्वाणामनिर्वचनानि ...	४१२०२	नेष्टु सम्भूये मयकावप्रदर्शनम्	३१२२६
द्वेषतायां चित्वाभ्युपगमः	३१२२०	भ्यङ्गशरीराङ्गराजानि	२१३४४
द्वेषार्था तीर्थस्य परिचयः	११२८७	भूङ्गनिदर्शनायोदाहरणम्	३१२१
द्वेषमेदेन सामभेदश्चव्या	२१२५३	भूङ्गविपरिणामि ...	३१२४
द्यावापृथिव्योरेवास्तरिचस्या-		प	
न्तर्भाव इत्याख्यानपरभाषा-		पद्यजनशब्दमास्थानम्	२१४४
स्यापठे काचिदप्रज्ञा	११६६४	पद्यप्रयाजानां परिभक्तिक-	
द्रोणकलशपरिचयः ...	४१२५०	क्षेत्रक्षत्रकारोपदेशादि	११३६
दादशशस्त्राणां परिचयः	४१३	पञ्चमानवशस्त्राद्यः ...	४१२०१
दादशशस्त्राण्यस्योपमं द्वारः	३१२६१	पञ्चिकान्तशय्याययोर्धाम्नामि	११२२२
घ		पञ्चामूर्त्तयन्तार्यागपरिचयः	११८६
घानादीनां परिचयः ...	११२६३	पञ्चामूर्त्तिपरिचयः ...	११६४
घारायज्ञादीनां परिचयः	२१२	प्रदपाठकट्ट्याभ्यामभयम्	३१४१४
धिष्णानां परिचयः ...	११२७१	प्रदपाठकट्ट्याभ्यामभयम्	३१४१५
धिष्णानां स्थानानि ...	३१२६०	परिधानोपायाः परिचयः	३१४६४
च		परिमन्त्राण्डनिर्वचनानि	४१२१९
चवकाश्यात्मकं सौमिकं काकम् ११२७		परिमन्त्राण्डान्येः ...	४१२६३
चवनीतस्य पाककण्ठा व्यवस्थाः ११२५		परुषं परिनिविद्यानिप्रदर्शनम्	३१६४
चवस्त्रां परिचयः ...	२१२२६	परुषं पशुः परिचयम्	३१६०
चाराशंसपरिचयः ...	४१२५८	पत्रमान्तीचत्रयपरिचयः ११२०६, १२०४	
निगदमकपरिचयः ...	११२०६	पाकथजानां परिचयः ...	११२८७
निगदकचक्रम् ...	४१६	पानीयां परिचयो नामानि च ३१२६६	

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
पुरीकाशप्रकारादिवर्जनम्	११५	क	
पुरीकवाक्यादिपरिचयः	११७	वदशब्दस्वार्थान्तरतापि	४१७०
पुरीकविषये किञ्चिद् वक्तव्यम्	२३७	वदसङ्गाविचारः	४१७५, २६६
पूतभृत्परिचयः	... ४१२५१	वद्विव्यवमानस्तोत्रपरिचयः	११३२३
पृष्ठपृष्ठार्थोः भेदोपन्यासः	२३१४	दृष्टद्रव्यन्तरप्रवसानापरिचयः	२३१२
पृष्ठशब्दनिश्चितिः	... २३३३	दृष्टस्यतेर्देवपुरोहितत्वम्	... २३७१
पृष्ठकोशायां परिचयः	२६६	'ब्रह्मणः परिमरः'-इत्यस्वार्थः	४१२६३
पृष्ठमण्डहाभिन्नवपुश्चपरिचयः	२३१६	ब्राह्मणधर्माश्चत्वारः	४११४०
पौर्णमासीषयपरिचयः	२२२७	ब्राह्मणादिचतुर्वर्णाणां कृष्णादि	१७६
प्रकृतिविकृतिविषये वक्तव्यम्	१६	भ	
प्रतिपत्परिचयः	... २११२	भाष्यकारस्योक्तौ काचित्	
प्रतिषेधविवरणम्	... ४१२५०	भ्रमाशङ्का	... ३१३६, ४०१
प्रज्ञावनशब्दस्य व्याख्योदाहरणे	४५७	म	
प्रयाणदेवतां परिचयः	१३६०	मधुमाधवादिमासाः	११७६
प्रयाजानुयाजयोः परिचयः	११३५	मनसः परिचयः	... ११७०
प्रवर्गकर्मणां परिगणनम्	११६६	मनोतास्त्रकविषये वक्तव्यम्	१३०६
प्रश्नास्तृभेजावरणयोरेकत्वम्	३२२७	मन्त्रपाठदूषणम्	... ४१६४
प्रस्थितयाग्यानां विवरणम्	३२७६	मन्त्रमाहात्म्योदाहरणे	४२५६
प्राजापत्यपशुलक्ष्यानि	... २३८४	महादिवाकीर्त्तिसामपरिचयः	२३४३
प्रातरशुवाककालः	... १३४०	महागान्धीनिर्वचनम्	... ३५१
प्रायश्चीयेष्टिराजक्रययोः	१६१	महावालभिच्छंसनप्रकारः	३३४२
प्रायश्चीयोदयनीययोः	... १६९	माध्यन्दिनपवमानकथा	२६१
श्रेयश्चक्रविवरणम्	... १२६६	माध्यन्दिनसवनीयानि	२७४
श्रेयाश्चायगताः श्रेयमन्त्राः	३२८६	मिथविन्देष्टिः	... १२७
श्रेयानवापपरिचयः	... १४१५	मूलद-(न्यास)-सुमित्तर्क-	
		संहितापण्डेःसि विषेष्यम्	२१५७
शुक्लमन्त्रपरिचयः	... ४१५३, १५४	श्रुतानां जन्तूनां यमाधीनत्वम्	२१७०

विषयः	भा० पृ०	विषयः	भा० पृ०
य		वरशब्दार्थः	३१२०६
यजमानभागविवरणम्	३१२२७	वश एव शिविः स्नातु	३१२२५
यजमानाणां वशशुद्धम्	३१२०६	वश्टकारणरूपम्	२१२६
यत्पुत्रतीपरिचयः ...	३१२७८	वसनीवरीविवरणम्	२१३७०
"यज्ञेन यज्ञ मयजन्त देवाः"-इत्यस्य		वस्तुनां परिचयः	२१२६६
अङ्गविधयास्थासन्धानम्	२१२२८	वालखिल्यकृतविवरणे	
यतिधर्मविवेचनम् ...	३१२३६	व्याख्यानम्	३१२३२
यद् यज्ञेन मिति लोकादयस्य		वालखिल्यानां शास्त्रान्तरीयत्वं	२१२६
जुमशास्त्रीयत्वान्वाख्यानम्	२१४	वालखिल्यानां यन्त्रान्तरत्वम्	२१२३७
याज्यानुवाक्यापरिचयः	२१४५, ४७३	वालखिल्यानां शिल्पत्वम्	२१२६२
यूपैकादशनीपरिचयः	२१२८०	वालखिल्यानामपि शिल्पत्वम्	२१२५२
यूपोपयोगिकल्पपरिचयः	२१२६६	वालखिल्यानां मन्त्रत्वम्	
र		एकादशत्वं वा य	२१२४७
राजकर्मण्यन्तर्गतानां सुकीर्यः	२१२६८	विकर्षासामपरिचयः	२१२४२
राजस्वयंक्रान्तिरूप मन्त्रारः	३१२८२	विकल्पसंविध्यपरिचयः	२१२३८
राजाभिवेक्तकालनिकर्षः	३१२८३, १६३	विश्वस्यवदाकप्रयोगेऽस्मान्त्वम्	२१४८
राजाभिवेक्तकारोपदेशः	३१२८३	विध्यादिपरिचयः	२१२३८
रात्रिपर्यायंशु ब्राह्मणान्तरम्	२२७३	विश्ववीवधशब्दयोग्याख्या	३१२३७
रुद्रदेवतानां परिचयः	२१२५६	विश्वजित्परिचयः	२१२७३
ल		विश्वामित्रकथायां मन्त्रकथानां	
लिपिकरप्रमादप्रवासाशङ्का	३२६६	परिचयः	३१६३
लिपिकरपमादोभावापुस्तकेषु	३१२२१	पिशुमित्रविवरणम्	२१२३६
लोकत्रयजयश्चित्तवः ...	३१६२	विश्वविद्यायां निगद्यनिधिः	२१२३५
लोकत्रयपरिचयः	३१६२	विश्वारण्यस्य नामधयम्	३१३३३
व		वेदिविवरणम्	२१३७
वस्यस्य चतुर्हाकरकमुक्तिः	२१२३७	वेदिकमन्त्रावाचकशब्दाः	३१२५, २६६
वपविवरणम्	२१३३२	वेदपरिवारवैवतवाच्यापरिचयः	२१२३३

विषयः	भा० पृ०
शाङ्खीनां परिचयः ...	११४३२
शाङ्खीनां सर्वप्रायश्चित्त- मन्त्ररूपत्वम् ...	३१२००
ब्रह्मार्णो परिचयः ...	४१२
श	
शंसनयजनस्तवननाशनानि	११४५३
शंकरो निर्वाचनम् ...	३१५१
शंखायां याज्यान्तव्यनियमः	२१२०
शाखान्तरगता काण्डिक	२१२२४
शाखान्तरीयः कश्चिद्वजुर्मन्त्रः	११२७०
शाखान्तरीयनिर्वापमन्त्राख्यान- स्थाननिर्देशः ...	११२१४
शिक्षणविवरणम् ...	३१२८६
शुनः प्रोपडशान्तरांस्तानानिर्देशः	४१६८
शुनः प्रोपादिशब्दानांनिर्वाचनानि	४१७७
श्रीनः प्रोपाख्यानं दक्षिणानियमः	४१२०१
श्रीनः प्रोपाख्यानकथनविधिः	४१२००
श्रीनः प्रोपाख्यानपाठफलम्	४१८५
श्रीनः प्रोपाख्यानस्थानानि	४१८५, ८६
श्रीपायीशब्दविवरणम् ...	४१२३४
'श्रानमस्य वचः कृणुतात'- इत्यादि- विधिव्याख्यानेः सम्बन्धतम्	११२८२
श्रौतनीचस्योः परिचयः	२१३६२
शुक्लरूपप्रमाणानामानि ...	११५७
श	
शङ्खशाब्दानां	३१३०८
शौचश्रिययोगोपसंहारः	११२६६

विषयः	भा० पृ०
स	
संघाध्ययोः परिचयः ...	११५२
संहितायां दशर्चलिनाम्नातस्य रक्तस्य ज्ञानायवचनैर्बैका- दशर्चत्वसम्पादनम् ...	३१३३२
संहिताज्ञानायभाषायोगिर्मिथो विरोधः ...	३१८८
संहिताज्ञानाययोगिर्मन्त्र पाठभेदप्रदर्शनम् ...	३१२२६
संहिताभाषादर्शनोपदेशः	३१८२
संहिताभाषास्यैकत्र प्राक्तन- निबन्धाख्यानप्रदर्शनम्	३१२११
संहिताभाष्येतरैयभाषायाः पाठवैधर्म्यप्रदर्शनम्	११२७७
सन्तुष्टपत्रशब्दार्थः	२१४१६
सन्नासाद्वैयसामपरिचयः	३१२८८
सत्वज्ञाया	३१२३४
सन्धिस्तोत्रकथा	२१२७८
सप्तलोकविभवे पक्षधर्म	११२३३
सप्त सोमसंस्थाः	२१४
सप्तस्वराणां परिचयः ...	११३५३
सम्पातकृत्परिचयः ...	२१४०६
समयाभ्युपितशब्दार्थः	३१५५६
समयाविधितशब्दार्थः	३१२१२
समयास्तमितशब्दार्थः	३१२१०
सगानोदकीलो वचनासंबन्ध	३१८८
समिधमाना जन्तु	११३७७

विषयः	भा० प०	विषयः	भा० प०
समिदयत्रुहंमिपरिचयादि	११८७	सौधेकस्नानां परिचयः	२१२३
सवनभेदे कथाप्रसङ्गाभेदः	११८८	स्नानानां परिचयः	११२७, १२५
सवनीयगण्योः ...	११८८	स्नानप्रकारयोः कथा ...	३१२३
सहस्रतमोऽर्चनपरिचयम्	११८९	स्नानप्रकारयोः प्रयोगे	
साक्षात्परिचयम् ...	११९०	पौत्रायणस्यस्य ...	११८५
सामसाक्षात्परिचयः	११९०	स्नानप्रकारपरिचयः	२१२३, ३१२८
सामप्रकारपरिचयम् ...	३१२३	स्नानभागसम्बन्धात् परिचयः	३१२८
सामभक्त्यात् परिचयः	३१२८	भक्त्यात् सङ्गा परिचयश्च	३१२९
सामिदियपरिचयः	११९२	स्वरापरिचयः ...	११८६
सार्धशौचपरिचयम्	३१२५, ११२६	स्वकामनिर्दिष्टम्	११२५, १२६
सत्यादिपरिचयः ...	११८८	स्त्रियुक्त्यागपरिचयः ...	११८६
सुराश्च पञ्चवर्णस्यस्य	३१२९		
सुराश्चयपरिचयः ...	३१२५	हंसव्याख्यात्याख्यानाम्	३१२६
सुरार्णविक्रान्तीनां वाक्याः	३१२५	कृतिरुत्तियोःपरिचयः	११७९, २२०, २२३
सोमपानसम्बन्धम्	२१२६	कृतिरुत्तियोःपरिचयः	३१२०
सोमपानेनाष्टमत्रिधत्तकमनाः	३१२६	कृतिरुत्तियोःपरिचयः	३१२६
सोमप्रकाराद्यसम्बन्धात् परिचयः	३१२६	कृतिरुत्तियोःपरिचयः	३१२९
सोमविक्रान्तिरुत्तियः	३१२६	कृतिरुत्तियः पुरीष्वाद्यस्य	
सोमसंस्थानां नामानि	३१२६	पञ्चमसंस्थानम्	३१२८
सोमोपोष्यात्सम्बन्धात्		परिचयः ...	३१२६
स्थाननिर्दिष्टाः ...	३१२६	स्त्रीव्याख्यापरिचयः	२१२३, ३१२८, ३१३
पौत्रायणस्यस्यस्यस्यस्यस्य	३१२६	स्त्रीव्याख्यात् परिचयः	३१२८

॥ अथैतरेयालोच्यश्रुतिसूची ॥

श्रुतिः	भा०	पृ०
“अग्निर्वा यष वैश्वानरः पञ्चमेनिर्यत् पुरोहितः”	...	४। २७४-२७५
“अग्निर्वाय पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाय पुरोहितो ऽन्त- रिचं पुरोधाता, ऽऽदित्यो वाय पुरोहितो द्यौः पुरोधाता ; अथ ह वै पुरोहितो य एवं वेद ; अथ स तिरुहितो य एवं न वेद”	...	४। २८५
“अग्निर्वै परिश्रित्दग्निर्होमाः प्रजाः परिश्लेख्यिं ह्रीमाः प्रजाः परिश्रियन्ति”	३। ३८६
“अग्नेर्देवयोश्चा व्याहृतिभ्यः सम्भूय शिरण्यशरीर ऊर्ध्वः स्वर्गं लोक मेव्यति”	१। २५३, ३३१
“अमेवा एताः सर्वास्त्वानो थदेता देवताः”	२। १६
“अग्निरतिर्वा गन्तपिराजा सन् विद्याया समन्तं सर्वतः पृथिवीं पश्य परोधाय”	४। २६८
“अथ इ तिष्णामिन्नः पुत्राणामन्वयामास मधुच्छन्दाः श्रुकोतन ऋषभो रेशुररुहः ये के च भ्रातरः स्य नामां श्लोत्राय कल्पश्च प्रिति”	...	४। ८८
अथ ह प्रुनः प्रप ईसाचक्रे ऽमाशुय मिव नै मा विश्रसिषान्ति, हन्ताहं देवता उपधावामीति”	१। ७६
“अथानो प्रश्नः परिमरः —० स एव ब्रह्मणः परिमरः”	...	४। २६०-२६२
“अथानो अज्ञातो । लोमानि त्वगच्छन् कुष्ठिकाः शफा विधाणे स्त्वन्वति विश्रतम्”	१। ३१२
“अदर्शुस्ता प्राग्दृष्टं न यच्छूद्रेष्वलसत”	४। ८७
“अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेक्षपः सायं प्रविशति”	...	२। ३४७
“अनगन्माशुका ह होतुश्च यजमानस्य च भायर्वा भवति”	...	१। २१३
“अनुवर्तन् वा शयं होता सामगस्याभूत्”	१। ३८२
“अनेनम मेनमा सो ऽभिश्चस्तादेनस्ततो ऽप्यहारादेन । एकाति १३ ऽप्य सायं रुषद्वि विमानि स्तोमो जहारति”	...	३। १८३

"अन्तरिक्षं वै प्र ०—० अथै, इतीहाय ० ० अग्निर्वै प्रभे ०—०	
चन्द्रमा ती ब्रह्म ०—० वायुर्वै यन्मत् ०—० संवत्सरो वै समस्तः"	१। ४७५
"अन्तो वै स्वाहाकारः"	३। १५४
"व्यपस्तुतः क्रमोव्यक्तं तदक्षतं मकरितं वै चिन्दन्ति"	१। ४५८
"आग्निधेयनीये पूरुषं पशुं मालेभे"	४। ७२
"आग्निं न पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छन्तु"	३। २४७
"अहो वा एतदस्मिंस्तोत्रे यदापः"	४। २५२
"अथसाथी मेवेमा मङ्गुर्वैत रजता मन्तरिक्षं हरिणीं दिवम्"	१। १४७
"अथर्विनं सथं येन मृतं चिनन्ति"	२। २४६
"अश्वीनस्य श्रीत्रयस्य सुखं देव ज्ञायते त्वमिब देभतीव"	१। १८२
"अथो वा पुरुषो ग गौर्वा हस्ती वा परिगत एव स्वय मात्मनः"	२। २४५
"अष्टामप्रतिं भवती दीर्घान्निर्व्यसुना मधु ।	
गङ्गायां धृतन्निवभ्रातु पञ्चाश्याशतं ह्वयान् ॥"	४। २६७
"अथी वमत्र एकदश सदा द्वादशदिव्याः प्रजापतिश्च	
वषट्कारश्चैते देवाः सोमपाः"	१। ३५५
"असमायी वै स्वर्गो लोकाः, काव्यदे स्वर्गो लोके	
न समेतोति"	३। ४५२, ४१५
"अमात्रिमां वृष्ट्याभ्युत्थि"	१। ६३
"अभुर्या ह वा इतरा विगः"	२। २४५
"असौ पुर उदेति पश्चान् योः"	१। ६०
"अहर्वै मित्रो रात्रियेकः"	२। २६२
"आय्यं वै देवानां, सुरासु ततं मनुष्याणाम्, न्यायतं	
पितृणां, नाकीर्णं रामाणां"	१। ६७
"आम्रन्तेर्न निती वा रोतन्तीने पशुमसु"	१। ३३
"आदित्याश्चैवशासन् हरिणः पश्येद्विनायि मयजन्त, ते	
स्वर्गं लोकं मायन्"	१। १२८
"आरम्भततो वै च त्रय्याणिमाया वृक्षस्याधो परशोः"	१। ४३३

“आहूतिभागा वा अन्य देवगा अग्न्या स्त्रीमभागाहन्दीभागाः”	१ । ३५५
“इति तु पूर्वं पटलम्, अथोत्तरम्” १ । ३५६, ३५८
“इन्द्रियं वा एतदस्मिंल्लोके यद्धि” ४ । २५२
“इयं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्राप्त्या नाम” २ । ६७
“इयं स्तोकगो वृष्टिर्विभक्तोपात्तरनि” ४ । २२०
“इयं ममुषा देवयजन मद्घाटु यदेतच्चन्द्रमभि कृणा मिव”	० ३-६
“इह चेह चापथेन चरित्वा पन्थानं पर्यवेधात्” २ । ६६
“उत्तगतः पश्चादयं भृगिष्ठं पवमानः पवति” १ । ७२
“उज्ज्वलं यज्ञो धादध्योऽष्टायतनाञ्चोद्यत व्यथनना त्रिभिः प्राणस्यैव स्यात्” १ । २५२
“उभयभागताया मरण मिवैव प्रभातुषसो रूपम्” २ । २६६
“उद्धाः पुरुषस्य भूर्यासः प्राणाः” २ । ३३१
“ऋच मेव तस्मान्नोऽनुवर्तानं क्षुर्याद्” १ । ३२२
“ऋतवी वै श्रीमश्वा राज्ञो रज्जुभ्रातरो यथा मनुष्यास्तु तैरिवैनं तत्सहासभयति” १ । ६६
“ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्र भासत” १ । ३६३
“एकं सञ्चक्षुर्देधा” १ । ६२०
“एकस्य बहो जाया भवन्ति, वैकस्यं बहवः सङ्घ पतयः”	० । १०५
“एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशीपयजना एति ऽसोमयाः पशुभाजनाः” १ । ३३५
एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः पशवस्मस्मादेतेषां नानुयाजानां	० । २५५
“एतद्ध वै मनुष्यास्तु सत्यं निहितं यज्ञस्तुस्मस्मात्तच्छान्तिं साह रुमागिति, स पवदर्थं मिखाहाणास्य अर्ध्यानि, यत्तु वै सत्य पश्यति न बहवाश्च नान्येषां अर्ध्यानि” १ । ५४

"एतद् वै देवसोमं, यञ्जन्माः"	४।३८
"एतद् वै यज्ञस्य यज्ञं यद्द्रुपमष्टदं यन्मम क्रियमाणं नृगभियदति" १।३२, ३७	
"एतर्हि गश्मीमांसमानाः एच्छन्ति, सन्ति तन्नोषाः इति"	२।३८
"एतर्हि नक्तं यावन्नात्र भिवैवापाक्रम्य विभसि, यम इव हि रात्रिर्मुषुरिषः"	२।२६७
"एतर्हि यज्ञः सयुगं भूत्वा देवेभ्यो ज्ञयं वृकति प्राक्कालेन च कन्दोभिश्च"	२।२१५
एतर्हि विसर्गं आद्युषैषाविस मेव न इति	२।२१५
"एतस्मिन् दीदामर्षणी नाम प्रयच्छति"	२।२१३
"एतानि वै त्रसण्य आद्युधानि यद्यज्ञाद्युधानि, अथैतानि अत्रस्थाः युधानि यदन्धरयः क्रवच इषु धन्व"	४।२०३
"एतानि च वै वेदाना मन्त्रः श्रेण्यानि यदेता आहृतवस्तव्यशात्मना त्तानं मन्त्रध्यात्, यथा पर्यगा पर्यं, यथा श्रेण्यणा यमैर्यं वाच्यदा विश्रिष्टं संश्रयेदेन मेनेताभिर्यज्ञम्य विश्रिष्टं मन्त्रधर्ति" ३।१८७	
"एता वै पत्रा इत्यादौ यद् भासणा अथेता अद्युतादौ यदात्रयो वैश्वः शूद्रः"	४।२०२
"एतेन च वा येन्नेण मन्त्राभिरेणोन्मय आनेथोऽङ्ग मभिविषेच"	४।२६३
एवं च वाच स क्विञ्चि पतिविशं न यो दादशादेन यजने" २।२७४	
एव एतयो प्रयक्तमो यज्ञः	२।२६४

"येतयो च वै सुनिरयेषायदेव्या, - सोऽयसीन पृथाप, पुत्रका
अन्दिशायुरदृशं तदेभिर्यजमानि; यत् किञ्च यदासि तन्मि मा
पश्यातेति ... एतन्मिमेतप्रोथन मयाकाले ऽभिहाय
सुख मप्यसृज्जादृष्टयः पितृभिः । तं हीयाचान्छलमोःभूर्यो मे
वाच भवधीः, प्रतायुं गा सकारेयो सृष्टसत्यं पुरुषम्, पापिडां
ते प्रजां करामि यो मेत्या ललत्था इति" ... ३।३३४

"ओश्वसारी वा इन्द्रो यज्ञ वा इन्द्रः पूर्वं मच्छक्येव तनापरं मच्छति" ३।३-९

“सौ मी मिति प्रबौद्धी मिति वै खर्गो लोक सौ मित्वासी,
योऽसौ तपति” ३।१६६

“किंखिदेव चक्रुषे ब्रह्मणे दक्षिणा नीयन्ते ऽक्षत्वाहोस्त्रिदेव हरता इति,
यज्ञस्य ह्येष भिषग् यद् ब्रह्मा, यज्ञाद्यैव तद्भिषर्षं क्त्वा हरति” ३।२०७
“कुमारं जातं जघन्या वागाविश्रति” २।७
“कुमारं जातं भवदन्त उप वै सुश्रुषते नि वै ध्यायतीति” २।७
“कुमारं जातं भवदन्ते प्रतिभारयति वै ग्रीवा अथो शिर इति” २।७
“कुमारो जातः पञ्चैव प्रचरति” २।७
“कुसुमे त्रे ते ह प्रथमजा न्यग्रोधानां, तेभ्यो ज्ञान्ये ऽधिजाताः” २।१४२
“कुलाय मिव ह्येतद् यज्ञे क्रियते यन् प्रेतुदारवाः परिधयो
सुगुण्युत्सुकाः सुगन्धितेजनासीति” १।२००
“को ऽनन्ता पुरुष इति, न देवान् न पितॄन् न मनुष्यानि” ... ४।३८
“को नाम प्रजापतिः श्वशुरः” २।६८
“को ऽहति मनुष्याः सर्वं सत्त्वं वदितुं सत्त्वसंज्ञिता वै देवा
अद्वृतसंज्ञिता मनुष्या इति” १।५४

“यज्ञान् मेऽयज्ञीत् प्राशरीन् आहुतीर्मैः ह्यौषीदित्यन्वये
दक्षिणा नीयन्ते, उदगासीन् उताञ्च,
अश्रांसीन्ऽथादीन् इति ह्यौञ्च” ६।२०६

“इतं प्राञ्च शंसिद्, यथा ह वा इद् मनो वा रथो वाक्तो वर्त्तत
एवं ह्यैवाक्तो वर्त्तते” २।२७८

“चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति” २।७
“चित्तेषु सुक्ष्म मिति ह स्र वा एतदाचक्षते” ... २।२६२

“व्यायान्स्वन् मर्भेः कपीयांसं सनां टोनिं न हिनस्ति” ... ३।८६

'श्रोतिव' शुक्रं हिरण्यं, ०—० ऋषुव' तमन्वाया. तैवैव तप्यो- तिषा ऋषु' तमन्वायां तरति'	४।५२
'तं (समिष्टोमं) यथा समुद्रं सोढ्वा एवं सर्वे यज्ञकतवो ऽपि यन्ति'	२।२८२
'तं नरस्वती समन्तं पर्यघावन्, तस्माद्धृष्येतिर्हि परिभारक मित्याचक्षते'	१।३६३
'तं स्वर्यन्तोऽयुवमेतस्य ब्राह्मण मह्यमिति ; तदेतं समाकृषांषं पुरुषः क्रुणाश्रवास्तुभरत उपोत्सायात्रगोश्वभ वा इदम्. मम वै वास्तुह मिति'	३।७८
'त एते ऽध्याः पुण्ड्राः शकटाः पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति तैश्चामिन्वा दस्यूना भृषिष्ठाः'	४।६४
'तद् दृष्ट्वा स्नाहोपाविर्जानिधुतय उपसदां किल वै तद् ब्राह्मणं'	१।१८२
'तदेतद्वयिः पश्यन्नभ्युवाच - स पूर्वथा निविता - - - - -'	१।४३५
'तदेतद्द्वयमिधुनम् ०—० सम्भृथ देवता अप्येति'	१।१५६
'तद्यथा दौर्घात्र उग्रविभोक्तं यायान, तादृकं तत'	३।३३३
'तनाश्रादोऽप्येवोन्नत, द्विवाच्येभ्योऽश्वान्तरेऽश्वान्तरेऽपविभोक्तं यान्ति, एवं मेयं तयोऽभिरेभ्योऽश्वान्तरेऽश्वान्तरेऽ- रुपविभोक्तं स्वर्गं लोकेन यान्ति'	२।३८८
'तद्यथा पुनरव्यन्यं पुनर्निपत्य मन्तं कधीयाश्चयम् वास्तवीं धार- णाय निदन्त्यात, तादृकं तद्, यद्वाग्यन् धारयन्निनि शंसति'	३।८६
'तद्यथेवानी मनुष्यराज आगति आस्तिन् वाह्यैत्युवाच वेहते वा इदन्त एव मेवास्मा एवत चदन्ते'	१।११२
'त मित्त्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच'	४।७१
'तस्मात् स्त्रियः पत्याविच्छन्ते, तस्माद् स्त्रानुरातं पत्याविच्छन्ते'	२।७०
'तस्मादाहुर्न पापः पुरुषो याच्यो वाप्याहेन, नेदर्यं मयि प्रति निष्ठादिति'	२।३०४, ३०५
'तस्माद्धृष्येतिर्हि भरताः मन्वनां विचिं प्रयन्ति'	१।४००

“तस्य यद्गतमः प्रथमं सददीप्यत, तदंशावाहितोऽभवत् ;	
यद् द्वितीयं प्राचीत्, तद् अगुरभवत् ;	
तं वक्ष्यो न्ययञ्जीत, तस्मात् स अगुर्वाचिः ;	
यत् तृतीयं मदीक्षेत्, त आदित्या अभवन् ;	
यदङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त, तद् दृष्टस्यतिरभवद्”	२।१५४
“तस्य वै देवा आदित्यस्य स्वर्गोऽसौ कादकप्रातादधिभयुक्तां त्रिभिः	
स्वर्गैर्लोकैरवस्तान् प्रत्युत्तभ्युवन् ०—० त्रिभिः स्वर्गैर्लोकैः	
परस्मान् प्रत्यस्तभ्युवन्”
“तान् वा स्तान् सन्धान् विश्वामित्रः प्रथमं मपश्यत्, तान्	
विश्वामित्रेण दृष्टान् वामदेवोऽख्यतैव” २।३०४
“तिस्रिभिः स्तुवन्ति, तिस्रिभिरुद्गायन्ति” २।१०४
“तेजश्चा उभयतोऽनयोरप्रसंज्ञाय कसौ गच्छति” १।८४
“तेजो वा एतत् पशन्वा यद् दृष्टम्” ४।२५२
“तेजो वा एतदस्योर्येदाङ्गणम्” १।३३
“तेभ्योऽभितर्षेभ्यस्त्वयो वर्णा व्यञ्जयनाकार उकारो मकार इति ;	
तानेकधा सम्भरत् तदेतरोऽमिति” ३।१६६
“तेभ्यो वै देवा अपेवावीभस्वन्न मनुष्यागम्यात्” २।१२६
“तेषां यान्यनृच्छीनानि वस्तुन्यामंस्तान्वादाय सरुद्रं प्रौषान्”	३।६३
तेषु द्वि वा एष एतदध्याहितस्वपति, स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्व-	
स्माद् अस्ताद् भविष्यतः सर्वं मेवेद मतिरोऽवते यदिदं किञ्च”	२।३३४
“ते आदित्यानङ्गिरसोऽयाजयंस्तेभ्यो वाजयङ्गा इमां एषिर्वो पूर्वां	
दक्षिणाया मददस्तानिधं प्रतियञ्जीतातपत्ताम्भृङ्गत्वा सिञ्ची भूत्वा	
स्विभक्तौ जनानचरत्तस्याः श्रोत्रव्या इमे प्रदरा प्रादीर्यन् ये ऽस्या	
इमे प्रदराः ऋमेव हेव ततः पुरा तस्मादाहुर्न निवृत्तदक्षिणां	
प्रतियञ्जीवास्त्रिणा शुभा विहा शुभा विध्यादिति यदि त्वेनां	
प्रतियञ्जीवास्त्रिणाम्नां भास्त्राय दद्यात्परा हेव भवति”	३।४०६
एव एष ऊर्षां एकविंशति लोका एकविंशत्यैकविंशत्यैतेमांशो-	
कां रोहति ऊर्षा एव लोके चतुःषष्टितमेन प्रनितिष्ठति”	१।४८

"अथस्त्रिंशद् देवाः अष्टौ वसव इकाश्च दत्ता द्वादशादिनाः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च"	१ । ४५१, ५ । ८६
"अथस्त्रिंशद् देवाः सोमपास्त्रिंशद् इदमोमपाः"	१ । ४५१
"अथोद्ग्रो भानोः गानुर्विद्यते"	१ । ८५
"तयो वा इमे निवृत्तो लोकाः"	१ । १८७
"त्रिंशोद् विष्णुर्गुरुमत"	१ । १९
"त्रौवि च वै प्रतानि वष्टिश्च संवत्सरस्याहामि"	१ । ३७७
"त्रीवि ह वै यज्ञे क्रियन्ते वाग्धं गोर्धं वान्तं तत"	१ । १९८
त्वं (प्रजापतिः) श्वेव देवानां प्रापिषोऽसि, यद्य तेऽहं (अणुष्टुप्) स्वं हृद्योऽस्मि"	१ । ५६

"दक्षिणतोऽय औषधयः पथ्यमाना न्यायन्ति" ...	१ । १०
"दक्षिणा वै यज्ञानां पुरोगवोः ; यथा ह वा इद मनो पुरोगवं रिषास्त्रिवं ह वै यज्ञो ऽदक्षिणो रिषाति । तस्मादाहु- र्दातयैव यज्ञे दक्षिणा भवत्यल्पज्ञापि" ...	१ । ४०७
"दास्याः पुत्रः कितवो ऽत्राभ्यगः कथं नो मध्ये ऽदीक्षिरे तितं वद्विर्धन्वोदवहन् । अतैर्नं पिपाना हन्तु, - सरस्वती उदकं मा पादिति"	१ । ३६३
"देवप्रिक्त्यन्वितेषां वै प्रिक्त्याना मनुजन्तीश्च प्रिक्त्य मधिगन्थते हृत्सी कंसो वानो हिरण्य मन्वतरोरपः प्रिक्त्यम्" ...	१ । ३६१
"देवा ह वै संबन्धरी भवन् निषेदुस्तं ह पाप्मानं मापनन्निरे" "दिशाद्दे प्रात् समोऽहानां सर्वासा मात्तद्दृष्टिभाम् । दशाद्दात महसाख्यात् यो निष्ककल्मः ॥" ...	४ । २६६ १ । १६३
"द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठा, इव मेवेऽप्रतिष्ठा ऽसानसुत" ...	१ । १६३
"द्वौर्दंतरिक्षे पतिष्ठितातरिचं पृथिव्यां पृथिव्यपस्नाप, मन्त्र सन्त्रं ब्रह्मणि ब्रह्म तपसीति"	१ । ५४
"धुमेर्नैवेय ममं जित्वन्ति, इच्छामाविमाम्" ...	१ । ३५६

"न दीक्षितस्याग्नीयात् ०—० अग्निं तच्च वपायां हुतायाम्"	१ । ३०१
"न व्याघ्रान्तरिक्षान्तरिक्षाद्भूमिः"	२ । ३८८
"नव सर्गा लोकाः"	२ । ३२५
"न चा यकेनाक्षरेण ऋन्दांमि वियन्ति, न दाभ्याम्"	१ । ५३, ४५१
"न वै देवा अग्नोऽग्नस्य यष्टे वसन्ति"	३ । ५७
"न सारस्वतो गृहोऽस्ति"	२ । १
"न ह वा अपुरोहितस्य राशो देवा अन्न मदनि. तस्माद्राजा यक्ष्णमागो प्राक्ष्णं पुरो दधीत देवा मे ऽन्न मदनिति"	४ । २७४
"न ह वा अन्नस्य देवा हविरन्नानि"	४ । ४७
"नाग्नीषोमीयस्य पशोरग्नीयात् ०—० तत्तन्नाह्वयम् ०—० तस्याग्निं तच्चैव लीपमित्यं च"	१ । २५२
"नापुत्रस्य लोकोऽस्तीति"	४ । ६०
"नामानेदिह वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भागरो निरभक्तमृतो ऽत्र- वीदेत्य किं मद्य मभाक्तेत्येत मेव निश्राय भवतिरितार मित्य- ब्रुवं स्तस्माद्वाप्येतर्हि पितरं पुत्रा निश्रायो ऽववदित्येवा चक्षते स पितर मेवात्रवीतृत्वां ह वाव मयं ततभाञ्चुरिति तं पितरात्रवीत्वा पुत्रक तदाहृथा वृद्धिरगो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत मामते ते षष्ठं षष्ठ मेवाहरागस्य मुञ्चन्ति तानेते रुक्ते षष्ठं ऽहनि शंसय तेषां यत् सद्धम् सन्नपरिवेषणं तत् ते स्वर्गलो दास्यन्तीति"	३ । ७०
"निर्ऋतेर्वा एतन्मुखं यद्वयांसि यच्छकुनयः"	१ । ३३५
"न्यूनै वै रेतः सित्तं मधं स्त्रिये प्राप्य स्यविष्ठं भवति"	३ । २५६
"मक्षपदा पङ्क्तिः, पङ्क्तिर्वा व्यन्नम्"	३ । ३१७
"पराक्षो गर्भा धीयन्ति पराक्षः सम्भवन्ति ०—० मध्ये गर्भा वृताः ०—० अमृतोऽवांश्चो गर्भाः प्रजायन्ति"	२ । ४०
"पराक्षो भूत्वा चतुष्पादे रेतः सिद्धन्ति ०—० सम्यक्षो भूत्वा द्विपादे रेतः सिद्धन्ति ०—० योनिं तदुपसम्वाद्य रेतः सिद्धन्ति"	१ । ४५८

"परीक्षप्रिया इव हि देवाः"	२।१५०
"परीवरीयांसो वा इमे लोका सर्वागह्वीयांसः"	२।१५०
"परो वा अस्माह्नीकान् सर्गां लोकः"	२।१५०
"पशुत्रैर्नीयमानः स मृत्युं प्रापश्यत्"	२।१७१
"पाङ्क्तोऽयं पुरुषः प इथा विहितः लोमानि लङ् मांस गस्थि मञ्ज"	२।१७१, १७२
"पापस्य वा इमे कर्मणः कर्तार आमत (पुत्रायै वाचो वदित्वा) यच्छ्रापणा इवाश्रयापथनेमे मेऽनादिति मांसपतेति"	४।१७१
"पापो हि भीमविक्रमो"	२।१६२
"पीडो रूपा वै पशुवः क्षिप्रत इव खलु वै अजमानो भवति"	२।१५४
"पुण्यैव सृष्टीः, पुण्यो मेव पापघर्षो सम्भावयति"	२।१४६
"पुत्रः मे जायतां तिन त्या प्रजा इति"	४।१७७
"पुरा नाम्ना अपि प्रसी ग्या मन्त्रिविज्ञान इत्यादि"	२।१७२
"पुरोहितस्यापि योग दीक्षा मार्चदथैयः, पुरोहितस्यापि योग पवरः परमोऽनु"	४।१२४
"पूर्वां पौर्णमासी मृगवन्देति पौत्र सुत्तरा मिति कौशोत्कम्"	४।१७७
"पृथिवीं समुद्रपर्यन्तावा गकरा इति"	४।१७७
"प्रजापतिर्वै पित ऋभूत्त यथाऽदृश्यतो (प्रजापितृ जल) हृतीयमवन आभजत"	४।१७७
"प्रजापतिर्यै स्वां दुहितम् अथ्यध्यायत ... ते देवा अत्र जतयं प प्रजापतिरजत मक रिमं विजति"	२।१४६
"प्रतीच्या (प्यापे व ह्यः स्यन्दंत)"	२।१६१
"प्रत्यक्षि दीर्घारण्यानि भवन्ति"	२।१७७
"प्रार्था दिशि ये के च प्राच्यानी राजानः ... इतिगणस्यां दिशि ये के च सत्यनी राजानः ... प्रतीच्यां दिशि ये के च वाच्यानी राजानः ... उदीच्यां दिशि ये के च परंश क्षिमतस्तं जगपदा उत्तरकुरा उत्तरमद्राः ... व प्राथो मध्यमाथो प्रतिष्ठायी दिशि ये के च कुरुपञ्चालानी मवशीशोनराणाम्"	४।१७१

"प्राच्यां वै दिशि देवा सोमं रात्रान् मक्रीसूनुं"	१।१६२
"प्राच्यो व्यामता बहुलाविष्टा"	१।२०७
"शाखास्त इमे ऽवाच्यो रेतस्थो मूलाः पुरीषा इति"	१।१४७
"प्राच्यो वा अयं सन् जाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभिर्नाभित्वम्, प्राण मेवासिंस्तद्वधाति"	१।१४७
"प्राच्यो वै प्र०—० मनी वै दीदाय०—६ वाक् शर्म०—० ओषं वै ब्रह्म०—० अपानो वै यन्ता०—० चक्षुर्वा ऋतम्०—० ब्राह्मा वै समस्तः०—० इत्यध्यात्मम् *"	१।१६८
"दृक्षस्वतिर्ह वै देवानां पुरीहितस्त मन्वन्धे मनुष्यारक्षां पुरीक्षिताः"	४।२८१		
"ब्रह्म वा एव प्रपद्यते, यो यज्ञं प्रपद्यते; ब्रह्म वै यज्ञः"	४।११२		
"ब्रह्मैर्भाग्यं वा एष परेषा ऋत्विजा मय्य व्याम"	३।२०७
"ब्राह्मणकल्पस्तं प्रजाय मा कविषातः— आदाय्यापाय्या- वसायी यथाकामप्रदाप्यः"	४।१३७
"भरतानां पशवः सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविर्गो मायन्ति"	२।७७		
"भरद्वाजो ह वै कृषी दीर्घः पलित व्यारु"	२।२३५
"भूमिर्ह जगतिशुद्धाहरन्ति— न मा मर्त्यः; कश्चन दातु मर्हति"	४।२५८		
"भूषान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति परुण उवाच"	४।७३
"मनसा वा इविता वाग् वदति यो ह्यन्यमनः पापं वदति असुर्या वै सा गगदेवञ्छुष्टा"	१।२६८, ४१४
"सुक्ता गर्भां जराथीर्जायन्ते०—० सङ्घैवोत्पन्नं कुमारी जायते"	१।३४		
"सुखतो वै प्रजा व्यन्न मर्हति०—० मध्यतो वै प्रजा व्यन्नं धिनीति"	३।१८		
"सुष्टी वै जन्ता मर्तो ऽन्तः श्रेते, सुष्टीकत्वा कुमारी जायते"	१।३३
"श्रेदं प्रजापते देतो दुषदिति भादुषं सम्भारुष मित्राचक्षते"	२।१५०		

* अथिदेवतं तु पृ० १८० द्रष्टव्यं निर्वच्यते ।

“यः सङ्गतं पापकं कुर्यात् कुर्वादिभ्यः सतीऽपरम् ।		
नापागाः शौद्राङ्गायादसन्धेयं त्वया कृतम् ॥”	...	३ । ७०
“बलमानो वा एष निदानेन यत् पशुः”	३ । ७१
“अश्वस्यैव तद् वर्षी गच्छति स्थाने वलायाविर्भन्नाय”	...	३ । ६८, ११६
“यत्रैत्रं देवताः पर्यवृत्तम्,— (१) विभक्त्यं त्वाद् मभ्यर्षस्त, (२) इच्च मस्तृत्, (३) यतीर्त्तानात्तुकेभ्यः प्रादाद्, (४) अरमभाष- वधीन्, (५) तद्दस्यतेः शब्दवधीदिति”	४ । १३५
“अथ ऋषभो वाशिष्ठा, यथा वा गौः प्रजातं गीष्ठ मेवं चैवा मिन्त्रो यज्ञ मेव गच्छति”	३ । ३२६
“यथा गर्भो योश्वा मंतरं वं सम्भवच्छते, न वै सङ्गदेवार्थं नर्षः सम्भवत्येकैकं वा अङ्गं सम्भवतः सम्भवतीति”	३ । ३२८
“यथा पुरुषाय वा हस्तिने वा प्रयते चक्षु आ दध्यात्, ताडकं नत्”	...	३ । ३३१
“यथा वह्निं दत्त मागच्छेत्”	३ । ३०९
“यथा वा अश्वेवं एष्टाः धरुहः, तदथांतर भक्षः ज्ञान मेवं कन्दोमा अथ येन कर्णीनिजा येन प्रयति”	३ । ३३०
“यथा वाव प्रक्ष मेवं यास्या”	३ । ३५२
“यथा वाय क्षीञ्च मेवं प्रक्षम्”	३ । ३५१
“यथा वै कर्षं एव एष्टाः धरुहः, तदथांतरं कर्षस्य एवं कन्दोमा अथ येनैव प्रयति”	३ । ३३०
“यथा वै गान्धिके एव एष्टाः धरुहः, तदथांतरं गान्धिक्याः एवं कन्दोमा अथ येनैव गन्धान् विजानाति”	३ । ३३०
“यथा वै सुख मेवं एष्टाः धरुहः, तदथांतरं सुखस्य अत्रा- तानु-दन्ता एव कन्दोमा अथ येनैव वाचं वाकरोति, येन स्वादु भाखाद् च विजानाति”	३ । ३३०
“यथा वासुधं प्रपदेरमेवं ह्येव तं प्रपदने, ये मंत्रांतरं वा वाद्दधातं वाऽऽसते”	३ । ३२३
“यथा अथा वाचः सन्धधियादेव भिवेताभियंनस्य चिद्धं सन्धधदेति”	३ । ३७

"यथा सैरावतीं गावं पारकामाः समारोहियुरिव मेवैतास्त्रिदुमः समारोहन्ति"	३। ३२३
"यथा ह वा इदं पिषादा वा सेऊगा वा पापकृतो वा वित्तवतं पुरुष मरण्ये गृहीत्वा कर्त्त मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्त्येव मेव त ऋत्विजो यजमानं कर्त्त मन्वस्य वित्त मादाय द्रवन्ति य मनेवंविदो याजयन्ति"	४। २१६
"यथैव क्षिप्त्वा नौर्बन्धनात्तीरं तीरम्बृहन्ती प्रवेतेव मेव ते सत्रिणस्तीरं तीरम्बृहन्तः प्रवेरन् य उभे समवल्त्रेभ्युः"	२। ३११
यथैवादः प्रियः पुत्रः पितरं प्रिया वा जाया पतिं सुखं शिव सुपसृष्टात्वाविस्रम एवं ऋतेनेत्रेण महाभिवेकेणामि- वित्तस्य त्रानियस्य सुरा वा भोमी वास्यदात्तावां सुखं शिव सुपसृष्टात्वाविस्रमः"	४। २५३
"यथोभयतश्चक्रेण यान् क्षिप्र मध्वानं ममश्रुवौत, ताडकं नत्"	३। १८३
"यदि पातरस्नातो ऽभिहोत्रं जुहुयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति"	४। ३६
"यदि शरीरानि न विद्वेरन्, पर्यशारः घटिस्त्रीणि च शतान्याह्वत् तेषां पुरुषरूपक मिव कृत्वा तस्मिंस्ता माश्रुतं कुर्युरथेनाह्व- रीरे राजते; संस्यर्षोदामयेयुरधर्द्धशतं काद्य सकथिनी दि- पश्चाशे च विंशे तौरु दिपश्चविंशे शयं तु शिरसापरि कथ्यात्"	४। २, १०
"यदि कृतकानं प्राचीयात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति"	४। ३७
"यदि ह वा अपि सहा इव जायाः पतिर्वाव तामां मिश्रयन्तः"	२। २०१
"यदि ह वा अष्टमाक्षणीत्तो यदि दुरुतीत्तो यजते ऽथ हेमाहृति- गच्छन्त्येव देवान् न पाप्मना मन्वस्यन्ते"	१। ११६
"यद् घृतं नत् स्त्रियं पथो, ये तस्युलास्तं पुंसः"	१। १२२
"यदिच्छन्दसः कुर्याद् ग्रीवासु तद् गच्छं दध्याद्"	१। १८१
"यद्दे देवानां नेति तद्देवा मोक्षमिति"	१। ११७, २४६
"यम् ब्राह्मण्य मनुषानं यशो नर्हति ह साधारण्यं परित्य दभस्तन्नाबुदयथ्य दक्षिणतो ब्राह्मण्य सुपवेश्य ः त्वुर्षोदृन् वाषाचीत"	३। १४४

- ‘कञ्च वा कञ्च कञ्च नञ्चति, यञ्चिद्यते, वदपाचमि. सर्वं ज्ञेयं
तद्वृत्तिं श्रीके यथा वद्विधि इत्त मागच्छे देव मागच्छति च
इवं विद्वानभिहोचं शुद्धोति’ १।१०१
- ‘अशाखा वा शबो ऽभ्येति, य आर्त्विज्येन; तं च; प्रतिरन्वेद्. वज्रः
स प्रतिरन्वेत्; तस्मान्न प्रखरीत्योति; यदि त्वस्माद्पोष्णिगांसिद्,
यज्ञेनास्माद्पोदियान्; यदि त्वयाप्यः, स्वयं अपोदितं तस्मान्’ १।१०२
- ‘यस्यो वै सोमो राजा, सर्वो ह वा एतेन नन्दन्ति,— यञ्च यज्ञे
लक्ष्मामानो भवति, यञ्च न’ १।१०३
- ‘यां वै ह्नो वदति या मुञ्चतः, सा वै राजसी वाक्’ १।१०४
- ‘ये वा अन्नानास्ते कवयः’ १।१०५
- ‘ये वे ते न ऋषयः पूर्वं प्रीतास्ते वै कवयस्तामेव तदभ्यतिमदति’ १।१०६
- ‘यो माञ्छयो बह्वृचो वीर्यवान्स्त्रात्, सोऽस्त्राच्छाधाकीयां क्षुर्यात्’ १।१०७
- ‘यो वा अग्निः स वरुणः तदप्येतद्विजोक्तम्,— त्व. मन्त्रं वरुणो
आयसे यदिति’ १।१०८
- ‘यो वै भवति यः श्रद्धता मभ्रुते स क्लिष्वधं भवति’ १।१०९
- ‘यो ह वाव सोमपीथः सुरायां प्रविष्टः, स ह्येतेनेन्द्रेण मञ्चाभिधेने-
याभिधित्तस्य अत्रियस्य भक्षितो भवति, न सुरा’ १।११०
- ‘रक्षांसि वा एतं तद्वालाभन्ते यद्वि न आयते यद्वि चिरं आयते’ १।१११
- ‘रवणो माञ्चत इति अनुवृष्टिं कवचिनः प्रश्नश्चाभ्यते
पुञ्जनमार आसुः’ १।११२
- ‘रमो वा एव ओषधिवनस्यातिथु यन्मधु’ १।११३
- ‘रावण ह वा एतां पुरुषस्य संवतो भीशानि’ १।११४
- ‘रेतः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति’ १।११५
- ‘रेतस्तद् सितं विकरोति, सित्तिर्वा अर्थे ऽथ सितानिः ...—० उपाधिष्व
वै रेतसः सित्तिस्त्रिर इव वै रेतानि विक्रियन्तः; ०
वद्विधो वै पुरुषः बह्वृच आत्मान देव तत वद्विधं बह्वृचं विकरोति;
०—० रेतस्तद् सितं प्रजनयति, विक्रितर्वा अर्थे ऽथ आनिः;

उच्येदेवेन तत् प्रजनयति ; ०-० संबन्धः प्रजापतिः, सीःस्य सर्वस्य प्रजनयिता ; ०-० प्राणो वै जातवेदाः, स हि जातानां		
; वेद, यावतां वै स जातानां वेद ते भवन्ति, येषां तु न वेद किमु ते स्वर्गो वा व्याज्य व्यात्मसंस्कृतिं वेद तत् सुविदितम्" ...	१। ४६३	
"रितो वा व्यापः"	१। ३३	
"रिचति सप्त स्वर्गांल्लोकान् य एवं वेद"	३। ६१	
"वपायां हुतायां यजमानो हि स तर्हि भवति" ...	१। ३०१	
"वाक् च मनश्च वर्चस्यौ; वाचा च हि मनसा च यज्ञो वर्चते; इयं वै वाग्देव मनः; तद्वाचा चर्या विद्यैकं पञ्च संस्कृवंति, मनसैव अन्ना संस्करोति"	३। २०२	
"वाक् तु सरस्वती"	२। १	
"वाग्धि सरस्वती"	२। ७	
"वाग् वै सरस्वती"	२। १६७	
"वाचो वाव तौ स्तनौ सत्यावृते वाव ते"	२। २४६	
"वायुः प्राणः, प्राणो रितः"	२। ७	
"विचक्ष्यवर्तो वाचं वदेत्"	१। ५४	
"विदुषा सत्य मेव वदितव्यम्"	३। ७६	
"विश्वं मिव हि रूपं रराच्याः, शुक्लं मिव च कृष्णं मिव च" ...	१। २१३	
"विश्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्रं आस"	३। ३१६, ३१८	
"विश्वे वै देवानां द्वारपः, स एवास्मा एतद् द्वारं विवृणोति" ...	१। २२२	
"वैश्वकस्यस्ते प्रजाया माजनिष्यते,— अन्यस्य बलिहृत्यस्यादौ यथाकामन्धेयः"	४। १३८	
"व्यतिषक्त इव वै पुरुषः पापना"	१। २६०	
"शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतत्रियः" ...	१। ३४७, २। ३४१, ३। २१८	
"शुक्लं वै रितः, शुक्ला वपा ०-० ; यत्रै लोहितं यन्मांसं तन्धरीरम्, तन्नाह्वं यद्वा भावद्विलोहितं तावत्परिवासधैति" ...	१। ३३०	

“भूद्रक्षयस्त्रि प्रजाया भाजयिष्यती, — अन्वस्य प्रियः कामीत्यापी यथाकामवधः”	४१ १६८
“शिशिरयोर्मांसयोरागतयोर्षी चैत्र व्याख्याः पशवो ये चारण्या अग्निमान मेव तत्परस्रिमांशं नि यन्ति”	४१ १६९
“अडा पत्नी, सत्वं यजमानः; अडा सत्वं तदित्युत्तमं मिदुर्गं; अह्वया सत्वेन मिथुनेन स्वर्गालोकाङ्गयतीति”	४१ १७५
“आत्ता मृक्कणवर्ही वङ्गरात्रिणी भृक्ष्युः”	४१ १७७
“आन्तो विसृजमान उक्कृत्येत्”	४१ १७९
“पृष्टिश्च त्रीणि च शतानि स्तोत्रियास्तानि संवत्सरस्याहानि”	२१ १७५
“संवत्सरो वै परिश्रित्, संवत्सरो ह्यीमाः प्रजाः परिश्रेति, संवत्सरं ह्यीमाः प्रजाः परिश्रियन्ति”	४१ १८६
“स अथैव शौचं मकुर्वत्, यज्याध्वयं, माप्नोहीर्षं, यदैवैतत् त्रयीं विदार्थे शुक्रं तेन प्रकृत्व मकुर्वत्”	४१ १८६, २०२
“स एतं विद्वांश्चन्द्रोमयो देवतामयो ब्रह्ममयो ऽष्टतमयः सम्भूय देवता व्यपेति”	४१ १८९
“स एवः स्वर्गः पशुर्थ एत मेवं विभजन्वद्य धे ऽतो ऽन्वाया तद्व्या सैरुगा वा पापकृती वा पशुं विमप्यीरं स्तादकृ तत्”	४१ २
“स श्रौकं पुत्रं निगृह्णाण उवाच. — नन्विमं भिति नो शत्रुमं भिति. कनिष्ठं माता, तौ ह्य मधमं सस्यादथाचक्रतः पुनःशेषे, तस्य ह्य श्रानं दत्त्वा, स त माश्रय नो ऽरगगादु ग्राम मेयाय”	४१ ७४
“स तथैत्युक्ता पुत्रं सामन्त्यामार, — तसार्थं वै मशुं वा मदहाङ्गल त्वयाह्य मिमं यजा इति; स ह्य तैत्युक्ता प्रनुवादायारण्य मपा- तस्यौ, स संवत्सरं मरुगं चचार”	४१ १८
“स तपस्तप्तुं सांत्तोकागम्य जत ०...० त्रीणि श्वोर्तोष्यजायन्त ०...० सुयो नदा अजायन्त ०...० त्रीणि शुक्रागृजायन्त ०...० सुयो वर्षा अजायन्त ०...०”	४१ १८५

"स त्रिभूविभूका त्रिणीको ऽसुरात् सुत सुप प्रायद् विजयात्"	२।१८२
"स द्विरेता वाजी"	२।२८७
"सप्त वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः"	२।३४७
"सप्त वै देवलोकाः"	२।२८७
"समन्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वार्थ्य आन्तादा पराह्वीत् ष्टथये ससुप्तपर्यन्ताया एकराकिति"	४।१३७
अमानोदर्या खसा ऽन्वोदर्याये जायाया अमुजीविनी जीवति"	२।१६६
"स यदधिः ०-० तदस्य, वायव्यं रूपम् ०-०, ऐन्द्रवायव्यं रूपम् ०-०, मैत्रावरुणं रूपम् ०-०, वारुणं रूपम् ०-०, मैत्रं रूपम् ०-०, आग्निं रूपम् ०-०, ऐन्द्रं रूपम् ०-०, वैश्वदेवं रूपम् ०-०, सारखतं रूपम्"	२।१६
"स यदग्नीषोमीयं पशु मालभते, सर्वाभ्य एव तद्विषताभ्यो यजमान आत्मानं निष्क्रीणीते"	१।२५१
"सर्वे हेव महाराजा आसुरादिव इव ह सन्त्रियां प्रतिष्ठिता- स्तपन्ति; सर्वाभ्यो दिग्भ्यो बलि मावहन्ते"	४।१५८
"स वा एष (आदित्यः) उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविषात्; सर्वं मेवेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"	२।३३४
"स वा एष (सूर्यः) न कदाचनान्ना मेति, नादेति; ०-० ; स वा एष न कदाचन निम्नोचति"	२।२०८
"स वा एष पशुरेवालभ्यते यत्पुरोक्षाग्रः ०-० पुरोक्षाग्रसत्रं लोक्यम्"	१।२००
"सक्लिप्रकृतो ह्येष एतत् पवने"	१।६१
"स ह (रोहितः) नेत्युक्ता धनुरादाधारण्य मपातस्यी"	४।६८
"स ह स येनोपोदामर्षत् तर्ह्याप्येतर्ह्यर्बुदोदासर्षस्यी नाम प्रपदस्ति"	३।२१३
"सहस्राचीने वा इतः स्वर्गो लोकः"	१।३४८
"स ह्योवाप वालिष्ठः सावहृथो देवक्षेत्रं वै तत् (उत्तरज्जुरुः); न वै तन्मर्तां जेतु मर्हति"	४।२६८
"सा चामश्च समभवतां तस्यामामभवत्"	२।१०५
"चाम कस्मितम्"	२।१०४

"सुधायः इ वै वाष्ठी सुहृत्सो दधाति"	२।२१५
"सुराकर्म हल आ दधाति ०-० न सुरा"	४।२५३
"तेना वा इन्द्रस्य प्रिया आया वावाता प्रासहा नाम"	२।६८
"सो ऽर्द्धवयोन्वा आहृतिभ्यः सम्भवति ऋद्धभयो यजुर्मयः साममयो वेदमयो ब्रह्ममयो ऽष्टममयः सम्भूय देवता व्यप्येति य एवं वेद यच्चैवं विद्वान्नेतेन यज्ञक्रतुना यजते"	१।१५६
"सोऽपहृतपाऽमोर्द्धः स्वर्गं लोकं मेतीति वै आच्छद्य सुराहरन्ति"	४।५६
"सोऽजवीतु तदृष्टं तुभ्य मेव ददामि य एष सत्यं मवादीरिति ; तस्मादेवं विदुषा सत्यं मेव वदितव्यम्"	३।०८
"सो सा सम्मा"	२।१४६
"सौम्यः पित्रभ्यो वा अजुस्तरणी"	२।१४६
"स्त्रीकामा वै गन्धर्वा मयैव स्त्रिया भूतया पञ्चमिचि"	१।१९५
"सोऽहविहरति ०-० पुमानूरु समस्यति, तन्मिथुगम्"	१।४४३
"सोऽवा अशुराऽन्वमाना निलीयमानैति"	२।६८
"स्वर्गास्त्रोकादवपातादविभयुक्तं (आदित्यं) त्रिभिः स्वर्गलोकैरथस्तान् प्रत्युपभृवन् ०-० तं त्रिभिः स्वर्गलोकैः परकात् प्रत्युपभृवन्"	२।३४४
"स्वर्गो वै दूरोद्दृश्यम्"	२।३४४
"स्वर्गो वै लोको दूरोद्दृश्यम्"	२।३४४
"स्वर्गो वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं, स्वर्गं मेव तस्मोक्तं यजमानं गमयति"	२।२६०
"द्विद्विभक्तो इ वैधस एन्द्राको राजा ऽपुत्र आस . तस्य इ प्रतं जाया बभूवुस्तासु पुत्रं न जेम"	४।५८
"द्विरत्यकप्रिपावासीन आचष्टे, द्विरग्यकप्रिपावासीनः प्रतिग्यति ; यज्ञो वै द्विरग्यम्"	४।१००
इमाः श्रुतयो विशेषत आलाप्याः—	
"अन्नं वै न्युञ्जे यदेकवा अभिगेत्ता अरन्ध्रवाभान्यं प्रजायते"	३।१८

“अस्मी व लोक इमं लोक मभिपर्यावर्तत, ततो वै द्यावाएधिवी अभवता ; न द्यावान्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः” ...	२ । २८६
“कलिः शयानो भवति, सन्निरुद्धस्तु द्वापरः । उत्तिष्ठं स्त्रीता भवति, कृतं सम्पद्यते चरन् ॥” ...	४ । ७२
“तस्माद्वाप्येतर्हि गथं मीमांसमानाः पृच्छन्ति,— सन्ति ततोऽघाः ? इति ; ऊषो हि पोषः” ...	२ । २८६
“परो वा अस्मात्कौकान् स्वर्गो लोकः” ...	३ । ३१७

५

॥ अथैतरेयाख्यायिकार्थसूची ॥

॥ प्रथमभागस्य ॥

यज्ञः (सोमयागः) केनापि निमित्तेनापरतो देवगणसकाशादुपक्रम्य गतवानित्यादिकथा ...	१४१
पतुर्षु दिक्षु देवामरयोर्दुर्द्धे प्राच्या मेव देवानां विजयवर्णनम् ...	६०
यज्ञः (प्रवर्ग्यः) युष्माकं महं भद्रं न भविष्यामीति कथयित्वा देवेभ्यो ऽपगत इत्यादिकथा ...	१०७
देवेश्वरयोर्दुर्द्धे अस्मराणां त्रिपुररक्षणाय क्रमादयोरजतद्विरथय- प्राकारनिर्माणादिकथा ...	१४०
देवास्वरयोर्दुर्द्धे देवानां पुत्रकलत्रादीन् राजशुभे संस्थाप्ये कौ- भावमन्त्रणादिकथा ...	१६७
स्त्रीकामेभ्यो गन्धर्वेभ्यो मृत्युरूपस्त्रीदानेन सोमक्रयकथा ...	१७५
मनुष्याणां स्वर्गगमनसौकर्याय कबुद्धे यस्य यज्ञस्य यूपेषु- चित्रस्थापनकथा ...	१८५

देवानां पुस्तकमेधादिमीहिमेधानाकथासुखेन मेधामेधपशुनिदपचम् #	२१४
देवानां मसुरोपमवाद्यशरकार्यं मभितोऽपिप्रकारनिर्णयत्वादिकथा	२११
देवानां यज्ञादिनाः यथा स्वर्गत्रयस्यैव केवलवपाहोमतोऽपीत्यादिकथा	२२६
प्रजापतिर्यज्ञासुष्ठाने प्रष्टतः किं देवतर्णां प्रातरनुवाकस्थारम्भः कार्यं इति	
विधिन्व देवानां रोगकलहादिभयात् सर्वदेवतर्णां तदारम्भः ...	२३२
ऋषीणां सरस्वतीतीरे सन्नासुष्ठाने प्रष्टति तत्र ऐलूयस्य कवचस्य	
हासीपुत्रत्वे ऽप्याख्येयकथा २३३
ऋषीं यज्ञगमनार्थं महाम्यूवं मिति स्याद्वावर्धनम्	२३८
ऋषासुर्या दीर्घशिखाः (कुक्षुर्याः) कथा	२८२
प्रातस्स्ववनादिधारणार्थं पुरीडाशनिर्द्धारवर्धनम्	२८७
ऋषीं सोमपानार्थं विवदमानानां देवानां पञ्चपूर्वकानिधावनकथा	२८८
यज्ञेषु देवासुरयोः प्रतिदन्दिता वर्धनम्	३२३
प्रजापतेर्निविदुष्याहरणपूर्वकमवभूतस्यष्टिकथा	३३३
ऋषीं लोकानां माधिपत्यार्थं देवासुरयोर्युद्धे सदेमकपात्रिभारितानां	
देवानां मावीचशालायां विजयसामादिकथा ३३५

॥ द्वितीयभागश्च ॥

यज्ञपालनाय प्रैषपुरीवगवेदियहनिविदां, प्रैषकर्तुं, प्रकृतस्य च कथा	३३
प्रजापतेः सन्दितां देवेभ्यो विभागकरणं, तन्नासुष्ठाने सुखस्य च ...	५५
हव्यवमाने स्तोत्रे क्लृप्तमाने समूर्धोर्ये राज्यशस्त्रे ऋषीव्रतम्,	
पुनराव्यस्तोत्रे क्लृप्तमाने समूर्धोर्येः प्रउगशस्त्रे ऋषीव्रतम्,	
ततो माध्यन्दिनपवमानस्तोत्रे क्लृप्तमाने समूर्धुद्वापन्नस्यायेः भग-	
व्यतीयशस्त्रेः ऋषीव्रतम्, तत आभवपवमाने क्लृप्तमाने समूर्धुद्वा-	
पन्नस्यायेः वैश्वदेवशस्त्रे ऋषीव्रतम्, पुनः यज्ञायज्ञीयस्तोत्रे	
क्लृप्तमाने पुनर्मुर्धुद्वापन्नस्यायेः व्याप्तिमावतशस्त्रे च पुनर्-	
ऋषीव्रत मिति कथा	५६

ॐ शेष्याः— पुत्रः, चन्द्र, गोः, चविः, चक्रः, शीघ्रः ।

अशेष्याः— किन्मुद्वः, नीरः, नवः, उद्, प्ररभः ।

इन्द्रो इन्द्रं हत्वापि न मृत इति मत्वा, तन्नयात् पूराहूरतरं पलायाश्चते ;	
ततः सर्वाणि भूतानि सर्वेषु देशेषु विभज्य त मन्वेच्छन्निष्ठादिकथा	६४
इन्द्रहन्तयोः सङ्ग्रामे स्त्रादिगणयतिरिक्ताः सर्वा एव देवतीनाः	
पलायाश्चक्रिरे इति कथा	६७
इन्द्रस्यतेः पौरोंदित्यप्रसादेनैव देवानां स्वर्गलोकजनयकथा	७०
इन्द्रहन्तयोः सङ्ग्रामे प्रपृच्छे वृत्रस्य महाश्रासमावादेव विभ्यतः प्रायः सर्वे	
एव देवाः पलायन मज्जवन्तु ; मरुतस्तु ताड्यविपत्कावेऽपि निम्नं	
परित्यक्तवन्तः, ततो बहुकृतज्ञ इन्द्रस्तान् स्वसचिवान्, यज्ञेषु	
माध्यन्दिनसवनगतशस्त्रभागिनश्च क्षतवानिति कथा	८८
इन्द्रवधानन्तरं मिन्द्रस्य सर्वदेवप्राधान्यलाभः, यज्ञेषु उद्धारग्रहणम् *	
देवानां सविनयप्रार्थनातो यज्ञभागदानस्वीकारश्चेति कथा	९३
इन्द्रस्य प्रियायै वावातायै देवानां स्त्रामिप्रायश्चापनम्, तस्याश्च इन्द्रं	
प्रापयामौति प्रतिश्रुत्यादि, देवाणां मपि तरुजतज्ञताप्रकाशार्थं तस्या	
अपि यज्ञं सम्बन्धः स्वीकार्य इति स्वीकारः	९७
अकसान्धोः संवादः	१०४
दुर्लोक्यात् सोमाश्चरण्या अगतीन्निष्टभोर्यलोऽक्षतकार्यता च	११५
दुर्लोक्यात् सोमाश्चरण्या गायत्र्या यज्ञः क्षतकार्यता च	११८
सोमपालकैर्गन्धर्वैः सह गायत्र्या शुद्धकाले क्षिन्नेभ्यो गायत्रीनखादिभ्यः	
शस्त्रकाद्युपसिक्तथा	११८
शुद्धविजयलक्ष्मणानां यथालाभविभागव्यवस्था	१२५
तपःप्रभावात् प्राप्तदेवभावानां नृभूत्यां यज्ञे सोमभागप्राप्तिकथा, तत्र	
सवितुः साहित्यवर्षानश्च	१२५
प्रजापतेः स्वदुहितृषुगमनरूपकवर्षानम्	१४६
आदिष्ठादिदेवानां भृगवादीनां नृषीणां लक्षादिपशूनांशोषसिक्तथा	१५३
देवास्तुरयोर्दुर्ध्वं अमेर्देवसैन्यस्वीकारः, तदस्य तस्य स्वर्गना-	
तिभागीकरणपूर्वकं शशुः सेनाक्रमवर्षानम्	१८१

* नाकेन्द्रो यज्ञः, माध्यन्दिनं सवनम्, निष्कं वषट् प्रक्षाल्यं, विष्टुप् इन्द्रः, इन्द्रसोम-
निष्ठादिकवृत्रहन्तवादीनि इन्द्र-सामानि चेन्द्रसोमवातः ।

अधिकर्तृकः स्वर्गद्वाररोधः इत्यादिकथा	११०
आत्मावात्सल्यभाय यत्तमर्षिदेवैः अविग्यजमानरूपपञ्चाङ्गानां गोधतृणादिच्छन्दभास्य तदपयत्वं निर्णीत मिति कथा ...	११३
असुराणां सुकथाशुभानेन देवतुल्यावीर्यत्वं प्रहृष्ट्य तद्विधातार्षं भरद्वाजस्याग्निराज्ञादिकथा	११५
अश्वराणां सुकथाशुभानविधातार्षं मिश्रस्योद्योगवर्णनम् ...	११६
देवाः पुरा एष्टाधुञ्जे प्रथमदिवसनिष्पादनेन सोमप्रयोगेण इन्द्रार्थं अर्घ्यं सम्यग्दत्तवन्त इत्यादिकथा	११८
देवा अश्वराश्रितवन्तः असुरास्तु रात्रि मिति देवासुराः समानवन्तः, ततः स्वबलाधिभ्यायेन्द्रा देवानां साहाय्य मर्थिनवागित्वादिकथा	११९
प्रजापतिपुत्राः ऋषीणां पाण्डियहृत्कार्यं सुपस्थितेषु देवेषु यः कश्चि- देकदेव आश्रितप्रशस्तीयमहसमन्तान् पठितुं समर्षसास्ये कथा मेनां दास्यामीति प्रजापतेः प्रनिष्ठादिकथा	१२८
अग्न्यादीनां देवानां माजिधावनम्, तद्विजयक्रमेणैव प्रसन्नभाग- पौर्वापर्यंश्वस्था चेत्यादिकथा	१२९
तत्रैवाजिधावने अश्वनरीरवादीनां वर्णनम्	१२९
यत्रा मपि सञ्जाशुभानफलादिवर्णनम्	१२७
प्रजापतेर्दादृशाहृत्योगाशुभानविवरणम्	१३६
तदेष	१३६
अपगतया शीघ्रायाः श्रेष्ठिरर्षमाहाय्येण देवानां पुनर्लाभः ...	१३९
उपविमोक्तदृष्टान्तेन नानाच्छन्दसांयज्ञे प्रयोजयतावर्णनम् ...	१८८
दृष्टत्वात्तः पुंसम्, रघुन्तरस्य स्त्रीत्वम्, तत एवोभयोर्दीप्तत्वसम्बन्ध- वर्णनम्, ताभ्यां वैरूपसामादीनां सुखात्तकथा च ...	१३५

॥ तृतीयभागश्च ॥

पराजितानां समुद्रं गतवता असुराणां मन्महस्र्त्सोनानि धनानि गोप्य- त्वेन समुद्रतीरे प्रीथितानि, तान्मपि देवाः पादच्छेपीपरपाठ- नामर्थादाहातुं समर्था अभवन्निति कथा ...	१३९
---	-----

नाभानेदिष्टोपाख्यानम्, तत्र मनुपुत्राणां धनविभागकथा ...	१५
कृष्णप्रवासिनो वास्तुहाधिकारित्वादिकथा	७२
क्रातुकर्ण-वातावत-वृषशुभ्रस्य अग्निहोत्रिभिः सह संवादः ...	१७८
सप्तर्षीणां मिथः संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विषस्तैन्वल्कलस्य मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं ऋषीणां मन्त्रे प्रपथं त्तकारिति गाथाकथा	१८३
प्रजापतेर्लोकत्रय-वेदत्रय-वर्णत्रय-सृष्टिवर्णनम्	१८५
द्वौत्रीज्ञानाध्ययवन्नक्षत्रविध्यादिकोधनम्	१९६
सर्वत्रयप्रदेशे सत्रानुष्ठायिभिर्देवैः सह कादवेयानुदस्य संवादः	२१३
यज्ञवेशसकारिभ्योऽसुरेभ्यो यज्ञस्य रक्षणार्थं रक्षकत्वेन मित्रावरुणा- दीनां नियोगकथा	२३१
पिता प्रजापतिः मनुष्यानिव ऋभून् देवान् कृत्वा तृतीयमग्न- भागिनीऽकरोदिति कथा	२७०
सम्प्राप्तस्तानां विश्वामित्रद्रष्टृत्वेऽपि वामदेवसृष्टत्वेन प्रसिद्धिः, ततो विश्वामित्रस्य पुनस्तत्प्रतिरूपप्रदुस्सृक्तसृष्टिश्च ...	३०४
वलनामकासुरेणापहृताणां गवां यज्ञप्रभावात् देवानां पुनर्लाभः	३३८
एवथामरुच्छंशनादिविषये गौशुबुलिलयोः संवादः ...	३७४
प्रजापतिकर्तृकं ऋन्द्सां सारग्रहण मिति वर्णनम् ...	३८५
एतशसुनेः प्रलाभोक्तिः, तदाधाकारिणः स्वपुत्रान् प्रति अभिशपोक्तिश्च	३९४
प्रवह्निक्वाभिर्देवानां मसुरप्रवह्निनकथा	३९५
आदित्यानां देवानां मङ्गिरसां सप्तर्षीणां स्वर्गमने अहम्पूर्विकादिकथा, अङ्गि- रसा मन्त्रेऽपरस्परं संवादः, अङ्गिरसा मातृव्याङ्गीकारयुक्तादि	४०२
अङ्गिरसानां मादित्ययाजनेन, पृथिवीदक्षिणालाभः, तत्परित्यागः, पुनःप्रतियज्ञे दोषोक्तिः, पुनर्गृहीतायाश्च दक्षिणायाः शत्रवे अर्पणोपदेशश्चेति कथा	४०६

॥ चतुर्थभागस्य ॥

हरिश्चन्द्रनारदसंवादः (शौनशेषाख्यानम्)	५९
हरिश्चन्द्रवरुणसंवादः	६७

हरिश्चन्द्रोद्दितसंवादे। रोहितस्यारण्ये पजायनश्च	...	६५
रोहितेन्द्रसंवादः	७१
रोहिताजीगर्तसंवादे शुनःशेषनामतन्मध्यमपुत्रकथश्च	...	७२
हरिश्चन्द्रोद्दितसंवादे द्वितीयः	७३
हरिश्चन्द्रवत्सलसंवादे द्वितीयः	७६
हरिश्चन्द्रस्य राजयज्ञे विश्वामित्रादीनां द्वाष्टत्वादिव्यवस्था	...	७६
अजीगर्तस्य शुनःशेषनामस्यपुत्रोपाकर्तृत्वस्वीकारो शुनःशेषस्य देवोपासनारम्भश्च	७६
देवोपासनाप्रस्तादाप्सुनःशेषस्य पशुत्वतो मुक्तिः	७६
विश्वामित्रस्य शुनशेषो दिग्गतराजः पुत्र इति स्वर्ग्यग्रहणम्	...	८६
अजीगर्तशुनःशेषयोः संवादः, विश्वामित्राजीगर्तयोः संवादश्च	...	८७
विश्वामित्रस्य एकाधिकपुत्रताः काकोर्मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः स्वपुत्रैः संवादः	...	८८
विश्वामित्रेण स्वर्ग्यग्रहणत्वेन शुनःशेषो ऽङ्गीकृतिः पुत्राणां मतस्यैवम्, तत्र पितृज्ञावमानिनां पञ्चाशत्पुत्राणां वर्जनादिकश्च	...	८४
प्रजापतेर्नामक्यादिजाति-यज्ञकथ्यादिकथाः	...	१०३
विश्वम्नरस्य मार्गवेयेण रामेण सह संवादः	... १११-११२	
विश्वम्नरस्य राज्ञो यज्ञे श्यापर्णाणां मार्त्तियनिराकरणकथा	...	१११
जनमेजयस्य राज्ञो यज्ञे काश्यपाणां मार्त्तियनिराकरणकथा	...	१११
पुरा कदाचित् देवा इन्द्रस्य पञ्चापराधान् संसृज्य त भिक्षुं यज्ञेऽपि परितो वर्जितवन्म इति कथा, तेषां मपराधानां सुकेशश्च	...	११५
ब्राह्मणादीनां चतुर्णां मेव वर्णाणां प्रकृतिवर्णनम्	...	११८
न्यग्रोधोत्पत्तिप्रभृतिवर्णनम्	१४४, १४७
मार्गवेथरामोपदेशाद् विश्वम्नरस्य राज्ञः स्वयज्ञे श्यापर्णाणां ब्राह्मणाणां मर्त्यात्स्वोऽगुमतिः	१५७
रामोपदेशानां सम्यग्दायसिद्धत्ववर्णनम्	१५७
देवानां मसुरैर्युद्धे ऐशान्या दिशोऽपरानितत्ववर्णनम्	...	१०६
मारिञ्चितस्य जनमेजयस्याभीस्वरसेनाजयादिकथा	...	११६
प्राच्यादिव दिक्षु इन्द्रस्याभिवेकवर्णनम्	११७

प्रारिखितजगमेजयादीना मैनमहाभिवेककथा	...	२५७
आन्नेयखाङ्गस्यैन्ने महाभिवेके महादानविवरणम्	...	२६३
दौर्धनोर्भरतस्य चैन्ने महाभिवेके महादानविवरणम्	...	२६७

६

॥ अथैतरेयाम्नातमन्वादिसूची ॥

मन्वादि	मान	भागः	पृष्ठा
अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायताम्	...	यजुः	१ १८८
अथ इन्द्रश्च दारुणो दुरोणे	...	ऋक्	१ ४५१
अथये ऽभिवते स्वाहा	...	यजुः	४ २६
आमवते स्वाहा	...	यजुः	४ २६
तनुमते स्वाहा	...	यजुः	४ २६
तपस्यते जनदते	...	यजुः	४ २३
प्रथिलते स्वाहा	...	यजुः	४ २३
प्रविभ्रवते स्वाहा	...	यजुः	४ २६
ऽसुमते स्वाहा	...	यजुः	४ ३०
प्रणीयमानायानुद्दि	...	प्रैषः	१ १६६
मथ्यमानायानुद्दि	...	प्रैषः	१ १६६
मरुत्वते स्वाहा	...	यजुः	४ २६
वरुखाय स्वाहा	...	यजुः	४ ३६
विविचये स्वाहा	...	यजुः	४ २६
वीतये स्वाहा	...	यजुः	४ २६
वैम्भाराय स्वाहा	...	यजुः	४ ३५
व्रतपतये स्वाहा	...	यजुः	४ ३३

सन्नादि	नाम	भागः	पृष्ठा
अन्नये व्रतभृते स्वाहा	यजुः	४	३३
शुचये स्वाहा	यजुः	४	३०
संवर्गाव स्वाहा	यजुः	४	२६, ३०
सुरभिमते स्वाहा	यजुः	४	३६
हिरण्यवते स्वाहा	यजुः	४	३६
अग्निः सुवमित्	निविद्	१	४२६
अग्निर्गृह्णीतिरिति हेक आहुः	यजुः	३	१५४
अग्निर्चायता मा मे दिवन्	यजुः	४	२६१
(अग्निर्ध्वोतिर्ध्वोतिरग्निः स्वाहा)	यज्ञः	२	१८७
अग्निर्ध्वोतिर्ध्वोतिरग्निः स्वाहा	यज्ञः	३	१९१
अग्निर्देवेभ्यः	निविद्	१	४३८
अग्निर्मन्विह्वः	निविद्	१	४३८
अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्	ऋक्	१	४२
अग्निश्च विष्णो तप उत्तमं	ऋक्	१	४२
अग्निष्टोमसाम	साम	२	४४१
अग्निष्ठा गायत्र्या मयुग्	यजुः	४	१८८
अग्नीधोमाभ्यां प्रणीयमानाभ्यां	प्रेषः	१	२२१
(अग्नेरातिथ्य मन्त्रि १-५)	५ ऋषः	१	११४
अग्ने वीहि	निगदः	१	१५८
अग्नीजनो हि पवमानो (संहितापठितातोभिन्ना) ऋक्	ऋक्	४	२१५
अग्नेहिरसनदाक्षं ०-० हया देवेभ्यः	यजुः	१	२५०
अन्नमो यूप मयुज् वृष्टि	प्रेषः	१	२४०
अतिवादः (वीमे देवा अक्रंसत)	ऋक्	३	३६५
अदूर्तां होता	निविद्	१	४३६
अतो देवीः प्रतिपञ्चाध्यापः	यजुः	४	२८६
अदभ्युक्ता आसहस्रं	गाथा	४	८०
(अदीक्षितानं) आसहो ऽदीक्षित	यजुः	४	११४, १२५

मन्त्रादि	गान	मात्रः	पृष्ठा
अधीयत देवरातो	गाथा	४	६५
अध्वर्यो	निगदः	४	१५३
अध्वर्यो श्रोत्रावोम्	निगदः	२	५२
अध्वर्यो श्रोत्रोत्रावोम्	निगदः	२	५२
अनाष्टया चाप्रतिष्टया	पदे	३	१५४
अनाप्ता चानाप्या	पदे	३	१५४
अनिलया चापभया	पदे	३	१५४
अनु हि त्वा सुतं (संहितापठितातोभिन्ना)	ऋक्	४	२१५
अनेनस मेनसा सो ऽभिप्रस्ताद् ...	गाथा	३	१८३
अन्नं ह प्रायः शरणं ह	गाथा	४	५६
अन्नादा चान्नपत्नी	पदे	३	१५४
अपानं यच्छ स्वाहा त्वा	यजुः	१	३८०
अपान्नपानं मे यच्छ	यजुः	१	३८०
अपूर्वा चाभ्राट्या	पदे	३	१५४
अभि त्वं देवं सवितार भोग्योः ...	ऋक्	१	१४३
अभि त्वं देवं सवितार भोग्योः ...	ऋक्	३	३३
(अभि प्र वः सुराधसम् इत्यादयः) वालखिल्याः	ऋक्	३	३६७
अयं वेनश्चोदयत् पृथिवीर्भा ...	ऋक्	१	१४७
अवेरपो ऽध्वर्याश्च	यजुः	१	३६८
(अश्विना चर्मम् पातम्)	निगदः	१	१६२
अश्विभ्यां स्वाहा	यजुः	४	३६
अष्टाचत्वारिंशः	स्तोमः	२	३०६
अष्टाचत्वारिंशः *	स्तोमः	३	१००
अष्टाश्रीतिसहस्राणि	श्लोकः	४	२६३
अष्टासप्ततिं भरतो	श्लोकः	४	२६७
अस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं दधामि ...	यजुः	४	२८६
अस्मिन् राष्ट्र इन्द्रियं वक्ष्वामि ...	यजुः	४	२८६

शब्दादि	नाम	भागः	पृष्ठा
यस्मिन् राष्ट्रे श्रियं भाविशयाभि	यजुः	४	२८६
अह्ना नेत मन्त्रविचेतनानि	पदम्	३	४११
चा	पदम्	२	११८
आर्मेयीषु (आर्यस्तोत्रम्)	४ अक्षः	२	१७
याद्भिस्त्वमो जन्मनास्या योगिनिः	गाथा	४	८७
आजिज्ञामेत्या. (१-४)	४ अक्षः	३	३२५
आर्यानि	४ स्तोत्राणि	१	३८५, ४४८
आर्यानि	४ स्तोत्राणि	२	६०, १८३
त्या तिरुस्वैतां ते दिश ममिमुखः	यजुः	४	२०६
(आ या विप्रस्तु कविर्न)	अक्ष	२	२५१
आरिष्या रुद्रा वमवर्च कने	पदम्	३	४१२
आदित्यास्ता जायतन	यजुः	३	२०३
आदित्या हृ जरितरङ्गिभ्यो	पदम्	३	४१०
आदित्यो जायतां मा मे	यजुः	४	२०३
आ देवो देवान्	त्रिपिद्	१	४३१
आ दीपं जर्दिरामोऽथ	पदम्	३	१५३
अः ना धाह नपमा जनेषु	अक्ष	४	३६
आपः प्रादावनेजनीर्दिवनां	अक्ष	४	२८६
आप्राञ्च देवा पाङ्क्तैव कृन्दमा	यजुः	४	२२४
आ यस्मिन्क्षुप्र वामवा	अक्ष	१	१५६
आ धाह नपमा जनेषु	अक्ष	४	३६
आर्भपवमानः	पदम्	२	५६
आर्भपवमानः	पदम्	१	२७२
आमन्दीवनि धान्वादि	गाथा	४	२५७
आस्ति भग आर्भगस्थो	गाथा	४	७२
आह्वनस्याः (१-८)	८ अक्षः	३	४१४

शब्दादि	नाम	भासः	पृष्ठा
(इकोपहृता सह दिवा) ...	ऋक्	१	३०४
इदं राधः प्रति यमूणीञ्चक्रिरः	पदम्	३	४१२
इदं राधो इहृष्टम्	पदम्	३	४१३
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिः	यजुः	४	१०७
इन्द्रगाथाः (१-५)	५ ऋक्	३	३८७
(इन्द्र अटरं नयं न)	ऋक्	२	२५१
(इन्द्र जुषस्व प्र वृह)	ऋक्	२	२५१
(इन्द्रस्तुराषाण्मित्रो न)	ऋक्	२	२५१
इन्द्रस्यापूपः	यजुः	१	२६२
इन्द्राणामा गादिन्द्रवक्त्रः सुध्वम्	यजुः	३	२०८
इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्रः	यजुः	१भा० ४३०, ४५२, ४६५, ४७६	
(इन्द्रो मरुत्वान्)	निविद्	२	८५
इन्द्रो विश्वस्य गोपतिः	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वस्य चेतति	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वस्य भूपतिः	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विश्वस्य रावति	ऋक्	३	३४५
इन्द्रो विष्णुं विराजति	ऋक्	३	३४५
इमं जना अभ्युत्क्रोशत	यजुः	४	२४४
इमं देवा अभ्युत्क्रोशत	यजुः	४	२४४
इमा व्यापः शिवनमा	ऋक्	४	१६१, २२६
इयं पित्रे राङ्गी व्यग्रः	ऋक्	१	१४३
इष मूर्ध्नि मन्वारमै	यजुः	३	१४८
इह रमेह रमध्वम्	यजुः	३	१३७
उक्थं वाचि	पदम्	२	५२
उक्थं वाचीन्द्राय	पदम्	२	५२
उक्थं वाचीन्द्राय देवेभ्यः	पदम्	२	५२

मन्त्रादि	श्लोक	भागः	पृष्ठा
उत्त श्चेत् आशुपत्न्या	पदम्	३	४११
उत्तेमनमसुः	निगदः	१	४१८
उत्तेमाशु मानं पिपत्तिं	पदम्	१	४१९
उत्तो पद्माभिर्जंविष्ठः	पदम्	३	४११
उदस्याद्द्विदितिरायुर्थं पतावधात्	ऋक्	३	१६८
उदस्याद्द्विदितिरायुर्थं पतावधात्	ऋक्	३	१७
उद्धराह्वनीयम्	श्रै षः	३	१६६
उप द्रव प्रयत्ना गोधुगोधम्	ऋक्	१	१५८
उप प्री ष्य ह्योतर्हृषा देवेभ्यः	श्रै षः	१	२१७
(उपसव्याय मीळुष्टुपे)	३ ऋचः	२	२१७
उपसृजन् धरुणं मातरं	ऋक्	३	१३८
(उपसृजन् रथन्तरं सह पृथिव्या)	ऋक्	१	३०४
(उरु विष्णो विक्रमस्त)	ऋक्	२	१४७
ऋष्य मसिन्त्समयथ्यस्तत्वं	गाथा	४	५४
ऋतापानं वैश्वानरं (१—३)	३ ऋचः	३	१९१
ऋनुधाजाः (१—४)	४ ऋचः	२	२४०
(ऋनुधाजान् १ देवत्वान्)	गाथा	४	२९६
(एकया च दशभिश्च स्वभूते)	ऋक्	२	१३४
एकविंशः	स्तोमः	२	३३९
एकविंशः	स्तोमः	३	२४
(एष एवेना ०—० मनुसमिमः)	यजुः	२	४२५
एष पत्या उरुगायः सुश्रैवो	गाथा	४	६०
एष वसुः पुरुवसुः	यजुः	१	४०८
एष वसुः संयवसुः	यजुः	१	४०८
एष वसुर्विद्वसुः	यजुः	१	४०८

शब्दादि	नाम	भागः	पृष्ठा
शब्द वः कुशिको वीरो ...	गाथा	४	६५
शब्दा राय शब्दा ...	यजुः	१	१८३
शेतग्रप्रलापम् (१-७०) ...	७० पदानि	३	३६४
ओं होतस्तथा होतः ...	निगदः	३	१५३
ओजः मह ओजः ...	यजुः	३	३६
ओं तथा द्दामि ...	यजुः	४	१०७
ओम् ...	पदम्	२	५२
ओम् ...	पदम्	४	६५(२)
ओ सुक्थशाः ...	निगदः	३	५१(२)
कलिः शयानोः काल ...	गाथा	४	७२
कारवाः (१-४) ...	४ यजुः	३	३८६
किमु मलं कि मजिनम् ...	गाथा	४	५६
कुम्भिरसि दिष्टां मयि ...	यजुः	३	२०५
केतो अग्निराकीशुत् ...	पदम्	३	१५६
चमं पुनरिष्टं पूर्णं दात्स्वाहा ...	यजुः	४	११०
चमं प्रपद्ये चमं मा ...	यजुः	४	११३, १६८
मौशिवीतम् ...	साम	१	२५१
(इतहवगो इतष्टो) ...	ऋक्	२	१४६
चतुर्विंशः ...	सोमः	१	३०४
चतुर्विंशः ...	सोमः	२	६६, ३०६
चतुर्विंशः ...	सोमः	३	६३

शब्दादि	नाम	भागः	वृत्ता
चतुर्वीतारः (१-४)	४ पदादि	२	१०४
चतुर्विंशः	सोमः	१	२२४
चतुर्विंशः	सोमः	२	२२६
(चत्वारिंशः)	सोमः	२	१००
चब सित	पदम्	१	५४
चक्रमा आयतां मा मे	यजुः	४	२६२
चरन् वै मधु विन्दति	गाथा	४	७२
चित्त माञ्च मासीइत्	पदम्	३	१५३
चित्तिः सुगासीइत्	पदम्	३	१५३
अज्ञा नेत सन्नपुरीगवासः'	पदम्	३	४११
अनकल्पाः (१-६)	६ अक्षः	२	३५६
(जुधायाः सोम आण्यस्थ)	यजुः	१	१२२
(जुधायोऽग्निराण्यस्थ वेतु)	यजुः	१	१२२
अ्येहो मे त्वं पुत्राणां	गाथा	४	७०
तच्छाया आया भवति	गाथा	४	६०
तथा	पदम्	२	६५ (२)
तद्दे मा तात तपति	गाथा	४	७०
तपो अस्तु सुचितनम्	पदम्	२	४१२
तपो वां चर्मो नक्षति स्वहीता	श्रवः	१	१५४
तसुधुञ्जन्तः सित्वं	श्रवः	१	७५, १२१
तां ह अरितर्भः ०-० प्रत्ययभृगम्	प्रत्यम्	३	४१५
तां ह अरितर्भः ०-० प्रजायन्	प्रत्यम्	३	४१०
तां ह अरितः ०-० मयभृगम्	पदम्	२	४११
तां ह अरितः ०-० भायन्	पदम्	३	४१०
तां ह अरियोऽहनाय ०-० भारिषोऽम्	निगदः	१	३६५

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
तूर्ध्विर्द्वयवाट	निविट्	१	४३६
(ते नः प्राणु ते नो ऽवसु)	यजुः	२	१८७
ते वा यत्ते यद्द भयङ्कत	पदम्	३	१५३
ते वै पुत्राः पशुमन्तो	गाथा	४	६५
तेषां निषिः सुगामीइत्	पदम्	३	१५३
ते सम्यक्षो वैश्वामित्राः	गाथा	४	६५
त्रयस्त्रिंशः	स्तोमः	३	६५
त्रयस्त्रिंशच्छतं राजा	श्लोकः	४	२६७
त्रिखवः	स्तोमः	३	४१
त्रिगणः	स्तोमः	५	३४२
त्रिष्टुत	स्तोमः	२	४००
त्वं भर्तृ व्रतभृच्छिचिर्	श्लक्	४	३२
दक्षिणं पाद् भवनेनिजे	यजुः	४	२८६
दश नागसहस्राणि	श्लोकः	४	२६२
दिवं हृतीं देवान् यज्ञो	यजुः	४	१६
दिवाकीर्त्तानि	६ सामानि	५	३४०
दिशां क्षप्रयः (१-५)	५ ऋचः	३	३८६
(देवैर्बहिः)	३ यजूयि	३	८५
दीर्घाः (१-१७)	१७ पदानि	२	४०२
देवसतितदेपयजनं मे देहि	यजुः	४	१०७
देवस्य त्वा सवितुः ०-० ऽन्नादाय	यजुः	४	११२, २२६
देवस्य त्वा सवितुः ०-० स्वरिति	यजुः	४	१६२
(देवा गातुविदः) "समिष्टयजुः"	यजुः	१	८७
देवा ददत्वा वरम्	पदम्	३	४१२
देवास्मेता ऋषयश्च	गाथा	४	६०
देवेभ्यः प्राणव्राणभ्यः	प्रे वः	१	३३५

शब्दादि	नाम	भागः	वृत्ता
विशाहेशान् मन्त्रोद्धारानां ...	श्लोकः	४	२६३
दिव्याः श्रमिताः एषा रमण्यम् ...	श्लोकः	१	२७१
दीधी व्यागाद् दृष्टत् ...	श्लोकः	३	७५, १३१
दिव्यम् म्रियतां सोऽन्तर्धीयताम् ...	श्लोकः	४	२६०
(घाता ददातु द्रागुधे) ...	श्लोकः	२	२२६
(घाता प्रजानां) ...	श्लोकः	२	२२६
न मा मर्त्याः कश्चन ...	गाथा	४	२५८
नमो ब्रह्मणे नमो ब्रह्मणे ...	श्लोकः	४	२०४
(नमो तः पितरः) ...	श्लोकः	२	१७१
नाराणामपीतस्य देव सोम ...	श्लोकः	४	१५६
नासिदेवतया एमि ...	श्लोकः	४	१२०
नासदम् ...	साम	२	२५१
नानाश्रान्ताय श्रीरस्त्रि ...	गाथा	४	७१
नाना हि वां देवहितं ...	श्लोकः	४	१६६
नाएत्रस्य लोकोऽस्ति ...	गाथा	४	६०
नाराणंस्यः (१—४) ...	श्लोकः	०	२८५
निधमाद् धृतप्रतो वरुणः ...	श्लोकः	४	२२६, २४८
नेन्द्राद् देवताया एमि ...	श्लोकः	४	११६
नौधमम् ...	साम	२	१२८
पञ्चदश ...	स्तोमः	२	४१३
पनिर्जायौ प्रविशति ...	गाथा	४	
परिभये क्रियमाणायानुग्रह ...	श्लोकः	१	
पथे यु प्र धन (संछितापठितातो भिन्ना) ...	श्लोकः	४	२५१
(पवमानाः) पवमानवः ...	५ स्तोत्राणि	०	१८४, २४०

शब्दादि	नाम	मात्रः	पृष्ठा
भारिषिष्यः (१-४)	४ ऋक्	२	३५५
भावक शोचि तव हि	ऋक्	१	१५६
भावमान्वाः (१-६)	६ ऋक्	१	४५६
पिता मातरिन्वा ०-० शंसिष्यति	यजुः	१	४५८
(पिवा सुतस्य रसिनः)	ऋक्	२	११३
पुनर्ग इन्द्रो मघवा	यजुः	४	११०
पुनर्वा अग्निर्जातवेदा	यजुः	४	११०
पुर यत्रा वीरवन्तो	गाथा	४	६५
पुरोरुचः (१-७)	७ ऋक्	२	३७
पुष्यिग्यौ चरतो जक्ने	गाथा	४	७२
पूर्वं मन्थ मपर गन्धम्	यजुः	४	२५६
पुष्यवाम् करम्भं	यजुः	१	३६२
पृथिव्याः सम्युचः पाहि	यजुः	१	३१६
पृष्ठानि (१-४)	४ स्तोत्राणि	१	३८५
पृष्ठानि (१-४)	४ स्तोत्राणि	२	१५४
पृष्ठानि (१-६)	६ सामानि २ ६६, ३४१, ३६७, ३६८		
पृष्ठानि (१-६)	६ साम	३	११०
पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः	ऋक्	४	३६
प्र	पदम्	२	११४
प्रजापतेर्विभाजाम लोकः	यजुः	४	१२६
प्रकीर्यमानाम्	निविद्	१	४३६
प्रतिराधः (१-३)	३ पदानि	३	३६५
प्रति तिष्ठामि व्यावापृथिव्योः	यजुः	४	२०४
प्रथिव गभायत	पदम्	३	४१३
(प्र धारा यन्म्)	ऋक्	३	३५५
(प्र धारा यन्म्)	ऋक्	४	१३
प्रमश्चिडोयम्	साम	२	२६४

मन्त्रादि	नाम	मात्रः	पुष्प
प्रथमिकाः (१-६)	६ ऋचः ६ ६८५
प्रह्वर भगवो जहि वीरबल्ल	यजुः २ ८६
प्राच्यां त्वा दिशि ०-० अभिषिष्यन्तु	यजुः ४ २४६-२५०
प्राणं प्राणं मे यच्छ	यजुः १ ६८०
प्राणं यच्छ स्वाहा त्वा	यजुः १ ६७८
प्राणो जहिरासीत्	पदम् ३ १५६
प्रातः प्रातरवृतं ते वदन्ति	गाथा ३ १६२
प्रासन्ते कक्षा पश्यति	यजुः २ १०९
प्रिदं वनम्	पदम् २ ४३
प्रिदं वनम्	पदम् २ ४३
(प्रेष्य) "तनूनपातं यजति"	प्रेषः १ २६६
अहिष्यवमागः	स्तोत्रम् १ ३८१, ४५६
अहिष्यवमागः	स्तोत्रम् २ ६०, ६९
इष्टतु	...	साम २	३११, ३४१, ५८६, ६६५, ४१५
इष्टतु	साम २ ६३(२), १६८
इष्टतु	साम ४ २४६
इष्टदधन्तराभ्या मिद मेति युक्तं	गाथा ३ १८६
ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्तात्	ऋक १ १४६
ब्रह्मन् प्रवर्ष्यन् प्र चरिष्यामः	निगमः १ १४०
ब्रह्म पुगरिष्टं पूर्णं दात्स्वाहा	यजुः ४ ११०
ब्रह्म प्रपद्ये ब्रह्म मा	यजुः ४ ११२, १६८
ब्रह्मसाम	साम १ ६६
ब्रह्मा च क्रत्याखी च	पदे ६ १५४
ब्रह्मादभिषेयः प्रि हि	ऋक १ ६८
ब्रह्मस्यैव दीव्यन्ते	श्लोकः ४ २६७

शैवादि	गाम	भागः	पृष्ठा
भारहाजम्	...	साम	४ १७४
भासम्	...	साम	२ ३४३
भीम एव सौयवसिः	...	गाथा	४ ८७
भुवः	...	यजुः	३ २०७
भुवदिङ्गवन्तः स्तुध्वम्	...	यजुः	३ २०७
भूः	...	यजुः	३ २०७
भूः	...	यजुः	४ १६२
भूतेच्छदः (१-३)	...	३ ऋक्	३ ४१४
भूरग्निर्योतिष्प्रोतिरग्निः	यजुः	१ ४२०, ४५२, ४३५, ४७६	
भूरिङ्गवन्तः स्तुध्वम्	...	यजुः	३ २०७
भूर्भुवः	...	यजुः	४ १६२
भूर्भुवःस्वः	...	यजुः	३ २०७
भूर्भुवःस्वः	...	यजुः	४ १६२, २२६
भूर्भुवःस्वरिङ्गवन्तः स्तुध्वम्	...	यजुः	३ २०७
भूर्भुवःस्वरो र्योतिर	...	यजुः	३ १६१
भूर्भुवःस्वरो मग्निप्रोतिर	...	यजुः	३ १६१
भूर्भुवःस्वरो ममोऽह मग्नि	...	यजुः	४ २८६
मधुच्छन्दाः प्रदीपवन्तः	...	गाथा	४ ८८
मन उपवन्तः सौवत्	...	पदम्	२ १५३
मनोवायै ऋविषोऽवदीय०	...	प्रैषः	१ ३०५
महाकर्म भरतस्व	...	ऋक्	४ २६७
महादिवाकीर्णम्	...	साम	१ ३४०
महादिवाकीर्णम्	...	साम	२ ३४३
महान्तं त्वा महोनी	...	ऋक्	४ १६२, २२६
महाष्मदी अस्तभाय दिवातः	...	ऋक्	१ १४३
महो मू धु	...	ऋक्	१ ७८

शब्दादि	मास	भागः	पङ्खा
मरुतः परिवेष्टारो	श्लोकः	४	२५६
मरुतश्च त्वाङ्गिरसश्च	यजुः	४	२२४
माध्यन्दिनपवमानः	स्तोत्रम्	१	६५६
माध्यन्दिनपवमानः	स्तोत्रम्	२	५६
माहात्म्यामनामि (१-२३)	२३ पदानि	२	३३६
सुखं मनि सुखं	यजुः	१	६८२
यः सक्तं पापकं कुर्यात्	गाथा	४	८७
यज्ञदमिर्देवो देवान्	नितिद्	१	४३६
यजेन् मौत्रामयया मपत्नीको	गाथा	४	४८
यज्ञायज्ञीयम्	नाम	२	६०
यज्ञायज्ञीयम्	स्तोत्रम्	२	१८४
यथा ह वा स्फुरिष्येतेन यायाद्	गाथा	४	१८३
यदस्य शिष्टं रमिनः सुतस्य	ऋक्	४	१५२, ४५३
यदस्य दुग्धं पृथिवी मरुतम्	ऋक्	३	१६७
यदस्य दुग्धं पृथिवी मरुतम्	ऋक्	४	१४
यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य	गाथा	८	२०३
यदिद्वीप मकर्म यद्वरौरिणाम्	यजुः	३	१४६
यद्वसिया स्वाहुतं घृतं	ऋक्	१	१५८
यज्ञः पिता सञ्जानीते	गाथा	४	६४
यं त्विमं पुत्र मिच्छन्ति	गाथा	४	५६
यथोरोजसा स्तभिता	ऋक्	९	१७५
यथोरोजसा स्तभिता	ऋक्	४	१६
यस्माद् भीषा निषीदन्ति	ऋक्	३	१६७
यस्माद् भीषा निषीदन्ति	ऋक्	४	१४
या ते अग्ने ऽयःशया	यजुः	१	१७९
या ते अग्ने ऽयाशया	यजुः	१	१७९

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
या ते अग्ने रजःश्रया	यजुः	१	१७१
या ते अग्ने हरःश्रया	यजुः	१	१७१
याभिरिन्द्र मभ्यविञ्चतु	ऋक्	४	१६१, २२६
याभिर्गोभिरुदमयं	श्लोकः	४	२६३
प्रावन्तः पृथिव्यां भोगाः	गाथा	४	५६
शुभ्रि अस्तु दिवेदिवे	पदम्	३	४१२
ये यजामहे	यजुः	१	४१५
यो देवाना मिह	यजुः	१	३८२
यौधाजयम्	साम	२	७३
रथन्तरम्	साम २	३११, ३४१, ३८६, ३६५, ४००	
रथन्तरम्	साम	३	६३(२), ११०
रथौरध्वराणाम्	निविद्	१	४३६
राथन्तरसन्धिः	साम	२	२७१
रुद्रास्त्वा त्रिष्टुभेन	यजुः	४	२२३
रैवतम्	साम २	३१४, ३४२, ३६५	
रैवतम्	साम	३	६५, ६३
रैभ्यः (१-३)	ऋक्	३	३८५
रौरवम्	साम	२	७३
वरं ददामि जित्वा अभिजित्यै	यजुः	४	२०४
वषट्कार मा मां	यजुः	३	३१
वसवस्त्वा गायत्रेण	यजुः	४	२३३, २४४
वाग वेदिरासीइत्	पदम्	३	१५३
वागीजः सह व्योज	यजुः	३	३२
वाचसतिर्घोतासीइत्	पदम्	३	१५३
वपन्नस्यते विधि नामन्	यजुः	५	१५६

शकदि	नाम	भाषा:	पृष्ठा
वामदेवम्	वाम	२	२२३
वालखिल्याः	६६ ऋक्	२	३६६
वालखिल्यानि (१-८)	८ खण्डानि	३	३०३
विकर्णम्	वाम	२	३०१
विचक्षय	पद्म	१	५३
विज्ञात मन्वीहामीशत्	पद्म	३	१५३
विद्युज्जायतां मा मे विषन्	यजुः	४	२६२
वियत्पवित्रं घिषणा	ऋक्	१	१४७
विश्वस्य देधी	ऋक्	२	२६२
विश्वा व्याघ्रा दक्षिणमात्	ऋक्	१	१५६
विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभिन	यजुः	४	२२४
(विष्णोः पृळ ममि)	यजुः	१	२१६
वृष्टिर्जायतां मा मे	यजुः	४	२८२
वैराजम्	वाम	२ ३११, ३४२, ३६५	
वैराजम्	वाम	३	२५, ६३
वैरूपम्	वाम	३ २५, ३११, ३४२, ३६५	
वैरूपम्	वाम	४	१, ६३
वैश्वानरो अजीजनत्	ऋक्	२	१०७
वैश्वानरो अजीजनत्	ऋक्	४	३६
वैश्वानरो न अङ्गिरोभ्यः	ऋक्	३	१४१
वैश्वानरो न आगमत	ऋक्	३	१४१
वैश्वानरो न ऊतये	ऋक्	३	१४१
वैषट्	यजुः	२	२४
व्यानाय त्वा	यजुः	१	४८०
वतादि विभट्ट वतपा व्यदम्बो	ऋक्	४	३२
शंभा मोदिवोम्	पद्म	२	५१ (१)

शब्दादि	नाम	भागः	शुद्धा
श्रीसा मोदिवोम् ...	पदम्	२	५२
श्रुतं तुभ्यं श्रुतं तुभ्यं	श्लोकः	४	२६३
श्रुत एधि हृदे पीतः	यजुः	४	१५
श्रुत्वत् पुत्रेण पितरः	गाथा	४	५६
श्राकारम् ...	साम	२ ३११, ३४२, ३६५	
श्राकारम् ...	साम	३ ४१, ४८	
शिक्षानि ...	४ श्रुतानि	३	३६०
शिवेन मा चक्षुषा	ऋक्	४	१८७
शुक्रीयम् ...	साम	३	२७३
श्रीसावोम् ...	पदम्	२	५१
श्रुतम् ...	साम	२	३८६
(श्रुधी हवं न इन्द्रो)	ऋक्	२	२५१
श्रु	पदम्	२	२३
श्रुपदं तूष्णींशंसम्	यजुः	१	४७५
शुद्धश्रिसाम	साम	२	२५१
श्रु वा नो देवः सविता	ऋक्	३ ७५, १३१	
सन्ज्ञानालेषु वै ब्रूयात्	गाथा	४	८७
समिः	श्लोकम्	२ १६४, २७५, २६४	
सप्तदशः	श्लोकः	३	१
समिदसि सर्वे ह्वेन्द्रियेण	यजुः	४	२०५
समिद्धो अग्निरग्निना	ऋक्	१	१५८
समिद्धो अग्निर्वृषणा	ऋक्	१	१५८
(समिधो अग्न आण्यस्य)	५ यजुषि	१	२६६
समिष्टयजुषि (१-६)	६ यजुषि	१	८७
शरस्वतीवान् भारतीवान् परिवामः	यजुः	१	३६२

शब्दादि	नाम	आवः	पृष्ठा
(कविता देव इव अवतः) ...	पदम्	१	१३६
(कविता देवः सोमस्य) ...	पदम्	१	१३६
न वै यथा नो जपया ...	गाथा	४	८७
मयं पाद् मन्नेनिजे ...	यजुः	४	२८६
साकमन्धम् ...	नाम	१	५३८
(साधुर्न यद्भु ऋभुर) ...	ऋक्	१	२५१
सामाध्वर्युरामीश्त् ...	पदम्	३	१५३
सार्पराज्ञानि ...	सामानि	३	१४४
सावीर्हि देव प्रथमाव ...	ऋक्	१	२२१
सुधार्या ह वै वाजी ...	ऋक्	२	२३५
सुत्रज्ञगया ...	निगदः	३	२३९
सुत्रज्ञगया ...	नाम	३	२३२
सुमत्पद्गद्दे ...	यजुः	१	३६२
(सुमत्पद्गद्दे म इहं संशिष्यति) ...	यजुः	१	४२८
सूर्यो ज्योतिर्व्योतिः स्वः सूर्यः ...	यजुः	१ ४३०, ४५२, ४६५, ४७६	
सूर्यो ज्योतिर्व्योतिः स्वः सूर्यः ...	यजुः	३	१६१
सो अध्वरा करति आतवेदाः ...	निविद्	१	४४०
सोमस्यासं वीहि ...	यजुः	२	२१
सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणाथ ...	प्रेषः	१	६८
सौपर्यम् ...	ऋक्तम्	३	३४६
स्तोकैभ्यो ऽनुब्रूहि ...	निगदः	१	३१६
स्तोमभागाः ...	यजूधि	३	२०३
स्वरसामानि ...	सामानि	३	३४१
स्वरिन्वन्तः सुध्वम् ...	यजुः	३	२०७
स्वाहास्ततः शुचिर्देवेषु धर्मः ...	ऋक्	१	१५६
स्वरिवाध्व इन्द्रो धाना व्यसु ...	ऋक्	१	३६१

मन्त्रादि	नाम	भागः	पृष्ठा
हविरसि वीहि	यजुः	१	३६३
हविर्हानाभ्यां प्रोक्ष्यमानाभ्यां	प्रैषः	१	२१२
हिरण्येण परीहताम्	श्लोकः	४	२६७
हुतं हविर्मधु हविरिन्द्रतमे	यजुः	१	१५६
होतरमिष्टुहि	प्रैषः	१	१४३
होता देवहतः	निविद्	१	४३६
होता मनुवतः	निविद्	१	४३६
(होता यक्षदमिं समिधा १-१२)	१२ यजूषि	१	२६२-२६६
(होता यक्षदमिं समिधा १-१२)	१२ यजूषि	२	३७
(होता यक्षदमिं समिधा १-१२)	१२ यजूषि	३	२८६
(होता यक्षदमिं स्वाहाब्जस्य)	यजुः	१	३२०
(होता यक्षदमिं स्वाहाब्जस्य)	प्रैषः	१	४१५
(होता यक्षदमिं वायु अर्हन्त)	प्रैषः	१	४१५

७

॥ अथैतरेयथ्युतदेशव्यक्तिनामसूची ॥

नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः	नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः
अगस्त्यः	३	६२	१७	अङ्गिरसः (यजमानाः)	३	७०	२०
अग्निः (आङ्गिरसः)	३	४०२	५	अङ्गिरा ऋषिः	३	१२	८
अङ्गिरः	४	८७	८	अङ्गो वैरोचनः	४	२६२	३, ६
अङ्गिरसः (ऋषयः)	२	३२८	१२	अजीगर्तः सत्रैयगमिः	४	७२	१६
अङ्गिरसः (महर्षयः)	२	४२०	१०	अतिमारिणी इरावती	४	५६	१५

नाम	भागः पृष्ठा पंक्तिः	नाम	भागः पृष्ठा पंक्तिः
अथरानिर्वाणन्तपिः	४ २५८ ३	इरावती नानिताशिशो	४ ५६ १५
अन्तर्वेदी	... ४ १३१ ७		
अन्दाः	... ४ ६४ १२	उत्तरकुरवः (अनपदाः)	४ २३१ १४
अभिप्रनारिणोऽब्रह्मदुम्भः	२ २३१ १३	उत्तरकुरवः (द्विवाः)	४ २६८ ८
अभ्यग्निरैतन्नाथनः	३ ३६४ १३	उत्तरमहाः	... ४ २६१ १४
अयास्यः (उजाता)	४ ७६ ३	उदन्वाः	... ४ ६४ १३
अरिदमः सनभ्रुतः	४ १५८ १	उदमय आर्षेयः	... ४ २६३ २
अर्बुदः कादमेयः	... ३ २१३ ७	उद्दालक आत्मिः	४ १६२ १६
अर्बुदोदात्तर्षेयी प्रपट्ट	३ २१३ १३	उपाविज्ञानभ्रुतेयः	१ १८१ ६
अवचक्रकः	... ४ २६३ १३	(उशीनरमहाः)	... ४ २३१ २०
अवत्सारः	... १ ३६३ ४		
अष्टकः	... ४ ८८ ३	अथमः	... ४ ८८ ३
अमितशृगाः	... ४ १३१ १२		
		शेकाऽशाशोमानुनन्तयः	३ १८४ ६
आङ्गिरस आजोगत्तिः	४ ८७ ५	शेष्ठाकः	... ४ ७५ १७
आङ्गिरसः संवत्तः	४ २५८ २०	शेष्ठाको नैप्रमः	... ४ ५६ ५
आङ्गिरसो ऽपिः	३ ४०२ ५	शेत्तगः	... ३ ३६४ ८
आजोगत्तिराङ्गिरसः	४ ८७ ५	शेत्तथायवो ऽभ्यभिः	३ ३६४ १३
आर्षेय उदमयः	... ४ २६३ २	शेत्तथाः कायः	... १ ३६३ ५
आदित्याः (यजमानाः)	३ ४०६ ६		
आम्नाऽः	... ४ २५८ ५	श्रीयस्यो वृथाश्रुतिः	४ २५८ ८
आराजितः सौजातः	४ ११२ १५	श्रीर्वाः	... ३ ३६४ १८
आरुणिरुद्दालकः	४ १६२ १६		
आविहितः कामप्रिः	४ २५६ ४	शुष्य शब्दयः	... १ २५३ ५
आविज्ञतो मरुतः	४ २५६ १	शुष्ययाः	... ४ १३१ १२
आश्वतरो वृल्लिः	३ ३७४ ११	शुचीयानु सुशीर्षिः	३ ८५ १७
आश्विः आश्वतरः	... ३ ३७४ ११	शुचीयवो ऽर्बुदः	... ३ २१४ ७

नाम	भाग: पृष्ठा पंक्ति:	नाम	भाग: पृष्ठा पंक्ति:
क्रापिबेबा:	... ४ ८७ ५	जनमेजयः पारिचितः	४ १२१ १३
नामप्रिराविचितः	४ २५६ ४	जनमेजयकः	... २ ३८६ ८
कावधियः तुरः	... २ ३८६ ७	जमदग्निः (अजग्युः)	४ ७६ २
कावधियः तुरः	... ४ १५७ १५	जातुकर्ण्यः	... ३ १७८ १२
कुमारो गन्धर्व्यहीता	३ १७८ १५	जानकिः क्रतुविद्	... ४ १५८ २
कुवचेचम्	... ४ १४२ ८	जानन्तपिः अत्यरातिः	४ २६८ ३
कुवपञ्चाजानां राजानः	४ २३१ २०	जानश्रुतेय उपाविः	१ १८१ ६
(कुवराजः)	... ४ २३१ २०	जानश्रुतेयो नगरी	... ३ १८४ ५
कुशिकाः	... ४ ६५ ६	जावाजः सत्यकामः	४ १६२ १४
कुष्णप्रवासी पुत्रवः	३ ७८ १२	तुरः कावधियः	... २ ३८६ ७
कौरिभिः सुत्वा	... ४ २६२ १२	तुरः कावधियः	... ४ १५७ १५
कौशारवो मेमेवः	४ २६५ ११	दीर्घतमा मामतेयः	४ २६७ २
कौशैतकम्	... ४ ४७ १५	दीर्घारण्यानि	... ३ ३२३ ८
क्रतुविद् जानकिः	... ४ १५८ २	दुर्मुखः पाञ्चालः	... ४ २६७ १८
गङ्गा	... ४ २६७ १२	देवचेचम्	... ४ २६८ १०
गन्धर्व्यहीता कुमारी	३ १७८ १५	देवभागः अतः	... ४ २ १०
गन्धारी नक्षत्रित्	... ४ १५७ १८	देवरातो वीरः	... ४ ६५ ७
गायिकाः	... ४ ६५ ४	देवरातो वैश्वामित्रः	४ ८७ २
गिरिजो नाभयः	... ४ २ १२	देवावधो वभुः	... ४ १५७ १८
सत्यमदः	... ३ ११ ४	दीर्घवृत्तिभरतः	... ४ २६७ ४
गौपाकायनः शुचिदृषः	२ २३१ १४	धन्व	... १ ३६३ ७
गौरिवीतिः प्राण्यः	२ ८२ १३	नगरी जानश्रुतेयः	... ३ १८४ ५
ग्रीधः	... ३ ३७४ १५	नक्षत्रित् गन्धारः	... ४ १५७ १८
श्वववो भार्गवः	... ४ २५७ १५		

नाम	भाग: पृष्ठा संख्या:	नाम	भाग: पृष्ठा संख्या:
नभाकः	... ३ ३३८ १५	नका काङ्कलायनः	... ३ १३३ ३३
नाभानेदिहो मानवः	३ ७७ १५		
नारदः	... ४ ५६ ७	भरत पञ्चमः	... ४ ८८ ६
नीच्याना राजानः	... ४ २३१ ७	भरताः	... १ ४०० ३
नीधाः	... ३ ३०५ ६	भरताः	... २ ७७ ८ १५
(पञ्चालराजः)	... ४ २३१ २०	भरतो वीरवन्तिः	... ४ २६७ ४
पर्वतः	... ४ ५६ ७	भरदाजः	... २ २२५ १४
माञ्चालो दुर्मुखः	... ४ २६७ १८	भरदाजः	... ३ ३०५ ४
पारिचिती जनमेजयः	४ १३१ १३	भार्गवञ्चावनः	... ४ २५७ १५
पुत्राः	... ४ ६४ १२	भार्गायणः कैरिप्रिः	४ २६२ १२
पुत्रवः कण्ठप्रवासी	३ ७८ १२	भीमो वेदमैः	... ४ १५७ १८
पुलिन्दाः	... ४ ६४ १३	भूतवीराः	... ४ १३१ १२
पैत्रयम्	... ४ ४७ १४	श्वयुः	... १ ३६८ ६
पैत्रवनः सुदाः	... ४ १५८ ३	भौवनो विन्धकर्म	... ४ २५८ १२
प्रपद अर्बुदीहासर्पणी	३ २१३ १३	मसुच्छन्दाः	... ४ ८८ २
प्राच्याना राजानः	... ४ २३० १५	मन्त आविचिन्तः	४ २५६ १
प्रियमेघाः	... २ ८३ १२	मन्तारः	... ४ २६७ ८
प्रियव्रतः सोमापः	४ १५७ ६	मन्दिदासः	... १ ७ १४
प्रियमेघाः	... ४ २६३ ८	मानवः प्रार्थातः	... ४ २५७ १६
वभुर्देवाद्यः	... ४ १५७ १८	मानवो नाभानेदिहः	३ ७७ १३
वाभवाः	... ४ ८७ ३	मानुतन्मथ येकादप्राणः	३ १५४ ६
वाभयो गिरिजः	... ४ २ १२	मामतेयो दीर्घतमाः	४ २६७ २
त्रुलिन आन्धतरः	... ३ ३७४ ११	मार्गवेयो रामः	... ४ १३१ १६
इन्द्रकथः	... ४ २६७ १७	मूतिवाः	... ४ ६४ १३
केदो चिरम्पदम्	... २ २४ ४	मैत्रियः कौबारयः	... ४ २६२ १४
		मौत्रयो नका	... ३ १८ १५

नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः	नाम	भागः	पृष्ठा	पंक्तिः
यसुना	...	४	२६७ ११	विश्वामित्रः (होता)	४	७६	२
युधाञ्छ्रौष्टिरौघसेन्यः	४	२५८	८	वीरो देवरातः	...	४	६५ ७
रथसह्यः	...	२	२३१ १७	वृत्रघ्नः	...	४	२६७ १२
रामो भार्गवेषः	...	४	२३१ १६	वृद्धदुम्भोऽभिप्रतारिणः	२	२३१	१४
रिद्यः	...	४	८८ ३	वृषशुभ्रो वातावतः	३	१७८	१३
रोहितः	...	४	६७ १३	वैदर्भो भीमः	...	४	१५७ १८
साङ्गलायनो मौद्गल्यः	३	१८	११	वैधनो हृरिश्चन्द्रः	...	४	५६ ५
सलः	...	३	३३८ १४	वैरोत्तनः अङ्गः	...	४	२६३ ३, ६
(बशराजः)	...	४	२३१ २०	विश्वामित्राः	...	४	६५ ७
सल्लः	...	३	३०५ ६	विश्वामित्रो देवरातः	४	८७	२
सल्लः	...	३	३१७ ८	प्रतार्ताकः सात्ताजितः	४	२५८	२
समिलः (जज्ञा)	...	४	७६ ३	शशराः	...	४	६४ १२
सागरलायनः सोमशुभ्रा	४	२५८	१	शाकलः	...	२	२२२ १४
वातावतो वृषशुभ्रः	३	१७८	१२	शाक्त्यो गौरिवीतिः	२	८२	१३
सल्लिः सपिः	...	३	३४० ८	श्रायथीः	...	२	४२० १०
सामदेवः	...	२	४०६ १७	श्रायथीतो मानवः	...	४	२५७ १६
सामदेवः	...	३	३०४ १२	शुचिष्ठस्यो गौपालायनः	२	२३१	१४
सालिहः साव्यस्यः	४	२६८	२	शुनः पुच्छः	...	४	७३ १
विभान् (प्रजापतेर्लोकः)	४	१२७	४	शुनः श्रेपः	...	४	७३ १
विमदो विरिफितः	३	२५	१२	शुनोलाङ्गलः	...	४	७३ १
विरिफितो विमदः	३	२५	१२	शुभ्रिणः श्रेयः	...	४	२६८ १२
विश्वकर्मा भीवनः	...	४	२५८ १२	श्रेयः शुभ्रिणः	...	४	२६८ १२
विश्वानरः मौद्गल्यः	४	१३१	४	श्यापण्याः	...	४	१३१ ४
विश्वामित्रः	...	३	३०४ ११	श्यापण्यावः	...	४	१३१ १७
				श्रीती देवभागः	...	४	२ १०

नाम	भाग: पृष्ठा पंक्ति.	नाम	भाग: पृष्ठा पंक्ति:
भंवर्तु आङ्गिरसः ...	४ २५८ २०	सुकीर्तिः काचीवतः	४ ८५ १७
सख्यकामी जावालः ...	४ १६२ १४	सत्वा कैरिषिः ...	४ २६२ १२
सत्वर्ता राजानः ...	४ २३१ २	सुदाः प्रैजवनः ...	४ १५८ ३
सनश्रुतो ऽरिन्दमः...	४ १५८ १	मैरावती (रेरावती)	४ ३२४ १२
सरस्वती ...	१ ३६३ ५	सोमकः माहदंशः	४ १५७ १७
सर्प ऋषिः ...	३ २१३ ७	सोमशुभा वाजरत्नायनः	४ २५८ १
सर्पिर्वाक्त्रिः ...	३ ३४० ८	सोमापः प्रियव्रतः ...	४ १५७ ६
सर्वचक्रः ...	३ २१३ ६	सौजात आरिच्छिः	४ ११२ १५
भवभोषीनराः ...	४ २३१ २०	सौवलः ...	४ ३४० ८
सहृदेवः सार्ज्जयः ...	४ १५७ १७	सौयवमिरजौगर्तः	४ ७२ १६
साकृमश्वः ...	२ २३६ २	सौषड्जनो विश्वन्तरः	४ १४१ ४
साचीगुणः ...	६ २६७ ६		
सायहृथो वामिष्ठः	४ २६८ २	हिरण्यदन् वेदः ..	२ २४ ४
सात्राजितः शतानीक	४ २५८ २		
सार्ज्जयः सहृदेवः ...	४ १५७ १७	विशेषतो द्रष्टव्यम् ...	
साहृदेशः सोमक	४ १५७ १७	जन्तवः * ...	४ ६५ १०

* "अजोगर्तस्य कुटस्य ऋषिर्जन्तुः सशक्तः" - इति सा० भा० ।

अस्मन्मते त्वेतन्नोपपद्यते जन्तुना मिति बहुत्वश्रवणात्, अपि तु जन्तु-
वंशोद्यो ऽजोगर्तः स्यात् ।

अथ यत्र नामैकं ऽपि अक्रोद्ये संशयः, तादृशस्यैव नाम्नो दृष्टं द्विजि-
ह्वमुर्वोस्त्रिः कृतो नाम्नीषां आक्षयः, च वद्वारश्रुतात्ता मपीति ।

॥ अथैतरेयखण्डप्रतीकसूची ॥

प० = पश्चिका, अ० = अध्यायः, ख० = खण्डः, भा० = भागः, पृ० = पृष्ठा ।

खण्डप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	पृ०
अथये प्रथीयमागायासुब्रूहीत्याहाध्वर्युः	१. ५. २.	१	१६६
अथये मथ्यमानायासुब्रूहीत्याहाध्वर्युः	१. ३. ५.	१	११६
अग्निर्देवैह इति शंसत्यसौ ...	२. ५. २.	१	४३८
अग्निर्वा एष वैश्वानरः पशुमेनिः ...	८. ५. २.	४	२७८
अग्निर्वै देवता प्रथम महर्षइति ...	४. ५. १.	२	४००
अग्निर्वै देवानां होतासीत् ...	३. ९. ३.	२	५६
अग्निर्वै देवाना मत्रसो ...	१. १. १.	१	१२
अग्निष्टोमं वै देवा अश्रयन्तो ...	३. ५. ५.	२	२३५
असौबोमाभ्यां प्रथीयमानाभ्या मनु ...	१. ५. ४.	१	२२१
अङ्गमो यूप मनुब्रूहीत्याहाध्वर्युरङ्गन्ति	२. १. २.	१	२४०
अथ तसो ब्रूयाच्चतुष्टयानि वानस्यत्वात्	८. ४. २.	४	२४०
अथ देवीनां सूयाय पुरोऽाश्रम् ...	२. ५. ४.	२	२३०
अथ पञ्चवीर्यं वा एतच्छब्दो ...	१. १. ६.	१	५३
अथ यदौदुम्बरागृजो वा एषो ...	७. ५. ६.	४	१४७
अथ यदौदुम्बर्यामन्दी भवत्यौ ...	८. २. ४.	४	१६८
अथ जैजाकं वरुणो जग्राह ...	७. ३. ३.	४	७१
अथार्भयो वै देवतया दान्नियो ...	७. ४. ६.	४.	१२०
अथातः परिधानीया एव ...	६. २. ४.	२	२४२
अथातः पशोर्विभक्तिस्तस्य विभागं ...	७. १. १.	४	१
अथातः पुनरभिवेकस्यैव ...	८. २. १.	४	१८२
अथातः पुरोधाया एव ...	८. ५. १.	४	२७४
अथातः स्तनशब्दयोरेवैकाहिकं ...	८. १. १.	४	१६४

श्लोकप्रतीकम्	प० अ० ख०	भा०	प०
अथात आरम्भशीया एव ...	ई. २. ३.	३	२३६
अथात इष्टापूर्वास्वापरिस्थानिः ...	७. ४. ३.	४	११०
अथात येन्नी महाभिकस्ते देवा ...	८. ३. १.	४	२२३
अथातस्पर्दांश्चैव अतिमजया ...	३. १. ३.	२	२५४
अथातो हीन्नाया आवेदनस्यैव ...	७. ४. ७.	३	१२३
अथातो देवयजनस्यैव यात् भाम् ...	७. ४. २.	४	१०७
अथातो त्रपणः परिमरो ...	८. ५. ५.	४	२६०
अथातो धनमानभागस्यैव ...	७. १. ८.	३	१२६
अथातो ऽहं नस्य युक्तिश्च तिसृक्तिश्च ...	ई. ४. ७.	३	२३२
अथासा औद्भ्वरी मासन्दी सम्भरन्ति ...	८. ४. ३.	४	२४३
अथाह यत्कथिनो ऽभ्या हीन्ना ...	ई. ५. ५.	३	२७७
अथाह यदेतास्तिभ उकथिनो हीन्नाः ...	ई. ३. ६.	३	२८०
अथाह यदेन्दी वै ऽभी ऽथ कर्माद् ...	ई. ३. ५.	३	२६१
अथाह यदेन्दी वै ऽतीथमवनं ...	ई. ३. ७.	३	२६०
अथाह यन्नारफंमं वै ऽतीथमवनं ...	ई. ३. ८.	३	२६८
अथेनं प्राणां हिशि वसवो देवाः० ...	८. ३. ३.	३	२३०
अथेन सुदुस्वरशाखा सम्भर्द्वायामि ...	८. २. ३.	४	१६२
अथेन सुवाच वरुणां राजान सुपथाव ...	७. ३. २.	४	६७
अथेन्को वै देवतया कथिथो भवति ...	७. ४. ५.	४	११६
अथोत्तर सुपथये सुद्धां धनु मेतां ...	१. ४. ५.	१	१५८
अथोद्भ्वरशाखा मभि प्रत्यवरोत्ख्युर्वा ...	८. २. ५.	४	२०३
अथोद्भ्वरीं समन्वारभन्त ...	५. ४. ५.	४	१४८
अध्वर्यो इत्याहुयते चतुर्हीत्यु ...	१. ४. ६.	२	१५३
अन्नादां वा एतेनावरुन्थे ...	२. १. २.	२	६
अन्वतरो ऽनङ्गान् प्रकः स्याद् ...	१. ४. ३.	६	१०७
अप प्राच इन्द्र विश्वां अभि-सानिनि ...	६. ३. ६.	३	४२८
अपूर्था पुनतमान्यस्मा इति कर्त्तं ...	३. ३. ४.	३	११६

सूत्रप्रतीकम्	प०अ०ख०	भा०	पृ०
अन्वतरीरयेगाभिराणि मधवन् ।...	४. २. ३.	२	२८६
असावि देवं गोऋणीक मन्व इति ...	६. ३. ३.	३	२६५
असौ वा अस्यादित्यो यूषः ...	५. ५. ३.	३	१७१
अस्मा रघुः संवृजतादित्याह ...	२. १. ७.	१	२८५
अस्रवे देवा अश्रयन्त रात्री मसुराम् ...	४. १. ५.	२	२६६
आसिधी प्रथमा हृतयाण्या ...	३. ३. ८.	२	१४६
आ त्वा वक्षन्तु हरय इति	६. ३. १.	३	२५६
आ न इन्द्रो दूरादा न आभादिति ...	४. ५. २.	२	४०६
आप्यन्ते वै स्तोमा आप्यन्ते हृन्दांनि ...	५. १. ३.	३	१७
आप्रीभिराप्रीणाति तेजो वै ...	२. १. ४.	१	२६०
आर्भवं शंसत्यभवो वै देवेषु ...	३. ३. ६.	२	१३५
आहूय तृष्णीशंसं शंसति	२. ५. ७.	१	४६३
आहूय दूरोहणं रोहति स्वर्गो वै ...	४. ३. ७.	२	३५६
इति शु पुरस्तादयोपरिष्ठात् ...	३. ४. ३.	२	१६०
इन्द्रस्य शु वीर्याणि प्र वोच मिति सूक्तं ...	५. ३. २.	३	१०३
इन्द्रियं वा एतदस्मिंस्तोके यद्दधि ...	८. ४. ६.	४	२५२
इन्द्रो वै देवता द्वितीय मस्रवेहति ...	४. ५. ३.	२	४१३
इन्द्रो वै वृत्रं अग्निवांसं गास्तृतेति ...	३. २. ५.	२	६७
इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा गास्तृषीति ...	३. २. ४.	२	६४
इन्द्रो वै वृत्रं हत्वा सर्वा विजितोर् ...	३. २. १०.	२	६३
इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्त्वर्वा देवता ...	३. २. ६.	२	८८
इन्द्रोपयात् भवसो नपात् इति ...	६. ३. ४.	३	२७०
उद्यन्तु खलु वा आदित्यः	५. ५. ६.	३	१६१
उह्वराष्टवनीभ मित्त्वपराङ्ग आह ...	५. ५. १.	३	१६३

शब्दप्रतीकम्	प०ख०ख०	पा०	प०
उभय्यः परिधानीया भवन्ति ...	६. २. ५.	३.	२७५
ऋक् च वा इद् मन्त्रे साम चान्तां ...	३. २. १२.	२.	१०४
ऋषयो वै खरस्त्रायां खन मासत ...	२. ६. १.	१.	२६६
एकविंश मेतद्द्वरुपयन्ति	४. ६. ४.	२.	३३३
एतेन ह वा ऐन्नेय महाभिवेकेण तुरः	८. ४. ७.	४.	२५७
एतेन ह वा ऐन्नेय महाभिवेकेण दीर्घतमा	८. ४. ३.	४.	२६७
एतेन ह वा ऐन्नेय महाभिवेकेणोदमय	८. ४. ८.	४.	२६३
एते वै ते त्रयो भन्ता राजन्निति ...	७. ५. ४.	४.	१४२
एते ह वै संवत्सरस्य चक्रं ...	५. ५. ५.	३.	१८५
एन्द्र यान्हुप नः परावत इति सूक्तं ...	५. २. ८.	३.	७३
एवयामरुतं शंसति प्रतिष्ठा वा एवयामरुत्	६. ५. ४.	३.	३७४
ऐकाहिका होत्रा एता वै श्रान्ताः ...	८. १. ४.	४.	१७६
ऐतश्चप्रलार्पं शंसत्येतशो ह वै सुनिर...	६. ५. ७.	३.	३३४
कस्तु मिन्द्र त्वा वसुं कस्तथो व्यतसीनां ...	६. ४. ५.	३.	३२५
कुह सुत इन्द्रः कस्मिन्नदोति सूक्तं ...	५. १. ५.	३.	३५
गच्छानां त्वा गच्छपतिं हवामह इति	१. ४. ४.	१.	१४६
गर्भा वा एत उक्त्वात्रां यन्निविदम् ...	३. १. १०.	२.	३६
गवामयनेन यन्ति गावो वा ...	४. ३. ३.	२.	३२७
गायत्री स्मिच्छतः संयान्धे ...	१. १. ५.	१.	४७
गौरिवीतं षोडशमस्रं कुर्वीत ...	४. १. २.	२.	२५६
गौर्वे देवता पञ्चमं अहर्वहति ...	५. २. १.	३.	३६
गृहोक्त्वं वा एतद्यत् प्रजगं ...	३. १. १.	३.	६

शब्दप्रतीकम्	प०प०ख०	भा०	प०
अक्षुषि वा एतानि भरतानां यत् ...	१. ४. ८.	१	४३
अतुर्विप्रं मेतदहंरुपयन्त्या० ...	४. २. ६.	२	३०४
हृन्दासि वै षष्ठं नाम्नाप्तानां रसो ऽख्यनेदत्	६. ५. ६.	३	३८५
हृन्दासि वा अन्वोन्यस्यायतन मभ्यध्यायन्	४. ४. ५.	२	३८८
हृन्दासि वै देवभ्यो ह्यथ मृष्ट्वा ...	३. ५. ३.	२	२२४
अनिष्ठा उग्रः सङ्घसे तुरायेति स्तुतम् ...	८. १. २.	४	१६६
आतवेदस्यं श्रंमति प्रजापतिः प्रजा ...	३. ३. १२.	२	१६३
जितयो वै नामैता यदुपसदो ...	१. ४. ७.	१	१७५
ज्योतिर्गौराश्रुरिति स्तोमेभिर्यन्त्ययं ...	४. ३. १.	२	३२१
ततो वा एतांस्त्रीगणस्यातान् मैत्रावरुणो	६. ४. ३.	३	३११
तदग्निना पर्यादधुस्तम्भरतो धूर्त्नम् ...	३. ३. १०.	२	१५३
तदग्निस्तद्विद्योक्तं सं दद्रात्रा ...	८. ५. ३.	४	२८१
तदाहुः कथं मनुष्यः प्रातरश्रुवाक इति ..	२. २. ८.	१	३५४
तदाहुः काः स्वाहाकृतीनां पुरीसुवाक्याः	२. २. ३.	१	३२५
तदाहुः क्रियतीभिरगिद्युयादिति ..	६. १. २.	३	२१८
तदाहुः संश्रंसन् षष्ठं ऽह्वायम् ..	६. ४. १०.	३	३५२
तदाहुः सर्पेऽन्त् न सर्पेऽन्त् इति ...	२. ३. ४.	१	३८१
तदाहुः सूर्यो नातिग्रस्यो ...	४. २. ४.	२	२६१
तदाहुर्महावदाहः यदपैव ह्रीचं ..	५. ५. ८.	३	२०२
तदाहुर्यं आहिताभिराग्नयथोनागिष्ट्वा ...	७. २. ८.	४	३५
तदाहुर्यं आहिताभिरुपवसथे ऽशु कुर्वीत	७. २. ७.	४	३२
तदाहुर्यं आहिताभिरुपवसथे जियेत् ...	७. २. १.	४	६
तदाहुर्यथा वाव स्तोत्रं मेवंं शस्त्रम् ...	३. १. ४.	२	१६
तदाहुर्यदस्मिन् विन्धजिह्वतिरात्र ...	६. ५. ५.	३	३८१

सङ्गप्रतीकम्	पं० अ० पं०	भा०	पं०
तदा कुर्वन् दृग्गन्तान् मेऽग्रहीत	५. ५. ६.	३	२०६
तदा ह्यर्थेऽर्थापूर्वमासयोरुपपत्तयः	७. २. १. १.	४	४०
तदा ह्यर्थेऽस्य भागं दुर्गं भागार्थं दत्त्वा	७. २. ३.	४	१६
तदा ह्यर्थेऽस्यास्योऽप्यस्य गतिरिति	७. ७. ६.	४	२६
तदा ह्यर्थेऽस्यायावन्नि सुहृदेषुः	७. ७. ५.	४	२५
तदा ह्यर्थेऽस्याग्निं मनुहुतु मादिभ्योऽभ्युदियान्	७. ७. ११.	४	५१
तदा ह्यर्थेऽस्याग्निश्चोत्रं मध्विश्चिन ममेध्वम्	७. ७. ३.	४	५६
तदा ह्यर्थेऽस्याग्निश्चोत्रं पावकश्च	७. ७. ७.	४	१६
तदा ह्यर्थेऽस्यापत्नीकोऽग्निश्चोत्रं कथं मेव	७. ७. ६.	४	४०
तदा ह्यस्माद् मोज्ञात आराधित्वम्	७. ४. ४.	३	११२
तदा तैत्तिरीयमन्त्रानुसन्धेयुस्तदर्थे	७. ५. ७.	४	१५२
तदा तैत्तिरीयमन्त्रानुसन्धेयुस्तदर्थे	७. ५. ८.	४	१५६
तदा मुद्दिह्योऽग्निभ्योऽप्यग्नि	८. १. ७.	४	१०४
तदा त्विज ऊचुस्त्व मेव नोऽस्यान्धः	७. ७. ५.		८६
तस्य यथा सुखिद्याह्वरन्ति	७. ७. २.	१	३१६
तस्य ह्य विद्यामित्रस्यैकप्रायं पूजा आसुः	७. ७. १.	४	६४
तस्य ह्य विद्यामित्रा ह्येतामंशः	१. ७. ७.	४	७६
ता गन्ता तत्रातन्त्राय मन्त्राः	१. ७. ७.	१	६४७
तान् वा एतान्मन्त्रान् विद्यामित्रः	६. ७. ७.	३	७१४
तामेतानि सङ्गच्छन्तीत्युच्यते	७. ७. ७.	४	८५
तदा वा एताः प्रवक्ष्ये वैश्वदेवः	१. ७. ७.	१	७६
तामेतानि वैश्वदेवः मार्गिणे धाम्नीया	७. ७. ७.	७	१०८३
तिर्ह्युपाहः अलुप्रहरेऽतिव्याहृत्	७. ७. ७.	१	२५१
ते ततः सर्धन्ति ते सः सस्युदन्त	७. ७. ७.	३	१४४
ते देवा व्यह्वन् गायत्रीं त्वं	७. ७. ७.	५	११८
ते देवा व्यह्वन्तियं वा इन्द्रस्य पिया	३. ७. ११.	७	६७
ते देवा एतं प्राणा भव	७. ४. ७.	१	४१४

अण्डप्रतीकम्	प० अ० अ०	भा०	प०
ते वा अत्रु वनादित्यान् युष्माभिरिदं ...	३. ३. ५.	२	१३०
ते वा असुरा मैत्रावरुणस्योक्तयम् ...	२. ५. ६.	२	२३६
ते वा असुरैर्विजिग्याना ऊर्ध्वं स्वर्गं ...	३. ४. ४.	२	१६७
ते वा इमे इतरं दृष्ट्वा गायत्रीम् ...	३. ४. ४.	२	१२५
तेषां यश्चममानां रमो ऽवाञ्छेत् ...	७. ५. ५.	४	१४४
ते ह्यादित्यान्ऋषयो ऽयाजयंस्तंभ्यो ...	६. ५. ६.	३	४०६
त्रयश्च वा एते ब्राह्मणा ...	४. ४. २.	२	३६६
त्रयाणां भक्ताणां मेकं साहसिष्कन्ति ...	७. ५. ३.	४	१५७
त्रयो वै वषट्कारा वचो धाम ऋद्धिः ...	३. १. ७.	२	२६
त्रीणि ह वै यज्ञे क्रियन्ते ...	३. ५. २.	५	२१६
त्वं ममै सप्रया अमि ...	१. १. ४.	१	४१
दीक्षणीश्रित्स्तायते ता मेवात्र ...	३. ४. २.	२	११२
दीक्षा वै द्वैभ्यो ऽप्राक्रामत् ...	४. ४. ४.	५	३५१
दूरोहणं रोहति तस्योक्तं ब्राह्मणम् ...	७. ४. ६.	३	३४६
दूरोहणं रोहति स्वर्गं वै कीर्त्ता ...	४. ३. ६.	२	३४६
देवक्षेत्रं वा एतदानीं वज्रं महार ...	५. २. ४.	३	५०
देवनीचं प्रांसत्यादित्याश्च ह वा ...	६. ५. ५.	३	४०२
देवपालं वा यदु वषट्कारो ...	३. १. ५.	२	७१
देवराथो वा एष यद्विजम् ...	२. ५. ५.	१	४५०
देववर्मं वा एतदु यन् प्रयाजाश्चि० ...	१. ४. ६.	१	१८८
देवविशः कक्षयितया इत्याहुः ऋद्धिः ...	३. २. १.	२	११
देवविशः कक्षयितया इत्याहुः स्ताः ...	१. ५. ३.	१	७४
देवानां वै सवनाणि नाभियन्त ...	२. ३. ५.	१	३८७
देवानां पत्नीः प्रांसत्यनूचीरसिं ...	३. ३. १.२.	२	१६६
देवा वा असुरैर्युद्धं सप्त प्रायन् ...	३. ४. १.	२	१८१
देवा वै प्रथमेनाह्निनाश्च वज्रं ...	३. १. १.	२	२४५

खण्डपतीकम्	पं.सं.सं०	भा०	पृ०
देवा वै षडे गाः पर्यपश्यंस्ता ...	६. ४. ८.	१	३३८
देवा वै यज्ञ मतन्वत ०-० तानाप्तीते	६. २. १०.	४	२३१
देवा वै यज्ञ मतन्वत ०-० तान् दक्षिणत	२. २. १.	१	३११
देवा वै यदेव यज्ञे ऽङ्गवस् ...	२. ४. ७.	१	४२३
देवा वै सोमस्य राक्षी ऽग्रपये ...	२. ४. १.	१	३६६
देवासुरा वा षष्ठ लोकेषु समयतन्त ते वा	१. ४. ६.	१	१६७
देवासुरा वा षष्ठ लोकेषु समयतन्त ते वै देवाः	२. ५. ४.	१	४४५
देवासुरा वा षष्ठ लोकेषु समयतन्त ते वै देवाः	५. २. ६.	४	६३
देवासुरा वा षष्ठ लोकेषु संशेतिरे ...	८. २. ६.	४	२०६
देवा ह वै सर्वचरौ सन्नं निमिदम् ...	६. १. १.	२	२१४
देवैभ्यः प्रातर्यावभ्यो ह्योतरनुवृद्धौ	२. २. ५.	१	३२५
देव्याः शमितार च्यारभश्च सुत ...	२. १. ६.	१	२७१
द्यौर्व देवता षष्ठ मष्टवृहति ...	५. २. ७.	२	६५
ध्यायाः शंसति धायाभिर्वे प्रजापतिर	३. २. ७.	२	७६
नाभानेदिङ् शंसति नाभानेदिङ् वै ...	५. २. ६.	६	७७
निषमाद् धृतव्रतो वरुणः पश्यास्वा ...	८. ३. २.	४	२२६
निषमाद् धृतव्रतो वरुणः पश्यास्वा ...	८. ४. ४.	४	२४८
पर्यपये कियमावायानुवृद्धीत्याह्यार्थर	२. १. ५.	१	२६७
पर्यं यु प्र धन्व वाज्रमातये ...	८. २. ७.	४	२१५
पान्त मा वो चान्धस इत्यन्धस्वत्या ...	४. १. ६.	२	२७०
पारुष्ठीपीरुपदधति पूर्वयोः सवनयोः	५. २. ५.	४	६१
पुनर्वा एत नृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति ...	१. १. ६.	१	३३
पुरुषं वै देवाः पशु मालभन्त ...	२. १. ८.	१	२६४
पृष्ठां वरुञ्च सुपयन्ति ...	५. ४. ६.	२	१४७

खण्डपतीकम्	प० अ० प०	भा०	पृ०
प्रजापतियज्ञो वा एष य द्वादशाहः ...	४. ४. ३.	२	३७६
प्रजापतिरकामयत प्रजायेय ...	४. ४. १.	२	३६६
प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयान्त्वया०	५. ५. ७.	३	१६५
प्रजापतियज्ञ मसृजन यज्ञं सृष्ट मनु ...	७. ४. १.	४	१०३
प्रजापतिर्वे यज्ञं कृन्मि देवेभ्यो ..	३. २. २.	२	५५
प्रजापतिर्वे सोमाय राज्ञे दुहितरं ...	४. २. १.	२	२७८
प्रजापतिर्वे खां दुहितर मभ्यध्यायद् ...	३. ३. ६.	२	१४६
प्रजापतौ वै स्वयं ह्योतरि ...	२. २. ६.	१	३४२
प्रथमं ब्रह्म सुपयन्ति ब्रह्मज्ञानि ...	४. ३. २.	२	३२४
प्रयाजवद्भुयार्जं कर्तव्यम् ...	१. २. ५.	१	८३
प्र वो देवायामय इति शंसति ...	२. ५. ८.	१	४६८
प्र वो देवायामय इत्यनुष्टुभः ...	२. ५. ३.	१	४४३
प्राक्षां वै दिशि देवाः सोमं ...	१. ३. १.	१	६२
प्राक्षां त्वा दिशि वसवो देवाः ...	८. ४. ५.	४	२४६
प्राणानां वा एतदुक्तं यत्प्रउगं ...	३. १. ३.	२	१२
प्राणा वा ऋतुयाजास् ...	२. ४. ५.	१	४१०
प्राणा वै दिदेवत्या अननानं ...	२. ४. ४.	१	४१३
प्राणा वै द्विदेवत्या एकपात्रा गच्छन्ति	२. ४. ३.	१	४०८
प्राणा वै द्विदेवत्याः प्राणव इका ...	२. ४. ६.	१	४२०
प्रीदं ब्रह्म तृचतुर्थैस्त्वाविधिति सूतां ...	५. २. ३.	३	५३
ब्रह्म वा इदं मये रथन्तरं चास्तां ...	४. ४. ६.	२	३६५
ब्रह्मद्रथन्तरे सामनो भवत एते ...	४. २. ७.	२	३११
ब्रह्मयज्ञानं प्रथमं पुरस्तात् ...	१. ४. २.	१	१४२
ब्रह्म वा व्याह्वानः सत्त्वं निविद् ...	२. ५. १.	१	४३४
ब्राह्मणत्वात् प्रगाथं शंसति ...	३. २. ६.	२	७०
ब्राह्मणभ्यस्तथा परि दधाति ...	४. २. ५.	२	२६६.

सकृत्पतीकम्	५.५.१०.	भा. १०	
भूतेच्छदः शंसति भूतेच्छद्विर्व	६.५.१०.	३	४१४
मनोताये हविषो ऽवदोयमानस्यानु	२.१.१०.	१	६०५
मरुत्वतीयं प्रगाथं शंसति	३.२.८.	२	८२
महाःनाम्नीना सुपसर्गानुपस्वजलयं	४.१.४.	२	२५६
महानान्नीष्वन्न स्तुवते शाकरेण साम्ना	५.२.२.	३	४८
यः श्वः स्तोत्रियस्त मयुरूपं कुर्वन्ति	६.४.१.	३	३०१
यज्ञेन वै देवा ऊङ्घीः स्वर्गं लोक मायंस्ति	२.१.१.	१	२६६
यज्ञो वै देवभ्य उदक्रामत् तमिषिभिः	१.१.२.	१	२६
यज्ञो वै देवभ्य उदक्रामत् तं प्रीषेः	३.१.६.	२	३६
यज्ञो वै देवभ्य उदक्रामन्न वो	१.४.१.	१	१४०
यज्ञो वै देवभ्यो ऽन्नात् सुदक्रामत्	३.५.१.	२	२१४
यच्च न्दं देवताः पर्यङ्मन्	२.५.२.	४	१४५
यथा वै पुरुष एवं विषुर्वास्तस्य	४.३.८.	२	३५६
यदा एति च प्रीति च तत् सप्रमस्यान्ही	५.३.१.	३	६१
यदे चतुर्विंशं तस्मद्घातन	४.२.८.	२	३१७
यद्दे नति न प्रीति यत् स्थितं	५.३.३.	३	१०८
यद्दे सप्तानोदकं तन्नवमस्यान्ही रूपं	५.५.१.	२	१२४
यस्तोत्रो ब्रह्मवर्षस मिच्छेत्	१.२.२.	१	६७
यस्यासिद्धोवा पावस्वरा दक्षमानोपाविशेत्	५.५.२.	३	१६७
यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्	३.१.८.	२	३१
या त ऊतिरवमा यौ परमेति स क	२.५.४.	२	४१६
यो जान एव प्रथमो मनस्वानिति कर्क	५.१.२.	३	१०
यो वा एष तपस्विषो ऽसिष्टोम	३.४.६.	२	२०७
यो वै यज्ञं हविषा इत्तिं वेद	२.३.६.	१	६१२
यो ह वै क्रीन् पुरोहितान्क्रीन्	८.५.४	४	२८५

संस्कृतप्रतीकम्	प०स०ख०	भा०	प०
ब्रह्मो वा एष यद् वषट्कारो ...	३. १. ६.	२	२३
वाग्देवता चतुर्थं महर्षिद्वयं ...	५. १. ४.	३	२५
वाग्देवैः सुब्रह्मण्या तस्यै सोमो राजा ...	६. १. २.	३	२२३
वालखिल्याः प्रंसति प्राणा वै वालखिल्याः	६. ५. २.	३	३६५
विश्वन्तरो ह सौषड्वानः श्यापयीन् ...	७. ५. १.	४	१३३
विश्वे वै देवा देवतास्तृतीयं महर्षिद्वयं	५. १. १.	३	१
वृषशुभो ह वातावत उवाच ...	५. ५. ४.	३	१७८
वैश्वदेवं प्रंसति यथा वै प्रजा एव ...	३. ३. ७.	२	१३६
वैश्वानरीयेणाग्निमारुतं प्रतिपद्यते ...	३. ३. ११.	२	१५६
वाङ्मन्त्रमग्ना स्तृयात्सुरलोम्ना ...	८. २. २.	४	१८५
शत मनूष्य मायुष्कामस्य ...	२. २. ७.	१	३४७
शिरौ वा एतद्वाङ्मस्य यत्प्रातरुवाकः	२. ३. ३.	१	३७८
शिरौ वा एतद्वाङ्मस्य यदातिथ्यं ...	१. ४. ८.	१	१८०
शिल्पानि प्रंसति देवशिल्पान्येतेषां ...	६. ५. १.	३	३६०
षट्पदं तूष्णीं प्रंसति ...	२. ५. ६.	१	४७५
सं स त्वं जग्मुर्गिर इन्द्रं पूर्वैरिति स्तुतां	५. ४. २.	३	१३०
सती ह आतो वृषभः कनीन इति ...	६. ४. ४.	३	३१६
समिधामिं द्रवस्थताप्यायस्य ...	१. ३. ६.	१	१३१
स य इच्छेदेवंवित् चत्रिय मयं ...	८. ४. १.	४	२३७
सां यद्दन्तुषीन् पदा समयभृशान् ...	३. ३. ३.	२	१२२
सा वा एष पशुरेवालभ्यते ...	२. १. ६.	१	३००
सा वा एषो ऽभिरिव यद्भिक्षोमम् ...	३. ४. ५.	२	२०३
सा वा एषान्ताहुतिरिव यद् ...	२. २. ४.	१	३३०
सुकीर्तिं प्रंसति देवयोनिर्वै सुकीर्तिम्	६. ५. ३.	३	३७२

ग्रन्थपतीकम्	पृ.सं.ख०	भा०	प०
सोमाय क्रीणाय प्रोक्षमाशय	१. ३. २.	१	१५
सोमो वै राजा गर्भार्ज्यासीत्	१. ५. १.	१	१६५
सोमो वै राजासुविंशोक्त आसीत्	३. ३. १.	२	११५
भौर्वा वा रुता देवता यद्विदिदम्	३. १. ११.	२	४२
सोत्रियं शंसन्त्यात्मा वै सोत्रियम्	३. ५. १२.	७	११०
सोत्रियं सोत्रियस्यात्सुखं कुर्यात्	३. ७. १.	३	२२७
सखी द्रवस्य धमताः सख्यरहिते	३. १. १.	१	१३७
स्वामात्र उपयन्तोमे वै वीणा.	५. ६. १.	२	३४०
स्वर्गं वा एतेन लोकं सपरितम्	१. ३. १.	१	६०
स्वाङ्गिकायां मधुमात्रं जनायम्	५. २. १.	२	१७२
हरिश्चन्द्रो ह वैधमं संप्राप्तो राजा	१. ३. १.	३	५६
हरिरातिथ्यो निरुपयो	१. ३. १.	१	११२
हरिर्दानाभ्यां प्रोक्षमाशया मत्	१. ३. १.	१	२१२
होतृजपं जपति सं तस्मात् सिद्धयुपीय	१. ३. १.	१	३५७

॥ सूत्रोपक्रमः ॥

सूत्रोपक्रमः
परिच्छेदः

सूत्रोपक्रमः
परिच्छेदः

	पृ०	पृ०
शेतरैयविषयसूची ...	१३	१०६
समाख्यैतरेय विषयसूची	१४	१०६
तत्र प्रथमभागस्य ...	१४	१०७
तथा द्वितीयभागस्य ...	३४	१०६
तथा तृतीयभागस्य ...	५४	११०
तथा चतुर्थभागस्य ..	६७	११२
शेतरैयटीप्थनीविषयसूची	७६	१३०
शेतरैयालोप्यनिःसूची	८८	१३६

॥ ऐतरेयब्राह्मणकोडपत्रम् ॥

(शिष्यशस्त्रेषु * मैत्रावरुणस्य †)

॥ वालविल्यशस्त्रम् : ॥

(छिद्कारः §)

॥ हि३म् ॥

(अभिहिक्कारः ¶)

॥ भूर्भुवस्त्वरो३म् ॥

* शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु - इत्यादि ३ भा० ३३० ए० द्र० प्र० ।
† मैत्रावरुणस्य शिष्यशस्त्रेषु इति शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु - इति
शब्दार्थः ३ भा० ३३० ए० द्र० प्र० । प्रशास्त्रंति मैत्रावरुणस्य शिष्यशस्त्रेषु ।
‡ शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु यत्किञ्चिद्वालिङ्ग्याभिर्वाचः शिष्यशस्त्रेषु - इत्यादि
३ भा० ३३० ए० द्र० प्र० । छिद्कारादिर्विषयं तारात्नी वालविल्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु ।
§ छिद्कारः इति शिष्यशस्त्रेषु - इति शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु ।
¶ अभिहिक्कारः इति शिष्यशस्त्रेषु - इति शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु ।
॥ भूर्भुवस्त्वरो३म् ॥ इति शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु ।
॥ शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु - इति शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु ।
॥ शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु - इति शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु शिष्यशस्त्रेषु ।

॥ शंसा मोद्वोऽम् ॥

(आह्वानः *)

॥ अध्वर्यो शोशोसावोऽम् ॥

(प्रतिशरः †)

॥ शंसा मोद्वोऽम् ॥

(स्तोत्रियः ‡)

एभ्रूषु ब्रवाणि ते ऽग्न इत्थं तरा गिरः ।

एभिवर्हास इन्दुभोऽम् § ॥

यत्र क्व च ते मनी दक्षं दधस उत्तरम् ।

तत्रा सदः कृणवसोऽम् ॥

नक्षि ते पूतं मक्षिपद् भुवन्नेमानां वसो ।

अथा दुवो वनवसोऽम् ¶ ॥

* "अध्वर्यो शोशोसावोमिवाङ्गयते तृतीयसवने सप्तःशरं" इति
ऐ० ब्रा० २ भा० ५२, ५४ पृ० । "अध्वर्यो शोशोसावो मिति तृतीयसवने
शक्नादिव्वाहवः"—इति च आश्व० औ० ५, १८, ३ ।

† "शंसा मोद्वोमिति अध्वर्युः प्रतिशर्याति पञ्चाक्षरं"—इति ऐ०
ब्रा० २ भा० ५२, ५४ पृ० ।

‡ "आत्मा वै स्तोत्रियः प्राणा वाक्स्त्रियः" इत्यादि ऐ० ब्रा० २ भा०
३५२ पृ० । "अथ कस्मादस्यामेर्यो स्तोत्रियानुरूपो भवत इति"—
इत्यादि च २ भा० ७८, २८८ पृ० । "तेषां त्रयाः स्तोत्रियानुरूपाः शक्नादिषु
कीर्षण"—इति आश्व० औ० ५, १०, १८ । आमेर्यो = 'एभ्रूषु', 'राशिर्गामि' ।

§ "वसोऽम् प्रणवेनावसानम्" इति, "कर्मन्त मोद्वारं तिमाम् कत्वा"—
इति च आश्व० औ० १, २, १२, १० । १ क० सं० ६, १६, १६, १०, १८ ।

॥ वासुदेवस्य नाम ॥

(स्तोत्रियः *)

अग्ने त्वं नो अन्तमः ।

उत ज्ञाता शिषो भवा बह्वृष्योऽम् ॥

वसुरग्निर्वसुश्रवाः ।

अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दीऽम् ॥

तन्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।

सुधाय नून मौमहे सखिभ्योऽम् † ॥

(स्तोत्रियः †)

एह्यु घु ब्रवाणि ते ऽन्न इत्येतरा गिरः ।

एभिर्वर्षास इन्दुभोऽम् ॥

यत्र क्व च ते मनी दक्षं दधस उत्तरम् ।

तत्रा सदः कृणवसोऽम् ॥

* षष्ठे ऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्ने त्वं मिति हे, तं त्वा शोचिष्ठ त्येका । एवं मिलिता द्वैपदस्तृचः स्तोत्रियः । तथैव खचित् माश्वलायनेन—“मैत्रावरुणस्याग्ने त्वं नो अन्तमः अग्ने भव सुपमिषा समिष्ठ इति स्तोत्रियाशुहृयी । अथ वासुदेव्या विहरेत्”—इति द. २, १ ।

† ऋ० सं० ५. २४. १. २, ४ ।

‡ एष च स्तोत्रियस्तृचः, अस्याशुक्लपः व्याधिरगामीति । तथाहि—“मैत्रावरुणस्य”—इत्यधिक्य, “एह्यु घु ब्रवाणि ते, आभिरगामि भारतः”—इति आश्व० श्रौः ७. द. १ ।

नहि ते पूर्णं मक्षिपद् भुवन्नेमानी वसो ।
अथा दुवो वनवसोऽम् * ॥

(अनुरूपः †)

आग्निरगामि भारती वृषहा पुरुचेतनः ।
दिवोदासद्य सत्यतोऽम् ॥
स हि विप्रवाति पार्थिवा रधिं दाशम्भित्वना ।
वन्वन्नधातो अस्तृतोऽम् ॥
स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता ।
वृहन्नतस्य भानुनोऽम् ॥

(अनुरूपः §)

अग्ने भव सुषमिधा समिवः ।
उत बर्हिर्विया वि स्तृणीतोऽम् ॥

* अ० सं० ६. १६. १६, १७. १८ ।

† "स्तोत्रियं स्तोत्रियस्यानुत्तमं कुर्वन्नि" - इत्यादि ऐ० भा० ३ भा० २३७८ ।

पूर्वपञ्चायाः ‡ टीप्पणी चात्र द्रष्टव्या ।

‡ अ० सं० ६. १६. १६, २०, २१ ।

§ पूर्वपञ्चायाः * टीप्पणी द्रष्टव्या ।

उत दार उग्रतीर्वि श्रयन्ताम् ।
 उत देवा उग्रत आ वहि हो३म् ॥
 अग्ने वीहि हविषा यज्ञि देवान् ।
 स्वध्वरा कृणुहि जातवेदी३म् * ॥

(अनुरूपः †)

आग्निरगामि भारती वृषहा पुरुचेतनः ।
 दिवोदासश्च सत्यती३म् ॥
 स हि विप्रवाति पार्थिवारयि दाशन्महिल्वना ।
 वन्दन्नवातो अस्तो३म् ॥
 स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नि संयता ।
 बृहत्ततय्य भानुगा३म् ॥ §

(पुनराज्ञः ¶)

॥ अध्वर्यो शाशांसिती३म् ॥

* ऋ० सं० ७. १७. १, २ ।

† ऋग्वेद प्रजापतिः † टीकापत्रे ३३५ ।

‡ ऋ० सं० ६. १६. १६, १७ ।

[अ० ८. ९. ९ ।

§ "अत ऊर्ध्वं मयुरूपेभ्यो विप्रवाति शिल्पानि भंसिभ्युः"—इति व्याख०

¶ स्तोत्रियासुरूपेभ्यः प्रतिपदसुरूपेभ्यः प्रगाथेभ्यो धाश्याभ्य इति पृथ-
 गाज्ञानम्—इति व्याख० अ० ५. १०. १५

॥ ऐतरेयब्राह्मणलोहपत्रम् ॥

(पुनः प्रतिगरः)

॥ शंसा मोद्वैवोऽम् ॥

(बालखिल्यानां पञ्चो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधम मिन्द्रस्य समिषो महीः ।
 शतानीका हेतया अथ दुष्टरा इन्द्र मर्च यथा विदोऽम् ॥
 यो जरितभ्यो मघवा पुरुवसुर्यदी सुता अमन्दिषुः ।
 गिरिर्न भुजमा मघवत्सु पिन्वते सहस्रं णव शिचतोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वस्य गोपतीऽम् ॥ १ ॥

प्र सु श्रुतं सुराधमं हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
 शतानीकेव प्र जिगाति ध्रुणुयार्चा अक्र मभिष्टयोऽम् ॥
 यः सुन्वते सुवते काम्यं वमु दत्राणि पुरुभीजम ।
 गिरिरिव प्र रसा अथ पिन्वरे सहस्रं णव मंहतोऽम् ॥
 इन्द्रो विश्वस्य भूपतीऽम् ॥ २ ॥

* ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४२ पृ० १२ पंक्तियो द्रष्टव्यम् ।

† ऐ० ब्रा० ३ भा० ३४५ पृ० १-१ पंक्तयो द्रष्टव्याः मैत्रपदा प्रगाथान्ते ऽवसान मिति चतुर्मात्रः प्रणवः सर्वत्र । "चतुर्मात्रो ऽवसाने" इति आश्व० श्रौ० १. २. १४ ।

‡ एष प्रगाथाङ्कः । बालखिल्यानां प्रथमादिषु चतुषु कृत्स्नेषु ऋचो दश दश सूयन्ते. ततः पञ्चमषष्ठयोरेष्टावशाविति तामां सङ्कलनया षट्षपञ्चाशद् । तेषां ह्यथोक्तयोः प्रत्ययेनैव षष्टाविंशतिः प्रगाथाः सम्यक्त्वम् ।

आ त्वा सुतास इन्दवो मध्वः करन्ति धीतयः ।
 अनेहम वो हवमान मूतये मदा ये इन्द्रं गिर्वणोऽम् ॥
 आपो न वञ्चिन्न न्वीकां सर उप स्तोत्रेषु दधिरे ।
 आ त्वा वसो हवमानास इन्दवः पृणन्ति शूरराधसोऽम् ॥
 इन्द्रो विप्रवस्य चेतनोऽम् ॥ ३

यदी सुतास इन्दवो मध्वः स्वादिष्ट मीं पिब ।
 अनेहसं प्रतरणं विवक्षण मभि प्रिय ममन्दिषोऽम् ॥
 आपो न धायि सवनस्य आ वसो प्र जुद्रेव त्मना धुषत् ।
 आ यथा मन्दसानः किरासि नो दुधा इवोप दाशुषोऽम् ॥
 इन्द्रो विप्रवस्य राजतोऽम् ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवद् विभूतिं राधसो महः ।
 प्र वीर मुयं विविचिं धनम्पृतं
 हियानो अश्वो न सोऽभोऽम् ॥

यन्तं स्वधावन्स्वदयन्ति धेनवः सदा पीपेथ दाशुषं ।
 उद्रीव वञ्चिन्नवतो वसुत्वनेन्द्र कगवेषु रातयोऽम् ॥
 इन्द्रो विप्रव विराजतोऽम् ॥ ५

आ नः सोमेष्वध्वरं विभूतिं मज्जिता वसुम् ।
 उयं न वीरं नमसोपसेदि मेयानो अथो न तोशतोऽम् ॥

यं तं स्वदावन्स्वदन्ति गूर्क्षयः क्षरन्तीन्द धीतयः ।
उद्रोव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते गौरे कन्दयसे हवीश्म ॥

प्र चेतन प्र चेतयोष्ठम् * ॥ ६

यह नूनं यदा यज्ञ ओजो वातस्य पिप्रति ।
राथिरासी हरयो ये ते अस्त्रिध यदा पृथिव्या मधोश्म ॥
अतो नो यज्ञ माश्रुभिर्महे मते येभिः स्त्रः परीयसे ।
येभिर्नि द्रव्यं मनुषो निघोषय उन्न उद्ये भिरागहोश्म ॥

इन्द्र द्युस्त्राय न इषोष्ठम् ॥ ७

यह नूनं परावति वाता इव प्रसन्निगः ।
अजिरासी हरयो ये त आश्रवो यज्ञा पृथिव्यां दिवोश्म ॥
युजान इन्द्र हरिभिर्महे मते येभिर्विश्वं स्वर्दृशे ।
येभिरपत्त्रं मनुषः परीयस ऋष्व ऋष्वेभिरा गहोश्म ॥

राये वाजाय वस्त्रिवोष्ठम् ॥ ८

एतावतस्त ईमहे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा कण्ठे मघवन् मेघे अध्वर इन्द्र सुस्त्रस्य गोमतोश्म ॥

* वे० ब्रा० ३ भा० ३४५ पृ० ११-२० पंक्तयो द्रष्टव्याः । एतदादीनि
प्रधानि त्वैतरेयकचतुर्गणयके सुतानि । “त्रयोविंशति मष्टाक्षरान् पादान्
महानाष्टीभ्यः सपुरीषाभ्यः” - इति च आम्ब० श्रौ० ८. २. २३ ।

यथा प्रावो मधवन् मेध्यातिथिं मयि गोर्धं हरिश्चिवन् ।

यथा गोर्धये असिषासो अद्रिषो

यथा नौपातिथिं धनीश्म ॥

शविष्ठ वज्रिन्नुच्चसोष्ठम् ॥ ९

एतावतस्ते वसो यथा पकथे दशव्रजे ।

यथा कण्ठे मधवन् असदृशवि विद्याम शूर नव्यसोश्म ॥

यथा प्राव एतशं कृत्वै धन इन्द्र गोमधिरण्यवत् ।

यथा गोर्धये असनोऽजिष्वनि यथा वशं दशव्रजोश्म ॥

मृष्टिष्ठ वज्रिन्नुच्चसोष्ठम् ॥ १०

यथा मनौ सांवरणाविन्द्र सुवाने असन्दथाः ।

पृषध्रे मेधे मातरिष्वनि सोममिन्द्रापिवः सुतोश्म ॥

नौपातिथौ मधवन्मेध्यातिथौ शूमरश्मावृजूनसि ।

यथा सोमं दशशिप्रे दशोष्ये

पृष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचोश्म ॥

चिकित्थो अभि नो नयोष्ठम् ॥ ११

यथा मनौ विवस्त्रति शयानं जित्रि मृदितम् ।

पार्श्वदाशः प्रस्कणं समसादयत् सोमं शक्रापिवः सुतोश्म ॥

यथा त्रिते इन्द्र इन्द्र ऊजोषमि त्वीतो दशवे वृकाः ।

सहस्राण्यसिषासङ्गवा मृषिरायौ मादयसे सचो३म् ॥

इन्द्रो विदे तमु सुषो४म् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विव्यते वाजे वाजिञ्जतक्रती ।
 यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनञ्चिकिद्य ऋषचोदनी३म् ॥
 इन्द्रं तमच्छा वद नय्यस्या मती जुहूमसि अवसवः ।
 तं त्वा वयं सुदृषामिव गोदुहोऽविष्यन्तं न भोजसे३म् ॥
 त मत्तथे हवामहो४म् ॥ १३

य उक्था केवला दधे त्रिधातु वृत्तमे पदे ।

यस्या अकं सप्तशोषाण मानृचु-
 र्यः सीमं धृषिता पिबो३म् ॥

यस्यै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम आदिञ्जनिष्ठ पौथम् ।
 स१ त्विमाविश्रामुवनानि चिक्रददुप मित्रस्य धर्मभो३म् ॥
 जेतार मपराजितो४म् ॥ १४

यो नो दाता वसूनां स रायस्पोष भिन्वति ।

यस्यै त्ववसी दानाय महस इन्द्रं तं ह्रमहे वयो३म् ॥

विद्या ह्यथ सुमतिं नवीयसीं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ।

वसूयवो वसूपतिं शतक्रतुं गमेम गोमतिं त्रजो३म् ॥

स नः पर्यदति द्विषो४म् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता स रायस्योष मभ्रुते ।
 यच्चै त्वं वसो दानाय शिञ्जसि महा७ उय ईशानको३म्
 अयामन्नुयो मघवा पु०वसुः सुतावन्तो हवामहे ।
 तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणो गोरश्वस्य प्रदातुनो३म् ॥
 क्रतुच्छन्द ऋतं वृहो४म् ॥ १६

कदा चन सरीरसि शिञ्जो शिञ्जसि दाशुषे ।
 यच्चै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणो निन्द्र सद्यसि दाशुषो३म् ॥
 उपोपेन्न मघवन् भूय इन्न ते कवच्छणधी हवम् ।
 अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो दानं देवस्य पृच्यतो३म् ॥
 स नः पषदतिस्त्रिधा४म् ॥ १७

कदा चन प्र युच्छसि वधेः शुष्णं निघापयन् ।
 प्र यो ननजे अश्वोजसा क्रिधिसुभे निपासि जन्मनो३म्
 तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मादिज्जनिष्ट पाथिवः ।
 यदेदस्मिन् प्रथयन्नमं दिव मा तस्यावमृतं दिवो३म् ॥
 पूर्वस्य यत्तं अद्रिवा४म् ॥ १८

यस्यायं विश्व आर्यः सं क्षोणी समु मर्यम् ।
 स मिन्द्रो रायो बृहतीरधूनत दामः श्रेवधिपा अरो३म् ॥
 तिरश्चिदर्थे हृशमे पवीरवि सोमा इन्द्र ममन्दिषुः ।

संशुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरस्तुभ्येत् सो अज्यते रयोऽम् ॥

सुन्न चा धेहि नो वसोऽम् ॥ १६

अस्तावि मन्म पूर्यं विप्रासो अर्कं मानृचुः ।

तुरभ्यवो मधुमन्तं घृतश्रुतं ब्रह्मिन्द्राय वोचतोऽम् ॥

पूर्वीर्कृतस्य बृहतीरनूपतास्त्रे सुवानास इन्द्रवः ।

अस्त्रे रयिः पप्रथे वृष्णां शवः स्तोतुर्मघा असृष्टतोऽम् ॥

पूर्तिः शविष्ठ शस्यतोऽम् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां येषां सुतेषु मन्दसे ।

नक्षन्त इन्द्र मवसे सुहायना ज्येष्ठं च वृषभाणोऽम् ॥

पूर्भितमं मघवन्निन्द्र गोविद् मेवास्मी इन्द्र मरख ।

यथा असंवर्त्ते अमदो यथा कृग ईशानं राय ईमहीऽम् ॥

नूनं तं नव्यं सन्ध्यसीऽम् ॥ २१

एतत् इन्द्र वीर्यं वावृधानो दिवे दिवे ।

य आयुं कुत्स्य मतिथिग्वमर्दयो

गीर्भिर्गुं णन्ति कारवोऽम् ॥

ते स्तोभन्त जज मावन् घृतश्रुतं वाजयन्तो हवामहे ।

तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं पौरासो नक्षन् धीतिभोऽम् ॥

म भो जनस्य वृष्होऽम् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं भवन्तु सद्यः सिन्धवः ।
 पूषा विश्वानुर्ह्वयन् मे सरस्वतः शिवः विश्वस्वद्रथोऽम् ॥
 ये परावति सुन्विर जनेष्वा अश्रितु पृथिवी हवम् ।
 आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिर् अर्वाधतीन्द्रोऽम् ॥
 समन्येषु ब्रवावहोऽम् ॥ २३

आ नो विश्वे सजोषसा विश्वे मन्वन्त्वा वसु ।
 विश्वा देषासि जहि चाव चा कृधि
 देवासी गन्तनीप नोऽम् ॥
 वसवो रुद्रा अवसे न आ गमन यत्रा सोमस्य तृम्यसि ।
 शीष्टेषु चित्ते मदिरासो अंगवः शृणन्तु मरुतो हवोऽम् ॥
 शरः धा गोषु गच्छताऽम् ॥ २४

इन्द्र नेदीय एदिहि वाज आ वसि सुकृता ।
 आजिपते नृपते त्वामिदि नो मितमेधाभिरूतिभोऽम् ॥
 आ शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभि समवांसो विश्विखरे ।
 वीतीहोत्राभिरूत देववीतिभिर्गा स्वापे स्वापिभोऽम् ॥
 सखा सुश्रवो अहयोऽम् ॥ २५

यदिन्द्र राघो अस्ति ते कृधि प्रजास्त्रा भगम् ।
 आजितुरं सत्यति विश्ववर्षणि भाघान मघवत्तमोऽम् ॥

तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे क्रतुं पुनन्त आनुषकम् ।
 प्रसूतिरो शचीभिर्ये त उक्थिनो भगोदानायवृत्रहोऽम्
 एवा ह्येवैवा हि देवोऽम् ॥ २६

यस्ते साधिष्ठोऽवसे त्व मस्माकं शतक्रतो ।
 वयं त इन्द्र स्तोमिभिर्विधेम ते ह्याम भरेषु तोऽम् ॥
 वयं हेत्त्राभिरुत देवहूतिभिः प्रस्कृणवाय नि तोशय ।
 महि स्थूरं शशयं राधो अहयं ससवांसो मनामहोऽम् ॥
 आयो मन्याय मन्यवोऽम् ॥ २७

सन्ति ह्यर्श्यं आशिष आजिं यामि सदेतिभिः ।
 अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुरिन्द्र आयुर्जनानोऽम् ॥
 अस्मान्नुक्षस्व मधवग्नुपावसे गत्र्युरग्रे मथीनाम् ।
 त्वा मि देव तमसं समश्वयुर्भुक्षस्व पिप्युषी मिषोऽम् ॥
 उपो मन्याय मन्यवोऽम् ॥ २८

(अथ वालखिल्याना मङ्गलश्लो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधंस मिन्द्रं मर्चं यथा विदे ।

गिरिर्न भुज्जमा मघवरसु पिन्वते
यदीं सुता अमन्दिषाश्म ॥

एतानीका हेतयो अथ दुष्टरा इन्द्रस्य समिषा महीः ।
यो जगितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिलतोश्म ॥
इन्द्रो विश्वस्य गोपतोष्ठम ॥ १

प्र सु श्रुतं सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।
गिरिरेव प्र रसा अथ पिन्विरे दशाणि पुरुभोजसोश्म ॥
शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव महतोश्म ॥
इन्द्रो विश्वस्य भूपतोष्ठम ॥ २

आ त्वा सुतास इन्द्रवो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्द्रव उप स्तोत्रेषु दधिरोश्म
अनेहसं वो हवमान मूतये मध्वः जरन्ति धीतयः ।
आपो नु वज्रिन्नन्वाक्यं सरः पृणन्ति शूरा राधसोश्म ॥
इन्द्रो विश्वस्य चेतनोष्ठम ॥ ३

यदीं सुतास इन्द्रवो ऽभि प्रिय समन्दिपुः ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र लुद्रैव त्वनाधृषोश्म ॥
अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्त्रादिष्ठ सीं पिब ।

आपो न धायि सवनं मथा वसो दुधाश्चोपदाशुषीश्म ॥

इन्द्रो विप्रवच्य राजतोऽम ॥ ४

आ नः स्तोम मुप द्रवद्वियानो अश्वो न सोढमिः ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषीश्म ॥

प्र वीर मुयं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।

यन्ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कर्त्तव्ये रातयोश्म ॥

इन्द्रो विप्रवं विराजतोऽम ॥ ५

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।

उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते वरन्तीन्द्र धीतयोश्म ॥

उयं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मन्दिता वसुम् ।

यन्ते स्वधावन्स्वदन्ति गूर्त्तयः पीरे कन्दयसे हवोश्म ॥

प्र चेतन प्रचेतयोऽम ॥ ६

यद् नूनं यद्वा यज्ञं यद्वा पृथिव्या मधि ।

येभिर्नि दृक्षु मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसोश्म

रथिरासो हरयो ये ते अन्निध ओजो वातश्च पिप्रति ।

अतो नो यन्न माशुभिर्महे-

मत उय उयेभिरा गहोश्म ॥

इन्द्र सुभाय न इषोऽम ॥ ७

यथा नृपं पशुमिति उक्तं पृथिव्यां दिवि ।

श्रेष्ठिभिर्दत्तं ननुषं पशुदत्तं धर्मविशेषं स्वर्ग्योश्म ॥

अलिङ्ग्यं परयोऽपि तं मार्गं वाता इव प्रसन्निभः ।

युजान् इन्द्र हरिर्निर्मदमतं नृष्व नृष्वेभिरागहीश्म ॥

राये वाजाय तच्चिदोऽश्म ॥ ८

एतावतस्त ईमह इन्द्रं मुमुक्षु गोमतः ।

यथा गोशयं असने ऋजिप्रवो मयि गोचं हरिश्चियोश्म ॥

यथा कर्णं मघवन्नेऽथ बध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।

यथा प्रादं मघवन् मेधातिथिं

यथा नीपातिथिं धनोश्म ॥

शविष्ठं वज्रं नृत्तसोऽश्म ॥ ९

एतावतस्ते वसो भव्याम शूर नव्यसः ।

यथा गोशयं असने ऋजिप्रवो नोन्द्र गोमद्विरं ग्यवीश्म ॥

यथा कर्णं मघवन् वसदेखवि यथा पक्षं दशत्रजं ।

यथा प्राद एतशं कृत्वैः धने यथा वशं दशत्रजोश्म ॥

मर्षिष्ठं वज्रं नृत्तसोऽश्म ॥ १०

यथा मनी सावरणी सोममिन्द्रापिवः सुतम् ।

यथा सोमं दशत्रिमे दशोण्ये कृमरश्मावृजूनभोश्म ॥

पृषध्रे मेघ्ये मातरिश्चनीन्द्र सुवाने चमन्दथाः ।
 नीपातिथी मघवन्मेघ्यातिथी पृष्टिगी श्रुष्टिगी सचोऽम् ॥
 चिकित्वा चभि नौ नयोऽम् ॥ ११

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
 सहस्राण्यसिषासङ्गवा मृषिस्त्वोतो दक्षवे वृकोऽम् ॥
 पार्षदाणः प्रस्थणुं समसादयच्छयानं जित्रिमुद्धितम् ।
 यथा जिते रुन्दे रुन्दे जुजीषस्यायी मादयसे सचोऽम् ॥
 रुन्दे विदे तमु सुषोऽम् ॥ १२

य उक्थेभिर्न विधन्ते चिकित्वा ऋषिचोदनः ।
 तं त्वा वयं सुदुषामिव गोदुहो जुहुमसि श्ववस्यवोऽम् ॥
 यद्य त्वमिन्द्रस्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्जितक्रतो ।
 रुन्दे तमच्छा वद बय्यस्या मत्यविष्यन्तं न भोजसीऽम् ॥
 त मूतये इवामहोऽम् ॥ १३

य उक्था केवला दधे यः सीमं धृषितापिबत् ।
 स त्विहमा विष्ठा भुवनानिचिक्रददादिज्जनिष्टपौःसोऽम् ॥
 यथा चक्रं सप्रशौषाण मानृषुस्त्रिधरतु मुत्तमे पदे ।
 यद्ये विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उणमिषस्य धर्मभोऽम् ॥
 जेतार सपराजितोऽम् ॥ १४

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।

वसुयवो वसुपतिं शनक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहोऽम् ॥

यश्चै त्वं वसो दानाय मंहसो अ रायस्पोष मिन्वति ।

विद्या द्यद्य सुमतिं नवीयसीं शमीम गोमतिं वृजोऽम् ॥

स नः पर्षदतिद्विषोऽम् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता सहाः उरु वैशानकृत् ।

तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः

सुतावन्तो हवामहोऽम् ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय गिर्वसि स रायस्पोष सश्रुते ।

अथामन्नुयोः सप्रवो प्रणमसुगौरप्रवसा प्र दातु नोऽम् ।

द्रावच्छन्द स्रतं वृजोऽम् ॥ १६

कदा चन स्तरीर्गमि मेन्द्रं सशमि दाशुषे ।

अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कणवच्छृणुधो हवोऽम् ।

यश्चै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः गिर्जी गिर्वसि दाशुषे ।

उपोषेन्नु मघवन् भूय इन्द्र, ते दानं देवस्य पृच्यतोऽम् ॥

स नः पर्षदतिस्त्रिधोऽम् ॥ १७

कदा चन अ युच्छस्यमे नि पासि जन्मनी ।

प्रदेदस्तन्मीत् प्रथयन्नमूदिवमादिव्व निप्र पाथिवीऽम् ॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिवि वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्यावमृतं दिवोऽम् ॥

पूर्वस्य यत्ते अद्रिवोऽम् ॥ १८

यस्यायं विप्रय अग्निं दामः शिवधिपा अग्निः ।

सं शक्रासः श्रुचयः सङ्गवा-

शिवः सोमा इन्द्र ममन्दिषोऽम् ॥

स मिन्द्रो रायो वृहतीरधुनुत सं लीणो ससु सूर्यम् ।
निराश्रदर्थं अग्रमे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते रघोऽम् ॥

सुख आ विहि जो वसोऽम् ॥ १९

अस्तावि मग्म पूव्यं ब्रह्मोन्द्राय वासत ।

अस्त्रे रधिः पप्रथे वृष्णां शवोऽस्त्रं सवावासा इन्द्रयोऽम् ॥

तुरख्यवो मधुमन्तं घृतञ्चुतं विपत्ता अर्कं मानृचुः ।

पूर्वीर्हृत्तस्य वृहतीरनूपत स्तोतुर्मधा यवन्ततोऽम् ॥

पूर्तिः श्रविष्ठ शखतोऽम् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।

यथा संवर्त्ते अमदो यथा कृश एवास्त्रो इन्द्र मरसोऽम् ॥

मघन्त इन्द्र मवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ॥

पूर्भिस्तमं मघवग्निन्द्र गोविद मीशानं राय ईमंहीऽम् ॥

॥ वाकस्त्रिष्यस्यम् ॥

नूः ॥ १ ॥ सन्यसोऽम् ॥ २१

एतत्त इत्त वीर्षं विभिर्गुणानि कारकः ।

ते त्वा वयं इयंश्वं पाकतुं वाजसनीं प्रवासोऽम् ॥

य आयुं कुत्समतिथिखलटयो प्रायानो विवदिने ।

ते स्तोमना उर्जे पापम् प्रयत्नम्

पौरासी नवन धातमोऽम् ॥

प्र भा जनय उक्तोऽम् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रमं तदा सिद्धन्त्येवम् ।

आपो वाता पर्वतासीं तस्यैतः

शृणोत पृथिवी हवोऽम् ॥

पृषा विष्णुर्हवनं मे मरुस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।

ये परावति सुन्विरे जनेव्या ये कवावनीन्द्रवोऽम् ॥

ममन्त्येव प्रवावोऽम् ॥ २३

आ नो विश्वे मर्जापमा देवासां गन्तोप नः ।

शीष्टेषु चित्ते मदिगसां कवावनीन्द्रवोऽम् ॥

विष्वा देषामि जहि तावता कृषि निम्नं सन्तख्या वसा

वसवो मद्रा इवसे न आगमच्छृणुतां गवता हवोऽम् ॥

शृणो यो गोपु गच्छतोऽम् ॥ २४

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरुतिभिः ।

वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो विश्वखिलरी३म् ॥

आजिपते नृपते त्व मिद्धि नो वाज आ वच्चि सुक्रतो ।

आ गन्तमशक्तमाभिरभिष्टिमिरा स्वापे स्वापिभो३म् ॥

सखा सुशेवा अदयो४म् ॥ २५

यदिन्द्र राधा अस्त ते माघानं मघवत्तम ।

प्र सू तिरा गचीभिर्ये त उक्थिनः

क्रतुं पुनत आनुषो३म् ॥

आजितुरं सत्यतिं विप्रवर्षणिं क्वधि प्रजास्वाभगम् ।

तेन नो बोधि सधमादो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म् ॥

एवा ह्येवेवा हि देवा४म् ॥ २६

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्वाम भरेषु ते ।

महि स्थूरं शशयं राधा अङ्गयं प्रास्त्रणवाय नि ते शयो३म् ॥

वयं त इन्द्र स्तोमैभिर्विधेम त्व मस्माकं गतक्रतो ।

वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहो३म् ॥

आयो मन्याय मन्यवो४म् ॥ २७

सन्ति ह्यर्श्यं आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

त्वामिदेव तमसे समश्वयुर्गन्धुरग्रे मशीनी३म् ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदातिभिः ।

अक्षान्नक्षस्य मघवन्नुपावसे

धुक्षस्व पिप्यषी मिषोऽम ॥

उपो मन्याय मन्यवोऽम ॥ २८

(अथ वालखिल्याना मर्द्धयो विहरणम् *)

अभि प्र वः सुराधस मिन्द्र सचं यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रणव शिञ्जताऽम ॥

शतानीका हेतयो अथ दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते

यदी सुता अमन्दिषोऽम ॥

इन्द्रो विश्वस्य गोपतोऽम ॥ १

प्र सु सुतं सुराधस सचां शक्र मभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणाव गंहतीऽम ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णाया इन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अथ पिन्विर दृत्राणि पुरुभोजसोऽम ॥

इन्द्रो विश्वस्य भूपतोऽम ॥ २

* शि० ब्रा० ३भा० ३३४ पृ० २१, २२ पंखी दृष्टयो; पुनः २३४ पृ० ६, ७, ८ पंखयथ ।

आ त्वा सुतास इन्दवो मदा ये इन्द्र गिर्वशः ।

आपो न वज्रिन्नन्वाक्यं सरः पृणन्ति शूर राधसीश्म ॥

अनेहसं वो हवमान मृतये मध्वः चरन्ति धीतयः ।

आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेण दधिरोश्म

इन्द्रो विश्वस्य चेतनोऽष्टम् ॥ ३

यदा सुतास इन्दवो ऽभि प्रिय समन्दिषुः ।

आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघाड्वोपदाशोऽः

अनेहसं प्रतरणं विवक्ष्यं मध्वः स्वादिष्ठ वीं पिष्ट ।

आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रव त्सनाधुषीः म ॥

इन्द्रो विश्वस्य राजसोऽष्टम् ॥ ४

आ नः स्ताम मुप द्रवक्षियानो अश्वो न सीदामि ।

यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेन इन्द्र कण्वेषु रातथाश्म ॥

प्र वीर मुयं विविचिं धनस्पतं विभूतिं राधसी सहः ।

उद्गीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेध दाशुषीश्म ॥

इन्द्रो विश्वं विराजतेऽष्टम् ॥ ५

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अस्ते न तांशते

यं ते स्वधावन्स्वदन्ति गूर्तयः पीरे कन्दयसे हवीश्म ॥

उयं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मक्षितावसुम् ।

अग्निं वज्रिभ्रवती न सिञ्चति हरन्तीन्द्र धीत्रयोऽम् ॥

प्र चेतन प्रचेतयोऽम् ॥ ६

यद् नूनं यदा यज्ञे यदा पृथिव्या मधि ।

अतो नो यज्ञ माशुभिर्महे-

मत उय उयेभिरा गहोऽम् ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्त्रिध योजो वातस्य विप्रति ।

येभिर्नि दृष्टु मनुषो निघोषयो येभिः खः परीयसोऽम्

इन्द्र द्युम्नाय न इषोऽम् ॥ ७

यद् नूनं परावति यदा पृथिव्यां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहोऽम् ॥

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसन्निषः ।

येभिरपत्थं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशोऽम् ॥

राये वाजाय वज्रिदोऽम् ॥ ८

एतावतस्त त्रैमह इन्द्र सुस्रख नामतः ।

यथा प्रात्रो मघवन् मेध्यातिथिं

यथा नीपातिथिं मन्वेऽम् ॥

यथा ऋष्वे मघवन्मेले ऋष्वे दीप्ये नीये दमूनसि ।

यथा गीर्गये असिषासो परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशोऽम् ॥

शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसीष्ठम् ॥ ९० ॥

एतावतस्ते वसो विद्यामं शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्वैर धने यथा वशं दशत्रजोऽम् ॥

यथा कण्ठो मघवन् चसदस्त्ववि यथा पक्थे दशत्रजे ।

यथा गोशर्ये असनोऽर्जिप्रवनीन्द्र गोमहिरण्यवीऽम् ॥

महिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसीष्ठम् ॥ १० ॥

यथा मनौ सांवरणी सोममिन्द्रापिवः सुतम् ।

नीपातिथौ मघवन्नेष्ट्यातिथौ पुष्टिगौ शुष्टिगौ सचोऽम् ॥

पृषध्रे मेध्ये मातरिप्रवनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।

यथा सोमं दशशिमे दशोण्ये खूमरभ्सावृजूनसोऽम् ॥

चिकित्थो अभि नो नयोऽम् ॥ ११ ॥

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिवः सुतम् ।

यथा चित्ते कृन्दं कृन्दं जुजोषस्थायौ मादयसी सचोऽम् ॥

पार्धहाणः प्रस्काणुं समसादयच्छयानं जित्रिमुद्धितम् ।

सहस्राण्यसिषासङ्गवा मृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकोऽम् ॥

कृन्दो विदेत मुक्नुषीष्ठम् ॥ १२ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकित्थ कृषिचोदनः ।

कृन्दं तमच्छा वहः नञ्यस्ता मत्यविष्यन्तं न भोजसीऽम् ॥

यस्य त्वमिन्द्रोसोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्जलक्रतो ।
 तं त्वा वयं सुदुष्पामिष गोदुहो जुहुमसि अयससोऽम् ॥
 त मृतये हवामहोऽम् ॥ १३

य उक्था किवला दधे यः सोमं धृपितापिवत् ।
 यश्चै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उपमित्रस्य धर्मभोऽम् ॥
 यश्चा अर्कं सप्तशोषाणि मानुचुस्वधातु मुक्तमं पदं ।
 स त्विमा विष्णु भुवनानिचिक्रददादिः अनिष्टपौखोऽम् ॥
 जितार मपराजितोऽम् ॥ १४

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं हृमहे वयम् ।
 विद्वा ह्यस्य सुमतिं नवीयमीं यमं स गोमति वजाऽम् ॥
 यश्चै त्वं वसो दानाय महसं स राप्रस्योप मिश्वति ।
 वसुयवो वसुपतिं शतकृतं सोममिन्द्रं हवामहोऽम् ॥
 स नः पर्वदतिः शूचाऽम् ॥ १५

यो नो दाता स नः पिता महाः उग्र ईशानकृत ।
 अयामन्नुयो मघवा पुरुवसुर्गोऽश्वत्सा प्र दातु नोऽम् ।
 यस्मै त्वं वसो दानाय शिञ्जि स रायस्योप मशुते ।
 तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिवेणः सुतावन्तो हवामहोऽम् ॥
 क्रतुच्छन्द ऋतं वृहोऽम् ॥ १६

कदा चन क्षरीरसि नेन्द्र सक्षसि दाशुषे ।
 उपोषेन्न मघवन् भूय इन्न ते दानं देवस्य पृच्यतोऽम् ॥
 यस्यै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिचो शिचसि दाशुषे ।
 अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवोऽम् ॥
 स नः पर्षदतिस्त्रिधोऽम् ॥ १०

कदा चन प्र युच्छुभे नि पासि जन्मनी ।
 गुरीयादिष्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्यावमृतं दिवोऽम् ॥
 प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिषिं वधैः शुभ्रं निघोषयन् ।
 यदेदस्तस्मीत् प्रथयन्नमूदिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवोऽम् ॥
 पूर्वस्य यत्तं अद्विवोऽम् ॥ १८

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।
 तिरश्चिदर्ये हशमे पवीरवि तुभ्येत् सो अज्यते रथोऽम् ॥
 स मिन्द्रो राथो बृहतीरधूनत सं क्षीणी समु सूर्यम् ।
 सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरः
 सोमा इन्द्र ममन्दिषोऽम् ॥
 सुन्न आ धेहि नो वसोऽम् ॥ १९

अस्तावि मग्म पृथ्वी ब्रह्मोन्द्राय वीचत ।
 पूर्वीर्हतस्य बृहतीरनृशत स्तोतुर्मधा अक्षतोऽम् ॥

दुर्योधनो मधुसूक्तं धृतश्रुतं विप्रासो अर्कं मानृषुः ।

अथो रथिः प्रथये वृष्णां शवोऽसौ सुवानास इन्दवोऽम् ॥

पूर्तिः शविष्ठ शस्यताष्ठम् ॥ २०

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।

पृभिस्तमं मघवग्निन्द्र गोविद

मीशानं राथ ईमहोऽम् ॥

नक्षन्त इन्द्र मवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ॥

यथा संवर्त्तं अमदो यथा कृश एवास्मि इन्द्र मत्स्त्रोऽम्

नूनं तं नव्यं सग्न्यसोऽम् ॥ २१

एतत्त इन्द्र वीर्यं गौभिर्गृणन्ति कारवः ।

ते स्तोभन्त अर्ज मावन धृतश्रुतं

पीरामां नक्षन् धीतिमाऽम् ॥

य आयुं कुत्वमतिथिग्वमर्दयो वावृथाना दिवेदिशे ।

त्वं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहोऽम् ॥

प्र भो जनस्य वृत्रहोऽम् ॥ २२

आ नो विश्वेषां रसं मधः सिद्धन्वद्रयः ।

ये परावति सुन्विरे जनेष्व्वा ये अर्वावतीन्दवोऽम् ॥

पृषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त मित्यवः ।

आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः

शृणोतु पृथिवी हवी३म् ॥

समन्येषु ब्रवावहो३म् ॥ २३

आ नो विश्वे सजाषसो देवासो गन्तनोप नः ।

वसवो रुद्रा अवसे न आगमच्छृण्वन्तु मनतो हवी३म् ।

विश्व्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वत्वा वसु ।

श्रीष्टेषु चित्ते मदिरासो अशवो यत्रासोमस्य तृम्यसो३म् ॥

शूरो यो गोषु गच्छती३म् ॥ २४

इन्द्र मेदीय एदिहि मितमेधाभिरुतिभिः ।

आ शन्तमशन्तमाभिरभिष्टभिरा खापे खापिभा३म् ॥

आजिपते नृपते त्व मिद्धि नो वाज आ वलि सुक्रतो ।

वीती हीत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो विश्वखिरा३म् ॥

सखा सुशेवो अद्वया३म् ॥ २५

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।

तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहो३म् ॥

आजितुरं सत्यतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।

प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः

क्रतुं पुनत आनुषा३म् ॥

एवा ह्येवा हि देवोऽम् ॥ २६

अस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्वाम भरेषु ते ।

वयं होत्राभिरुत देवहृतिभिः ससर्वासी मनामहोऽम् ॥

वयं त इन्द्र स्तोमंभिर्विधेम त्व मस्माकं गतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधा अङ्गयं प्रक्कण्वाय नि नोशयोऽम् ॥

आ यो मन्याय मन्योऽम् ॥ २७

भन्ति ह्यर्ष्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे

धुक्षस्वः पिप्यषी मिषोऽम् ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुगाजिं यामि सदेतिभिः ।

त्वामिदेव तमसे समश्रवयुर्ग्युरग्रं मथीनोऽम् ॥

उपो मन्याय मन्योऽम् ॥ २८

(अथ वालखिल्यानां यथापाठं शंसनम् *)

अभि प्र वः सुराभस मिन्द्र मर्च यथा विदं ।

यो जरितृथो मघवा पुरूवसुः सहस्रंयव शिञ्जताऽम् ॥

अतो नीके प्र जिगाति धृष्णुया इन्ति वृत्राणि दृष्ट्विषो ।
 गिरेरिव प्र रसा अख्य पिन्विरे दृत्राणि पुहभोजसोऽम्भो ॥
 आ त्वा सुतास इन्द्रो मदा ये इन्द्र गिर्वणः ।
 आपो नु वज्रिन्नन्वोऽर्वा सरः पृथन्ति शूर राधसोऽम्भो ॥
 अनेहसं प्रतरणं विवक्ष्यं मध्वः स्वादिष्ठ मौं पिब ।
 आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मनाधृषोऽम्भो ॥
 आ नः स्तोम मुप द्रवक्षियांनो अश्वो न सोढभिः ।
 यं ते स्वधावन्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र करवेषु रातयोऽम्भो ॥
 उयं न वीरं नमसोप सेदिम विभूति मक्षितावसुम् ।
 उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते चरन्तीन्द्र धीतयोऽम्भो ॥
 यज्ञ नूनं यदा यज्ञे यदा पृथिव्या मधि ।
 अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उय उयेभिरा गहोऽम्भो ॥
 अजिरासो हरयो ये त आशवो वाता इव प्रसक्षिणः ॥
 येभिरपश्यं मनुषः परीयसे येभिर्विप्रं स्वर्गोऽम्भो ॥
 एतावतस्त इमह इन्द्र सुमन्त्र गोमंतः ।
 यथा प्रावो मध्वन्मध्वातिथिं यथा नीपातिथिं धनोऽम्भो ॥
 यथा कश्चि मध्वन्मसदसाव यथा पक्थे दशत्रजे ।

या शीशयं असनोर्जिष्वनीन्द्र गोमद्विरख्यवोश्म् ॥

सुवते सुराधस मर्चा शक्र मभिष्टये ।

यः सुवते सुवते काम्यं वसु महस्रंणव महतोश्म् ॥

शतानीका हितयो अथ दृष्टरा इन्द्रस्य मभिषो महीः ।

गिदिर्नभुजमा मघवत्स्य पिन्वते यदो सता अमन्दिषोश्म्

यदो सुतास इन्द्रवो ऽभि प्रिय ममन्दिषुः ।

पो न धायि सवनं म आ धमो दुघा इवोप दाशुषोश्म्

अनेहमं वो इवमान मृतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।

ता त्वा वसो हवमानाम इन्द्रव तप स्तोत्रेषु दधिरोश्म्

आ नः सोमे स्वध्वर इया नो ग्रथो न तांशते ।

यं ते खदावनस्वदन्ति गृतयः पौरि छन्दयसे इषोश्म्

प्र वीर मुयं विविचिं धनम्पृत निभृतिं राधसो महः ।

उद्रीव वञ्चिन्नवतो वसुत्वना मटा पीपिय दाशुषोश्म्

यद्द नूनं परावति यदा पृथिञ्सां दिवि ।

युजान इन्द्र हरिभिर्महमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गङ्गोश्म्

रथिरासो हरयो ये तं अस्त्रिध ओजो वातस्य पिप्रति

येभिर्नि दक्षुं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः पत्नीसोऽम्

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।

यथा प्राव एतशं कृत्ये धने यथा वशं दशत्रजोऽम् ॥

यथा कखे मघवन्मेधे अध्वरे दीर्घनीधे दमूनसि ।

यथा गोशर्धे असिषासो अद्रिवो मयि गोचं हरिश्रियोऽम्

यथा मनौ सांवरणौ सोम मिन्द्रापिबः सुतम् ।

नौपातियौ मघवन्मेध्यातियौ पुष्टिगौ शुष्टिगौ सचोऽम्

पार्षद्वाणः प्रस्करवं समसादयच्छयानं जित्रि मुञ्जितम् ।

सहस्राण्यसि षासह्वामृषिस्त्वोतो दक्षवे वृकोऽम् ॥

य उक्थेभिर्न विभ्वते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।

इन्द्रं त मच्छा वद नव्यस्या मत्यविष्यन्तं न भोजसोऽम्

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाण मानृचुस्त्रिधातु मुत्तमे पदे ।

स त्वि१मा विश्वा भुवनानि चिक्र-

ददादिष्मनिष्टपौसोऽम् ॥

यो नो दाता वसूना मिन्द्रं तं ह्रमहे वयम् ।

विद्यां ह्यस्य समतिं नवीयसीं गमेभ गोमतिं ब्रजोऽभ
यस्मै त्वं वसो दानाय शक्तसि स राघव्योऽप मथ्यते ।

तं त्वा वयं मघवन्मिन्द्रं गिर्वशाः सुतावनो हवामहोऽम्

कदा च न स्तरीरमि मेन्द्रं सस्यमि दाशुषे ।

उपोपेक्षु मघवन्मय इन्द्रं ते दानं देवस्य पच्यतोऽम् ॥

प्र यो न नक्षे अभ्योजसा विधिं वधे, शशां निघोपयन् ।

यदेदस्तस्मीत्पृथयन्मं त्विभ मादिञ्जलिषु पाशिवोऽम् ॥

यस्यायं विश्व आर्या दासः शवशिवा अरिः ।

तिरञ्चिदर्थे रुशये पत्रोरति तथ्यत्वा यज्यते रयोऽम्

तुरण्यवो मधुमन्तं पानयन् निप्रानोः पक्व मानृषुः ।

अच्छो रयिः पप्रथे वृषभ्यं गवोऽस्य सुवानास इन्द्रवाऽम्

यथा मनी विश्वस्वति भोमं शक्रापिबः सुतम् ।

यथा अिते कन्द इन्द्रं बुजोदस्याथी सादयमं सचोऽम्

पृषधे मेघ्ये मानरिष्वनीन्द्रं सुवाने अमन्द्रथाः ।

यथा सोमं दशशिप्रे दशोत्थे खूमरश्मावृजूनसोऽम् ॥
 य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिवत् ।
 यच्चै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्त्र्य धर्मभोऽम्
 यत् त्व मिन्द्र सोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्जितक्रतो ।
 तं त्वा वयं सुदुघा मित्र गोदुहो जुह्मसि अत्रस्त्वोऽम्
 यो नो दाता स नः पिता महा उय ईशानकृत ।
 अयामनुयो मघवा पुह्वसुगोश्वत्थ प्र दातु नोऽम्
 यच्चै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्योष मिन्वति ।
 वसूयशो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहोऽम् ॥
 कदा चन प्र युक्त्वुभे नि पासि जन्मनी ।
 तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रिय मा तस्थावमृतं दिवोऽम्
 यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्तो शिक्तसि दाशुषे ।
 अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधीं हवोऽम्
 अस्तावि मन्म पूर्यं ब्रह्मिन्द्राय वीचत ।
 पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनुषत स्तोतुर्मधा असृजतोऽम् ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनतु तं जीषी समु मूर्यम् ।

सं शुक्रासः शुचयः सङ्गवाशिरः सोऽथ इन्द्रममन्दिषोऽम्

उपमं त्वा मघोनाञ्जेष्ठञ्च वपमाणाम् ।

पूभिर्त्तमं मघवन्निन्द्र गोविद मीशानं राय वूमहोऽम्

य आयुं कुत्स मतिथिग्व मर्दयो वाहधानो दिवर्दिव ।

तं त्वा वयं हयैष्वं शतक्रतु वाजयन्ता हवामहोऽम् ॥

आ नो विश्वेषां रमं मध्वः सिञ्चन्वदयः ।

ये परावति मुन्विरे जनेष्व्वा ये अर्वावतीन्दवोऽम् ॥

विश्व्वा देषांसि जहि चाव आ कृधि

विश्वं सन्त्स्वा वस ।

शीष्टेषु चित्ते मदिरासा अश्वो यथा सामख लम्पभाऽम्

इन्द्र नेदीय गर्दिहि मितमेधामिर्जायिभिः ।

आ शन्तम शन्तसागिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभोऽम् ॥

आजितुरं सत्यतिं विश्वचर्षिणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।

प्रसूतिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत अनुषोऽम्

यस्ते साधिष्ठो ऽवसे ते ह्याम भरेषु ते ।
 वयं हीत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहोऽम् ॥
 अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सद्दोतिभिः ।
 त्वामिदेव तममे समश्रवयुर्गव्युरग्रे मथीनोऽम् ॥
 एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।
 ते स्तोभन्त ऊर्जमावग्धृतश्चुतम्पौरासो नक्ष्त्रीतिभोऽम्
 नक्षन्त इन्द्र मवसे सुक्त्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।
 यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मै इन्द्र मरस्वोऽम् ॥
 आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनीप नः ।
 वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्कृणवन्तु मरुतो हवोऽम्
 पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।
 आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवीहवोऽम्
 यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।
 तेन नो बोधि सधमाद्यो हृधे भगो दानाय वृत्रहोऽम्
 आजिपते नृपते त्वमिद्वि नो वाञ्छ आ वक्षि सुक्रतो ।

वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससर्वांसो वि शृष्वरे ॥

सन्ति ह्यक्षय आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।

अस्मान्क्षस्व मघवन्नपावसे धृजस्व पिप्यषी मिषोऽम् ॥

वयं त इन्द्र स्तोमैर्भिर्धिमे त्व मस्माकं शतक्रतो ।

महि स्थूरं शशयं राधो अङ्गयं प्रस्वगवाय नि तोशयोऽम्

प्रति ते दखवे वृकराघो अदश्यं हयम् ।

दौर्नं प्रथिना शवोऽम् ॥

दश मङ्गं पीतक्रतः सहस्रा दखवे वृकः ।

नित्याद्रायो अमंहतोऽम् ॥

शतं मे गर्दीभानां शत मृणावतीनाम् ।

शतं दासाश् अति सजोऽम् ॥

तत्रो अपि प्रार्णायत पूनक्रताये व्यक्ता ।

अश्वाना मिन्न यूय्योऽम् ॥

अचेत्यग्निधित्तुहव्यषाट् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्लेण शोचिषा वृहत्सुरो अरोषत

दिवि सूर्यो अरोचतोऽम् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्यं व्यस्य मभ्यायति ।

राधस्ते दृश्यवे वृकोऽम् ॥

शतं श्वेतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते ।

महा दिवं न तस्तभोऽम् ॥

शतं वेणुञ्कृतं शुनः शतं चमाणि म्नातानि

शतं मे बल्वजस्तुका अरुषीणां चतुःशतोऽम् ॥

सुदेवाः स्थ काशवायना वयोवयो विचरन्तः ।

अप्रवासो न चङ्क्रमतोऽम् ॥

आदित्वाप्तस्य चर्किरन्वानूतस्य महि श्रवः ।

श्यावीरतिध्वसन्पथस्रक्षुषा च न मन्त्रशोऽम् ॥

इमानि वां भागधियानि सिस्त्रत

इन्द्राञ्चरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।

यज्ञेयज्ञे ह सधना भुरग्ययो

यत्सुन्वते यन्नमनाथ शिञ्जथोऽम् ॥

निः पिध्व॒रो॒रो॒षधी॒राप॒ चास्ता-
 मिन्द्रा॒व्वरु॒णाम॒हिमान॑ माशत ।
 वा सि॒स्रतू॒ रजसः॑ पा॒रे अ॒ध्वनो॑
 ययोः श॒चुर्न॒किरा॑दे॒व ओ॒हतो॑श्म् ॥
 स॒त्थं तदिन्द्रा॒व्वरु॒णा कृ॒शस्य॑ वां
 मध्व॒ ज॒र्मिं दु॒हते॑ स॒प्त वा॒णो॑श्म् ।
 ताभिर्दा॒श्रिवांस॑ सवतं शु॒भस्प॒ती
 यो वा म॒द॒ब्धो अ॒भि पा॒ति चि॒त्तिभो॑श्म् ॥
 घृ॒त॒प्रुषः॑ सौ॒म्या जी॒रदा॑नवः
 स॒प्त स्व॒सारः॑ स॒दन चा॒ ऋ॒तस्य॑
 या ह॒ वा मिन्द्रा॒व्वरु॒णा घृ॒त॒शुन-
 स्ताभिर्ध॒त्तं य॒ज॒मानाय॑ शि॒न्नतो॑श्म् ॥
 अ॒वी॒चाम॑ म॒हते॑ सै॒भगा॑य
 स॒त्थं त्वे॒षाभ्यां॑ म॒हि॒मान॑ मिन्द्रि॒यो॑श्म् ।

पसाग्निसन्त्रावहवा घृतश्रुत-

त्रितिः साग्नेभिरवतं शुभस्यती३म् ॥

इन्द्राव्वरुणा यद्वधिभ्यो मनीषा

वाचो मतिं श्रुतमदत्तमगो३म् ।

यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा

यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यो३म् * ॥

[पुनराहावः †]

॥ शीसावो३म् ॥

[पञ्चो दूरोहणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसो३म् ।

हीता वेदिषदतिथिर्दुरोणसो३म् ॥

* अथ सक्तस्यान्वा ऋक् दूरोहणानि शस्यते । तदशुपदं द्रष्टव्यम् (४५८०) ।

† शिष्यशंसनानन्तरं दूरोहणशंसनं विहितम् । तदर्थोऽयं माहावः ।
“व्याख्य दूरोहणं रोहति”-इत्यादि रे० जा० १भा० ३५६८०,
३भा० ३४६८० च द्रष्टव्यम् ।

नृषद् वरसहस्रसद् व्योमसोश्म् ।

अग्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥ १ ०

[अर्धर्धयो दूरोद्गमम् *]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिणस-

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसोश्म् ।

नृषद् वरसहस्रसद् व्योमस-

द्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥ १ १

[त्रिपद्या दूरोद्गमम्]

सः शुचिषद् वसुरन्तरिणसहोता वेदिषोश्म् ।

तिथिर्दुरोणसनृषद् वरसहस्रसोश्म् ।

सद्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥ १ २

[ऋक्गोऽनवानं दूरोद्गमम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिणस-

होता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् ।

* ऋ० अ० ४. ४०. ५ ।

† "सप्तक्या हंसवती दूरोद्गम मितोरितम्"— इति रे० अ० आ०
भा० इभा० ३४६ प०, २भा० ३५५ प० च दृश्यम् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

द्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥

[पुनः त्रिपद्या दूरोक्षणम्]

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिचसञ्ज्ञोता वेदिषोश्म् ।

अतिथिर्दुर्गासन् नृषद् वरसदृतसोश्म् ।

व्योमसद्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥ ५

(पुनरहंशो दूरोक्षणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिचस-

ञ्ज्ञोता वेदिषदतिथिर्दुर्गासोश्म् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमस-

द्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥ ६

(पुनः पञ्चो दूरोक्षणम्)

हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिचसोश्म् ।

ज्ञोता वेदिषदतिथिर्दुर्गासोश्म् ।

नृषद् वरसदृतसद् व्योमसोश्म् ।

द्वजा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतोश्म् ॥ ७

[ऐन्द्रावरुणी परिधानीया *]

इन्द्रावरुणा जीमनस महत्तं
 रायस्योषं यजमानेषु धत्तोऽम् ।
 प्रजां पुष्टिं भूति मस्मासु धत्तं
 दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयोऽम् ॥ †

[शस्त्रसूक्तम् ‡]

आ वां राजानावध्वरं वदत्यां
 हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभोऽम् ।
 प्र वां घृताची बाह्वोर्दधाना
 परि त्मना विष्टरूपा जिगातीऽम् ॥ §

* "अथेदं मैत्रावरुणं सूक्तं मैत्रावरुणी परिधानीया" - इति ऐ०
 ब्रा० ३५३, ३५७८० ।

† वालखिल्यैकादशसूक्तस्यान्तिमा ऋग्विद्यम् । सं० अ. ५३. ७ ।

‡ "आ वां राजानाविति नित्यं मेकादिकम्" - इति च आच० श्री०
 ब्र० अ. २. १३ । ऋतीयसवने मैत्रावरुणस्य शस्त्रसूक्तं मिदम् । ऐ० ब्रा०
 ३भा० २५१८० २४ पं० तपाहीत्यादि, पुनः ३५३, ३५७८० च प्रदृश्यन्ते ।

यु॒षो रा॒ष्ट्रं वृ॒हदि॒न्वति॒ द्यौ-

यीं॑ मे॒ढभि॒रर॒जुभिः॑ सि॒नीयो॑श्म ।

परि॑ नो हे॒ळो वरु॑णस्य ह॒ज्या

उ॒रुं न इन्द्रः॑ कृ॒णवदु॑ लो॒कोश्म ॥ २

कृतं॑ नो य॒ज्ञं वि॒द्येषु॑ चा॒रुं

कृतं॑ ब्र॒ह्माणि॑ सूरि॒षु प्रश॒स्तोश्म ।

उपो॑ र॒यिर्दे॒वजूतो॑ न एतु

प्र यः॑ स्या॒र्हाभि॑रु॒तिभि॑स्ति॒रतो॑श्म ।

अ॒स्यो इन्द्रा॑वरु॒णा वि॒श्ववारं॑

र॒यिं धत्तं॑ वसु॒मन्तं॑ पु॒रुषो॑श्म ।

प्र य॑ आ॒दि॒त्यो अ॒न्वता॑ मि॒ना-

त्य॑मि॒ता शू॒रो द॑यते॒ वसु॑नोश्म ॥ ४ *

* अथर्हं मिर्हं अस्तु माशातम् (सं० ७, पृ०) ; तत्र अतस्य इत्यः ;
पञ्चमी तु परिधानीया ४७ पृ० इत्युक्तम् ।

[परिधानीया *]

इय मिन्द्रं वरुष मष्ट मे गीः
 प्रावसोके तनये तूतुजानोश्म् ।
 सुरत्नासो देववीतिं गमेम
 यूर्यं पात स्वस्तिभिः मदा नोश्म् ॥

[शस्त्रान्ते आश्रावः †]

उक्त्यं वाचीन्द्राय देवेभ्यः ।

[शस्त्रान्ते प्रतिगरः ‡]

॥ ओश्म् ॥

[आगूः §]

॥ येइ यजामहे ॥

* “कृत्तान्तेर्होता परिदधदेति, अथ समाप्य एव तृतीयमवने होत्रकायां परिधानीया भवन्ति”—इति रे० मा० २भा० २४७, २५४, २५२, २५७ ए० ।

† “उक्त्यं वाचीन्द्राय देवेभ्य इत्याह शस्त्रैकादशाक्षरम्”—इति रे० मा० २भा० ५२, ५४ ए० ।

‡ “ओ मित्रध्वर्युरेकाक्षरम्”—इति रे० मा० २भा० ५२, ५४ ए० ।

§ “येइ यजामहे इत्यागूः”—इति, “आगूर्याद्यादिः”—इति च आन्ध० श्री० सू० १. ५. ५, ४ ।

[शस्त्रयाज्या ७]

इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य

वृष्याः सोमस्य वृषणा वृषेयाम् ।

इदं वा मन्त्रः परिषिक्त मस्ये

द्यासद्यामिन् बर्हिषि मादयेथोऽम् ॥

[वषट्कारः †, अनुवषट्कारः ‡]

॥ वौषट् । सोमस्याग्ने वीहि वौषट् ॥ ॥

॥ इति वालखिल्यं ॥ शस्त्रं ममाप्तम् ॥

* शस्त्रान्तं प्रयोज्या याज्या । एषा याज्या रेन्द्रावरुणी । ऐ० ब्रा० ३भा०
३५१ पृ० । “याज्यान्तानि च शस्त्राणि”-इति व्याच० अ० ५. १०. २१ ।

† अ० सं० ३. ६८. ११ । “याज्यान्तश्च प्रावयेत्”-इति व्या० १. ५. ८ ।

‡ “वौषडिति वषट्कारः”-इति व्याच० अ० १. ५. १५ । एष

एष वषट्कारः शस्त्रयाज्यान्तं पाठाः । “उच्चेत्तरीं वषट्कारः”-इति,
याज्यावषट्कारयोर्नैरन्तर्यविधिस्तु ऐ० ब्रा० २भा० २०. ३०७ प्रत्ययः ।

§ ऐ० ब्रा० २भा० २१, २२ । व्याच० अ० ५. ५. १६ प्रत्ययम् ।

॥ “वषट्कारोऽन्त्यः सर्वत्र”-इति, “तद्योरादी प्रावयेत्”-इति, च
व्याच० अ० ३. ५. ७ ।

१ एष प्रसङ्गितो विहारो महावक्त्रभिन्नात्मकः ; व्याधरावपि सुतो
वौषडिति । लौ. तु ऐ० ब्रा० ३भा० ३६५ पृ०-३०१ पृ० प्रत्ययौ ।

॥ पंतरंयान्मोचनम् ॥

अधेहालोचयामः-- (१) किं सिद्धं पंतरंयं नाम ? (२) कोऽस्य प्रवक्ता ? (३) कुत्रत्यः सः ? (४) कः कालोऽस्य ? (५) कीदृशप्रास्थानम् तदानीन्तनाचारव्यवहाराविज्ञानानि ? (६) कस्याः प्राख्याया इदम् ? (७) कोऽस्य विषयः ? (८) तिसु प्रयोजनं मेतस्येत्यर्थः ॥

(१)

अथ किं सिद्धं पंतरंयं नाम ? ब्राह्मणं मिति ब्रूमः । किमु ब्राह्मणं मिति ? अत्रात्तं जैमिनिः-- "श्रेष्ठे ब्राह्मणशब्दः" इति (२. १. ३३.) । मन्त्रभागातिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणमिति तदर्थः । यद्यपि विचारेणैदं लक्षणं युक्ततममिति ऋग्भाष्यभूमिकादौ सायणादिभिर्गङ्गीकृतम्, न तथाप्यर्थज्ञानाय तादृशमिति मन्यामहे वयम् ; एतन्नक्षणात् एव तत्पुरुषाप्रतीतिर्ब्राह्मणपश्यानां वेदत्वे विप्रतिपत्तिर्दृश्यात् । अतोऽस्य "कर्मचोदना ब्राह्मणानि"-इति (३५५०) आपस्तम्बलक्षणमेवेहाश्रयामहे । अस्ति च कर्मचोदनापरा मन्त्रा अपीति तल्लक्षणं सदोषमिति चेदत्र ब्रूमः, - पदार्थस्वरूपवैधानुपयुक्तनिर्दोषलक्षणतो वरं पदार्थस्वरूपवैधानुपयुक्तं सदोषलक्षणमपीति । तत्त्वतो यथा यजुर्बहुलाया यजुर्मंजिताया यजुर्वेदत्वं न दोषावहम्, तथैव कर्मचोदनावहृत्तं इव पंतरंयादौ ब्राह्मणत्वमपीति । ब्राह्मणपश्यानां वेदत्वे विप्रतिपत्तयामु सङ्घेपतो निवृत्त्याः

ज्ञीचने "कोऽसौ वेदः ?" -इतिप्रकरणे प्रकाशिता एव । ततो
 दयानन्दस्वामिना च ऋग्भाष्यभूमिकायां तदेव स्फुटं मेवावादि ।
 तत्र हि वेदसञ्ज्ञाविवारोपसंहारे— "ब्रह्मेति ब्राह्मणानां नामा-
 स्ति । अत्र प्रमाणम् । 'ब्रह्म वै ब्राह्मणः क्षत्रं राजन्यः (ष० १३.
 १.)' -इति, 'समानार्थाधिकेन ब्रह्मन्शब्दे ब्राह्मणशब्दश्च' -इति
 व्याकरणमहाभाष्ये (५. १. १.) । चतुर्वेदविद्विद्वेदज्ञभिर्ब्राह्मणै-
 र्मेहर्षिभिः प्रोक्तानि यानि वेदव्याख्यानानि तानि ब्राह्मणानि" -इति ।
 इतः पूर्वं मूल्याख्यानस्यतरेयस्य शम्पादनभूमिकायां छा० ढ्ग-
 महोदयेनापि ब्राह्मणशब्दनिश्चयमेवमेव सूचितम् । अत्रात्राकत्ववा-
 प्यस्ति किञ्चिद् वक्तव्यम् । तद्यथा— न हि "ब्राह्मोऽजाती" इति
 (पा० ६. ४. १०१.) शूत्रे जायति ब्रह्मन्शब्दाद् अथ्यपरमे
 ब्राह्मणशब्दः सम्भाव्यते, यतो ब्राह्मणवाचित्रह्मन्शब्दास्येदं निश्चयं
 ब्राह्मणं पदम्, अपि लक्ष्मन्त ब्राह्मणशब्दादेव प्रोक्ताद्यर्थेऽपि
 स्वान्निप्यत्रं ब्राह्मणमिति ।

तदेवं ब्रह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यादिवोधकं वचनं ब्राह्मणम्,
 तादृशवचनानां समूहो अर्थोऽपि ब्राह्मणमेव । अचनपरत्वा-
 देवास्य ब्राह्मणशब्दस्य क्लीबत्वम् । अथवा अस्वेतद् ब्राह्मण-
 पदं भाष्यपरम् । वेदार्थवित्तमेन ब्राह्मणेन प्रोक्तं यागविध्यनुसृतं
 मन्त्रभाष्यमेव ब्राह्मणमिति । ब्राह्मणस्य वेदत्वं सुररीकुर्व-
 तापि सायणाचार्येण स्वकण्ठरवेणैवास्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्व
 साभाषि । तथाहि तैत्तिरीयसंहिताभाष्यभूमिकायाम्— "ब्रा-
 ह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानरूपत्वात् मन्त्रा एवादी समास्त्राताः"— इति ।
 वसुतंशु मन्त्राणां हि ब्राह्मणकालतोऽपि बहुपूर्वकालजत्वात्
 ब्राह्मणकाले तदर्थवत्त्वयसंशयः सम्भाव्य एवेति ब्राह्मणकाराणां

ब्राह्मणानां तदर्थकाशनाय तत्तात्पर्याद्याख्यानाय च प्रवृत्तिः समुत्पन्ना, तत एवेमानि पेश्यक्रीषीतकैतरेयादीनि आदिबेद-भाष्याणि सम्पन्नानीति वक्तुं युज्यत एव । तदिह मन्त्राभिर्नि-रुक्तालोचने (ङ--ङी) “वस्तुतः”—इत्यादिना “वेदभाष्यरूपाणि ब्राह्मणानीति”—इत्यन्तेन च ब्राह्मणग्रन्थानां मादिबेदभाष्यरूपत्व-मेव सिद्धास्मितम् ।

यद्यप्येवं तथापि ब्राह्मणग्रन्थेषु सर्वत्रैव प्रधानतो यागविधय एवोपलभ्यन्ते । तत्र यागेषु यागाङ्गद्वयदेवतामन्त्रादिषु प्रवृत्त्या-द्यत्पादनार्थाः स्रुत्यादयः स्रुत्यादिपरा आख्यायिकाश्च बह्व्य आख्याताः श्रूयन्ते । ता एव अर्थवादा प्रप्युच्यन्ते । तदप्युक्त-मापस्तम्बेन— “ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः, निन्दा प्रशंसा परकृतिः पुराकल्पश्च”—इति (३६, ३७ सू०) । तत्रङ्गसतो बहूनां मन्त्राणां मन्त्रांशानां वा प्रायोऽपि यज्ञपरस्माख्यानानि, क्वचिदन्याय-विधान्यापि समास्त्रातानीति सर्वत्रा मेव सार्थवादब्राह्मणग्रन्थानां यागविधानार्थतेव पाफलयत इति “कर्म्मचीदना ब्राह्मणानि”— इत्यापस्तम्बकृतं ब्राह्मणलक्षणं सङ्गच्छत एव सतिति निरुच्यम् ॥

अथोक्तमेवार्थं सिद्धीदाह्वनेः किञ्चिद् बोधयितुं यतामहे । प्रथमं तावदत्र दीक्षणीयेष्टिर्दिक्षिता । सा स्वस्वग्निष्टीमादि-यागेषु दीक्षणार्था भवति । यागस्त्रिविधः ; इष्टि होत्र मन्त्र-भेदात् । तत्रैय मिष्टिः प्रथमविधो यागः । अस्य देवताविधानस्यैव मान्त्रातम्— “अग्निर्वे देवानां मयसो विश्वाः परमस्तदन्तरेण सर्वा अग्न्या देवताः”—इत्यादि (ऐ० ब्रा० १. १. १.) । एतेनास्य यागस्य अग्निर्विश्वाश्च हे देवते ऽवगम्येते । ततो द्रव्यविधानस्यैव मान्त्रातम्— “आग्नाविष्णवं पुरोडाशं निर्वपति दीक्षणीय

भिक्षादशकपालम्”-इत्यादि । इत उत्तर मीतदीयावान्तरबहु-
 विधविधानाद्यनन्तरं मन्वदयं विहितम्—“अग्निर्मुखं प्रथमो
 देवताना मन्त्रिषु विष्णो तप उत्तमं मह इत्यानावेष्यवग्न इविषो
 याग्यानुवाक्ये भवतः”-इत्यादि । अनयोर्मन्त्रयोः पूर्वा दीक्षा-
 यागप्रधानहविषः पूर्वोक्तस्य तस्य ‘पुरोऽनुवाक्या’ भवति, उत्तरो
 याग्येति विधेकः । तदेनयोः स्पष्टार्थतया, अविर्वाजितविशेष-
 तात्पर्यतया वा विशेषतो व्याख्यानतात्पर्यं नोक्ते ऽत्रैतरेयके ; अपि
 यदेतदुपक्रमे “अग्निर्वै देवाना मवमो विशुः परमस्तदन्तरेण सर्वा
 अग्या देवताः”-इति देवस्यमृतिराग्नाता, तदेवेतन्मन्त्रद्वयस्य
 सामान्यतस्तात्पर्यान्वाख्यानं सम्यक् । ‘अग्नेः’ पार्थिवस्यास्याव-
 मत्वम्, पृथिवीस्थत्वात् ; एवं ‘विष्णोः’ आदित्यस्योत्तमत्वम्,
 अदित्यत्वात् ; अन्यासां वायादीनां सर्वासा निव देवताना मीतयो
 र्वावापृथिव्योरेव अन्तःस्थत्वात् एनयोर्ग्रहणेतैव ग्रहण मभीष्ट
 मित्याशयः । मन्त्रावेतौ ऋग्यजुस्सामाथर्वशाखीयमंहितास्त्रिदानी-
 म्यक्षलितासु न दृश्येते ; कृष्णयजुस्तेत्तिरीयन्नाग्नौ तु श्रूयेते (२.
 ४. १. ३. ४.), परं तत्रापि सन्ति पाठभेदाः । ब्राह्मणायन-
 श्रौतसूत्रेऽपि हि प्रपञ्च विहितवेताविति न त्वाग्नायनशाखीया-
 प्यभिगम्येते ; अत एतौ ततोऽप्यन्यशाखीयाविति ध्रुवम् ॥

सोमप्रवहणीना ऋध्वान्तु विधान मनु व्याख्यानानि वाक्का-
 तानि । तद्यथा—“भद्रादग्नि श्रेयः प्रेक्षीत्यन्वाह, अयं वाव
 लोको भद्रस्तस्मादसावेव लोकः श्रेयान्तु, स्वर्गं मेव त लोकां
 नमयति । बृहस्पतिः पुर एता तं अस्त्विति, ब्रह्म मे बृहस्पति-
 र्देवाभा एतत् पुरोमेव भवत् अ वै ब्रह्मण्यद्विषति । अथैवमस्य
 वर भा पृथिव्या इति, देवयजनं वै वरं पृथिवी, देवयजन एवेन

किञ्चिदमेतरेयनाम् ?

तद्वसायति । आरे शङ्खन् कुण्डुहि सर्ववीर इति, द्विपत्त
मेवास्मै तत् पश्यान् भ्रातृव्य मपवाधतेऽधरं पादयति—इति
प्रथमर्धे विधिव्याख्यानि (ऐ० ब्रा० १. २. २.) । एषापि प्रप-
क्षिताया सृक्शाखायां नाम्नातेत्यन्यशास्त्रीयैव : तैत्तिरीयसंहिता-
यान्तु श्रूयते १. २. ३. १८ ॥

ब्राह्मणविषयाणां विशेषतोऽर्थप्रतिपत्तये अन्यतान्यथा चोदाह-
रामः । श्रूयते हि शङ्खयजुर्देवस्य माध्यन्दिन्याः शाखाया
आदिर्मेवा कण्डिका—“इषे त्वोर्जे त्वा वायव स्व देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे”—इति । शतपथब्राह्मणेऽस्या
मन्त्रत्रयात्मिकात्वं स्वीकृत्य, प्रथममन्त्रस्य पर्णशाखाच्छेदने,
द्वितीयस्य तथैव शाखया ताडनेन गत्रां वस्त्रानाङ्किकीकरणे,
अन्तिमस्य तृतीयस्य तु तथैव तथैव ताडनेन एकस्या गोर्ध्वतः
पृथक्करणे विनियोगो विहितो व्याख्याताश्च ते तत्र एव मन्त्राः ।
तद्यथा—“ता माच्छिनन्ति—‘इषे त्वोर्जे’ त्वेति । त्वर्ध्वं तदाह,
यदाहैषे त्वोर्जे त्वेति ; यो वृष्टादूयसो जायते तस्मै तदाह ।
अथ माहभिवस्तामसमवासृजन्ति, स वत्सं शाखयोपसृशति—
‘वायव स्येति । अयं वै वायुर्योऽयं पवते ; एष वा इदं सर्वं
प्रप्याययति यदिदं किञ्च ; वर्षत्षेष् वा एतामां प्रप्याययिता ;
तस्मादाह वायव स्येति । ०—० अथ मातृणा मेकां पाश-
योपसृशति वस्त्रेण व्याकृत्य—‘देवो वः सविता प्रार्पयत्विति ।
सविता वै देवानां प्रसविता, सविष्टप्रमृता यज्ञं सन्धरानिति ;
तस्मादाह देवो वः सविता प्रार्पयत्विति । ‘श्रेष्ठतमाय कर्मणे
इति । यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म, यज्ञाय हि तस्मादाह श्रेष्ठतमाय
कर्मणे इति”—इति माध्य० शत० ब्रा० १. ५. ४. १-५ ।

तदेव मस्या मन्त्रत्रयः त्रिकायाः शुक्लः रजः प्रामकण्डिकायाः
सविनिर्योग एषोऽर्थः सम्पन्नः—

- (१) 'इधे त्वा, ऊर्जे त्वा' इत्ये त्वां ; छिन्नीति शेषः ।
(२) 'वाययः स्य' पवमानाः, वर्षणेन प्रप्यागमानाः
यूयं स्य ; युष्मान् समदसृजन् भाखयोपसृशामीति शेषः ।
(३) 'सविता' देवानां प्रसविता 'दिवः', 'वः' युष्मान्,
यज्ञं सभरान्, पवमानान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' यज्ञाय 'प्रार्थयतु' ;
सविलप्रभूता वय मिदं याचामह इति शेषः ।

नून मेघोऽर्थोऽधिपन्नः, पर भवेन्नत्र पदव्याख्यानातीनाधिदेवतो-
ऽर्थोऽपि सम्पन्नत एव । तद्यथा— "अयं वे वायुर्गोऽयं पवते" ।
'यः अयं पवते' सदेव पवमानो विद्यते, स एव 'अयं' त्वगिन्द्रिय
प्रत्यक्षः, अत एव विग्रहादिभूत्ये भौतिको 'वायुः' । "एव वे
इदं सर्वं प्रप्याययति यद्विदं किञ्च" । 'यत् इदं किञ्च' स्थावर
जङ्गमात्मकं जगत्, नत् 'इदं मत्रे' 'एषः वे' वायुरेव 'प्रप्या-
ययति' प्रकवेण वहेति । 'एष वे वयति' वायुरेव वृष्टिधाराः
सर्वाः मेघतश्चालयन् पृथिव्यां संवाह्यापस्थापयति । अत एव
"एतासाम्" पार्थिवीना मयां "प्रप्याययिता" वर्धयिता भवति ।
तत एवभूतं 'त्वा' त्वां वायुं "इत्ये" जाजामि । "वृष्टात् ऊर्जे-
रसः जायते" । "तस्मै" ऊर्जे- रमाय, तत एवात्र सुपद्यत इति
'इधे' अत्राय च 'त्वा' त्वां जाजामि । "देवानां" सर्वेषा मन्त्रा-
दीनां "प्रसविता" सूर्यः ईश्वरो वा 'वः' "यज्ञं सभरान्"
प्राणनहेतून् युष्मान् 'श्रेष्ठतमाय कर्मणे' "यज्ञाय" प्राणनकार्य-
निर्वाहयं 'प्रार्थयतु' सदेव प्रार्थयत्येव, वय मपि "सविल-प्रभूताः"
एव, अस्मानिति शेषः ॥ एतेन वायोः प्रत्यक्षत्वम्, वर्धहेतुत्वम्,

दृष्टिद्वारा चान्नहेतुत्वम्, तत आप्यायनहेतुत्वम्; धर्मप्रसूतत्वम्, प्राणनरूपश्रेष्ठकर्मकारित्वद्वेष्याख्यातं वायुविज्ञानम् । प्रधानतो वायुविज्ञानार्थ एव च. स्त्रातो यजुर्वेदः । अतएवेतदुक्तम्— “अग्नि-वायुरविभ्यन्त त्रयं ब्रह्म सनातनम्”--- इत्येतमादिक मिति ॥

अयूयति चात्र पर्णशब्देनैव वत्सापकरणकार्मीविधानार्थां सुदृ-
तमेकाख्ययिक्तः । तस्यथा --- ‘यत् वे गायत्री सोम मच्छापतत्,
तदस्या आहरत्या अपावस्ताभ्यायत्य पर्णे प्रचिच्छेद । गायत्री
वा सोमस्य वा राज्ञप्तत् पतित्वाः पर्णोभवत् । तस्मात् पर्णे
नाम । तद्यदेवात् सोमस्य न्यक्तं तदिहाप्यमर्दित । तस्मात्
पर्णशब्दा वतानपाकरोति’ इति (षत० ब्रा० १. ५. ४.) ।
अस्यार्थः -- ‘यत्’ यस्मिन् काले हि ‘गन्धर्वनगरे’ हिमालयस्य
ऊर्ध्वशिखरे सुरम्यशिखरे ‘सोमं’ सोमवल्लीहृत्तम् ‘अच्छ’ आत्
‘गायत्री’ काचिद् गायिका ‘अपतत्’ गतवती; ‘तत्’ तदैव
‘आहरत्याः’ सोमवल्लीहृत्तं कर्तव्याः ‘अस्याः’ ‘अपावस्ताभ्यायत्य’
‘अवस्ता’ = अवस्तात् - अधस्तात् ‘अपयत्य’ वियुज्य स्थितं ‘पर्णे’
पर्णकार मेव पर्णवीजं ‘चिच्छेद’, सा गायत्रीति शेषः ।
‘गायत्री’ गायत्र्याः तस्या ‘वा’ अथवा ‘सोमस्य’ राज्ञः’ अङ्गसंलग्न
मागनं ‘तत्’ क्लृप्तं पर्णे ‘पतित्वाः’ भूमिं गत्वा ‘पर्णेः’ पर्णापरपर्यायः
पलाशा हृत्तः ‘अभवत्’ । यतः पर्णत एवात्पोत्पत्तिः, तस्मात् ‘पर्णे’
नाम पर्णे इत्येवैप हृत्तः प्रसिद्धः । ‘तत्’ तस्मात् ‘अत्’ ‘सोमस्य’
भारभूते रसे ‘यदेव’ न्यक्तं वीर्यम्, ‘तत्’ इहापि पलाशहृत्तेऽपि
‘अमत्’ अस्तीति ।

एतदाख्यायिकातः पञ्च पर्णविज्ञानानि प्रतीतानि भवन्ति ।
पुरा नाम्नीदिहार्यनगरीषु पलाशहृती हिमवतः पृष्ठादिहानीत्

इति प्रथमम् । बहुषु पलाशारणेषु च प्राप्यते सोम इति द्वितीयम् । पलाशस्य फलानि न जायन्ते, अपि पत्राकाराण्येव तद्गीर्जानि भवन्तीत्यपि पत्रत एवास्योत्पत्तिर्भवतीति तृतीयम् । अत एव पत्रपर्यायशब्दाभिधेयः स पर्ण इति वा पलाश इति वाख्यायत इति चतुर्थम् । एतद्रसस्यापि सोमरसतुल्यबलकारित्व मिति पञ्चमम् ॥ गन्धर्वाणां गानप्रियत्वं स्त्रीकामत्वं च मंलस्य, तत्र गन्धर्व-नगरं सोमानयनाय गायिकायाः प्रेरणं चात्रैव शतपथे ऽन्यत्र च सुतम् (श्का. २प्र. २क.), तत्सर्वं तत्रैव दृश्य मिति ॥

अथ दर्शयामः कस्मिंश्चित् सूते विधातव्येऽप्याख्यायिका-भ्रान्तिः । तद्यथा— ‘तार्क्ष्यं स्वर्गकामस्य रोहेत्’ इति (ऐ० ब्रा० ४. ३. ६.) । तार्क्ष्यदेवताकं त्वचं भूक्तं तार्क्ष्यम् (ऋ० सं० १०. १७८. १-३.), तस्मिन् ‘तार्क्ष्यं’ मृक्ते; तेन भूक्तशंसनेनेति भावः । ‘स्वर्गकामस्य’ यजमानस्य, प्रसङ्गागतं ‘दूरोहणं’ स्वर्गं ‘रोहेत्’, रोहणमारोहणं तत्सम्पादयेत्; यंसन-कर्त्ता ऋत्विर्गति शेषः । इममेव विधिं प्रयोतु भास्वानेषा रूप्यख्यादिका— ‘तार्क्ष्यो ह वा एतं पूर्वीऽध्वानं संत्, यत्रादो गायत्री सुपर्णा भूत्वा सोम माहरत्; तद्यथा चेतन्न मध्वनः पुर एतारं कुर्वीत, तादृक् तत्’—इति । ‘तार्क्ष्यः’ तन्नामा कश्चित् ‘वे’ एव ‘पूर्वः’ अग्रगामी सन्—‘एत मध्वानं’ पार्वत्यमार्गम् ‘एत्’ आगमत्, दर्शयन्निवेति यावद् । कदा किमर्थं मित्वाह—‘यत्र’ यत्काले ‘अदः’ वृत्तान्तं सम्पन्नम् । किमित्युच्यते—‘गायत्री’ देवगणप्रेरिता, गानेन गन्धर्वान् मोहयित्वा सोमानयने प्रवृत्ता, काचिद् गायिका नारी, ‘सुपर्णा’ पक्षी, तद्वत् (तुषोपमान मिदं पदम्), स यथा गायत्रीव्यदृष्टिर्दुर्गामोः स्वरत्नस्य सन् स्वल्पे

उत्पत्तिर्भवति, तथा 'भूत्वा', 'सोमम्' 'आहरत्' आहृतवती, 'तद्' तदानीं 'यद्यः' 'अध्वनः' 'चेन्न' मार्गविशेषाभिन्नं तद्देववाक्यं कश्चिन्ननं 'पुर एतारं' पथप्रदर्शनायाश्चमाग्निं 'कुर्वति', 'ताह्व' 'तत्' तार्क्ष्यंमनं, दूरोहणारोहणाय भवतीति शेषः । कश्चिन्नं तत्र तादृशविजनप्रदेशे पुरुषस्तार्क्ष्य इत्याह — "अयं वै तार्क्ष्यं योऽयं पवते"—इति । 'तार्क्ष्यः' खलु 'अयं' प्रत्यक्षगम्यः । काः १ 'योऽयं पवते' त्वाचप्रत्यक्षो यः सदेव सयं च प्रवहति । यश्च वायोरेव नामान्तरं तार्क्ष्यं इत्युक्तं सम्पन्नम् । स एष वायुरेव तत्र गायत्र्याः पथप्रदर्शको बभूवेति । तत्पथप्रदर्शकत्वञ्च वायो-गन्धर्वहत्वेनोपपद्यत एव ; अस्या एव दिशः सोमगन्ध आघातीति समनुभूय तत्रदेशं गतवती चेति भावः । एतेनापि क्रिश्चिद् वायुविज्ञानं भावेदितम्, विशेषतोऽभिज्ञानाय च ततः श्रुतम्— "एष स्वर्गस्य लोकस्याभिवोढा"—इति । 'एषः' तार्क्ष्यपरपर्यायो वायुः 'स्वर्गस्य लोकस्य अभिवोढा' मृतानां सुकृतीनां जन्तूनां मातिवाहिकान् देवान् स्वर्गं लोकम् अभिवहति । किञ्च स्वरित्वादित्यपर्यायशब्दो निघण्टो (१. ४. १.) पठितः, आख्यातश्च तत्रा निरुक्तोऽपि (२. ४. २.), ततथादित्यरश्मीनां मिह पृथिव्या अभिवाहकत्वेन चास्य तार्क्ष्यस्य सम्पद्यते स्वर्गलोक-वोढत्वम् । तदेव मिह सूर्यरश्मीनां वाहक एव ; अमृतानिवाहिक-भूम्भदेहवाहकश्चैव एव ; तदिदं महाविज्ञानहयश्चैतदाख्यायिक-योषद्विष्टमिति ध्येयम् ॥

एवमादिभ्य आख्यायिकाभ्यो बहव उपदेशाश्च लभ्यन्ते ; तत्र यत एवमवकाशश्च बहवः कथा अनतिप्राचीनपुराणेषु तथात्रिष्विति-श्रुत्यादिषु च अस्मत्प्राचीनां स्त्रीयुद्धविजयभूनां धर्मापदेशाश्च

कल्पिता भगवता व्यासेन, तदनुगामिभिद्यानिकैः क्रमादद्य-
तनेरपि । अत एवोक्तं महाभारतोपक्रमे— “इतिहासपुराणाभ्यां
वेदं समुपहं हवेत्”—इति (१. १. २६७.) । वस्तुतस्तु
सर्वपुराणेषु इतिहासमूलीभूतो वेदिकाख्यायिकोक्तो वृत्तान्तभागस्तु
सर्व एवोपमानादिमूलकः परिकल्पितोऽसत्य इत्येव सिद्धान्तितं
मीमांसादर्शने । तथाहि “गुणवादस्तु”—इतिमूलव्याख्यानावसरे-
ऽभाषेत्रं स्फुटं श्रीमदाचार्येण शबरस्वामिना— “अनद्वृत्तान्ता-
न्वाख्यानम् ; सुखार्थेन प्रशंसाया गम्यमानत्वात् । इहान्वाख्याने
वर्णमाने हयं निष्पद्यते,— यच्च वृत्तान्तज्ञानम्, यच्च कश्चिन्धितं
प्ररोचना हेतो यो । तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्तकं न निव-
र्तकश्चेति प्रयोजनाभावादनर्थक मित्यविशेषितम् ; प्ररोचनया तु
प्रवर्तते हेतुत्ववर्तते इति तयोर्विवादा” इति (१. २. १० मू०) ।
प्रदर्शितानि चैतदुदाहरणानि ब्रह्मनि तत्रैव किञ्चिद्गमम्, तत्र
मिदं “मः (प्रजापतिः) आत्मनो वपा मुदक्खिदत्” (तै० ब्र० १. १. १०)
—इत्याद्याख्यायिकायाः प्रकृताभिप्रायव्याख्यानपरम्
“कथम्युनरिदं निरालम्बन मन्वाख्यायते ? इति । अद्यतं विद्यते
कश्चिदर्थः प्रजापतिः स्यात्— वायुः, आकाशः, आदित्यो वपा । अथ
आत्मनो वपा मुदक्खिदत्”—इति,— वृष्टिं, वायुं, शक्तिं वा । अथ
मनो प्राग्दृष्ट्यात्— इति,— वैद्युते, आर्क्षिषे, लौकिके वा । अतःऽऽजः
—इति,— अन्नं, वीजं, वीरहा । अत मालव्य (त समुपजीव्य) प्रजाः
पशुनाप्नोति—इति गौणाः शब्दाः—इति । तदेवं छिन्नेषु मूलेषु
कुतो न पतेशुः पौराणिकेतिहासाद्गतकथाः सर्वा वातेन कदली-
वनानि यथेति, को वा विद्वन्निति वासोपदेशाय विश्वशर्मादिभि-
र्निर्मिता वाक्सूक्तसंवादादिवाक्यं अवालोऽपीति सुषीभिरेवाकलय

मिद मिति । पौराणिकसूर्यचन्द्रमूखित्वादिविज्ञानानि तु सर्वाण्येव वेदविरुद्धान्येवेति वेद्यं वेदविद्भिः खल एव स्फुटम् ।

तदेवं ब्राह्मणग्रन्थेषु यागा विहितः, तस्मिन्पर्यायं दृष्यदेवता-
मन्त्राश्च विहितः, तत्र सर्वत्र प्रवक्ष्यन्तीं किञ्चिद्विज्ञानाद्युपदेशका
अपि गौणमूलाः कल्पनासंभूता आख्यायिकाश्च बहव आख्याताः,
तत्तन्मन्त्राणां तत्तद्यागाद्युपयोगित्वं वर्णयितुं समामन्तस्तात्पर्यान्वा-
ख्यातुं वा व्याख्यानानि च कृतानि । ततश्च विश्वरथवादाख्यानपूर्वक
मादिभं मन्त्रभाष्यं ब्राह्मणमित्येव पर्यवस्यति ब्राह्मणसंक्षेपम् ।
अस्ति चात्र ग्रन्थे तल्लक्षणं भवन्तादितीदमपि ब्राह्मणम्, नास्ति
चेतद्वैतरेयकमिति सिद्धम् ॥

२ ।

अथातो विचार्य शक्ति कोऽस्य प्रवक्तेति : महिदाम इति श्रुत्युक्तम् ।
तथा ह्यारण्यकम्— “एतदस्मि वै तद् विद्वानाह महिदाम एत
रेयः” इति (ऐ० श्र० १. ८. २.) । ऊर्ध्वोगब्राह्मणेऽप्येव मेव
(५. १६. ७.) । अत्र “महिदामो नामतः, इतराया अपत्य
मैतरेयः”—इति शाङ्करं भाष्यम् । प्रत्यस्य भाष्यभूमिकायाञ्चालेखि
सायणेनेवम्— “प्रकृतस्य तु ब्राह्मणस्योत्तरेयकत्वे मन्त्रदायविद एता
माख्यायिका माचक्षते । कस्य चित् खलु महर्षेः बहवः पत्न्यो
विद्यन्ते स्म । तामां मध्ये कत्याधिदितरेति नामधेयम् । तस्या
इतरायाः पुत्रो महिदासाख्यः कुमारः । तदीयस्य तु पितुर्भार्या-
न्तरपुत्रेणैव खेहातिगयो न तु महिदामे । ततः कस्याश्चिद्
यज्ञसभायां स महिदाम सवज्ञायान्यान् पुत्रान् स्वीकृते स्थापदा-

मासः । तदानीं खिन्नवदनं महिदास भवगत्यंतराख्या तन्माता
 स्वकीयकुलदेवतां भूमिं अभिसञ्चार । सा च भूमिदेवता दिव्य-
 मूर्तिधरा सती यज्ञसभायां समागत्य महिदासाय दिव्यं सिंहासनं
 दत्त्वा तत्रैव मुपवेश्य सर्वेष्वपि कुमारेषु पाण्डित्याधिक्यं प्रथम-
 यैतद्ब्राह्मणप्रतिभासनरूपं वरं ददौ । तदनुपन्नात् तस्य महि-
 दामस्य मनसः 'अग्निर्वै देवानां भवमः (ऐ० ब्रा० १. १. १.)'
 - इत्यादिकं 'स्वाणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)'-इत्यन्तं चत्वारिंश-
 दध्यावोपेतं ब्राह्मणं प्रादुर्भूत् । तत ऊर्ध्वम् 'अथ महाव्रतम्
 (ऐ० ब्रा० १. १. १.)' इत्यादिकम् 'आचार्याः (ऐ० ब्रा० २.
 ६. ८.)'-इत्यन्तं मारुत्यकप्रतरूपं च जन्मानं साविरभूत्-
 -इति'-इति । तथा चेतराश्रयात् "शुभ्रादिशब्दोपा- ४. १.
 १२३.)'-इत्यपत्वार्ये ढकि सम्पाद्य सिद्धं रूपं भेत्तव्यं इति ॥

अत्र कौञ्चिदनुमीयते, सोऽयं नैतरेयः स्याद् दामोपतः । अस्ति
 हि ब्राह्मणस्य ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्वेतिरिद्विधिवार्याणां तदितरस्य
 शूद्रस्थानार्थस्य च कन्यापरिणयेऽधिकारः ; तथा क्षत्रियस्यापि
 क्षत्रिय-वैश्वेतिरिद्विधिवार्ययोः तदितरस्य शूद्रस्य चानार्थस्य
 कन्याग्रहणेऽधिकारः ; एवं वैश्यस्यापि स्वजानीयाया आयीयास्तदि-
 तराया अनार्यायास कन्या-विग्रहणेऽधिकारः । तत्र सर्वेषां भिवार्थं
 वर्णानां प्रथमं स्वजातीया-पाणिपीडनं भवति विहितम् । किञ्च
 आर्यकन्यानां भिवोद्वहने यथाविधि वैदिकमन्त्रादीनां व्यवहारः
 अनुचितः, तत एव हि तेषां पत्नीत्वम् ; अत एवोक्तं भगवता महामु-
 निना पाणिनिनापि "पत्युर्नो यज्ञसंयोगी"-इति (४. १. ३३.) ;
 इतरायास्त्वमन्त्रकं यज्ञसमाप्तम् अपि भरणीयत्वहेतुकं भार्यात्व-
 मिति विवेकः ॥

एतच्च सर्वं भृगुप्रोक्तमनुमंदिनादीं सुव्यक्तं विहितम् । तथाहि—

“सवर्णाग्ने द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मिणः ।

कामतसु प्रवृत्तानां मिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रैर्भार्या शूद्रस्य सा न स्यात् विगः स्मृता ।

तं च स्वाचैद् राज्ञश्च ताः स्यात् सायजश्मनः”-इति (२.) ।

तथैवाख्यम्— “विप्रस्य तिस्रः वर्णेषु, शूद्रतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वेद्यस्य वर्णो ज्ञेयस्मिन्, पराऽपमदाः स्मृताः”-इति (१०.) ।

“वर्णत्रय्याणां मेति षट् पुत्राः सवर्णापुत्रकार्यापिप्तयो ‘अपमदाः’
निरुष्टाः” इति तत्र कुल्लूकः । एषा अपमदत्वेऽपि द्विजत्वं
न व्याहृतम् । तत्र तत्रैव — (१०. ४१.)

“मजातिज्ञानन्तरजाः षट् पुत्रा निजधर्मिणः”-इति ।

“षट् पुत्राः निजधर्मिणः उपनेयीः”-इति च तत्र कुल्लूकः ।

पुनस्तत्समवेव — “यस्माद् वीजपभावेण तिर्यग्जा ऋषयोऽभवन् ।

प्रजिताय प्रशस्ताय तस्माद् वीजं प्रयस्यते” इति (१०. ७२.) ।

यदक्तं “न ब्राह्मणक्षत्रिययोः ०---० शूद्रा भार्यापटिश्यते”-

इत्यादिषट्श्लोका, तत्र न भर्षणिगीतमवर्णापरम्, सवर्णाग्ने द्विजा-

तीनां मिति श्लोकेऽप्यदस्त्वारभ्यात्, अन्यथा पूर्वापरप्रत्यावरोधस्या-

परिहायत्वात्, कुल्लूकभट्टेन तत्र तथैव व्याख्यातत्वाच्च । न चान्यथा

धीवरीगर्भजस्य वेदव्यासस्य विप्रत्वमुपपद्यते, नापि “नाग्निं विष्ट्वा

रामा मुपेयात्”-इति (तै० स० ५. ३. ८. ६.) निषेध-श्रुतिः सङ्ग-

च्छते । तैत्तिरीयारण्यकेऽपि “संवत्सरं न मांसभक्ष्यायात्, न रामा

मुपेयात्, न शृगमयेन पिबेत्, नास्य राम उच्छेष्टां पिबेत्, तेज एव

नत् संश्रयति”-इति (५. ८. ४६.) । एवमादौ ‘रामा’-शब्दः शूद्रा-

परः ; सर्वत्र तथैव व्याख्यातत्वात् । विशेषतोऽत्र नैवक्तं द्रष्टव्यम् ।

तथाहि—“रामा रमणायोपेयते, न धर्माय; कथाजातीया”—इति (१२. २. २.) । “रामा-इति शूद्रोच्यते”—इत्यादिस्तदीया दौर्गा ह्युच्येह द्रष्टव्या । तदेवं सवर्णायाः पाणिपीडनानन्तरं मसवर्णानां ग्रहणं न कोऽपि दोष इति सिद्धान्तः । अत एव “इन्द्रस्य प्रिया जाया वावाता प्रामहा नाम”—इत्येतरैर्यशुतेर्व्याख्यानावसरे सायण आह—“राज्ञां हि त्रिविधाः स्त्रियः । तत्रोत्तमजातेर्महिषीति नाम, मध्यमजातेर्वावातेति, अधमजातेः परिवृत्तिरिति”—इति (३. २. ११.) । श्रुताश्चैतास्तेत्तिरीयेऽप्यप्रथमधिकरणे (ब्रा० ३. ८. ५.) । अतपये तु “चतस्त्री जाया उपकृता भवन्ति, —महिषी, वावाता, परिवृक्ता, पालागली” इति (१२. ५. १. ८.) श्रुतम् ॥

तदेव मेतद्ब्राह्मणप्रवक्तुरेतरैर्यनामव्युत्पत्तित एवेतरागर्भसम्भूतत्वसिद्धेः सायणाचार्यैः प्रवादप्रथितयज्ञसमाप्रतिपत्तिहेत्वमुमानतश्च सिध्यत्येव दासीपुत्रत्वम् । तत एव महिदास इति दामान्त मभिधानं मपि विश्रुतम्; तथा विहानित्वेय विशेषणम्, न तु ऋषिरित्याचार्य इति वेति ।

नन्वेव मार्याणां मार्यत्वप्रतिपादकानां मादिधर्मोणां यागादीनां विधायकस्यैतस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रवचनकर्तृत्वं कथं मनार्यं तत्र दासीपुत्रे सम्भवेदामिति चेत्, अत्र ब्रूमः । यागादिविधायक-ब्राह्मणग्रन्थस्य प्रोक्तृत्वं तु किं तुच्छम्, मन्त्रद्रष्टृत्वमपि ज्ञायते दासीपुत्रस्थापीति । तद्यथा श्रुतं तावदत्रेव कवर्षिलूपोपाख्या-नम्—“ऋषयो वै मरस्वत्यां सत्रं मासत । ते कवष मे लूषं सोमादनयन्, द्वास्याः पुत्रः कितयोऽब्राह्मणः कथं नो मध्ये दीक्षिं छेति । तं बहिषन्वोदवहन्नेनं पिपासा हन्तु मरस्वत्या उदकं

मा पादिति । स वहिर्धन्वोदृढः पिपासया वित्त एतदपोनपत्नीय
मपश्यत्”—इत्यादि (२, ३, १) । तदपोनपत्नीयं सूक्तम् दाशतस्यां
दशमे त्रियं द्रष्टव्यम् ॥

तत्त्वमसु पुरा खल्वत्रार्यावर्त्ते ये नगरवामिनः सभ्यास्तेषा
मार्यत्वम्, ये खिन्नावीतरागा अप्यरक्ष्यत्रिता गिरिकन्दरादिवासिनो
सभ्यास्तेषा मनार्यत्वं मिल्येव जातिद्वयं पार्यक्येन वर्णनीयं माभी
जन्मस्थानव्यवहारादिभेदतः । तथा ह्याथर्वणिकाः किल तज्जातिद्वय
मवनस्त्रोत्रेव मान्नायन्ते (१८, १, ८, १) —

“प्रियं मा कणु देवेषु, प्रियं राजसु मा कणु ।

प्रियं सर्वस्य पश्यत, — उत षूद्र उतार्थे”—इति ।

अहो प्रगल्भोऽयं तदानीन्तनः भार्वजनीनशीतिभायः ! तदेवं
तदानीं यथा ज्ञानालोचन बलरक्षण-पणनव्यवहारहेतुभिरार्याणां
ब्राह्मणादिजातिभेदाः प्रकलिताः, तथैवाभार्याणां अपि भार्यानु-
गतत्वानुगतत्वभेदात् द्विविध्यं सम्पन्नम् । ये त्वनार्या अप्यार्याणां
मानुगत्य भाल्ललम्बिरे, त एव दामाः । तद्विपरिणामं दस्यव इति
व्यपदिष्टाः । त एव च दामाः शूद्रा इति, दस्यवस्तु स्त्रीच्छा
इति चाख्याताः । इत्येवमिह एव जातयो निश्चिताः । एताश्च
पञ्च जातयो मनुष्याणां भवेति मनुष्यशब्दपर्यायत्वं मातं पञ्चजन
इति । तदेव मेषु पञ्चजनेषु, कर्मादिभेदत एव ब्राह्मणः, क्षत्रियः,
वैश्य इति त्रयं भार्याः ; दासो दस्युश्चेति दाशभार्याविति स्थितम् ॥

अथ यद्यपि जातिर्जन्मेति पर्यायशब्दाविति जन्मानुसारि-
त्येव जातिरित्येव सर्वसम्मतम्, सम्प्रति तदन्यथाकरणे जात्यु-
च्छेदप्रसङ्गः स्यादिति सत्यम् ! तथापि कर्मतो जात्यन्तराणि नास्-
त्यम् । तदाहापस्तम्बः— “धर्मत्रयया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णं

मापयते जातिपरिवृत्तौ”-इति, “अधर्मचर्यया पूर्वं वर्षो जघन्यं जघन्यं वर्षं मापयते जातिपरिवृत्तौ”-इति च (२, ५, १०, ११)

मनुरप्याह— “यूद्धो ब्राह्मणता मेति ब्राह्मणश्चेति यूद्धताम् ।

अत्रियाज्जात मेवन्तु विद्याद् वैश्यास्तथैव च”-इति १०. ६५ ।

“जातो नार्या मनार्याया मार्यादार्या भवेद् गुणैः”

-इति (१०. ६७.) च मनूक्तमिह स्मृत्यर्थम् ॥

न च व्याज्जातदिभिश्च जातिपरिवर्त्तनमदृष्टचरं वक्तव्यम् । तत्रानार्यस्याप्यनार्यत्वनामोऽभवदपीनपत्नीयसूक्तदर्शनसामर्थ्यादिति तु इदानीं मेव प्रदर्शितम् ; आर्यस्याप्यनार्यत्वनामोऽपि समाज्जात इहैवैतरेयके । तथाहि - “तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः, पञ्चाशदेव ज्यायांसो मधुच्छन्दसः, पञ्चाशत् कनीयांसः, तद् ये ज्यायांसो न तं कुशलं भेनिरे, ताननु व्याज्जहारान्तान् नः प्रजा भक्षी-
ष्टेति । त एतेऽन्त्राः पुच्छाः शवराः पुलिन्दा मूर्तिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्ति वेश्वामित्रा दस्यूनां भूयिष्ठाः”-इति (७. ३. ६.) ।

विश्वामित्रस्यास्य जन्मतः अत्रियत्वम्, वसिष्ठस्यैषेर्धेनुप्रार्थनम्, तदलाभात् तच्छतपुत्रनाशनम्, ततस्तपःप्रभावाद् ब्राह्मणत्वलाभ इति पौराणिकी कथापि स्वादक्षोपयोगित्वेनादरणीया, किन्तु सा नूनं मासूलकल्पितेव ;—न स महर्षिः कदाप्यासीदब्राह्मणः, नापि कदापि तेन वसिष्ठस्यैषेर्धेनुप्रार्थनं कृतम्, न च तच्छतपुत्रनाश-
स्तथाविधस्य महर्षेः कथं मपि युज्यते, नैव स तपःप्रभावाद्ब्राह्मणत्व-
माप्तेति सर्वं ऋग्वेदमसङ्गतममृतं वचः पौराणिकानाम् ; त्रैदन्तुलकत्वाभावादंग्रयो वेदमिह कत्वाच्चेति वेदानुशीलिनां सुविदित-
मैवेति दिक् ॥

प्रकृतं तु सभाय प्रतीक्योदीच्यापाच्यभारतीयानां भारतसम्भवाद्-

सेनिकेषु विद्यमाननव्यप्रवेशत्वेऽपि वङ्गदेशीयानां योग्यवक्त्राद्यभावत् एव नास्ति प्रवेशाधिकारः, अस्ति तु व्याङ्ग्यफिरिङ्गीति वङ्गप्रसिद्धानां युवशीयानाम् ; तथेवामिश्रितार्थशोणितानां मनार्याणां बुद्धि-
मात्र्याःदितोऽनुपयुक्ततथैवःस्मच्छस्त्रेषु वेदपङ्क्त्यायोपनयनविधे-
रभावोऽनुग्रह एव, विमिश्रितार्थशोणितानां तु वेदव्यासमदृश्यानां वेद-
पङ्क्त्यायोपनयनं केन वारित मिति स्पष्टम् । मनुरग्र्याह---“वीज
मेके प्रसंसन्ति चेत मन्वे मगीषिणः”-इत्यादि (१०. ७०.) ।
“जातो नार्या मनार्याया मार्यादशी भवेद् गुणैः”-इति च
(१०. ६७) गुणपक्षपातस्तत्रैव । शूद्रस्य वेदाधिकारे माचात्
संहितावचन मपि प्रदर्शितं स्वामिदयानन्देन-(वा० सं० २६. २.) ।

“यथेमां वाचं कल्पाणी मावदानि जनभ्यः ।

ब्रह्मराजव्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणात्” इति ।

तदेषं वेदविधेः पक्षपातदांशभाःकं न कथ मपीति स्पष्टम् ;
स्पष्टञ्च दासानां मनुपयुक्तमतीनां मन्वादिकर्त्ताकं वेदानधिकारित्व-
विधान, मनुग्रहार्थं भवेति ।

वेदाधिकारित्वानधिकारित्वप्रमत्तादिहान्यदपि किञ्चिद् वक्तव्य
मस्ति, तद्वथा --- भारतवर्षीयाणां मन्माकं शास्त्रग्रन्थेषु, यावन्तो
विधिनिषेधा विहितः, याति च वर्णाश्रमधर्मशामनानि न्युतानि
स्युतानि च, तैः स्वस्वमे वयं भारतवर्षीयः एव मास्याः, न लन्ध-
देशीयाः ; अत एवोक्तं मनुना---“अस्मिन् धर्मोऽस्विकेर्नाको गुण-
दीपो च कर्मणाम् । चतुर्णां मपि वर्णाणां माचारयेव शास्त्रतः”-
इति (१. १०७.) । एवञ्चास्मच्छाश्रकता ब्राह्मणादिजातिसञ्ज्ञा
त्वस्माक मेव : भारतान्धत ब्राह्मणादयस्तयो वर्णाः शूद्रस्त्रीश्चाथ
नेव सस्तीति तद्वत्यानां ब्राह्मणादिजातिमत्वेनार्थत्वं शूद्रस्त्रीश्चत्वं-

नानार्थत्वं वा न किमपि सङ्गच्छतेऽस्मच्छास्त्रानुसारतः । तदेव
 मिङ्गलण्डादिदेशानां श्लेच्छदेशत्वम्, तसद्देशीयानां श्लेच्छत्वञ्च न
 कथं अपि सङ्गच्छत इति प्रणिधानेनालोच्यम् । श्लेच्छदेशाः किलात्र
 भारते विद्यन्ते एव, श्लेच्छा अपि भारतीयेष्वेव केचन, श्लेच्छा-
 चाराद्यास्मच्छास्त्रविमुञ्चानां मार्याणां मनार्याणाञ्च भारतीयाना-
 मेव, न त्वन्यद्देशीयानाम् ; तत्तद्वर्गशास्त्रेषु श्लेच्छाश्लेच्छविज्ञानोप-
 देशाभावात् । सन्ति ह्यत्र चिरादेव श्लेच्छाः, श्लेच्छदेशाः,
 अश्लेच्छानां श्लेच्छवाक्प्रयोगादिश्लेच्छासारनिषेधाच्च । शतपथ-
 ब्राह्मणे तसकृदेव युनां श्लेच्छशब्दः (३. २. १. २३, २४.),
 पाणिनेर्धातुपाठे श्लेच्छ धातुः (भू० प० २०५.), गणपाठे
 उच्छादी तत्पाठः (६. १. १६०.), कालायाजस्य व्याकरणाध्ययन-
 प्रयोजनाभ्याख्यानावसरे शतपथब्राह्मणसूत्रकं 'श्लेच्छा ह वा मा
 भूमि' इति कथनम्, पतञ्जले पस्यशायां तद्व्याख्यानम्, भीमभा-
 दर्शनं आर्यश्लेच्छाधिकरणम् (१. ३. ६.), मनौ श्लेच्छदेशलक्षणम्
 (२. २३.) श्लेच्छभाषाटीकृते खड्ग : ७. १४८ ; १०. ४५ ; १२.
 ४३.), महाभारते ह्यादिपर्वणि पाण्डवानां वारणावतगमनप्रक्रमे
 (१४५ अ०) युधिष्ठिरं प्रति विदुरस्य श्लेच्छभाषया गूढोपदेश-
 दानश्रुतत्वं सर्वं तन्निर्दानमिति ।

तदित्यं महिदासस्य शूद्रागर्भजातत्वेऽपि ब्राह्मणयत्नप्रवचन-
 शक्तिमत्त्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात् सञ्जातं किं तत्र चित्रमित्येवोपर-
 सामहै वयमिति ॥

एष हि महिदासोऽभूद् दीर्घजीवी, तच्छ्रूयते ह्यन्दीयब्राह्मणे
 — "स ह योऽयं वर्तमान मजीवत्" — इति (५. १६. ७.) । योऽयं
 धिक्कृतवर्षकालस्यापि जीवनमेव मनुष्याणां पूर्णमायुः । अतएव

तत्रैव ततः प्रागिमान्यपि पञ्चनान्यान्नातानि—“चतुर्विंशतिवर्षाणि
 प्रातरसवनम्” प्रथमं वयः, वाष्य मिति यावत् । ततः “चतुश्चत्वारिं-
 शद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनं सवनम्” मध्यं वयः, यौवन मिति
 यावत् । तत उत्तरम् “अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनम्”
 अन्त्यं वयः, वार्षिक्य मिति यावत् । एवं सङ्कलनया “प्रश्न षोडशं
 वर्षशतं जीवति” ११६ भायुः पूर्णं सम्यगत इत्यर्थः । न चैवं
 “शतायुर्वै पुरुषः”—इति (ऐ० ब्रा० २. २. ७.)-श्रुतिर्विरुध्येत ;
 द्विशतायुर्जीविनः पुरुषस्य वेदे लोके चादर्शनात् । अतएव शतपथे
 पूर्णायुर्मन्त्रव्याख्यानायैवं प्रोक्तम्—“शतं हिमाः (य० वा० सं० २.
 २७.)-इति, शतं वर्षाणि जीयाम मित्येवेतदाह । तदप्येतद्
 ब्रुवन्नाद्विद्येत ? अपि हि भ्रूयांसि शताद् वर्षस्यः पुरुषो जीवति”—
 इति १. ८. ३. १८ । एतेनावगम्यते शताद् वर्षस्यः किञ्चिदधिकं
 मपि तत्रैव गण्यत इति । एव मपि “दशवर्षमहस्त्राणि तपस्यं
 शतानि च । रामो राक्ष्य सुपाशित्या ब्रह्मर्षीकं प्रयास्यति”-इति
 महाकविवाङ्मोक्षकं (ऐ० ब्रा० १. १. ८२.) अथकल्पतपककं न
 कदापि भवेन्नन्तव्यम् ; तद्विरोधादिति स्पष्टम् ॥

अनेनैव महिदासिनः आरक्ष्यकत्रयोऽप्येकः प्रोक्तः । स हि
 पञ्चधा विभक्तोऽर्धीयते । तत्र सायणाचार्येण प्रथम-द्वितीयतृतीयां-
 शाना मेव तत्प्रोक्तत्वं स्वीकृतम् । तथा चैतरेयभाष्यभूमिकायाम्—
 “तस्य महिदासस्य मनसा ‘अत्रिंशं देवाना मयमः (ऐ० ब्रा० १. १.
 १.)’-इत्यादिकं ‘स्तृणुते (ऐ० ब्रा० ८. ५. ५.)’-इत्यन्तं चत्वारिं-
 शदध्यायोपेतं ब्राह्मणं प्रादुरभूत् । तत ऊर्ध्वम् ‘अथ महाव्रतम्
 (ऐ० ब्रा० १. १. १.)’ इत्यादिकम् ‘आचायाः (ऐ० ३ भा० २. ६.
 ८.)’-इत्यन्तं आरक्ष्यकत्रतरूपञ्च ब्राह्मणं मानिरभूत्’-इत्युक्तम् ।

चतुर्थारण्यकविषये तूक्तम् 'तदिदं नवसङ्ख्याकानां रक्षां
पुरीषपदानाञ्च प्रतिपादकं ग्रन्थजातं यद्यपि कर्मकाण्डे पठितं
युक्तम्, तथाप्यरण्य एवाध्येतव्यमित्यभिप्रेत्य चतुर्थारण्यकविनात
पठितम्' (ऐ० ४ आ०. १. १. १५.) इति । पञ्चमस्यात्तिमस्य
त्वाश्वलायनकृतसूत्रत्वमेवामानि तेन । इत्थं प्रथमारण्यकत्रयस्य
संहितासम्बन्धित्वम्, चतुर्थस्य संहितास्वरत् सङ्गृह्य पठितत्वम्,
पञ्चमारण्यकस्य तत्परभवत्वं च स्फुटम् । ऐतरेयोपनिषद्ग्रन्थत्वे-
तदारण्यकान्तर्गत एव ; परं तत्राप्यस्ति मतास्तरता । इदानीं
मैत्रेयोपांनपदिनि पसिद्धः शङ्कराभाष्यादिसम्बन्धिनो योऽयं ग्रन्थो-
ऽधीयते सर्वत्र, ततोऽधिकतरं, मायणसम्मतः । तत्र चार्वाकः "एष
यत्याः (ऐ० २ आ० १. १. १.)" इत्यदि, "आचार्याः --
(ऐ० १ आ० २. १. १.)" इत्यदि द्वितीयतरीयारण्यकात्मकः
कस्य एव ग्रन्थ उपनिषदित्ययादि ॥

सांख्यमेक एवैतरेयो संहितासौ ब्राह्मणः पानशर्वः वा, विक्रया
ब्राह्मणत्वमाप्यास्य चत्वारिंशदध्यायात्मकस्य ब्राह्मणग्रन्थस्य तथोप-
निषद्गर्भस्यारण्यकत्रयस्य च अभूव प्रवृत्तेति सिद्धम् ॥

(३)

अथ कुत्रत्य सः ? को जनपदस्तस्मैतरेयस्य जन्मभूमिजनो
वेति भावः । अत्र ब्रूमः । एष आर्यावर्त एव तज्जन्मभूमिति । तदे-
तदायावर्त्ताभिधानं न क्वचिदपि संहितायां ब्राह्मणे वा श्रुतं सति ;

अनतिप्राचीनग्रन्थेषु पातञ्जली महाभाष्ये, विमेषतस्तु शत्रुघोषायां
मनुमंहितायां ततो महाभारतादार्याय कृत एतत्सकृपादिनिर्णय
इति तन्नामप्रसिद्धिः । तत्रतस्वार्थानां त्राणनिवन्धन इव तन्नामिति
चार्यनामैवार्यावर्त्तनामवीज मृपगम्यते ।

आर्यशब्दस्य ऋक्मंहितादेः बहुवचनं बहुधा श्रूयते, प्रतीयते च
तत्र सर्वत्रैव तदानीं मित्र प्रथियां श्रेष्ठजातिरेवार्यनामत्ः
प्रसिद्धतिः । तत्रथा-- "विजानींशार्यान् ये च दस्यवो बर्हिषते
रथ्यथा शासदत्रताय" इति ऋ० सं० १, ५१, ८२ ।
"माहात्म दास सार्यं त्वया युवा मत्सकृतेन सत्समा सहस्वता"-
इति ऋ० सं० १०, ८३, १० । "अथदशभिस्सुवतैश्शूद्रायां
वसृज्यताम्" इति य० वा० सं० १४, ३०, १६७ । "तथाहं
सर्वे वास्यामि यच्च शूद्र उदार्यः" इति अथ० सं० ४, २०, ४५७ ।
"शूद्राण्यै चर्मणि व्यायच्छेत्" इति सा० ना० त्र० ५, २, १४ ।
तैत्तिरीयमंहिताया मध्येष आर्यशब्दोऽसिन्नासत् कलह शास्त्रातः
(१, १, ८) । तस्यैवैकस्यास्मात् आर्यशब्दः-- "अथुव
मार्यस्य राष्ट्रं भवति" इति ८, ५, २ । निरुक्तकारः खलु
यास्काऽप्यकत्वादेशब्दे व्यञ्जितवान् जातिवचनम् "निकार मस्या-
र्येषु" इति (२, १, ४) । आर्यशब्दव्याख्यानशाल्यात् कृतं तमेवम्
-- "आर्यः = ईश्वरपुत्रः"--इति (६, ५, ३,) । अस्ति च
'अर्य' इति पदं परिपठितं निघण्टौ (२, २२) ईश्वरनामसु,
तत्र एवाप्रत्यार्यप्रत्यये मित्रान्वार्यशब्दः इति भव्यमं तद्विचनम् ।
तदेव मउगम्यते, -- यथा महश्मदीया महग्मदं नाम स्वधर्मप्रवर्त्तकं
माक्षादीश्वरदूतं मन्यन्ते, यथा वा कृषाणाः स्वधर्मप्रवर्त्तकं
साक्षादीश्वरकर्म मन्वन्ते एव मत्त पुत्रास्माकं मपि पूर्वपुत्रया रूप-

वर्त्सेन, बलवर्त्सेन, विद्वत्सेन, सत्यवादितादिबहुसङ्गवर्त्सेन,
पवित्राचारत्वेन बहुगौरववन्त आसन्नित्येवैश्वरपुत्रा इत्यभवन् व्यप-
दिष्टास्तदेवास्माक मार्यनामनिदान मिति ।

महामुनिपालिनिनाप्येकव आर्यशब्दोक्तः कृतः— “आर्यो
ब्राह्मणकुमारयोः (६, २, ५८.)”—इति । त इमे आर्यास्तदानीं मा-
दर्भविज्ञानादि- ब्रह्मविज्ञानान्तविभ्रमा अतिप्रभया अप्यतिप्राचीनाः
ब्राह्मणत्रययेश्चेति त्रिविधाः, दस्युदासेति द्विविधामभ्यगृह्यतो-
ऽन्याः, ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा आसन् ; ये भवन्वद्य काल-
चक्रपरिभ्रमणनियमतो लुप्तकलाधेदविज्ञानः विलुप्तकवन्ता वधि-
र्वाण्यिज्यान्तर्वाण्यिज्याहीनाः सन्त एव समुर्धुदग्गपत्रा सुष्ठुः प्रसन्ती-
त्वेव जीविता इति । अथैत एव “आर्या अत्रावर्त्तन्ते पुनः
पुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्त्तः”—इत्याह ख महर्षीकायां कुम्भूकः (१, २०),
‘आवर्त्तनं’ पुनः पुनर्जन्मपङ्कग मिति तदाशयः । अत्रान्ते तु
जन्मान्तरास्वीकारेऽपि ‘आर्याः’ ईश्वरपुत्रा इति व्यपदिष्टा मनुष्याः
यत्र ‘आ’ आभिसुख्येन, प्रधानरूपेण, ‘वर्त्तन्ते’ विशन्ते, निव्रम-
न्तीति स एव भूभाग आर्यावर्त्तः । तदेव मयोवाच एव
आर्यावर्त्तः ।

स चार्यावासः पूर्वं ताभत् हिमवत्प्रदुख्य दक्षिणभागे सुवास-
प्रदेशे एवासीदिति वस्यति । श्रूयते ह्यृक्संहितायाम्—“सुवास्वा
अधि तुम्बनि”—इति (८, २०, ३७.) । व्याख्यातश्चैव ऋगंगो यास्केन
—“सुवासुन्दी, तुम्ब तीर्थ भूजि, पूर्ण मन्तुयन्ति”—इति (४,
२, ७.) । वासुर्वासभूमिः, सा खलु यस्यास्तीरे सुष्टेव, सा नदी
सुवासुर्नाम । तत्तीरस्थितो अनपदसाभवत् तन्नामतः सुवास-
रेव । “सुवास्वःदिभ्योऽण्”—इति (४, २, ७७.) सूत्रदर्शनादव-

नम्यने विदितयावं प्रेशः पाणिनेरपीति । कनिंगहाममहीदय-
मनेऽद्य 'स्व.त्'—इति 'सुवात'—इति वा प्रसिद्धा नद्येव सा सुवातः ।
सुवासुवासकास्ते एव स्यादियमृक् समाञ्जाता (५, ५१, ८)—

“मा वो रसानितभा कुभा कुमुर्मा वः सिन्धुनिरीरमत् ।

मा वः परिष्ठात् सरयुः पुरीषिण्ये इत् सुक्न मसु वः”—इति ॥

अस्यार्थः ।—‘अस्मि’ अस्माकं मियम ‘अनितभा’ अगतप्रभावा
सर्वत्तुषु अनितप्रभावा* ‘रसा’ नदी ‘वः’ युष्मात् ‘मा निरीरमत्’
अतिरमणस्य अस्मानन्दतो विहरणस्य बाधां जलप्रावनादिजन्या मा
कुर्यात् । कुभा’ कुक्षितप्रभावा नदी च ‘वः’ युष्मात् ‘मा निरीरमत्’ ।
‘कुमुः’ नदी च ‘वः मा निरीरमत्’ । ‘सिन्धुः’ कुमुसङ्गतः सिन्धु-
नदीऽपि ‘मा वः निरीरमत्’ । ततः कुमुसङ्गतसिन्धुतः ‘परिष्ठात्’
परिस्थिता ‘पुरीषिणी’ मद्य मजना ‘सरयुः’ नदी च ‘वः’
युष्माकम् ‘सुक्नं’ सुक्नम् ‘इत्’ एव ‘असु’ ।

एतस्मादृशन्त्यां पूर्वतनार्यावाभस्य तस्य चतुस्मीमनिर्देशो-
ऽपि व्यज्यते । तथा च तस्मादुज्जिह्वानप्रदेशीयसुवासुनदीतीरस्य-
सुवासुजनपदात् बङ्गत्तगस्थातिप्रभावा रसा नद्येव तदुत्तरसीमा ;
इदानीं काबुल् नदीति प्रसिद्धा मीनप्रभावा कुमेव स्यात्
तत्पश्चिमसीमा ; तच्छशिनाप्रदेशीया सरयुवेवासीत् तत्पूर्व-
सीमा (न चात्रोत्तरकोशजप्रदेशीया सरयुः रूपयते, कुमेयादि-
माहचर्यात्, अर्थज्ञाने साहचर्येऽपि निवामकत्वं मत्स्यस्यैव ;
अन्यथा हि रामसुखणाशिला च जामदग्न्यत्रणाश्रयोरन्यतर-
स्यापि बोधः स्यात्) ; अथ कुभाया मीनेः कुमुसिन्धुसङ्गम एव
तद्विशिष्टीमेति सम्यग्धने सुनराम् ।

यदा हि सुवासुतः पश्चिमस्यां दिग्भवन्विता निवधपर्बतोऽप्य-

भूदार्यावासस्तदाप्ययं सुवासुप्रदेश एवासीत् तदीयपूर्वसीमित्यपि
गम्यतेऽपरमन्त्रेभ्यः । तथाहि सं० १, १०४ सूक्तं द्रष्टव्यम् । तत्र
प्रथममन्त्रे “योनिए इन्द्र निप्रदे अकारि”-इति श्रुत्या निषद-
स्यायोधिऋतत्वं गम्यते । अतएव शतपथेऽपि श्रुतम्—“नडो
नेधिषः”-इत्यादि (३, ३, २, १, २.) । ततश्चतुर्थमन्त्र एषः—

“युयोप नाभिरुपरस्यायोः प्रपूर्वाभिस्तिरते राष्ट्रि शूरः ।

अञ्जमी कुलिशी वीरपत्नी पयो द्विन्वाना उदभिर्भरन्ते” इति ।

अस्यार्थः—‘उपरस्य’ उपनम्य पर्वतस्य सम्बन्धोति यावत्
‘नाभिः’ प्रधानावासा योऽस्ति, तम् ‘शूरः’ विक्रान्तः ‘आयोः राष्ट्रि’
मभुधराजः कथनार्थः ‘युयोप’ रक्षति । तत्र नगरं काले काले
‘पूर्वाभिः’ प्राग्बहमानाभिर्नदीभिः ‘प्रतिरते’ ज्वलमाना भवति,
तत्र एवापदः स राजा तन्नगरं रक्षतीत्यभिप्रायः । काश्च ताः प्राक्
प्रवहमाना नद्य इत्यादि—“अञ्जमीत्यादि । अञ्जमी’ सुवासुतः
पेशान्यां दक्षिणाभिमुखी वहमाना, ‘कुलिशी’ सुवासुतो वायव्यां
दक्षिणाभिमुख्येव वहमाना, ‘वीरपत्नी’ सुवासुत आग्नेय्यां दक्षिणा-
भिमुख्येव वहमाना, एतास्तिस्त्री नद्या ‘पयो द्विन्वानाः’ सत्वः
‘उदभिः’ प्रवृद्धोदकोः ‘भरन्ते’ प्रावयन्ति, तं नाभि मिति ।

ततः क्रमात्सुवासुतः प्राग्दक्षिणस्या मपि बहुदूरास्थां श्रीकण्ठ-
बेलसमुद्भूतां अङ्गमुन्याश्चमतनवादिनीं अञ्जानीं यावदार्यावासः
सम्पन्नः । अत एवैषा ऋतान्नाता (३, ५८, ६.)—

“पुराण मोक सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जङ्गाव्याम्”-इति ।

जङ्गावी जाङ्गवीत्यनर्थान्तर मित्यस्माकम् । प्रसिद्धेषा नदी
भागीरथ्याः शाखाविशेषेभ्युत्तराखण्डेष्यापि । जाङ्गवप्रदेशस्य
पुराणोक्तस्वान्नाम निर्द्भूतं व्यक्तिगतं न तु सार्वजनीन मिति

च वेदितव्यम् । जङ्गावीतीरस्थो जाङ्गलप्रदेशः स्वस्वव्यतनपाञ्च-
कोरायाः प्राक्, सिन्धुतः प्रत्यक्, कुनार् (वर्णु) प्रदेशतद्योदक् स्थित
इति विश्वकोषसम्पादको वसुदासः । एतच्च सुवासुमन्निहितेवैयं
जङ्गावी इति स्वीकृतोऽपि न नः क्षतिः ।

तत एव आर्याधामः मारस्वतप्रदेशेषु विस्तीर्णः । इहैव बहव
ऋषयः यजुर्मन्त्राः सामगानमन्त्राः आथर्वणमन्त्राश्च समाह्वानाः,
यागविधयश्चात्रैव समुद्भूताः परिपुष्टा वा ; आर्यसाम्राज्यक्षेत्रेण
प्रथमं विश्रुतम् । अतएव सर्ववेदिकग्रन्थेषु मरुत्वतीनामाख्याना-
दिकं बहुत्रैव श्रूयते । तद्यथा प्रवलायनशाखायाम्— १. ३.
१०-१२ ; २. ३०. ८ ; ४१. १६-१८, ६. ६१ ; ७. ८५, १. २.
४-६ ; ६. ६. १-६ ; १०. १०. ८-१० इत्येवमादयः समालोच्याः ।
तदेतस्य मारस्वतप्रदेशस्य यागभूमित्वेन प्रथमं न मध्यमेकत्र श्रूयते ।
तद्यथा (३. २३. ४.)

“नि त्वा दधं वर आ पृथिव्या दृढायास्पदे सदिनत्वे अङ्गाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां मरुत्वत्यां देवदन्दिदीहि”-इति ।

अस्यार्थः ।— ‘दृढायास्पदे’ शब्दबहुव्रीहि, अतएव ‘पृथिव्याः
वरं’ उतकृष्टप्रदेशे षड् ‘अस्ते’ ‘वितत्’ वृत्तान् धनधानं ‘त्वां’
त्वां ‘आ’ आभिमुख्येन ‘निदधि’ स्थितयामि । कथं सः शस्त्रबहुलः
पृथिव्या वरः प्रदेश इत्याह— ‘दृषद्वत्यां’, ‘आपयायां’, ‘मर-
त्वत्याम्’ इति ; दृषद्वतीतीरं मारस्वतं मरुत्वतीतीरं यावत्
विनदीतीरप्रदेशः, सर्व एव ब्रह्मावर्तः । ‘मानुषी’ जनपदे तादृशे त्वं
‘दिदीहि’ दीप्यस्व । अत एवाङ्गं मनना - “मरुत्वतीदृषद्वत्यो-
देवदन्वोर्यदन्तरम् । तं देवनिर्घृतं देयं ब्रह्मावर्तं प्रचक्षते”-

इति (२. १७.) । किमर्थं त्वां निदध इत्याह — 'अर्णा सुदिन-
त्वाय' — इति । जीवकालानां सुप्रभातीकर्त्तुमित्यर्थः ।

ततो यदा एष आर्यावर्त्ता बहुविस्तृतस्य देव त्रिमत्तनदीभिः परि-
व्याप्त इति वक्षित मस्या सृक्मंहितायाम् । तथा चास्ति शाकल-
संहितायां दशममण्डले नववै मेकं सक्तम्, तद्दि नदीसुतिपर-
मिति नदीसुतिरिति भाष्यते, ततस्तदानीन्तनार्यावर्त्तप्रधाननदी-
वर्णनञ्च लभ्यते । तस्येयं पञ्चमी ऋक्—(१०. ७५.) ।

“इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शतुद्रि स्तामं सचता परुष्ण्या ।

असिक्ता मरुदृधे वितस्तयार्जिकीये शृणोद्या सुषोमया” — इति ।

अत्र श्रुता गङ्गा (१) नदी स्वस्मदेशीतीव परिद्धा । ततः
पश्चिमस्था यमुना (२) । ततः पश्चिमस्था सरस्वती (३) । ततः
पश्चिमस्था शतुद्री (४), याय शतदुरित्युच्यते । ततः पश्चिमस्था
परुष्णी, सेवेरावतीत्युक्ता यास्ककाले (निर० ट. ३. ५.), एतद्दि
त्वेरावतीति । ततः पश्चिमस्था असिक्ती, मेव चन्द्रभागीत्युच्यते ।
ततः पश्चिमस्था वितस्ता । ऐरावती, चन्द्रभासा, वितस्तेति तिसृणा
मासां नीचेः सन्धिलनतां याभूदतिप्रसारा म्भालदेशीय-वशुप-
पुरतः पश्चिमस्थां दक्षिणाभिमुखीं महानदी, सेवेह मरुदृधेति
पञ्चमी (५) । अपि तस्यैव कश्यपपुरतः प्राक्प्रवहिता या शतुद्री
(शतदुः) पूर्वं मिह वर्णिता, तस्या एव शतद्रीरुपरिष्ठाए पश्चिम-
पाश्वतः सङ्गता च प्राचीनतमा आर्जिकीया (६) ; उरुस्त्रिरेत्य-
प्यस्याः प्राचीनतरं नाम, इय मेव विपाडित्युक्ता यास्ककाले
(निर० ट. ३. ५०), विपाशा-नामिका कैय मिदानीम् । ततोऽपि
पश्चिमस्था सुषोमा (७), येयं तक्षशिलानामप्रदेशाच्चिन्नागामिनी
विन्धुसङ्गता । एता एव नद्यो यावद्भूभागीषु प्रवहन्ति, तावानेक

प्रदेशः सप्तनद इति सप्तसिन्धुरिति वा ख्यायते । सिन्धुबेह नदी-
पर्यायः । तासु गङ्गायमुने विहाय याः पञ्च नद्यो यावन्तु भूभागीषु
प्रवहमानाः सन्ति, स एव पञ्चनद इति, सारस्वतप्रदेश इति चिति-
सङ्केपः । ऋक्संहिताया मन्त्र मेकं (३. २३. ४.) प्रदेशे यद्विह
वर्षिणो ब्रह्मावर्त्तप्रदेश, ततः परस्तादेव एव प्रदेशः पुण्य
भूरिति परिगण्यते । तथा हि मनुसंहितायाम् ---

“कुक्षेत्रे वक्ष्यन्त्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एव ब्रह्मावर्त्तदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः”-इति (२. १८.) ॥

वर्णित एव सप्तनदप्रदेशः सिन्धोः पूर्वपारस्थः ; एवं सिन्धोः
पश्चिमपारस्थोऽपि विद्यतेऽपरः सप्तनदप्रदेशः । स ह्रीदानो मार्या-
वर्त्ताद् बह्निर्भूतोऽप्यासीत् पुरा आर्यावर्त्तान्तर्गतः । अतएव संहि-
ताया मित उत्तरं पठ्या भूचि तस्याना मपि सप्तानां नदीनां
वर्णनं श्रूयते । तथाहि ---

“दृष्टमया प्रथमं यातवे सज्जुः सुमत्त्वा रसया प्रवृत्त्या त्वा ।

त्वं सिन्धो कुम्भया गोमतीं क्रमुं मेहन्त्या सरथं याभिरीयसे ॥”

इत्यस्मिन् मन्त्रे दृष्टामा प्रथमा, सुमत्तुः द्वितीया, रसा तृतीया,
श्वेती चतुर्थी, कुभा पञ्चमी, गोमती षष्ठी, मेहन्त्या सप्तमी, क्रमुः
सप्तमी । इमाः सर्वा एव नभ नदी मध्यहिमालयोत्पन्नस्य पूर्वे
पश्चिमाभिमुखगामिनः पश्चात् दक्षिणप्रवाहिनः समुद्रगम्य सिन्धु-
नदस्य पश्चिमस्थां पूर्वदक्षिणाभिमुखं स्यन्दन्त्यः सन्त्यन्तनामतः ।
तत्रेदानीं चित्रलदेशतः प्राग् प्रवहमाना पञ्चकोर प्रदेशीया तत्रवयवा
नद्येव स्यात् ‘दृष्टामा’; ‘सुमत्तुः’ इति सुधाभ्यानीमास्तरम्, यदस्य
खादिसुच्छते ; ‘रसा’ त्विहापि पूर्ववर्णितेव (२३ पृ० १६ पं०) ;
‘श्वेती’ खादस्यतन-डेराइस्काइल्खां-प्रदेशतलदाहिनी अर्जुनी ;

‘कुभा’=काबुल् ; ‘क्रुमुः’ वर्णु-प्रदेशवाहिनी कुरम् ; ‘गोमती’ सम्प्रति गोमल्लिति प्रसिद्धा । एताः दृष्टामाथाः नद्यः समिव साक्षात् परम्परया वा सिन्धुसङ्गताः ॥

तदेवं चित्रन्प्रदेशतः प्राक्, बेलुचिस्थानादित ऊर्ध्वं च यावत् पश्चिमोत्तरस्यां य आसीत् सविस्तीर्णः पुरातन आर्यावर्त्ताग्रः स एव एव पश्चिम-सप्तनदप्रदेश इति वक्तुं युज्यते । किञ्च यथा पूर्वसप्त-नदान्तर्गतः पञ्चनदप्रदेशस्तथैव पश्चिमसप्तनदान्तर्गतः (आफगान्) पञ्चकोरप्रदेशोऽपीति । अतो गान्धारस्थार्यावर्त्तान्तर्गतत्वं सुतरां सम्भवम् । ततः सङ्गच्छते “गन्धारौशा मिवाविका (ऋ० सं० १. १२६. ७.)”-इति संहितावचनम्, उपपद्यते च “नग्नजिते गान्धाराय (ऐ० ब्रा० ७. ५. ८.)”-इति ब्राह्मणवचनम्, तथा “साख्येयगान्धारिभ्याश्च (४. १. १६६.)”-इति भाष्यनिवचनम् ; कुहराजधृतराष्ट्रपत्नी दुर्योधनादिबहुपुत्रप्रसविनी गान्धारी तु भारतप्रसिद्धेव । वर्णुप्रभृतीनां मायुधजीवित्वेन वर्णनञ्च पाणिने-र्द्रष्टव्यम् ॥

एतयोः पूर्वापरसप्तनदप्रदेशयोर्मध्ये मध्यहिमवत्समुद्रवाऽवाक् प्रवृत्तः सप्तद्राक्तः प्राचीनार्यावर्त्त द्विधाकृतप्रवृत्तः सीमदण्ड इवैव सिन्धुर्नामिको नदोऽद्यापि राजते ।

तस्यास्य सिन्धोरतिदूरपश्चिमस्था मल्युत्तरस्याञ्चान्यासां सप्तानां नदीनां विद्यमानतापि श्रूयते ; तदस्यैव नदीसुलूकस्य सप्तमा-ष्टम्योर्ध्वोः समालोच्यं सप्रणिधानम् । तास्वैका ‘जर्णवती’, स्यादेषा कैलाशनिम्नस्थोर्णाप्रदेशीया ; द्विरस्मयी, वाजिनीवती, सौलमावतीत्येता अपि तिस्रः स्युरत्युत्तरस्था एव ; ‘एनी’ नदी तु निम्नवेलुचीस्थाने प्रसिद्धेव ; तथा चिता च चित्रलप्रदेशत आगत्य

कुभायां मिलिता ; 'सृजती' अपि स्यात् तत्समीपवाङ्मिती
सम्भाव्यते ।

एतदुक्तचिसप्तम्यपेक्षया सिन्धोर्नदस्य प्राधान्यं च वर्धितं
तत्रैव सूत्रे प्रथमम् । तद्यथा तत्सूक्ष्मप्रथमर्षः पराचं एषः—

“प्र सप्त-सप्त तेषां द्वि चक्रमुः प्र सृजरीणा मति सिन्धुरोजसा”

अस्यार्थः ।—‘आपः’ नद्यः ‘सप्त सप्त’ भूत्वा ‘तेषां’ त्रिधा
त्रिष्येण्यः सत्यः ‘प्रचक्रमुः’ प्राचक्रन् प्रवहन्ति, अस्मिन्नायावर्त्ते ;
सिन्धोः पूर्वस्यां सप्त, पश्चिमस्यां सप्त, उत्तरस्याञ्च सप्तैत । तासां
‘सृजरीणां’ एकविंशतिसङ्ख्याकानां नदीनाम् ‘सृजसा’ बलेन
‘अति’ अतिशयितः एको नटः ‘सिन्धुः’ ।

तासां मेव त्रिसप्तनदीनां पुत्र इव राजिव च सिन्धुर्वर्णितस्तत्रैव
चतुर्ध्यां सृचि—

“अभि त्वा सिन्धो शिशु मित्त मातरौ
वाश्रा अर्षन्ति पयस्य धेनवः ।
राजिव युष्वा नयसि त्व भित् भिर्चौ
यदासा मय प्रवता मिनससि” इति ।

अस्यार्थः ।—हे ‘सिन्धो’ ! ‘मातरः शिशु’ न (इव) इमा
नवः ‘त्वा’ अभ्यर्षन्ति त्वां पयः प्राययितुं मियाभिर्ना गच्छन्ति,
‘पयसा’ युक्तः ‘वाश्राः धेनवः’ सुगन्धकारिण्योऽचिरप्रसूता गाव
इव च । ‘त्वं’ ‘युष्वा’ युष्वाकारौ ‘राजा इव’ इमी पूर्वापर-
नदीसप्तकौ ‘सिर्चौ’ सेनानिवेशादिव ‘नयसि इत्’ प्रेरयच्छेव ;
‘यत्’ यतः ‘आसां प्रवतां’ प्रवहन्तीनां नदीनाम् ‘अग्रम् इत्ससि’
अग्रगो भवसि, अत इति भावः ।

अथत्र चात्र संहितायां त्रिसप्तनदीनां श्रवणं भस्ति । तथाथा
—“त्रिः सप्त सस्त्रा नद्यः”—इति ऋ० सं० १०. ६४. ८ ।

तत्त्वतस्त्वेतच्चिसप्तनदीपरिहृतः सिन्धुमध्य एवासीत् पूर्व-
कालिकः आर्यावर्तः । अत एवेतरेयके श्रुतम्—“यस्तेजो
ब्रह्मवर्षस मिच्छेत्०—० प्राङ् स इयात्, योऽन्नाद्य मिच्छेत्०—०
दक्षिणा स इयात्, यः सामपीथ मिच्छेत्०—० उदङ् स इयात्”—
इति (१. २. २.) । प्रागादिदिक्शब्दाश्च कश्चिदवधि मपेक्षन्ते,
कुतः प्रागित्याद्याकाङ्क्षायाः सर्वत्रोपजायमानत्वात् । तदत्र आर्या-
वर्तीयमिन्धुमध्यं मेवावधिं मन्यामहे, तस्मात् सिन्धुतः प्रागि-
त्यादिस्वीकारेणैव तेजस्वदिशिहुपपत्तेः । तथा च सिन्धोः
प्राग्देशेषु सरस्वत्यादितीरभूमिषु यस्मानुष्ठानवाहुच्यन्तेस्तेजस्व-
ब्रह्मवर्षस्वयोर्नाभः समुपपद्यते ; शतद्रुसङ्गमसिन्धुतो दक्षिणस्थं
हिमप्राचुर्याभावात् तापप्राबल्यात् भवत्येव पशुरशत्योत्यत्तिः ;
सिन्धुतः पश्चिमस्या मरण्यप्राचुर्यात् तत्र पशुनाभः सभाष्य एव,
शतद्रुसिन्धुसङ्गमादुत्तरस्या मतिगित्यात् सोमस्य च शीतप्रभवत्वात्
वल्लीसोमस्य लाभः, शरीरसोमस्य च वृद्धिभवेदेवेति । तदित्य-
मतिप्राक्तनार्यावर्तस्यायं सिन्धुर्मेरुदण्ड इवासीदिति प्रतीयते ।
इत एव सकारादेशकाराद्युच्चारणकृद्भिः पात्रात्यरिदं भूखण्डं
सिन्धुस्थान मिति वक्तव्ये हिन्दुस्तानित्युच्यते ।

किञ्चात्र सिन्धुसङ्गतातिविक्रान्ता यासीन्नदी रसेति विश्रुता,
द्वितीयनदीसप्तके द्वितीयेति च वर्णिता, मैवासीत् तदानीन्सनार्था-
वासस्योत्तरसीमेति गम्यते । तथा ह्यनुक्रान्ता मिदं ग्रीनका-
न्नाबेण—‘किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमां
देवशुनी मिन्द्रेण प्रहितं मयुग्भिः पणयो मित्तीयन्तः प्रोचुः, स

तान् युग्मस्थाभिरनिच्छन्ती प्रस्थापये”-इति । तस्यैतच्छेदं सायणकृतं भाष्यम्— “इन्द्रपुरोहितस्य ब्रह्मस्यतेर्गोषु बलनाम्नो-
ऽसुरस्य भट्टैः पणिनामकेरसुरैरपञ्चत्य गुहायां निहितासु सतीमु
ब्रह्मस्यतिप्रेरितेन्द्रेण गवा मन्वेपणाय सरमा नाम देवशुनी
प्रेषिता । सा च महती नदी सुवीर्यं बलपुरं प्राप्य गुमस्थाने
नीतास्ता गा ददर्श । अथ तस्मिन्क्षेत्रे पण्य इदं वृत्तान्तं मव-
गच्छन्स एनां मिचीकर्तुं संवादं मकुर्वन् । तत्र प्रथमदृतीयाद्या
अयुजोऽन्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि,०--०, द्वितीयचतुर्थ्याद्या
युज एकादशी च षट् सरमाया वाक्यानि”-इति । यस्ततोऽत्र
पण्यः--वणिजः, सार्थवाहा इति यावत् ; “पणिर्यणिग् भवतीति
(२. ५. ३.) नेरुक्तात् । असुराः--वन्वन्ता (निरु० ३. २.
२.) । नूनं मेतं ब्रह्म आर्येतरा एव वृषास्ते । सरमा देवशुनी
दिव्यशुणोपितास्तश्चात्मिका सुशिक्षिता कुक्षुणी ; बलपुरीस्था
गुहा तु नूनं सार्थशामनाद्विस्था ; तथात्नानापर्यपञ्चता सार्थ-
गावः कुक्षुरीमन्थानेन पुनर्नन्था इत्येवातं सारम्, सर्वं
मन्थत् राजनेतिकं काव्यम् ! तदिदं काव्यं सूक्तमंजिताया दशभि
मण्डले एकादशभिः ऋग्भिर्वर्णितम् (१०. १०८. १११.) ।
तस्मादिमैषा--

“किं मिच्छन्ती सरमा प्रेद मानङ् दूरे ह्यध्या त्रगुरिः पराचैः ।

कास्मे हेतिः का परितक्कासीत् कथं रसाया अतरः पयांसि”

--इति ।

तद्विषयं ज्ञायते, या खलु पूर्वं सवान्प्रदेशस्योत्तरसीमिति
वर्णिता, सैवेयं प्रचुरोदका प्रभृतवेगा च नदी पुरानीदार्यान्वय-
देशयोः सीमरूपेति ।

संज्ञा 'रसा' ऋक्संहितायां बहुव्रीहि वर्णिता । तद्यथा
८. ४८. २—

“गिरिरेव प्र रसा अस्य पिन्वरे दत्ताणि पुरुभोजसः”—इति ।

यथा गिरेः 'रसा' नद्यः 'प्रपिन्वरे', 'अस्य पुरुभोजसः'
दत्ताणि' तथैव प्रपिन्वरे इति तदर्थः । एतेनावगम्यते रसायाः
काम्याच्चिद् गिरित एव समुद्भवः । अपि यथा सिन्धोः पूर्वप्रदेशीय-
सप्तनदीषु 'गङ्गा' एकापि, अन्यासा मपि नदीनां निरावाधैवास्ति
गङ्गंति प्रसिद्धिः ; 'सरस्वती' एकापि प्राधान्याद् बह्वीना मध्य-
ग्यासां नदीना वाचिका ; तथैव सिन्धो. पश्चिमप्रदेशीयसप्तनदीषु
एकापि 'रसा' बह्वीना अन्यासाश्च नदीनां वाचिका भवति । किञ्च
यथा गङ्गंति नदीनां साधारणं नाम, यथा च सरस्वतीत्यपि,
तथैव रसेति च । अत एव निरुक्ते यथा गङ्गाशब्दस्य 'गङ्गा गम-
नात्' इति निरुक्तिः कृता, यथा च सरस्वतीशब्दस्य 'सरस्वती'
सर इत्युदकनामः सत्संज्ञादती—इति निरुक्तिः कृता ; तथैव
रसाशब्दास्यापि 'रसा नदी, रसतेः शब्दकार्यम्'—इति कृतं च
नदीसाधारणबोधिका निरुक्तिः । एव मध्येवमादिषु योगरूढ्यो
वार्थः सर्वत्र विवक्षितः । निरुक्तकृतः पदार्थितरसःनिरुक्तेरसास्या
नद्याः सदेव शब्दकारित्वञ्चावगम्यते । प्रदर्शितोत्र ऋषन्ते
'रसाः'—इति बहुवचनश्रुतेस्तद्बहुत्व मपि गम्यते । तथा च यथा
हिमवत्पृष्ठेषु बह्वो गङ्गाः सन्ति, यथा च सरगु अपि द्वित्व सिद्धं च
पुरस्तादुररीकृतम्, तथैव रसाबहुत्व मपि स्वीकार्यम् । रसा-
दित्वन्तु नून मङ्गीकार्यम् ; प्रदर्शिते “छष्टामया (१०. ७५. ६.)”
—इति मन्त्रे तस्याः सिन्धुसङ्गतत्वस्य, “समुद्रं रसया सहाहः
(१०. २२. ४.)”—इति मन्त्रे तस्याः समुद्रमङ्गतत्वस्य च स्फुटाव

गम्नात् । समुद्रसङ्गता तु सा अद्यतनार्यावर्त्ततो वहिष्ता, खोरा-
शान्-राज्यान्तर्गता 'भावेस्ता'-अन्यवर्णिता, 'रंदा' इत्याह विष्ण-
कोषकारः । तथा चेयं रमा तदानीन्तनार्यावासस्थ पश्चिमसीमेति
च स्यात् पूर्वदर्शित-देवशनीपणिसंवाद एतद्विषयको वेति ।

अंशुप्रत्याद्या नशम्भेतदार्यायर्त्तिया एवेत्यत्र किमस्ति वक्तव्यम् ।
"अंशुमती" ऋ० सं० ८. ८६. १३, १४. १५ ऋचो द्रष्टव्याः ।
मेघा यमुनासङ्गता, दृषहतीतः प्राक् स्थिता । "अश्वत्थी" च
ऋ० सं० १०. ५३. ८ । एषा किल घर्षरातः प्रत्यक्, शतद्रुतो
बभ्रुप्राक्, उत्तरतोऽत्राग् वहमाना, विनशनप्रदेशीया ।

यद्विह नदीपरपारगमनं श्रुतम्, तन्नूनं मध्येशियातः समा-
गतानां पूर्वतनार्याणां वच इति जर्म्मानादिपाद्यात्यभिज्ञानोऽनर्थको
निर्मूलश्च ; स्यानीयार्याणां वच एवेत्युक्त्येव तथोपपत्तेः जिं महती
वंशस्ताम्बाहानुकर्षणेनेति सुधीभिर्विभाव्यम् । ऋ० सं० १.
१०४. १, २, ३ ऋक्षु वर्णिता शिफा नाम नदी त निषधदेशीयेव
सम्भाव्यते । तत्रायमर्थेव निषटनामीश्वदर्शनात् । ऋ० सं०
६. २७. ६, ७ ऋगृह्यते 'हरियूपीया' 'यथावती' च नद्यो
आफगानस्यानीये एव सम्भाव्येते । तत्रच तत्रत्य 'इजारा'पदेशीया
सम्भाषि हरिकुदित्युच्यमाना नद्येव स्यात् वेदिकहरियूपीयेति ।

"पीवानं मेघ मपचन्त वीरा न्युमा अजा अशु दीव आसन् ।

दा धेनुं हृहती मरुत्वाः पवितवन्ता चरतः पुनन्ता"-इति ।

अभिन् मन्त्रे (ऋ० सं० १०. २७. १७.) अन्यत्र च यद्
ध्वन्यते अजा इति, तदपि स्यात् आफगानुत्तरत्र प्रवहमाना
'अश्वस्' नदीति च सुवचम् ।

उदेती नद्येव सम्प्रत्यर्जनीत्युच्यत इत्युक्तं पुरस्तात् (पृ० २७

यं२४) ; सा हि इहेतपर्वतात्निर्गतेत्येव तस्यास्ताथा नाम सम्बन्धम् ।
 आन्नातश्च भ्रतपथे— “प्राच्योऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते इहेतेभ्यः पर्वतेभ्यः
 प्रतीच्योऽन्याः”—इति १४. ६. ८. ९ । ऋक्संहितायां नून
 मेघेवात्माता “इहेत्या त्वा”—इति १०. ७५. ६ । इहेतयावरी
 नद्यपि स्यात् तच्छेतगिरिप्रभवैश्च । सदिदं श्रूयते— “उत स्या
 इहेतयावरी”—इत्यादि ८. ३६. १८ । अपि संहितायां सरयुनदी
 द्विः श्रुता (४. ३०. १८ ; ५. २०. ९ ; १०. ६४. ९.) तत्र सर्व-
 त्वैव सिन्धुसङ्गता तक्षशिलानामनगरीतलवाहिन्येव गम्यते । अपि
 यच्छ्रूयते वाजसनेयिसंहितायाम्— “काम्पिल्यवासिनी”—इति
 (२३. १८.) सैषा काम्पिल्यनगरी प्रवराध्यायवचनात् दशार्ध-
 प्रदेशतः प्रागिति गम्यते, अद्यापि काम्पिल्येव प्रसिद्धा दक्षिण-
 पाञ्चालस्था । साङ्गाश्चनगर्यपि तत्रैर्जतेऽस्ति । बृहदारण्यकोक्तः
 कपिप्रदेशोऽपि (३. ३. १ ; ७. १. ६. ५. १.) तस्मिन्निहित एव ।
 निरुक्तोक्तः कपिठलोऽप्यत्रैव (४. १४.) । अनतिप्राचीनसुराक्षिति-
 हामवर्षिता यक्षु-यक्षु-सीता-गौर्यादयस्तु आर्यपरिव्राजकविज्ञाता
 अपि नास्मत्पूर्वतकार्याणां निकेतनभूमयः । तत्रतो या पुनर्नद्यो
 हिमवत्पृष्ठोत्तरभागतः प्रवहमानाः प्राच्यप्रतीच्योदीच्यभूखण्डगताः,
 ताः सर्वा एवान्धदेशीया इति भ्रुकम् ; अपि यास्तु हिमवत्पृष्ठ-
 दक्षिणभागतः प्रवहमानाः प्रागपाग्भूखण्डगतास्ताः सर्वा अस्म-
 देशीया एव ; विन्दुसरोमानससरोरावणऋदादयोऽप्यार्यपरिव्राजक-
 परिचिता अपि नास्मदेशीयाः किं मत्र चिन्तनीय मस्ति ।
 शर्यणावत्सरस्तु नूनं मार्यावर्तीयम् । तदाहुः श्राव्यायनिनः—
 “शर्यणावह वे नाम कुवचेतस्य जघनाहे सरः स्यन्दन्”—इति
 ऋ० सं० १. ८४. १३. सु० भा० द्रष्टव्यम् ।

पाणिनिस्त्रयधितं कापिशानमर मध्येतकविधावेव । तत्र
मधुद्राक्षे च भवत उरुष्ठतरे, तत एव तदुदाहरणं दर्मितम्
'कापिशायनं मधु, कापिशायनी द्राक्षेति । न्यूयते षेष मन्त्रः
(ऋ० सं० १०. ३४. १.)—

“प्रावेपा मा वृहतो मादयन्ति

प्रवातेजा हरिषे वर्वृतामाः ।

सोमस्त्रेव मीजवतस्य भक्षो

विभीदको जागृविर्मह्य मच्छान्”-इति ।

‘प्रावेपाः’ सततकम्पनशीलपत्नाः, ‘प्रवातेजाः’ अपरवन्-
क्षणादिशून्ये बहुवायुयुते प्रान्तरे जनिष्णवः ‘हरिषे’ इराननाम-
पारस्यदेशे ‘वर्वृतामाः’ अधिकतया धत्तमानाः ‘वृहंतः’ विभीदक-
वृक्षाः ‘मा’ मां मादयन्ति । ‘जागृविः’ भक्षयितुर्जागरणहेतुः,
‘विभीदकः’ कोष्ठस्य मलस्य वायोश्च भेदनकारी, षषं ‘मीजवतः’
मृजवन्नामपर्वतोत्पन्नस्य सोमस्य ‘भक्षः’ भक्षोऽणः ‘इव’ ‘मच्छान्’
‘मच्छान्’ छदयति, मोहयतीति ।

हरिण मित्त्वस्य यास्केन द्विदिधा व्याख्या कृता—‘हरिण
वृष्णातेरपायं भवति, अपरता अस्मादोपधय इति वा’-इति (८.
१. ७.) । तयोराद्योऽर्थे यथात्र उपपद्यते ; तद्देशीयानां हि
भारतीयानां मिव पुत्रपौत्रादिष्वपि पितृपैतामहं वृक्षं न सङ्गमत्
इति दर्शनात् । मृजवाम् पर्वतसु कैलाशगिरेः पश्चिमस्योऽध्यापि
राजते ।

तदेव वृक्षसंहिताकाले इरान्-नाम-जनपदस्य चार्थावर्णयित्वा
तथा मृजवतोऽपीति स्यान्नन्तव्यं मिति ।

अथर्वसंहितायाः पश्चिमकाण्डेयचतुर्दशसंज्ञाविंशतितमसूक्तस्य

तृतीयमन्त्रे परुषनामजनपदस्य, चतुर्थे महाहषप्रदेशस्य, पञ्चम-
सप्तमयोः मूजवत्प्रदेशस्य बह्विकदेशस्यापि, षष्ठ्ये पुनर्महाहषमूज-
वतोः, नवमे पुनरेव बह्वीकस्य, चतुर्दशे त्वन्तिमे अङ्ग-मगध-मूज-
वद्-गन्धारीणां च श्रवण मस्ति ; पर मुक्ता इमे सर्व एव जनपदा-
स्तादानीं मासन्नार्थवासा इत्येव गम्यते ; न ह्यन्येषु तस्मिन्नापन
मभीष्टं भवेदिति । तद्यथा तच्चतुर्थमन्त्र पक्षः—

“गन्धारिभ्यां मूजवद्गोऽङ्गेभ्यो मगधेभ्यः ।

प्रेष्ठं जनं मिव शिवधिं तस्मानं परिदृष्टसि”-इति ।

न ह्यार्यवास्तव्येषु तस्मिन्नापन मिष्टं स्यादाथर्वणिकानाम् ।

नन्वेवं परुष (पेशावर)देशस्य, गान्धार (कन्दाहार)प्रदेशस्य,
पूर्वमुक्त मार्यावर्तान्तर्गतत्वं किं न विरुध्येत ? अत्र ब्रूमः । तयो-
रार्यावर्तान्तर्गतत्वेऽपि एतन्नन्दक कालेऽनार्थवासत्वे कोऽस्ति वाध
इति ; कालभेदात् सर्वसामञ्जस्यं भवेदेवेति । न चैव मध्ययर्थ-
संहिताया ऋक्संहितातो विभिन्नकालिकत्वं मन्त्रव्यं स्यात् ;
मन्त्राणां मेव प्रकाशकालपार्थक्यस्वीकारात् तदुपपत्तेः । स्वीकृतञ्चै-
तदस्माभिर्निरुक्तालोचने (ठ पृ०) ‘वसुत एक एव वेदः’-इत्यारभ्य
(ठू पृ०) ‘चत्वार एव वेदास्त्रयीशब्दाच्चाः’-इत्यन्तेन, पुनः
(तू पृ०) ‘यास्केन’-इत्यारभ्य (ते पृ०) ‘पुरा तु बहुकाल मभि-
व्याप्यं बहुभिर्भृषिभिर्भृहुभिरेवोच्चावचैरभिप्रायेः प्रणीता बहुवो
मन्त्राः’-इत्यन्तेन च ।

प्रदर्शितं मूजवक्त्राम तु ऋक्संहितायां (१०. ३४. १) श्रूयते
इति सद्यम् ! परं न तथापि मूजवत्पर्वतस्यार्यावासत्वं प्रतीयते,
प्रतीयते तु तत्रत्यसोमाना . मौल्यमात्रम् । यद्यार्थव्यक्तिका
ज्ञानम्—“उदङ् आतो हिमवतः स प्राच्यां नीयसे जनम्”-इति

(५. ४. ८.), अस्मादपि तत्रत्वकुठस्थौत्कर्षमात्रं गम्यते । सोमस्यानार्याधिकृतत्वस्तु ऐतरेयब्राह्मणे पि सुव्यक्तम् । एवं महाहवस्यापि सिद्धान्तः कृत एव । श्वेतपर्वतादपि प्रतीच्यस्य वञ्चिकस्य तु यदार्यावासत्वं प्रतीयते “वञ्चिकः प्रातिपीयः शुश्राव”- इत्यादि (शत० ब्रा० १०. ३. ३.) श्रुतितः, तस्यापि कालभेदतोः व्यवस्थैव स्वीकार्या ; अपि वा तस्यार्याभिजनत्वे च न क मपि बाधं पश्यामः । अङ्गराज्यस्य चासीत् तदानीं मनार्यस्यैव ; कुरुराजदुर्गैव न कालत एव तस्याभवदार्यावर्तान्तर्गतत्वम् । मगधस्य त्वनार्यवासत्वेन निन्दः श्रूयते ऋक्संहिताया मपि ।

तथाहि (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)--

“किं कण्वन्ति कीकटेषु गावो

नाशिरं दुर्गे न तपन्ति घर्मम्”-इति ।

निरुक्तकारेण चैतद्वाख्याया मुक्तम्-- “कीकटो नाम देशोऽनार्यनिवासः”-इति (६. ६. ४.) । कीकट एव मगधः ; अस्ति हि श्रुतिवचनम्-- “कीकटेषु गया पुण्या, पुण्या नदी पुनपना । अवनस्याश्रमं पुष्यं पुष्यं राजगृहं वनम्”-इति, गयादयस्तु मगधराज्यान्तर्गता इति प्रसिद्धं भवेति ॥

तत्त्वतो हि मवसृष्टमध्यस्थो मूजवान्नाम नगगजस्तु स्यादार्या-वासोऽनार्यवासो वा, पर मासीत् पुरार्यावर्तीत्तरसीनेति तु मन्तव्यं भवेत् । अत एव वाजमनेयिनः समासनन्ति-- “एतत् ते रुद्रावसम्, तेन परो मूजवतोऽतीहि”-इति (सं० ३. ६१) । एतस्मैव यजुषो व्याख्यानं मिदं शतपथे । तथाहि-- “अवसेन वा अध्वानं यन्ति, तदेन ए सावसः भवान्ववार्जति यत्र यत्रास्य चरणं, तदन्वत्र ह वा अस्य परो मूजवतोऽतीहि”-

इति (२. ६. २. १७) । तदेव मत्र मन्त्रे रुद्रनामस्त्यु-
देवताया मूजवतः परपारे गमनप्रार्थनात् आर्यावर्त्तत एव
दूरगमनं प्रार्थितं गम्यते ॥

तदेव म घतनपारस्यराज्यपश्चिमोत्तरस्थेशियामाइनरतः प्राक्,
प्रत्नगनुगङ्गप्रदेशात्, उदक् सिन्धुसागरसङ्गमात्, अवाक् च
मूजवतश्चाय मार्यावासः आर्यावर्त्तो वा संहिताकालीन इति
निश्चयते ॥

आर्यसाम्राज्यं तु इतोऽप्यन्यत्र च स्थित मित्यन्यदेतत् ।
तथाहि (ऋ. सं० ७. १८. १९.)—

“आवदिन्द्रं यमुना तृक्षवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता सुषायत् ।

अजासः शिप्रवो यक्षवश्च वलिं शीर्षाणि जम्बुश्वानि”—इति ।

अस्यार्थः । — यः ‘इन्द्रः’ सम्राट् ‘अत्र’ राज्ये ‘सर्वताता’
सर्वकर्त्तुः ‘भेदं’ राजप्रजयोर्विचारादिवैलक्षण्यं ‘प्रसुषायत्’ प्रसु-
ष्णाति प्रच्छन्नीकरोति, एवं कृत्वैव सर्वाः प्रजाः ‘आवत्’ अवति,
तम् ‘इन्द्रं’ सम्राजं ‘यमुनाः’, ‘तृक्षवः’, ‘अजासः’, शिप्रवः’,
‘यक्षवः’ ‘च’ यामुनप्रदेशादिवासिनः सामन्तराजानः ‘अश्वानि’
अश्वानिवाहितानि, ‘शीर्षाणि’ शीर्षतः प्रवाहितानि ‘च’ ‘वलिम्’
उपद्वीकनं ‘जम्बुः’ प्रददुरिति ।

अस्या ऋचि श्रुताः यामुनादयः सर्वे एव जनपदाः तदानीन्ताना-
र्यावासतोऽद्यतनादस्मादार्यावर्त्ततश्च बहिर्भूता एव स्युः । अत्रो-
भयत्रास्ति च क्षिप्रिक् विचार्यम् । गङ्गायाः प्रत्यक्पाश्चैस्थिता एतेषु
यमुना अस्या ऋचि श्रुता, उतान्येति ? अस्मन्मते त्वन्येव । शिप्रु-
जनपदोऽपि स्यादन्तर्भावाप्रभवोर्ध्वगतादन्य एवेति । अपि वा
आर्यावर्त्तोऽपि तदानीं-कारदप्रदेशावेवेत्यापि किं चित्र मिति ॥

अथैतरेयकाले अथ मार्गवर्तं आसीद् य इमावर्तः सती
 किञ्चिद्वगम्यते तदुपन्यत एव । तथाहि श्रुतेः प्राग्निवेदवत्पर
 —“प्राच्यां दिशि ये के च प्राच्यानां राजानः०—० दक्षिण्यं दिशि
 ये के च सत्वतां राजानः०—० प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां
 राजानो देऽप्राच्यानां०—० उदीच्यां दिशि ये के च परेष हिमवतं
 जगपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्राः०—० भ्रुवायां मध्यभायां प्रति-
 ष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः सवधीमीनराणां
 राज्ञार्येव तीभिश्चिन्ते”-इति (ढ. ३. ३.) ।

अत्र, ‘प्राच्यानां राजानः’-इति सामान्येन अक्षणादवगम्यते न
 तदानीं प्राच्यां दिशि प्रबलः कश्चिदासीन्नरपतिः, प्रत्युतासन् शुद्र-
 राजानो बहव इति । अत एव श्रुत मत्वैवान्यत्र “प्राची प्रामत
 बहुलाविष्टाः”-इति (३. ४. ६.) । तदानीं प्राग्देशीय-पार्वत्य-
 जनपदो य आसीदासंज्ञिताकालात् प्रसिद्धः किरातनगरादिकः
 तत एव सोमवल्लीनां क्रयो विहितश्चात्रैतरेयके—“प्राच्यां वे दिशि
 देवाः सोमं राजान मकीणन”-इति (१. ३. १.) । तदेवं
 पाणिन्यागमे हि येषां काश्यकुञ्जाश्चिच्छत्रादीनां प्राच्यभूमौ विद्य-
 मानतोपलभ्यते, ऐतरेयकाले तु तेषां नगराणां मासीदा अना-
 विर्भाव एवेति ।

दक्षिण्यं तदानीं मासीदेकं सत्वद्राज्यं नैव बलवत्तमम्,
 यदिदानीं ह्यत्रपुरित्वाख्यायते । तदेतत् “आदत्त यज्ञं काशीनरं
 भरतः सत्वता मिव”-इति (शत० ब्रा० १३. ४. ५. २१.) गाथा-
 वचनश्रुतेरेतदेतरेयतोऽपि बहुप्राचीनतरं भरताधिकृतश्चेति गम्यते ।
 आदौ दौष्यन्ति-भरनेन तत् स्थापितं मिति तद्व्याप्तिर नैव
 भरता इत्येवमेव, इष्टैतदेतरेयेषां भरताधिकृतः भवेति ।

अतएवेहान्यत्र श्रुतम्— “तस्माद्वाप्येतर्हि भरताः सत्वनां
वित्तिं प्रयन्ति”—इति (२. ४. १.) । अथच “तस्मादेदं भरतानां
पशवः सायङ्गोष्ठाः सन्तो मध्यन्दिने सङ्गविनी मायन्ति”—इति
(३. २. ६.) । अनयोः श्रुतिवचनयोः ‘मायन्ति’ ‘प्रयन्ति’—
इति वर्तमानकालिकप्रयोगदर्भनात्, ‘इदम्’—इत्यङ्गुल्या निर्देशा-
च्चावगम्यतेऽर्नैतरेयेण स्वय मपि दृष्टं स्यात्तद्वाज्यं भरतवंशीय-
शासनायित मिति । तस्य च दौष्पन्तेर्मरतस्य राज्ञः कीर्त्तिकथा
बहुप्राचीना इत्येवतरेयादिषु गायेति व्यपदिष्टा । तद्यथेतरेये—
“तदप्येति श्लोका अभिगीताः—

हिरण्येन परीक्षितान् ऊष्णाञ्छुक्कदतो मृगान् ।

मन्थारे भरतोऽददाच्छतं बहानि सम च ।

भरतस्यैष दौष्पन्तेरग्निः साचीगुणे चितः ।

यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बहवो गा दिभेजिरे ।

अष्टासप्ततिं भरतो दौष्पन्तिर्यमुना मनु ।

गङ्गायां वृत्रघ्नेऽवभ्रात् पञ्चपधाशतं हयान् ।

अयस्त्रिंशच्छतं राजाश्वान् बध्वाय मेध्यात् ।

दौष्पन्तिरत्यगाद्राज्ञो मायां मायवक्षरः ।

महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ।

दिवं मर्त्य इव इस्ताभ्यां नोदापुः पञ्चमानवाः”

—इति (८. ४. ८.) ।

अतपद्येव मेव श्रूयते प्रायः—“तदेतद् गाथयाभिगीतम्”
—इत्यादि (१३. ५. ४. ११-१४.) द्रष्टव्यम् ।

प्रतीक्षां दिशि तु ईकमप्यासीत् सुसम्बुद्धं राज्यं मप्याः रुदुत्तर-
भागे पर्वतपादस्थभूमिपाः ‘नीष्वाः’ क्वचनाप्रसिधिराजानस्ताश्चा

इत्थि यमानीऽप्यभाषाः केचन, मध्यभागे त्वरणभूमय एवेत्युक्तं मित्र
जीव्याना मयाप्याना मिति । इहेवान्मत्र श्रूयते “प्रत्यधि वीर्षा-
रक्षानि भवन्ति”-इति (१. ४. ६.), “प्रतीचोऽप्यापो बह्वः
स्यन्दन्ती”-इति (१. २. १.) च ।

उदीच्यां तु हिमवत्पृष्ठदण्डस्योत्तरे भागे आर्यावर्ताद् वहिर्विच-
मानावपि आर्यमित्त्रजनपदाविमौ उत्तरमद्रः उत्तरकुर्वहेति
श्रूयते । एवं हि गम्यते— यथैव हिमवतो दक्षिणभूभागोऽयं
आर्यावर्ती मद्रदेश-कुर्वदेशाभ्या मासीत्तदानीं विधा विभक्तः,
नयेव हिमवत उत्तरभूभागश्च स मद्रदेश-कुर्वदेशाभ्या मासीत् पुरा
हिधैव विभक्त इति । आर्यावर्तीयमद्रदेशादुत्तर इति उत्तरमद्र
इत्युच्यते सः, आर्यावर्तीयकुर्वदेशादुत्तर इति उत्तरकुर्वहेति ।
आर्यावर्तीयप्रत्यन्तदेशेभ्यः परस्तात् ये देशा भद्रदेशा वा सन्ति, न
सिषु मन्वाद्युक्तायेनार्थ्यनामादिसम्भव इत्यत्रो पुरस्तात् (१७ पृ०
१६ पं०), तथा च तद्देशवासिना आर्यत्व मनार्थत्वं वा नैव
विचार्य्य मस्ति ; परमुत्तरकुर्वदेशस्य मेसर्गिकमीन्द्र्यस्त्राख्यकरत्वा-
दितः, तद्देशवासिनाश्च शान्तिप्रियत्व-तपःपरायणत्वादिदेवस्वभाव-
दर्शनात्, पुष्कलमयत्वं देवचोत्रत्व मजेबत्वञ्च । मन्वाद्योत्तरेयकम्—
“देवचोत्रं वे तन्न वेतन्नस्यो जितुं महति”-इति (८. ४. ६.) ।
तेषां शान्तिप्रियत्वादिस्वभाव एवाजिग्यत्वे हेतुः प्रबलः । तदुक्तं
महाभारतीय-सभाष्येऽपि चार्जुनदिम्बिजये—

“तांस्तु सास्त्रेण निर्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकर्षा-
स्तथा सर्वान् ददमं कुर्वनन्दनः ॥ × × × ॥ तत एवं महा-
वीर्यं महाकाया महाबलाः । हारपालाः ममासाद्य ब्रह्मा वचन
महवत् ॥ पार्थ ! मेहं त्वया शक्यं पुरं जितुं कायश्चन । उपा-

वर्त स्व कल्याण पर्याप्त मिद मच्युत ॥ × × × ॥ न चाह्नि
 किञ्चिज्जितस्य मर्जुनात् प्रदृश्यते । उत्तराः कुरुवो ज्ञेते नात्
 युद्धं प्रवर्तते ॥ × × × ॥ अथेह पुरुषव्याघ्र ! किञ्चिदन्य-
 च्चिकीर्षसि । तत् प्रब्रूहि करिष्यामो वचनात् तत्र भारत ॥
 ततस्तानब्रवीद्राजन्वर्जुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि
 अश्वराजस्य धीमतः ॥ न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मन्यसे ।
 युधिष्ठिराय यत् किञ्चिन् करपक्षं प्रदीयताम् ॥ ततो दिव्यानि
 वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । क्षीमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते
 प्रददुः करम्”-इति २८ अ० ४-१६ श्लो० । तदिदं महानगरं
 सम्प्रति तीर्थदिव्युच्यते, स्थोत्र्यत्रदिति तदर्थः ; एतद्देशीया हि
 प्रायशः स्थूलनामिकोदरजङ्घा भवन्ति ।

अस्ति चान्यः कुरुवर्षः ; स नूनं मेरुसन्निहः, ‘शान्तपितृवर्ग’-
 प्रभृति-‘सुवीर्य’-देशान्तः, योऽयं मध्यतन-मेरुपिटर्-सुवर्गादिमाई-
 क्षीरियान्तः । तस्य स्वर्गत्वेन वर्णनञ्च महाभारतरामायणादौ
 बहुत्र । तद्यथा महाभारतीयानुशासनपर्वणि—“अहो सह
 शरीरेण प्राप्तोऽस्मि परमां गतिम् । उत्तरान् वा कुरुन् पुष्यामथ-
 वाप्यमरावतीम्”-इति (५४. १६) । पुनस्तत्रैव—“नेवेशिकं सर्व-
 गुणोपपन्नं ददाति वै यस्तु नरो द्विजाय । स्वाध्यायचारित्र्य-
 गुणान्विताय तस्यापि लोकाः कुरुषूसरेषु”-इति (५७. ३३.) ।

अथ यदिह ‘मध्यमायां दिशि’-इति, ततो गम्यते कुरुपञ्चा-
 खादयश्चत्वार एषेते प्रदेशा स्तदानीं मासन् मध्यदेशाः, पार्या-
 वर्तस्य मध्यभूभागा इति यावत् । तत्र च यच्छ्रुतां वग्ने-
 देशः, स एव स्यात् महाभारतादिप्रसिद्धः ‘शिविः’ । किञ्च य-
 एते ‘ध्रुवायां प्रतिष्ठायाम्’ इति हे पदे तद्विशेषणे श्रूयेते, ततो

जायते चात्रेव मध्यार्थावर्त्तं तदानीन्तनसम्भाजा मासीद्वाज-
धानीति । एवं च कुरु-पञ्चाल-शिवि-सौवीरप्रदेशात्कवमभ्यदेशत
एवात्र प्राच्यादयो दिशोऽभीष्टा इत्यपि नानवगतम् ॥

तदेव मीतरेयकाले हिमयद्दक्षिणपार्श्वमिन्द्रस्यं किरातजाति
निकेतनं किरातनगरं मेवासीत् आर्यावर्त्तं स्यास्य पूर्वप्रत्यन्तः, दक्षि-
णस्यां भरतवंशीयाधिकृतं सत्वद्राज्यं मप्यासीदार्यावर्त्तात्सर्गतम्,
पश्चिमस्यां गिरिगिरिनदीयामसीमानां प्राचुर्यवर्णनात् गान्धार-
देशादिभ्यः परस्तादप्यासीदार्यवास इति गम्यते, उत्तरस्यान्तूत्तर-
कुरुणा मजयस्वेन वर्णनात् ततोऽर्वागिवासीदार्यावर्त्तोत्तरसीमेति च
प्रतीयत एवेति । एकत्र चात्र श्रुतम्---“त एतेऽन्ध्राः पुण्ड्राः शवराः
पुलिन्दा मूतिवा इत्युदन्त्या बहवो भवन्तीति” (७. ३. ६.) ।
तत्र ‘एते’-इति इदंशब्दव्यवहारादेतरेयकालेऽप्यासन्निभा जातव
इति, ‘उदन्त्याः’-इत्युक्ते प्रत्यन्तवासिनोऽनायां इति च गम्यते ।
तथाचंपां देशाना मनार्यभूत्वाभिधानादेषा मन्तःस्थिताः प्रदेशा
एवासन् तदानीं मार्यभूमय इति सुतवम् । अन्यजातयोऽधुना
दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धा, पुण्ड्र इति त्विदानीं ‘दीनाजपुर’-इति प्रक-
-तत्त्वाणुमन्त्रिकवो वदन्ति, एवं शत्रुपुलिन्दमूतिवाः विन्ध्यगिरी-
वासिनो भ्लेच्छजातिविशेषास्त्वद्यापि प्रायः प्रसिद्धा एव । तदेवं
न तदाप्येष आर्यावर्त्तः प्राच्या मतिविस्तृत इत्येवान्मकम् ॥

अथ श्रूयते ह्येतद् विदेघमायवाख्यानं शतपथे १ का० ३ प्र०
१ ब्रा० १०-१८ क० “विदेघो ह माथवोऽग्निं येषानरं मुखे
बभार ०—० स इमाः सर्वा नदीरति ददाह मदानीरेत्युगराद् विरे-
निर्धावति ताए ह्येव नातिददाह, नाए ह य तां पुरा ब्राह्मणा न
तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत्र एतर्हि प्राचीनं बहवो

ब्राह्मणास्तथाचेतरे मिवास्ते स्मामितर मिवास्तेऽस्मिन् मन्मिना
 वेद्धानरेणेति । तदु हेतुर्हि चेन्नतर मिव०—० सेवाय्येतेर्हि
 कोसलविदेहानां मर्यादा, ते हि मातृवाः ०—० स मे मुखान्दिर-
 पादीति”-इति । एतस्मादाख्यानात् व्यक्त मभिगम्यते, विदेहनाम-
 मैथिलजनपदस्थानतिप्राचीनार्थभूत्वम् । परं न तदापि दक्षिण-
 मगधस्थार्यावर्त्तत्वं सम्यक् मन्यामहे वयम् ; अनतिप्राचीनपात-
 न्तसमहाभाष्यवर्णितार्यावर्त्तलक्षणतेऽपि दक्षिणमगधात् प्रत्यगोपि-
 र्यावर्त्तत्वप्रतीतेः । अपीह अतपथे (१२. ८. ३. ३.) “वह्निकः
 प्रातिपीय शुश्राव”-इति श्रवणात्, तदाप्यासीद् बाह्वीकस्थार्या-
 वर्त्तत्वं मिति च स्वीकार्यम् ॥

पाणिन्यागमिऽपि आयुधजीविवाचिपञ्चोदिगणे पठितो बह्वीकः
 (पा० सू० ५. ३. ११०.) । “कम्बोजाङ्गु”-इति (पा० सू०
 ४. १. २०५.) कम्बोजप्रश्नश्च दृश्यते । तत्र सिन्धादिगणेऽपि
 पठितः कम्बोजः (पा० सू० ४. ३. ८३.) । गणपाठोऽपि
 पाणिनिनेव कृत इति सिद्धान्तितं भगवता पतञ्जलिना (१. १.
 ३४) । महाभारतेऽपि वर्णितौ कम्बोजबाह्वीकौ (द्रौ० प०
 ११०, १५५ अ०) ।

अथ भगवता यास्तेनापि “कम्बोजाः कम्बलभोजाः कमनीय-
 भोजा वा ; कम्बलः कमनीयो भवति”-इति कम्बोजग्रन्थे निरुक्तः
 (२. १. ४.) । “प्रकृतय एवेकेषु भाष्यन्ते विकृतय एवेकेषु”-
 इत्याश्रुत्वा तदुदाहरणाय प्रोक्तं चेत्तत्—“अथतिर्गतिकर्मा कम्बो-
 जेषु वै भाष्यन्ते०—० विकार मस्यायेषु भाष्यन्ते शब्द इति ; दान्ति-
 र्शवनाश्च प्राप्तेषु ; दान्त सुदीप्तेषु”-इति (२. १. ९, ४.) ।
 अतस्ते महाभाष्ये पस्वयाया मध्येव मेव ।

अपि तत्र धार्यावर्त्तस्यास्य वतुष्ठीमनिदयत्वं कर्तव्यम् ।
तथाहि—“कः पुनरार्यावर्त्तः ? प्रागादर्मात्, प्रत्यक् क्षात्रमगधस्य
दक्षिणेन हिमवतम्, उत्तरेण पारिपात्रम्”—इति २. ४. १०. म०
भा० । अत्राह तद्दीक्षाकारः कैश्वटः—“आदर्शादयः पूर्वतः
विशेषाः”—इत्येव । “जनपदतदवधौष (पा० सू० ४. २. १२३.)
—इतिक्षुश्रुतोदाहरणभूतं यदिह मादर्शक इति पदं कल्पते,
इतोऽपि प्रायते अस्यादर्शनामा कश्चित् सीमपर्वत इति । सोऽयं
मादर्शः स्यादश्चनपर्वतः ; तत्पदानिहक्तिनस्येवावगतेः । अथेदानीं
कुत्सेमानित्कथ्यते । अ हि शतपथब्राह्मणश्रुतश्चेतगिरेरेव दक्षि-
णांशः । एवञ्च पतञ्जलिकालोऽपि स एव श्वेतगिरिरेवासीदार्था-
वर्त्तस्य पश्चिमसीमेत्यनुमान मपि न स्यादसङ्गतम् । तदासीन्त-
नार्यावर्त्तस्य पूर्वसीमभूतं कालकवनं तु स्यात् धर्मारण्यतः प्राग्-
विद्यमानं दक्षिणमगधस्य प्रत्यक् स्थितं वकासुर-(वक्सर)—प्रदेशीयं
ताडकवनम् । पुरासीत् तच्च कालयवनाश्रितम् ; तत्प्रभृत्येव तस्य
कालवनं कालकवन वेति च नाम सम्पन्नम् । हरिवंशोक्तिस्थितस्य
विष्णुपुराणोक्तस्य च (५. २३. ५.) तस्य कालयवनस्य मगध-
राजजरासिन्धुमित्रत्वेन वर्णनात् कालवनमगधयोः सामीप्यानुमानं
स्याच्च सङ्गतम् । अत एव प्राच्यमगधस्य अनार्यवामत्वेनोक्तेः सोऽपि
तस्यैतस्य पतञ्जलेः सङ्गच्छते । तथाहि—“इत्यर्तिः सुराईकु,
रंइतिः प्राच्यमगधेषु ; गमि मेव त्वार्याः प्रयुज्यते”—इति
(म० भा० पञ्चम्या०) । तदेवं तदापि सीराइजनपदस्य, तत्रे-
दानीं पठनेत्यादिप्रसिद्धानां प्राच्यमगधीयस्यसुरासीदवत्त्वं
धार्यावर्त्तसीमतो वद्विः स्थितिरासीदित्यत्र च नास्ति संशयः
ऽपीति ।

अथात्र भगवान् मनुस्वाह—“आ सप्तद्रातु वै पूर्वादा
समुद्राच्च पश्चिमात् ॥ तयोरेवान्तरं गिर्यौरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः”
-इति (२. २२.) । ‘तयोः गिर्योः’ पूर्वीपात्तयोः हिमवद्विन्ध्ययोः ।
तद्विष्यं पूर्वापरसमुद्रव्याप्येव देशो मनोः सन्धतः । तत्र पूर्वं स्यात्
सिन्धुसागरसङ्गमः, अपरस्तु गङ्गासागरसङ्गमः । स एष भार्यावर्त्तः
ब्रह्मावर्त्तप्रदेशो ब्रह्मर्षिदेशो मध्यदेशो यज्ञिय देशश्चेति चतुर्विधत्वेन
वर्णितस्तेन तत्प्रान्तभूमिनां क्लृच्छभूत्व सुररीकृतञ्च । तद्यथा—

“सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदस्तरम् ।

तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥

कुरुक्षेत्रञ्च मत्स्याश्च पञ्चालाः शूरसेनकाः ।

एव ब्रह्मर्षिदेशो ये ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग् विनशनादपि ।

प्रत्यगैव प्रयागश्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥

क्षणसारस्तु चरति रोगो यत्र स्वभावतः ।

स ज्ञेयो यज्ञियो देशो क्लृच्छदेशस्वतः परः”-इति

(म० २अ० १७, १८, २१, २३श्लो०) ।

अत्र हि ब्रह्मावर्त्त-ब्रह्मर्षि-मध्यदेशास्तु ‘यज्ञियाः’ यज्ञकार्याह-
भूमय एव, तत्र कास्ति विचारणा; निर्दिष्टेभ्य एभ्यो बहिरपि
आर्यावर्त्तान्तर्गताः सिन्धुसीवीरकाश्यादयो देशा अपि यज्ञानुष्ठानार्ह-
भूमय इति ‘यज्ञियदेशाः’ उच्यन्ते । एतस्माच्चार्यावर्त्ताद् बहिःस्थिताः
“किराता यस्यान्ते, पश्चिमे यवनाः स्मृतः । आन्ना दक्षिणतो
वीर ! तुरस्तास्त्वपि चीशरे”-इति (वा० पु० १३. ४०), एव-
मादिकाः क्षीरायान-तुरस्ता-पूर्ववक्त्रोत्तरवक्त्रान्प्रदेशादयोऽस्वार्या-
वर्त्तस्य प्रान्तभूमयः सर्वाः एव क्लृच्छदेशाः ; किञ्चार्यावर्त्तान्तर्गता

दक्षिणवङ्गाङ्गप्राच्यमगधादयोऽपि कृष्णसारसृगङ्गीनलेनायप्रियत्वात्
स्लेच्छदेशा एव ।

तत्वतस्तु “तयोरेवान्तरं गिर्योः”—इति मनूक्तेः पूर्वस्वां यावदेव
विन्ध्यगिरेः प्रसृतिस्तावदेव यज्ञिय आर्यावर्त्स स्वीकार्यः, ततो वङ्गि-
रार्यावर्त्तत्वेऽपि न त्वस्ति यज्ञियत्व मिति स्लेच्छभूत्व मेव । अतः
एवाङ्गवङ्गकलिङ्गेतु भौराष्ट्रमगधेषु च गमननिषेधः सङ्गच्छते ;
सूचितस्वेतसत्र मनुनेव “एतान् द्विजातयो देशान् संशयेरन्
प्रयत्नतः”—इति (२. २४.) । ‘एतान्’ ब्रह्मावर्त्तादीनित्यर्थः ।
तथेषु देशेषु पुरा नासन् ब्राह्मणा इति प्रवादोऽप्युपपद्यते । एत-
र्ह्यपि प्राच्यमगधेषु पटनाप्रभृतिषु, अङ्गप्रदेशेषु भागलपुरादिषु
चान्यत आगताः शकलदीपिब्राह्मणाः, तथा वङ्गेष्वत्र काव्यकुशा-
दागता एव ब्राह्मण राडि वारेन्द्र वेदिका इति ख्याता वसन्ति,
कलिङ्गभौराष्ट्रोयरपि तथैव ।

कलिङ्गप्रदेशागम्यत्वं तु पाणिनिमूले तदवार्त्तिकतत्त्वाद्वा-
भाष्येभ्यश्चावगम्यते । तथाहि— अस्ति पाणिनेरैकं सूत्रं “परोक्षे
लिट्”—इति (३. २. ११५), अत्र चास्ति कात्यायनवार्त्तिक
मिदम्— “अत्यन्तापङ्गवे च”—इति, लिट् वक्तव्य इति शेषः, उदा-
हरणश्चास्य दर्शितं पतञ्जलिना— “नो कलिङ्गान् जगाम”—इति
विद्वतं च तत् कैयटेन— “न केवलं तद्देशस्य भोजनादेरपङ्गवो यावत्
तद्देशगमनादेरपि”—इत्यादि । एव च कलिङ्गप्रदेशोऽथाप्यायर्-
वर्त्ताद्दक्षिणवङ्गं संस्थितो मेदिनीपुरादारभ्य तैलङ्गदेशान्तं यावद्
विस्तृतः । पुरा आसीदय मुत्कलिङ्ग मध्यकलिङ्ग-कलिङ्गेति
त्रिधा विभक्त इति त्रिकलिङ्गनामा । त्रिकलिङ्गनाम तु तत एव
समुद्भूतम्, अप्युत्कलिङ्गत एवोत्कलनामपसिबिबित्याहुरेतिङ्ग-

सिकाः । अतएव श्रीक्षेत्रे वर्षविचाराभावस्तद्दीपनिष्ठस्यै चोत्तरतः समये केनचिदुत्कलखण्डप्रणयनेति सम्भाव्यते ।

अथामरसिंहोऽपि प्राच्योदिश्यमध्यम्लेच्छेति चतुर्विभक्त मार्या-
वर्त्तदेशसंस्थान मञ्जोकयत् । तद्यथा—“प्राथ्यावर्त्तः पुण्ड्रभूमि-
र्मध्यं विन्ध्यहिमालयोः”—इति (२. १. ८.) । तत्र “शरा-
वत्यास्तु योऽवधेः । देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः पश्चिमोत्तरः ।
प्रत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्वाम्मध्यदेशस्तु मध्यमः इति (२. १. ६, ७.) ।
प्राक्सहितो दक्षिणो देशः ‘प्राग्दक्षिणाः’, एवं पश्चिमसहित
उत्तरदेशः ‘पश्चिमोत्तरः’, अन्तं प्रति गतः ‘प्रत्यन्तः’ सीमान्त-
प्रदेशः ॥

अथात्र युरोपीयभ्रातरः केचन सम्भवदन्ते । श्रूयते हि ऋक्-
संहितायाम्—“अनु प्रत्नस्योकसो हुवे”—इति (१. ३०. ८.),
तेनाधिगम्यते सारस्वतप्रदेशीयार्याणां मादिपुरुवाणां वास आसीत्
पुरा क्वचिदन्वत्वेति । तच्चार्याणां मादिनिकेतन मस्वीवासिया-
खण्डस्य मध्यभागस्थितयोर्बेलुर्ताग्सुस्तागुर्धतयोः पश्चिमपार्श्व-
गतपित्तिका भूमिस्तत एव विकीर्णा वयं भारतीयाः पारसिकाः
शर्षण्यादयश्च समभवामेति । अत्र ब्रूमः । भारतीयपारसीक-
शर्षण्यादीनां मार्यभूलत्वेनैकजातिप्रभवत्वन्तु स्यात् स्वीकार्यम्,
किन्त्विहोपनिवेशिका वयं इति नैव मन्वामहे वयम् ; स्वदेश-
स्वत्वहान्यादिदोषत्रयप्रसङ्गात्, तेषां तन्मतपीषकप्रमाहर्तृना
मतिदीर्घस्याच्च ।

ते अयो दीषाः खल्वेते—नेष देशोऽस्माकं पैठकोऽपि तु यथा-
भवद्यवमाना मधिकृतोऽस्य चन्द्रश्रीयानाम्, तथैव पुरास्मत्पूर्वपुरुषै-
रत्नत्यानमार्यान् विजित्वा बलाद् गृहीत इति । एतेनाभिन्

देशोऽस्माकं मूलस्वत्वं कदापि नास्ति, प्रत्युत यथा पूर्वं यवनाणां जयसत्त्वं स्वत्वं सम्भव मद्य चेलण्डीयानाम्, तथैवैकदास्माकं मपि बभूवेत्येवेति प्रथमो दोषः । तदनु सम्पद्यत एवास्माकं यद्दुष्यादीना मित्रोपनिवेशवासित्वं मिति द्वितीयो दोषः । स्वार्थानुरोधतः स्वावाप्तकण्टकभूतानां नैतद्देशीयमूलस्वत्ववता मनार्याणां सुच्छेदन-
 च्छेति तृतीयः । यदि हि तेषां तस्मत् अस्माकं कृतं मित्यभिमतं श्वात्, तच्छते त्रयोऽपि दोषा गलेकुठारन्यायेन मन्तव्या एव स्युः । न च तथा । प्रत्युत दृश्यते हि न कश्चित् स्वावासभूमेशतुरङ्ग-
 भूमिस्वत्व मपि त्यक्तुं मुक्ताहते, तद्यपि मिठार्यावर्गं चिरं मासृष्टे-
 नियमन्तोऽपि तद्विरुद्धप्रबलप्रमाणं मन्तरेषु कथञ्चकारं नाम पैटकं स्वत्वं मुक्ताजन्तोऽत्र दोषभावं चामामहे ? अपि राजमासनतोऽत्राभा-
 वादिती विपुलाद्यार्ज्ज्वनदृषामन्ताडनादिती वा ये केचनार्या चनार्याश्च स्वदेशाद् वद्विभूर्ता औपनिवेशिकत्व मापन्ना आपद्यन्ते वाद्यापि, अस्तु तेषां तथात्व मदीषाय ; अतथाविधाना अस्माकं विषये तेषां तथाविधजन्यत्वं कथं न गो हृदयं व्यथयेत् ? एवं दुर्पलाणां माद्यानार्याणां प्राणदिसम्पीडनेनैवास्मत्पूर्वपुरुषा इह वास्तुमान् मालेभिर इत्यकृत मपि यद्युतायेत, तच्छेषं तत्कनङ्कप्रवादः कथं न भवेद् दोषायेति च हृदयवद्विः सुधीभिरेव विवेचनीयम् ॥

अस्ति चात्र तेषां तस्मत्पौदका येऽष्टावनुमानहेतवो लिखिताः, न तेऽप्येकोऽपि विचारसङ्घ इत्यस्माकम् । तद्यथा —

(१) 'एगियाद्वन्द्वतः प्रोषिता एवार्थाः कालेन सर्वत्र यूरोप-
 खण्डादीं 'बभुजुः कृतवास्तव्याः'—इत्येव मन्त्रेणः प्रवादः, अतोऽव-
 श्यते नूनं मास्तीदार्थ्याणां मादिवसः प्रथमं मेगियाखण्डमध-
 मस्य एवेति तेषां तथाविधानुमानस्याद्यहेतुवर्षनम् । अत्र ब्रूसः—

जागर्तुं स प्रवादस्यैव किम्, तथा स्त्रीकारेऽपि न भवेदस्माकं
भूखत्वनाशः, चार्यावर्तस्यास्य चेशियाखण्डीयभूभागत्वात् ;
निरवसिताश्चास्माद् विश्वामित्रर्षिपुत्रादयः । तथाचि—“न एतेऽन्वा
पुष्पाः शवराः पुलिन्दा मूर्तिवा इत्युदम्ब्या बहुवो भवन्ति वैशा-
मिन्ना दस्यूनां भूयिष्ठाः”-इति (ऐ० ब्रा० ७, २, १.) । अतएव
व्यग्दीर्घदुष्टा भर्तृपरित्यक्ता अन्निसुता विदुष्यपालैव श्रीकृद्देशीया
अपैलो देवतेति सम्भाव्यते । तदत्र ऋ० सं० ८. ८१ सूक्त-
व्याख्यानपरं शाव्यायनब्राह्मणं द्रष्टव्यम् ।

(२) भारतीयपारसिकेऽखण्डीयादीनां विभिन्नजातित्वेऽपि
भाषाशीसादृश्यं दरीदृश्यते, विभिन्नतः सर्वास्त्रेव भाषासु शीतर्तु-
नामैकविध मेव प्रायः, तन्माञ्चावगम्यते सर्वेषां मेवैषां मेकवंश-
प्रभवत्वं शीतप्रधानवासित्वञ्चेति तेषां तादृशानुमानग्रहसं किंतीय-
ईतुवर्णनम् । अत ब्रूमः—अस्त्रेषां मेकवंशप्रभवत्वम्, अपि
स्त्रीकार्यञ्च स्यात् पुरासीदेषां सर्वेषां मेव हिमप्रधानेकदेशवासित्वञ्च,
तेन किम् ? शीतप्रधाने तस्मिन् सुवास्तुप्रदेशे हि तेषां सुक्त-
सर्वजातिमूलार्याणां वासस्त्रीकारेऽपि किं मेकवोपपद्यते ? उप-
पद्यत इति चेत् क्लृप्तं कल्पनाकल्पितजल्पनयेति । अपि पार-
सिकावेस्ताघन्यस्य 'वेन्दिदाद्'-प्रकारशीयाद्याध्याये 'हरख् इति'-
नामकस्त्रीकस्याभ्युदयशालिनी नमरस्य यद् वर्णनं दृश्यते, तन्नून
मेतस्य सारस्वतप्रदेशस्त्वैव ; 'सरस्वती'-शब्दस्यैव हि पारसिक-
भाषार्या 'हरख् इति'-व्यवहारः सर्वसम्मतः, सिद्धान्तितञ्च तथा
क्लाक् महीदधेनापि (१८१२ खू. सु. व्या. ५१-५८ पृ०) ।

(३) तत्रैव 'अवस्ता'घन्यस्य 'वेन्दिदाद्'-प्रकारेण देववर्णनप्रसङ्गे
'ईर्वनभ्वेजो'-नामा कश्चिज्जनपटोऽपि वर्चिती दृश्यते । हिमर्तु-

प्रधानस्य स इति चोक्तिखितं तत्रैव । स एव जनपदः पारसिक-
 काना मादिवास्तव्यः स्यात्, स्वीक्रियते च तथा तैः पारसिकैः ।
 भारतीयपारसिकयोर्वदनमन्त्रसाम्यत्वात् भाषासाहचर्यात्, पश्चि-
 मपूजकत्वसाम्याच्चैकमूलप्रभवत्वं व्यञ्जत एवेति सर्वमूलार्याणां निवा-
 यासभूमिः स्यात् स एव 'ऐर्यनम्वेजो' जनपद इति तत्र द्वितीयः
 हेतुवर्धनम् । अत्र ब्रूमः-- अस्तु पारसिकानां मार्यवंशसमुत्पत्त-
 त्वेनास्मद्भाष्यत्वम्, स्याच्च स्वीकार्यं तेषां मादिपुरुषाणां ऐर्यनम-
 वेजोवासित्वम् ; न तथाप्यस्माकं तद्देशमूलत्वं भवेदुररीकार्यम् ;
 राजान्नादिभिरस्मद्देशतो विताड्डितानां तदादिपुरुषमाभाषाणां तथा-
 त्वसम्भवात् । एकवंशप्रभवानां अपि हि पूर्वपुरुषाणां नामान्हेतुतो
 नानादेशवासित्वं सम्भवत्येव, सम्भवति च तत्र केषाञ्चित् स्वदेश-
 यासित्वं मपीति सुवचमेव । अपि वा राजतरङ्गिणीवर्षितं
 'भार्याणक' देश एव 'ऐर्यनम्वेजो'- इति पारसिकानामभागासीत्,
 स च स्यात् केषाञ्चिदायाणां वासभूमिः, पारसिकानाञ्चैषां
 तेभ्य एवोत्पत्तिः स्वीकार्येति सर्वं भवदातम् । स च देशः
 काश्मीरादुत्तरो हिमप्रधानोऽप्यार्यावर्तान्तर्गत एव । तथाहि
 (रा० त० ४. ३६७)—

“तुपारवर्षेर्वहुलैस्त्रमकाण्डनिपातिभिः ।

भार्याणकाभिधे देशे विपन्नं केचिदूचिरे”-इति ।

वस्तुतस्तु ऐर्यनम्वेजोनाम नगरं नाद्य क्वचिदपि केनाप्युप-
 लभ्यते, पुरा ज्ञासीत् तस्य विश्वमानतेत्यपि नाद्य यावत् सुनिर्णी-
 तम् ; तदर्थं खण्डपुष्पपर्यालोचनवेति ।

(४) अस्ति शैव अपि प्रवादः— श्रीक्रीमकजाति-पूर्वपुरुषाः
 पूर्वोत्तरदेशतः प्रोचिता इत्याद्यादी न्यवाङ्मुक्तिरिति । स एव प्रवाद-

स्तदैव सङ्गच्छेत, यदि नामान्तियाखण्डस्य मध्यभूमिरेव तेषां मात्याः
 र्याणां निकेतनं मन्येतेति तत्र चतुर्थहेतुवर्णनम् । अत्र ब्रूमः—
 पूर्ववर्णितः सुवास्वादिप्रदेशोऽपीताल्यादिभ्यः किञ्चिदुत्तरगतपूर्वं
 एवेति तरप्रवादीपपत्तिः समानैवेति ।

(५) हिमालयस्योत्तरभागस्य पवित्रतमत्वेन लोकातीतमहिमा-
 न्वितत्वेन स्वर्गरूपत्वेन चेदानीन्तनानां मार्याणां स्त्रीकारात् तादृश-
 स्थानस्वीतदादिपुरुषाणां वासः सम्भाव्यत इति तत्र पञ्चमहेतुवर्ण-
 नम् । अत्र ब्रूमः— हिमवद्दक्षिणभागस्यां मार्याः तपस्साधनादिकं
 त्रिकीर्षवक्षिणमेव हिमवदुत्तरभागं गत्वा कृतकृत्या भवन्ति, इत
 एव तस्य पवित्रतमत्वेन वर्णनम् ; न त्वादिपितृवासनिवन्धनं सिति ।
 लोकातीतमहिमान्वितत्वेन तु तत्रत्यकुरुणा मज्जित्वादिश्रवणत
 एव । हिमवत्प्रक्षस्य स्वर्गरूपत्वं तु पीराणिकम् ; उत्तरगण्यमात्रं
 तर्जो जम् । “उत्तरः = उन्नततरो भवति, अधरः = अधो रः, अधो न
 धायतीत्यङ्गमिति प्रतिषिद्धा”-इति यास्कः (निरु० २, ३, २,) ।
 तथाचोर्ध्वतनप्रदेश एवोत्तरः । मार्यावर्णस्य यस्यां दिशि उन्नत
 ऊर्ध्वतनो हिमवान् पर्वतो विद्यते, सैव दिगुत्तरेति व्यपदिश्यते, ततो
 विपरीता अधरेति । अत एवैवं श्रूयते— “स उत्तरस्मादधरं ममुद्र
 मपो दिव्या असृजदर्थ्या अभि”-इति (ऋ० सं० १०, ८८, ५,) ।
 अत एव सूर्योऽप्युत्तर उच्यते । तजथा ऋक्मंहिताया भस-
 ङ्गाङ्गतम्— “विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः” इति (ऋ० सं० १०, ८६,
 १-२३,) । एव मन्यन्तान्यत्र च बहुत्रैव ।

(६) श्रूयते हि कौपीतकन्याद्वये . “उदीथां दिशि प्रज्ञात-
 तरा वागुच्यते, उदश्च उ एव यन्ति वाचं चिन्तितुं, यो वा तत
 भागच्छति, तस्य वा श्रूयन्ति इति ह स्माहृषा हि वाचो दिक्

तत्त्वतस्तत्प्रदर्शितो ह्येव मन्त्रः पुनर्जन्मविषयो न शूरसो देव्यं
मावेदति ; तत् पश्यत्येतत्पूर्वमन्त्रावेती—

“पूर्वं देवा अपरेणानुपश्यन्मन्त्रभिः । जन्मान्वावरैः पराधि ।

वेदानि देवा अय मन्त्रीति माम् ।

पश्य हित्वा शरीरं जरसः परस्तात्”-इत्येकः ।

अथापरः— “प्राणापानीं चक्षुः श्रोत्रं च । वाचं मनसि सञ्चरताम् ।
हित्वा शरीरं जरसः परस्तात् । आ भूतिं भूतिं वय मन्त्रामहै”
-इत्यतस्तृतीय एवेष यः प्रदर्शितपूर्वः । तथा च पूर्वजन्मनि
दृष्टा एवेवा उवस इत्येव तरफलितार्थः सम्प्रथते । एवञ्च न
कथ मन्त्रे मन्त्रः सुमेरुप्रदेशीयोषसो बहुदिनव्यापित्वे प्रमाणं
भवितु मर्हतीति स्फुटम् । किञ्च तत्रत्योषसो बहुदिनव्यापित्वं
तत्रत्यानां कथं भवेदधिगन्तव्यमित्यपि विचार्य निव ॥

यदप्युक्तं सूर्यस्य उषसश्च सुमेरुतो दक्षिणोदयदर्शनादेव “पुन-
श्चरति दक्षिणायाः (ऋ० सं० ३, ५८, १.)”-इति दक्षिणापुत्रत्व-
व्यपदेशोऽपीति । तत्रैतत् सममं प्रमाणं मपि मन्त्रमानस्य वक्ष-
मानवशावलम्बन मिक्षाकिञ्चित्करम् । उत्तरः=उर्ध्वस्थः सूर्यः,
दक्षिणा=अधःस्था पृथिवी, इत्येव सर्वत्र ज्ञेयम् । सुमेरु-
वासिनां तु येन दिग्भाक् पश्चिमा, सेत्र म्याद् दक्षिणा ; यस्यां
दिशि सूर्योदयस्तथा एव प्राञ्जनियमात् । पुरः पुरस्तात्, प्राक्,
पूर्वत्वभिवाचाः ; सूर्योदयास्तनिबन्धन एवात्र भवत्यन्नाकं दिग्-
व्यवहारः प्राक्पश्चगुदगर्भागिनीति । अतिसिद्धं (ऐ० ब्रा० १.
२, १.) युक्तिगम्यश्चेतत् किं तेन स्वमतप्रतिपादनव्यपत्तया विकृत
मपि वा इदं परतया अन्नाकं चक्षुःषु धूम्रिमुष्टिप्रक्षेपायोद्युक्त
इति सुखावितुं यत्नित मिति विचारयन्तु धीमन्त एव ॥

यज्ञो चित्रमिदम् ! "सप्तपिहस्ताश्चितादशैषानधोविद्वन्म" इति कुमारसम्भवंशं कोऽपि तेन स्वः प्रमाणत्वेनोपन्यस्तः, तत् किं मध्ययुगीयस्य "अस्थुत्तरस्यां दिशि देवताया हिमालयो नाम नगाधिराजः"—इतिवादिनः कालिदासस्यापि सुमेरुस्थत्वं मन्तव्यम् ? तदिदं तदीयं मष्टमं प्रमाणं मन्तव्यं तदीयं विश्वापयतीत्यत्र मीनावलम्बनं मेव श्रेयः ॥

"दीर्घतमा सामतेयः"—इत्येतदुक्तो 'दीर्घतमाः'—इति सञ्ज्ञं यद् मपि स्वमतप्रमाणं मन्तव्यं तेन । तदिदं तदीयं नष्टमं प्रमाणम् । तत्त्वतां वेदः शमीसामिकप्रयोजनस्य शीसंसादगंनस्य मते दीर्घतमा इति हि प्राधाहणिरितिधत् कल्पितं नाम ; यः खलु ममताप्रवृत्तः, स नूनं दीर्घतमास्ताव कः रुन्देहः । इत्येष सिद्धान्तो मी० द० १. १. २८—३२ सूत्रभाष्ये ॥

यदपि निर्णीतम्,— वेदिकमन्त्रेषु 'नवग्वा'—इतिपदस्वारभ्यात् नवमासात्मको वर्षः 'दशग्व'—इतिपदस्वारस्याद् दशमात्मको वर्षश्च गच्छति, तादृशवर्षो नास्मत्प्रदेशेष्विति नूनं सुमेरुप्रदेशीय एतेषु वर्षेषु वर्णित इति स्वीकार्यं मित्य मपि सिध्यति तस्यार्थादिवास्तव्यमिति । तदिदं दशमं प्रमाणं मपि निर्वाजं मेव । अत्र हि अज्ञातपृच्छाः समुत्थीयन्ते । तद्यथा— सुमेरुप्रदेशे किं मद्यापि नवमासात्मकोऽब्दः प्रचलितो विद्यते ? उत दशमासात्मकः ? अथ वेत्तादृशग्वब्दस्य का गतिः ? द्वितीयशेदाद्यस्य का गतिः ? उभयविधशब्दाब्दस्त्राद्यापि भवतीति चेत्, कथं तयोरेकत्र समावेशः ? अथास्मद्देशेष्वत्र भूम्भ्रमणजन्य मन्दपरिगणनं भवति, तथा तत्र तत् किन्निबन्धनम् ? अस्मदब्द एव तेषां निकटिनम्, तादृशकतिदिनात्मकः कीं मासः ? तादृशकतिमासात्मकश्चाब्दः ? तादृश-

वचनम् । तदेतत्पर्यालोचनया गम्यते— कदाप्येकदा सप्तमोऽत्र
जलप्रावनेऽन्नादेवार्थावर्तीयसमुद्रादुत्थितस्य जलोचस्य हिमालय-
शृङ्गाधिरोहणम्, उपशान्ते च तदुपद्रवे ततः क्रमादभिसर्पणस्यै-
वेत्यन्नातानुकूलैवेष्टा श्रुतिरिति । अत एव 'अतिदुद्राव'-इति
पदस्य 'अधिजगाम'-इत्यर्थः कृतस्तज्ञाष्यकृता हरिस्वामिना ।
विदार्थनिर्णयायैव यास्कप्रणीते निरुक्ते त्वभिपूजितेऽर्थेऽतिशयो-
क्तिर्नीतिः— "अति सु इत्यभिपूजिते"-इति (१. १. ५.) ।
'अतिधनः'-इति, 'सुभ्राह्मणः'-इति च तदुदाहरणद्वयम् । अति-
शयोऽप्यर्थोऽप्यस्येतेर्यास्त्रीयः । अत एव "अतिश्रुत्य मेति"-इत्यादौ
(श्वेता० उ० ६. १५.) अतिशयोऽर्थे एव प्रतीयते, नोक्तद्वयार्थः ।
"अतिरतिक्रमणे च"-इति पाणिनिस्मृतस्य (१. ४. ०५.)
व्याख्यायां ब्राह्मणं ज्ञानेऽसरस्वती— "अतिक्रमणं मुचितादधिक-
स्यानुष्ठानम्"-इति । अथ वा 'तुष्यतु दुर्जनः'-इति व्यायादते-
रुक्तद्वयार्थत्वस्त्रीकारेऽपि हिमालयोत्तरवासिनां तेषां इत्यास्य
हिमालयस्य उत्तरगिरित्वं कथं सम्भवेत् ? अपि हिमालयोत्तर-
प्रदेशेषु आसिया-मध्यभूखण्डेषु न कदाप्यासीत्समुद्रो नैवाद्यापि
दृश्यते, तत् कथं शिरोनास्ति शिरोव्यथेतिवत् शतपथीयार्थवजस्त-
स्त्रीतिवत्त्वं न सङ्गच्छेतेति च विचार्य मेव । आसीत् पुरोदीया
मपि समुद्र इति चेद् वेदेषु प्रायः सर्वत्रैव समुद्रोत्प्रेषकास्ते
तथाविधसमुद्रस्यानुत्प्रेषः कथङ्कारमुपयुज्यत इति च ध्येयमिति ॥

एवं सुमेरुप्रदेशवासिनः स्वस्वामन्वत्पूर्वपुरुषा इति वाक्य-
सिद्धान्तोऽपि स्याद् बालसिद्धान्त एव । तथाचि—

उत्तरभूमेः प्रदेश एवास्मत्पूर्वपुरुषाणां माध्यार्याणां मासीद्
वाक्यव्यभूतिरिति प्रमाणयितुं तेन निःप्रमाणोऽपि वागाडम्बरो बह-

पन्थस्तः ; तत्र प्रमाणपरंतन्त्राणां मीन निव श्रेयः ; ततो यानि
तु श्रुतिवचनादीनि प्रमाणत्वेनोपन्यस्तानि, तत्रेदं प्रथमं मन्थामने-
वयम्— “अमी य ऋक्षा निहितास उच्चा,

नक्तं ददृशे कुहचिद् दिवेषुः ।

अदभ्यानि वरुणस्य भ्रतानि,

विचाकशच्चन्द्रमा नक्तं जेति ॥”-इति ऋ० १. २४. १० ।

तत्प्रश्नतोऽस्यार्थः—‘अमी’ श्रे’ ‘ऋक्षाः’ समर्पयः ‘उच्चा’ उच्चैः
शिरःप्रदेशे ‘निहितासः’ स्थापिताः, सृष्टिकर्त्तृति शेषः । ते ‘नक्तं’
रात्रौ ‘ददृशे’ दृश्यन्ते ‘दिव’ ‘कुहचित्’ ईयुः’ गच्छेयुः, न दृश्यन्त
इति यावत् । ‘चन्द्रमाः’ अपि ‘नक्तम्’ एव ‘विचाकशत्’ प्रदीप्यमानः
‘एति’ पृथगत इति भावः । तदेतद्देवसादीनि ‘वरुणस्य’ राज्ञः
‘अदभ्यानि’ कथमाप्यविनाश्यानि भ्रतानि’ कर्त्तृणि, संयाजीति ।
एवञ्च शिरःप्रदेशे समर्पिमण्डलावस्थानं भव्यते, तत्र सुमेधावेवोप-
पद्यते ; अत एतादृशद्रष्टृणा माथार्थर्षीणा मःसीत् पुरा तत्रैवा-
वास इति तदभिप्रायः । वयन्तु ब्रूमः— यास्तमते ऋक्षा इति
पदेनेह सर्वेषा निव नक्षत्राणां श्रेष्ठं सिष्टम् (नि० १. २०) ;
सर्वेषा निव तेषां रात्रावेव श्योतभात्वात् सुसङ्गच्छत एवात्र
यास्तस्य तन्मतम् । अपि सुमेरुप्रदेशतो नक्षत्राणि उच्चैर्दृश्य-
मानानि, इतोऽपि उच्चैरेव दृश्यमानानि, कुमेरुतोऽपि तानि उच्चैरेव
दृश्यमानानीति तेषां सुसैःख्यत्वं सर्वत्र प्रत्यक्षम्, किं सुमेरुत
एव । न ऋक्षैःपदेन न तत्रोपरि वर्तमानं अदभ्यानि वा गम्यते ।
यद्युच्येत शतपथब्राह्मणे (२. १. २. ४.) ऋक्षगच्छ समर्पिवाचको-
ऽपि ; तत्रापि न नः श्रुतिः । “उत्तरम्, उच्चतरम्”-इत्यादि-
नैसर्गिकमात् (२. ३. २.) उच्चैर्दृशितवन्त्यम मेवोत्तरनामव्यपदेश

इत्यगमात् उच्चैरित्यश्लेष समर्षपक्षे उक्तस्या भित्तिवार्थः प्रकल्पते ;
 अतश्च तत् तत्रैव गतपक्षे तदनुपपदम् - "उत्तरां हि समर्षय
 उच्यन्ति"-इति । तदित्यं तत्र प्रदर्शयति एव मन्त्रस्तस्मात्समुच्छेदको
 भवितुं मर्हति न वेति सुधीभिरेवाकलय्यम् ।

यस्य एव मन्त्रो वरुणविज्ञानपरस्ततो वरुणकर्मपरिषायक
 एव प्रथमतः ; तदमद् वरुणप्रदार्थबोधाय विलीयत एवेतद्-
 वाक्यविरुद्धं समत्तान् । तथाहि--"रात्रिर्वरुणः"-इतिश्रुतिः
 (ऐ० ब्रा० ४. २. ४.) वरुणस्य रात्रिरेतत्त्वम् ; निवगटो हादशा-
 टित्यनामप्रक्रमे वरुणशब्दपाठान् सूर्यविशेषत्वम् ; "दिना पावक
 बलसा-—पादन् जन्मानि सूर्य"-इतिस्वोदाहृतश्रुतिश्चाख्यानेन
 भगवता यास्केन तदेव प्रतिपादितञ्च (१३. ३. ६.) ; एवं
 हि रात्रिक्राज्जिज्ञोऽथः सूर्य एव वरुण इति प्रतिपद्यते । एवं
 वरुणःश्रीक्रीकारेणवोपपद्यते वरुणराजकर्तृकः समर्षियभृतीनां
 चन्द्रममय प्रकाशः । परं न चेतद् ववः सङ्गच्छते मेतप्रदेश-
 गामिनाम् ; तत्र सूर्यविशेषस्य वरुणस्य तदधःस्थितेन चन्द्रमः-
 प्रभृतीनां प्रकाशकत्वासम्भवात् , प्रत्युत आर्यावर्त्तवासिना मेव
 सङ्गर्षः ; अतस्तदादर्शितोऽप्येष मन्त्रोऽस्मिन्प्रतपोपक एवेति
 ब्रुवन् । एवमपि स्वमवप्रमाणायास्येहोपन्यासो नूनं नूतनमत-
 प्रकाशश्चप्रमाणस्य तस्य, सुदीर्घप्रान्तरमभ्यापितस्य शुद्धदृ-
 ष्टःसत्य कश्चिदप्यस्य मरीचिकादिगन्धम इवेति ॥

तद्वितीयप्रमाण मध्येव मेव । तथाहि--

अस्यैकमटादशर्षं सूर्यसुवामं सूर्यम् (ऋ० सं० १०. ६. १३) ।

तस्य द्वितीयस्याः ऋचः प्रथमार्धर्ष एवः--

"म सूर्यः पर्युक्तं वरांस्येहा वदन्त्याः प्रथ्यं व वक्ता"-इति ।

इमं निव मन्वांश्च मवक्षन्वाः सुमेरोराध्यायावासभूर्त्वं
 प्रमाणयितुं चेष्टितं तेन । तदुक्तम्—मस्तकोपरि रथपक्षा-
 कारेण मन्वाणां भ्रमणं तत्रस्थाना निव सम्भवतीति । वसु-
 तस्तान्मन्वस्य व्याख्यानलोचने न तादृशतच्छायापि गम्यते ;
 प्रत्युत तन्मतविपरीतं यत् सत्यं तदेव प्रमाणितं भवति । तद्यथा
 — ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्यादिगुणयुक्तः ‘सः’ ‘सूर्यः’ ‘उरु’ उरौ
 विस्तीर्णान्तरिक्षे ‘वरासि’ पृथिव्यादिग्रहोपग्रहमण्डलानि ‘भाव-
 उल्कात्’ सदेव भावसंयति । तत्र दृष्टान्तः— ‘रथ्या चक्रा इव’
 यथा चक्रः मध्यस्थः यन् रथसम्बन्धीनि चक्राणि भ्रामयति, चक्राण्य-
 भितस्ततोविक्षिप्तपतन्तो रक्षयति च तद्वदिति । एतेन मध्यस्थित-
 सूर्याकार्यशक्तिः सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां भितस्ततोविक्षिप्तपतन-
 राहित्यं भ्रमणश्चेति विज्ञानं सुपदिष्टं भवति । शालमतं तु तेषां
 मस्तकोपरि सूर्यस्याविद्यमानत्वादक्षरूपत्वेन सूर्यस्य मध्यस्थितित्वं
 कथं सङ्गच्छेतेति पक्षपातशून्याः सुधियः एव विभावयन्तुः । सुव्यस-
 भपि श्रुतं मन्वरूपेण सूर्यस्य स्थितिवर्णनं तदुत्तरत्र—

“यो यच्छेषिव चक्रिया शचीभिर्

विश्वञ्च तस्तान्म पृथिवीं सुत द्याम्”—इति ।

अन्वार्थः ।— ‘यः’ सूर्यः ‘शचीभिः’ आकार्यशक्त्याभिः ‘पृथिवीम्’
 जमीनेःस्थितां भूमिम्, ‘ग्रहमण्डलनिष्कार्दभागगता मिति भावः ;
 ‘उत’ अपि ‘द्याम्’ स्वोच्चैःस्थितां सुतरां द्युस्थाम्, ‘ग्रहमण्डलोच्च-
 भागगता मिति भावः ; ‘विश्वञ्च’ सर्वतः ‘तस्तान्’ स्तान् न वसंति ।
 तैस्तान्नेति “इन्द्रसि सङ्कुल्लिटः”—इति सार्वकाशिको लिट् ।
 तादृशस्तान्मेन ग्रहाणां भितस्ततः पतनजन्यं कक्षाभ्रमणं वारितं
 भवति । यत्र दृष्टान्तः— “यच्छेषिव चक्रिया”—इति । ‘चक्रिया’

अन्विष्टो, चक्रीतो निष्कोटप्रान्ती यथा 'अथैव' इत्यो दृश्यते
कोत्ते, तद्वदिति ।

तत्पृतीयप्रमात्रणु स्वसिद्धान्ताघातमेव न सङ्गते, किन्तुनः स्व-
सिद्धान्ताघातम् । तथाहि—यदिदं श्रूयते सप्तविधसोमयासिद्ध
अग्निष्टोमादिषु प्रातरनुवाकविधावेतरेयके—“प्रातर्वै स तं देवेभ्यो
ऽन्वज्वीत्”—इत्यादि (२. २. ५.) । एतया श्रुत्या प्रातरनुवाक-
पाठस्य प्रातरेव कालो व्यङ्गीकृतः । ततस्तदुत्तरत्र प्रातरनुवाकस्य
सङ्ग्याविधौ श्रूयते—“सहस्रं मनुष्यं स्वर्गकामस्य”—इत्यादि
पञ्चान्तरत्वेन । स एषः सहस्रस्य पाठः प्रातरनुवाकस्य कथं
मिहारावर्त्तं सङ्गच्छेत ? सुमेरुप्रदेशे तं सङ्गच्छते; तत्रोपसो मास-
वयव्यापित्वात् । तदित्य सुवसि सहस्रस्य पाठविधानं गमयत्ये-
वाप्यारायां दीर्घोवसे सुमेरी तदानीं मासीद् वास इति ।

अत्र ब्रूमः— नैवः प्रातरनुवाकविधिः क्वचिद् कसंक्षिप्तायां श्रुतः,
अपि श्रूयते ब्राह्मणैः तैत्तिरीयैः, तत् किं मिदं मैतरेयकं अपि तत्रैव
प्रोक्तम् ? तथा स्वीकारे यदिदं श्रूयते तैत्तिरीयैः—“ध्रुवायां मध्य-
मायां प्रतिष्ठायां दिशि ये के च कुरुपञ्चालानां राजानः”—इत्यादि
(३८८० ६५०), तत् कथं सङ्गच्छेत ? किञ्च यदि प्रातरनुवाक-
पाठस्य कालो हिमासात्मको मन्येत, तर्हि प्रागस्तवनमाध्यन्दिन-
स्तवनवृत्तीयस्तवनानां कालाः कीदृशा मन्मथ्याः ? संवत्सरसत्रकालस्य
कीदृशः ? इत्यादि च तेन निरूपणीय एव । अथापरम्, यदि
दीर्घोवसे सुमेरावेव प्रातरनुवाकपाठसम्भव इति मन्येत, तर्हि
सुषिष्ठिरादिभिर्वाजिरावान्ते रार्यावर्त्तवाग्भिर्भरनुष्ठितेष्वश्वमेधादिषु
सोमयासिद्ध प्रातरनुवाकानां पाठो न बभूवेति किं मन्मथ्यम् ?

अन्वयः; यथा सहस्रवार्षिकसत्रस्यासम्भवता मासकालो मीमांसायां

मधिकारश्च मारुत्य सिद्धान्तितम्, तथैवोपसि सहस्ररुद्रा कामा
सृचां पाठः सम्भव इति किं नात्र विचारितमित्यपि विचार्य भवेति ।

वस्तुतस्तु “महति रात्र्या अनूच्यः पुरा शकुनिवादात्”-इत्येव
विधिः । ‘रात्र्याः’ पूर्वस्योपसत्याख्यस्य दिनस्य अग्निष्टोमीयपञ्च-
शुभानशुक्तस्य या रात्रिः तस्या रात्रेः सम्बन्धिनि जीपे ‘महत्’
अवतिष्ठमाने सति प्रातरनुवाकाख्याना सृचां पाठ आरम्भ्य,
‘शकुनिवादात्’ शकुनप्रः पक्षिणः, ते यस्मिन्नुषकाले प्रबुध्य
वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, ततः ‘पुरा’ पूर्वं भव तत्पाठः समाप्य
इत्यर्थः । अत्राह मायणः— “एतदुक्तं भवति, यस्मिन् काले
प्रारभ्यः प्रातरनुवाकः तमभोपघातात् पुरेव समापयितुं शक्यः
स्यात्, तदा प्रारम्भ्यः”-इति (२. २. ५.) । अथशपाठ-
प्रातरनुवाकस्य मङ्गलः लेखविशतिरेव (ऐ० ब्रा० २. २. ६.) ;
काम्यपाठस्य तु शतादिका सहस्रान्ता । तदत्रावश्यपाठ्याना
सृचां पाठस्तु प्रातरेव नूनं सम्पद्यते इति प्रातरनुवाकनाम-
करणमुपपद्यते एव । काम्यपाठ्यानां शतादिसहस्रान्तानां सृचां
पाठस्तत्रोपस्यसम्भव इत्येव “महति रात्र्या अनूच्यः”-इति
विधिः । सहस्रप्रातरनुवाकीयासु ऋतु एकपदादीना मप्यस्ति
विद्यमानता, न वाभ्यस्तृचां पाठे विशेषवेलम्बश्च सम्भवति ;
अतो रात्र्या महति भागेऽवशिष्टे आरभ्यः प्रातरनुवाकपाठः शकुनि-
वादात् पुरा समाप्या भवेत्, किं तत्र चित्तम् ? किञ्च सहस्रवृ-
षाः पाठपत्रे “पुरा शकुनिवादात्”-इति नियमाभावश्च । अत
एवेदमपि श्रुतं तत्र तदुत्तरम्— “अपरिमितमनूच्यम्”-इति
(२. २. ७.) । “शतं सहस्रमित्यादि सङ्ख्यापरिमाणं परित्यज्य
मध्यरात्रादूर्ध्वमुपक्रम्य सूर्योदयात् प्राचीनकाले यावतीरनुवक्तुं

शक्तिरस्ति तावतीरगुण्यत्—इति तत्र सायणभाष्यम् । एतेन सहस्रानुवचनपक्षे परा शत्रुनिशादादिति नियमो परित्याज्य इति स्फुटम् । अप्यजस्यी 'शतं सहस्रं मित्यादि सङ्गापरिमाणं परित्याज्य'—इत्यत्र स्थाने 'सहस्रं सङ्गापरिमाणं परित्याज्य'—इत्येव मन्तव्यम् ; सहस्रपाठमात्रं च कच्छसाध्वतया तत्रैवापरिमित-पाठव्यवस्थाया औचित्यादिति ।

अस्ति चान्यत्र प्रातरनुवाकस्य सर्वादिवापाज्यव्युत्तिः—
“उदित चादित्ये प्रातरनुवाकं मनुयुयात् ; सर्वे ह्येवेतदहर्दिवाकीर्त्तयं भवति”—इति (ऐ० ब्रा० ४, ३, ४.) । काम्ये बहुसङ्गाकर्त्री पाठपक्षे एतदपि स्याच्छाण्डम् ; नित्यपाठ्यानां प्रातरनुवाककर्त्री मत्स्यसङ्गात्वेन प्रातःपाठस्य वयम्भाविवात् प्रातरनुवाक इति नामधेयस्यान्वर्थतापि नानुपपन्नैत विचार्ये मेतत् क्षुधीमिरिति ॥

उपरोदोषे च प्रथमपरं तदीयवर्णप्रमाणं मन्विक्रित्करम् । तथाहि— “स जयः परिषस्वजे”—इति (ऋ० सं० ८, ४१, ३.) मन्त्रे अग्रतं ‘त य वेनोरनु व्रत सुवस्तिस्त्रो अवर्षेयन्’—इति । तदिह उपसस्त्रित्वप्रवणाय दीर्घत्वं गम्यते, तच्च सुमेरावेयं सङ्गच्छत इति तदीयम् । तत्वनस्त्रित्वे वरुणविज्ञानोपदेशके मन्त्रे नोषस-स्त्रित्वं समिहितम्, प्रत्युत ‘तस्य’ वरुणस्य ‘ततम्’ कर्म ‘अनु-स्रय’ ‘उषः’ कालः ‘तिस्रः वेनी.’ त्रिविधाः जरायुजाजरायुजो-द्विजाः ‘वेनीः’ प्रजाः ‘अवर्षेयन्’ वर्षयन्ति इत्येवोपदिष्टम् । अन्यत्रान्यत्र च “प्रजा ह तिस्रो अश्याय मीधुः”—इत्यादौ (ऋ० सं० ८, १०१, १४.) प्रजानां त्रिविधत्वं युगं मेवेति द्रष्टव्यम् । ‘अवर्षेयत् + नभस्ताम्—इतिपदत्रयसन्निजस्यम् अवर्षेयन्नभस्ता मिति रूपम् ; अपिवा व्यत्ययकृतं बहुवचनम् ।

उपसो दीर्घत्वप्रमाणाय तेन यदिय ऋगुदाहृता— “क्षियात्वा यत् समया भवति”—इति (सं० १. ११३. १७.), सैषा उपोविह्वान-
सूक्ष्मात्मवता उपसोऽनन्तरं वेदयति, न तु प्रादेशिकदीर्घत्वम् ।

तद्योपसः पञ्चविभागत्वाख्यानेन दीर्घत्वं सूचयितुं यत्
तेत्तिरीयासुजाकस्त्रीकरणम् (सं० ७. २. २०.), तदपि निरर्थकम् ;
तादृशविभागस्यात्रार्यावसंऽप्युपश्रीगित्वात् ।

किञ्चेद अपि विवेच्यन्,— सुमेरुप्रादेशीयोपसो दीर्घत्वं
किं मायावर्त्तवासिना मन्त्राकं दृष्ट्या प्रतिपाद्यते, उत तत्रत्याना
मिति । इहत्याना मिति चेत्, तेन कथं सिध्येत् तत्रार्याणां
धासः ? अथ तत्रत्यानां तादृशमन्त्ररूपं प्रमेय मिति चेत्, तदपि
नोपपद्यते ; दीर्घत्वं ह्यापेक्षिकं भवति, न हि तत् उपोऽन्तरदर्शन-
विरहादपि सङ्गच्छते ! तत् किं मेतेन उपोदीर्घत्वप्रकाशकमन्त्रा-
न्वेऽप्येनेति धीषणावता तेनैव स्वयं मानोच्य मिति ॥

यदिदं श्रूयते— “तानीदृहानि बहुलान्यासन् या प्राचीन
मुदिता सूर्यस्य”—इति (ऋ० सं० ७. ७६. ३.), तदितः सङ्क-
षसः कनिदिनव्यापित्वं गम्यते स्फुट मिति तेषां माथार्याणां
सुमेरुवासिन्वे पञ्चमं प्रमाणं मित्वाह । अत्राकं तु गात्र श्रुतौ तिस्र-
कोद्भावितं मर्थतिलकं प्रतीयते, प्रतीयते तु पञ्चा मानस्यम् ;
तदिहाशेषशेषुषीमन्तो भूमिदेवा एव प्रमाथम् ॥

अथःशब्दस्थानिकत्र बहुवचनान्तप्रयोगोऽप्यत्रःस्वैकं प्रमाथम्,
तदिदं षष्ठं स्यात् । तथाचा तेत्तिरीयत्राहणे मन्त्रः—

“इमा एव ता उपसो याः प्रथमा थ्यीञ्चन् ।

ता देव्यः कुर्वते पञ्चरूपा । अश्वतीर्नावहृञ्चन्ति ।

न नमश्चनान्”—इति (१. ५. ६. १४.) ।

प्रजाता”-इति (१. ७. ६.) । तदेवं कौषीतकब्राह्मणपत्र-
प्रवक्तुराचार्यस्य हिमवदक्षिणखण्डस्थत्वेऽपि तदादिपुरुषाणां हिम-
वदुत्तरखण्डवासित्वेनैवोत्तरदिक्स्तुतिः सङ्गच्छत इति तत्र षड-
हेतुवर्णनम् । अथ ब्रूमः -- ऐतरेये च ब्राह्मणे समाख्यातैर्दर्शिका-
स्तुतिः ; ऐतरेयकाले कुरुपञ्चालत्रिविंशतीवीराणां मध्यदेशत्वं पूर्वं
वर्णितम् । मध्यदेशापेक्षयोरनगरस्थोत्तरत्वं सर्वेषुषुषुभिर्मध्य-
मेव । एष एवोद्यानदेशो राजतरङ्गिण्या मुञ्जागक इत्युक्तः ;
तस्यास्य विद्यानिवासत्वेन स्तुतिरप्यत्रापि । स एष काश्मीर-
सन्निहित उद्याननामजनपदोऽतिशो विद्यानिलय इति कथं धावेम
हिमवतोऽप्युत्तर मिति ।

(७) अयुते हि -- “तीकं पुष्येभ तनयं शतं हिमाः”-इति
(ऋ० सं० १. ६. ८४.) आशीमंजः । एव मन्थान्वोऽपि ।
तदत्र विरेचनीयम्, एवं हिमर्तुतोऽब्दपरिगणनं तु तत्रैवोपपद्यते,
यत्र प्रदेशे हिमप्रपातस्थातिशयं विद्यते सदेव, नात्र तथोपलभ्यते ;
अपि त्वासियामध्यभूभागस्थो षण्णुतांग्प्रताग्पर्यतयोरस्तराल-
प्रदेशसु नूनं तादृश एवेति तत्रैवासीत् पुरायाणां मादिवास
इति प्रमाणयितुं प्रबलोऽयं हेतुः सगमः । अत्र ब्रूमः-- “यदि
हिमर्तुवाचिहिमशब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् हिमशब्दस्याब्दवाचि-
त्वेन व्यवहाराद्वा स्यादस्मत्पूर्वपुरुषाणां हिमर्तुप्रधानदेशवासित्वानु-
मानम्, तर्हि शरदृतुवाचिशरशब्देनाब्दपरिगणनश्रवणात् शर-
शब्दस्याब्दवाचित्वेन व्यवहाराद्वा किं न स्यात् तेषां शरदृतुप्रधान-
देशवासित्वानुमानम् ? अस्ति तथापि श्रवणं बहुश्रेयम् । तथाथा--

“तिस्रो यदम्बे शरदस्त्वा मिदृ”-इति ऋ० सं० १. १२. ७२. ।

“शतं त्रिषु शरदो अस्ति देवाः” इति ऋ० सं० १. १४. ६०. ।

“शतं नो राक्षसं शरदी०—०ऽश्रामायूष्णि”-ऋ० सं० २. १. २७ ।

“असौ शतं शरदी जीवसे धाः”-इति ऋ० सं० ३. ३. ३५ ।

“यतिर्वीवाति शरदः शतम्”-इति च ऋ० सं० १०. ८६. ३२ ।

असुतस्वार्थाणां न कदापि हिमर्तुमात्रभोगीकस्त्व मासीत्.
न च कदापि शरदृतुमात्रभोगीकस्त्वम् ; अपि नाम “शर-
च्छता अथा मोषधयो भवन्ति, शीर्णां प्राण इति वा”-इति
यास्त्रोक्तेः (४. ४. ४.) शृणाति हिनस्ति प्राश्निनः इति शरच्छब्द-
श्रुत्या शरदृतोरस्वास्थ्यकारित्व मासीदार्याचार्यसम्मत मिति
तस्मिन्नेरब्दास्त्वत्वं ममानि तेरिति प्रतीयते । सति चैवं तस्याब्दा-
न्तावयवत्वे, हिमर्तोरब्दावयवत्वं सुतरां सम्पन्नम् । अत्र एवाब्द-
नक्षत्राप्रसङ्गे शरच्छब्दहिमशब्दयोरन्यतरस्य प्रयोगो बहुदूरं श्रूयते
वेदे, सन्नच्छते च तयोः शब्दयोगीश्याहत्याब्दवाचित्व मपीति ।

(८) अपि श्रूयते— “उत्तरं गिरि मति दुद्राव”-इति (शं०
ब्रा० १. ८. १.) । ‘उत्तरं गिरिं’ हिमालयम् ‘अति’ अतिक्रम्य
उत्तरं ‘दुद्राव’ द्रुतगमनं कृतवानिति च तत्सम्मतोऽर्थः । तदस्मादपि
नक्षत्रात् हिमालय सुसङ्गत इहागमनं सुव्यक्त मिति तेषां तादृशानु-
मानेऽष्टमो हेतुः । अत्र श्रूमः— तस्याः श्रुतेरात्यन्तपर्याश्लोचनया
अतिशब्दार्थाश्लोचनया चैतद्विपरीत एवार्थः प्रतीयते । तथाहि—
“स शीघ्रं उख्यते नाव मापेदे । तं स मख्यं लघन्या पुञ्जवे ।
तस्यं शृङ्गे नावः पाशं प्रति सुमोच । तेनेत सुतरं गिरि मति-
दुद्राव । स ह्योवाच । अपीपरं वै त्वा । हजे नावं प्रतिबध्नीष्व ।
तं तु त्वा मा गिरौ सन्त मुदका मन्तश्चेत्सीत् । यावद्यावदुदकं
समवायात् तावत्तावदन्ववसर्पासीति । स ह तावत्तावदन्ववसर्प
सदृशं तदेतौत्तरस्य गिरिर्मेनोरन्ववसर्पणम्”-इति पूर्वं तच्छतपथ-

कल्पवृक्ष्यादि च तेषां जीवनम् ? श्रुतिसिद्धं शतायुश्च तेषां कथ-
ङ्कारमुपपद्यत इति ।

इहापरमपि विवेच्य मस्ति,—यथा नवम्वा पदं नवमासात्मक-
वर्षवाचकम्, दशम्वा पदं दशमासात्मकवर्षवाचकं चेति मन्वन्ते,
तथैव शतश्विपदं किं शतमासात्मकवर्षवाचकं मन्त्व्यम् ?
श्रूयते तु शतश्विपदमपि । तथाथा—

“शनैश्चिदन्तो अद्रिवोऽग्नावन्तः शतश्विनः ।

विवक्षणा अनेहसः” इति ऋ० सं० ८. ४५. ११ ।

“आ न इन्दो शतश्विनम्”—इति च ऋ० सं० ८. ६०. ६ ।

वस्तुनस्येवगादिषु स्वमतपोषकत्वदर्शनं तस्य नूनं पाण्डु-
रुंगिणां सर्वत्र पीतदर्शनमिवेवेति मन्यामहे वयम् ॥

यच्च सिद्धाङ्कितं तेन,— वैदिकमन्त्रादिषु देवयानशब्दतः सूर्यस्य
सुमेरुयानसुसरायणमवगम्यते, पितृयानशब्दतश्च सूर्यस्य कुमिरु-
गमनं दक्षिणायनम् ; तथा च सुमेरुदेशेषु देवयानेहः सम्पद्यते,
पितृयाने च रात्रिरतो देवयानपितृयानशब्दान्वितमत्राणां तत्रैव
रचना बभूवेति तत्रार्थादिवामस्येह भेकादयं प्रमाणमिति । एतच्च
सर्वं स्यात् प्रेक्षावतां पगीक्षणासहमेव । तत्रैवम्,— मध्यभूभागत
एव हि उत्तरायणदक्षिणायने परिदर्शनीये, उत्तरदक्षिणार्धेऽभ्यु-
दासिनास्युर्नेतं समाधिगम्ये ; तत् किमु देवयानपितृयानशब्दार्थतो
दिवानिशित्यादिसमुद्भावनादिविचारिणेति । यच्च येन इह या
एवप्रया देवयानपितृयानशब्दान्वितमन्त्रदृष्टारो बभूवुरिति स्वीका-
र्याऽपि देवयानार्थस्तु सुमेरुगमनमार्गः, सुमेरोश्च देवस्थानत्वकथन
मार्गपूर्वपुरुषावाप्तनिवन्धन-गीरवशुचकमिति, एतदप्यसङ्गतम् ;
शतपथब्राह्मणादौ (१४. ८. १.) देवयानपितृयानशब्दयोरप्यर्थ-

प्रतीतेः, सुमरं देवस्थानत्वे स्त्रीकृतेऽपि तत्रास्मदादिपुरुषाणां वासव्य
 हेतूपन्नाभाभावाच्चेति स्वच्छधिया ध्यातव्यम् । वस्तुतस्तु 'देवाः'
 द्युस्थाः अश्विप्रभृतयो 'यान्ति' गच्छन्ति, येन मार्गं, स एव
 भ्रमणलादिभ्रमणमार्गो देवयानाख्यः ; तथा 'देवाः' द्युस्था रश्मयः
 पृथिव्यादौ गच्छन्ति, यैर्मार्गैस्तेषाञ्च सुतरां देवयानमञ्ज्वा ;
 तेरेव मार्गैः पृथिव्यादिशनेश्वरान्तनिवाग्निना विनिर्मुक्तास्थूलदेहा
 जीवा रश्मिभिराक्रथमाणा द्युलोकं गच्छन्ति । तथैव पितृ
 स्थानानां चन्द्रमण्डलादीनां भ्रमणमार्ग एव पितृयानम् : अपि
 अन्तरिक्षस्थं यमनामवायुविशेषाधिकृतं चन्द्रलोकं मारं वा
 तत्सन्निहितं पितृलोकं त्यक्तस्थूलदेहा अक्षिरादिपश्याः गच्छन्ति
 येन, स एव मार्गः पितृयानाख्यः । तिलकीदाहृतसन्व्याख्यावमेव
 बुद्धयते । तत्र प्रथमं पद्यः (ऋ० सं० १. १८३. १.) --

“अतारिष तमसस्वार मस्य प्रति वां स्तोमी अश्विनावधायि ।

एह यातं पयिभिर्देवयानेर्विव्यसिषं व्रजं जीरदानुम्” इति ।

अस्यार्थः-- हे 'अश्विनी' प्रालम्बस्मात्प्रथमवृत्तदेवैः 'देव
 यानेः पयिभिः' द्युस्थैः स्वमार्गैः 'व्रजं' पृथिव्याम् 'आयातम्' उद-
 यताम् । तथाचेह युवयोरुदयात् 'अस्य तमसः' रात्रिजन्तात्
 कारस्वर्गैः 'पारम्' पर्वन्तम् 'अतारिष' उचीर्णाः श्वः । 'वां प्रति'
 'स्तोमः' क्षतक्षतासूचकं स्तोत्रम् अस्माभिः 'अधायि' । 'इयम्'
 अन्नम्, 'व्रजनं' भ्रमणमन्त्रम्, 'जीरदानुं' जरान्तव्यापनं सुदीर्घ-
 जीवनञ्च 'विद्याम्' लभेम, वयं मिति । एवञ्चाश्विनोरुदयकालं
 जायतः स्तोत्रगानं कुर्वतोऽत्रादीनि अवश्यम्भावीनीति समर्थेर्जन-
 स्तथा कर्तव्यं मिश्रपदेशः फलितः ।

अथापरः ऋ० सं० १. २. १८ पूर्वार्द्धेः --

“परं मृत्योः अनु परेहि पत्यां यस्ते स्व इतरो देवयानात्”-इति ।

अथार्थः— हे मृत्यो ! 'ते' देवयानात् इतरः यः स्वः पत्याः, 'ते' पत्यां पत्यान् अनु मृत्योः परेहि' इति । अत्र कव्यमूर्ध्वमिहो वायुपिशेपः अन्तर्विहो मारी एव पितृयानाख्य-स्य स्वकोयः । यथा मृत्यानां मनिः राजा, द्युस्थानां भूर्यः, तद्वै मध्यस्थानां पितृणां मृभूर्यो वा मर्षति । यागजुह्वानां स्वर्गगामिनां पितृणां मर्षिमादिमाहात्म्येन पितृयानं शिवं प्रवणम् ।

संहितायाः मन्वत्रान्तर्गतं त्रयं इतम् । तद्यथा । (१०२. ७.)—

“पत्या मनु प्र विद्वान् पितृयानं द्युप्रदं वि समधानो वि भर्षिः”

हे 'अग्ने !' पितृयानं विद्वान् त्वं 'भर्षिधानः' मनु 'द्युमत्' इत्या म्यात् तथः 'प्रविभर्षि' इति मन्त्रद्वयार्थः । तत्रैतन्निमित्तानां पितृयानगामिचम, तदन् अनुष्ठितप्रवणं स्वर्गगामिप्रवर्णा-नास्तुतिं ध्वनितम् ॥

अतं च तेलिरीयब्राह्मणे— “पत्यं वा गतं देवसा महः यत् संवसरः”-इति (३. ६. २२. ३.) । अतन्मनुकं प्यादे-तश्चनचनम् (१. ६७.) -

“देवे राक्षसहती वजे प्रविशाममारीः इतः ।

अहस्ततोदगधनं रात्रिः स्वयं यत्नयन्मत्” इति । तदेवमादिप्रवचनानि मृपयश्चने सन्निवृत्ततः ए एव देवलोको मन्वन्थः । अत एव मजाप्रवर्णितप्रवणं “उदीचीं दीप-यत्नेव दिशं तिष्ठति वीनियत् । सधर्मकमहाभायः शिवो ब्रह्मविदां गतिः”-इत्यादिः कथा च वर्णितम् (१५३३-१५३५) । तानीमान्थैव वचनान्धवलम्बा पद्यम् । इतिमादेवगिनयत्वं सर्वेसम्पत्-मिति प्रमाणयितुं चेष्टितं तत्र ; तदन्तर्गतपितृपुरुषाणां त्राम-

आसीदित्यत एव देवनिःशयत्वेन स मीरुर्वर्णित इति सिद्धान्तितं निराबाध भवेति । अहो वत ! तस्यैष सिद्धान्तोऽपि दरिद्राणां मनोरथ इवैव प्रतिभात्यस्माकम् । न हि श्रुत्युक्तस्य देवानां मित्यस्य सुमेरुवासिनाः मित्यर्थावगतौ किञ्चिन्नान मस्ति ; अस्ति च ततोऽन्यत्र । मनुसंहितायान्तु अस्मत्संवत्सरकालमितं भवति देवानां महारित्युक्त्वास्ति मिति न सत्यम् , परं न तत्र सुमेरोर्गण्डोऽप्यस्तीत्यपि नासत्यम् । एवं महाभारतादौ सुमेरुवासिनां देवत्वं वर्णित मिति च सत्यम् , परमिहापि न तेषां देवानां मासस्व-यन्वत्सरमानान्यभिहितानी अपि नासत्यम् । ज्ञातव्यानि तु सुमेरु-प्रदेशीयदेवशब्दज्ञास्थानां गानि च भवन्ति कथम्भूतानि ? आयुःपरिमाणान्न तेषां तदद्भ्यमानतो भवति क्रीदृश मित्यापि ज्ञेय मेव । अप्येवं “शतायुर्वं पुरुषः”-इत्यादिश्रुतिसिद्धं शतायुषं तत्प्रदेशवासिनां तद्देशीयान्दभ्यमानमेव भवति चेत् कथं न तत्र श्रुतिविरोधः सम्पद्यते ? वेदेषु हि यच्छ्रूयते भानवानां पुराण्युः शतवर्षाणीति, तन्नून मन्वाद्देशीयाहोरात्रभानव एवेति भयं भवेत्तच्चिन्त्य मेव । किञ्च यथा सुमेरुप्रदेशेषु “दमे रात्राहन्ती वर्षम्”-इति मनुक्चन सुपपद्यते, तथैव कुमिरावपि किं नोपपद्यते इत्यपि विचार्य मेव । विचारितेषु चैतेषु सुमेरोराद्यार्यावासिनिर्णयाय तेन प्रदर्शितं प्रमाणपारायणं कुतो न जलमध्यगतलवणवद् विलीयतेत्यपि ध्येयम् ।

वस्तुतो महाभारतादौ यद् वर्णितं सुमेरोर्देवत्वोक्तम् , तत्त्वादिनिक मित्यस्माभिर्मन्यत एव । यथेह सौरजगति भूलोकान्तरिक्षलोकद्यलोकविभागास्तथैवासच्छरीरेऽपि मन्यन्त एव शारीरविहिरकद्देशीयैः एव मन्निवायुभ्यश्चोतिषां प्रधानत्वो

भूरादीनि स्थानानीति स्त्रीकारकारिणोऽपि वयं मित्रैकत्र तृतीयं किं तेषां विश्वमानता न स्त्रीकुर्महे ? भुवि तेषां भस्त्रित्वस्य कथा तु दूरे आस्ताम्, भीमपदार्यैषु सञ्चरीरादिषु च सर्वत्रैव तेषां कृतीणां मेव देवानां सत्ता स्त्रीकुर्महे एव । तदेवं यथास्य सीरजगत ऊर्ध्वभागे स्वर्गस्थितिः स्त्रीक्रियते, तथैवास्यां पृथिव्या अपि वङ्गादिदेशत ऊर्ध्वस्थाः काश्मीरादयो वङ्गादिदेशीयानां स्वर्गाः, तत ऊर्ध्वस्थाः कौलाश-गन्धमादन-रावणज्जट-मानससरोवरादयः काश्मीरीयादीना अपि स्वर्गाः, ततोऽपि ऊर्ध्वस्थाः सुवीर्यादिदेशाः शाक्त-पितृवर्गादयश्च रावणज्जटादिवामिना अपि स्वर्गाः, तेषांऽप्यूर्ध्वततः सुमेरुप्रदेशस्तु भवेत्भूवासिनां स्वर्ग एवेत्येतत् काः संशयः । अथि हि पृथिव्या उत्तरार्कं स्वोपरिभागे ध्रुवस्य संस्थानदृशनात् तत्काले भागस्योर्ध्वत्वम्, तत एव तेषां उत्तर इति व्यपदेशनात् तद्व्याख्या भवेत्तदिकसम्मतः । अत एव महाभारते उत्तरार्कं विपरीतवर्तो यं तंत, अथाद्यां यमनिजयश्च, एव महाभारततः तत्तदर्थं सर्वत्र प्रवेशस्य तस्य स्त्रीकृतेऽप्यापेक्षिकदेविनिमित्तस्ये न भिन्नत्वं तत्राद्यार्यावास इति ध्रुवम् ॥

यदपि स्वमतपोषिकेत्युद्धृता भक्तता सासुरीयायाका जेवत युमतता, तदपि तथैव । पश्यतु तावत् - अथि भवेत्तत्तत्तत् मन्त्रः "समानो अध्वा स्वस्तिः" इति (सा० म० ३० १० १० १० १०), युतञ्चाव 'सुमेके'-इति पदम् ; विवमवक्त्रकामनात्तं च तदर्थः श्यायां 'संवत्सरे दक्षिणायने रात्रेर्वे' इति; उक्तगतं 'वदन्' इत्या मेच्छि. मया चैषा पङ्क्तिस्तत्र स्वकीयठीपत्यां प्रकाशिता च । तत्रैव प्रदेशवासिना मेव दक्षिणायने प्रसरति रात्रिः; उक्तगतं च भवति अथ मिति तद्वचनपरैषा ऋगित्या च म श्रीमान्, शाक्तैकैकैश्च ।

तस्य तस्यै तदार्यावर्त्तीययोरेवाहोरात्रमानयोर्वहनकालप्रकाशने एव
तस्याः पङ्केस्तात्पर्यम् ; दक्षिणायने हि वर्धत एवैह रात्रिमानम् ,
तथोत्तरायणे च दिवामान मिति । किञ्चात्रैव मन्त्रे यच्छ्रूयते
'समानो अर्ध्वा स्वप्नोः'-इति, भगिनोरूपयोः रात्रुपसोः सञ्चर-
मार्गः एक एव, देनाकाशभागेषोषा निर्गच्छति तत्रैव रात्रिरपीति
तदर्थः । तदेव मिदं स्वप्नदृष्टाश्रुतपूर्वरत्नोद्धारणाय वेदावेस्तादि-
जलधिप्रवमानस्याग्रहीनस्य तस्य कुशकाशावलम्बनं सर्वथा
निरर्थकं नैव भवितव्यं तत्रास्ति किमु शोच्य मिति दिक् ॥

अथैवम् "अनु प्रज्ञस्यौकसो हुवे (१. ३०. ८.)"--- इत्यादि-
श्रुतिगम्य मार्याणां प्रज्ञोक्तत्वं कतमस्य प्रदेशस्य श्यामत्वमिति
चेत्, अत्रोत्तरन्तु "स चार्वावासः पूर्वं तावत् द्विमव्यष्टस्य दक्षिण-
भागे सुवासुप्रदेशे एवासौत्"-इत्यादिनोक्तं मित्रैव द्रष्टव्यम् (२२४०
१८५०) । अपि "अनु प्रज्ञस्यौकसो हुवे"-इत्युक्त्यदण्मात्रेण किं
सर्वेषां मेवार्याणां मादिवासोऽन्यत्र कचिदासीदित्यनुमानं स्यात्
सङ्गतम्, किमु स्यात् तस्मिन् द्रष्टुमिति च विवेच्यम् ।

श्रूयते ह्येवम् (ऋ० सं०. ३. ५८. ६.)---

"पुराणं मोक्षः सख्यं शिष्यं वां

युवेर्नरा द्रविणं जज्ञाव्याम् ।

पुनः कृत्वाऽनाः सख्या शिवानि

मध्वा मदेम सह नू समानाः"-इति ।

एतस्य मन्त्रस्य द्रष्टुः शनःशेषस्य पूर्वावास आसीद् जाह्नव्या
मूले जङ्गनाक्षाधिपत्ये (ऐ० ब्रा० ७. १. ६.) जङ्गमुन्याग्रम-
कान्तारे ; तत एव हरिसङ्ग्रहपुत्रो रोहितः तं क्रीत्वा सारसतप्रदेश-
भानीकवान् । तत्रास्थानं मित्रैव (७. ३. १-६.) श्रुतम् ।

जङ्गोस्तदान्प्रमारुखं त्वयापि जाङ्गवप्रदेश इति गङ्गाप्रभवे शिव-
पट्टे प्रसिद्धम् । तत एव जाङ्गवप्रदेशात् गङ्गायाः प्रकाशद्वय-
नाद् गङ्गायाश्चापरं नाम जाङ्गवीति । तदित्यम् “अमु-
प्रक्षस्त्रीकसो हुवे”-इति श्रुतिः सिद्धान्तपक्षेऽपि सुसङ्गच्छत एव ।

अपिवा हिमवत्पृष्ठस्थौकोनामनदीतीरभूमय एव प्रक्षीकसः ;
तत्र चासीत् क्षेत्रास्त्रिदार्याणां पुरा वास इत्यपि सुवच मिति ॥

इदानीं सेवार्यावर्त्तभूमिः पश्चिमत उत्तरतश्च क्रमात् सङ्गृहिता,
दक्षिणस्याम्नायः पूर्ववदेव, पूर्वस्थान्तु हुड्डिङ्गतेत्युत्कल-राङ्-
गीङ्ग-वङ्ग-नरक-प्रदेशा अप्यन्यार्यावर्त्ताभ्यर्गताः पुण्यभूमय एव
गच्छन्ते ; अतोऽत्रत्यवाङ्गाद्याद्याय यूरोपादीनां क्लेशकदेशत्वं मत्वा
तत्र गन्तुं न हृदयेनोत्सहन्ति ! कासो हि बलवन्तर इति ॥

अथ प्रकृत मनुसरामः । एतस्मिन्नेवार्यावर्त्तेऽस्मिन्तरेयस्यासीद् वास
इति स्वीकृतेऽपि, तदानीन्तनार्यावर्त्तस्वरूपेऽभिज्ञातेऽपि, कतम-
न्मिन् प्रदेशे स उवाचेति निर्णयोऽसम्भव इव प्रतिभात्यस्माकम् ;
वक्ष्यमाणप्रकारेणैष्य पाणिनिशास्त्रादिभ्योऽनिप्राचीनत्वनिर्णयान् ।
एव मपि तत्र कृतेऽतियन्नेवगम्यते स्यादैरावतीतटसन्निहिते कश्चित्
प्रदेशे इति । श्रुतं ह्यत्रैकत्र ऐरावतीपारदृष्टान्तः --“यथा सेरावतीं
नार्वं पारक्रामाः समारोहेयुः”-इति (६. ४. ५.) । इह ‘सा’ इति
द्वितीयेकवचनस्य सौ रूपम्, ता मित्यर्थः । सायणेन तु सेरावती
मित्येकं पदं नाव मित्यस्य विशेषणं कृतम्, समुद्र मित्यध्याहृतञ्च ।
तत्र रोङ्गतेऽस्यभ्यम् ; अकृतेऽध्याकारेऽपि, सम्पत्तेऽर्थेऽध्याकारस्या-
नौचित्यात्, समुद्रस्यैवं सर्वदेव नावा भवन् सर्वदेशीयानां सर्वेषां
मनुष्यत्वाद् दृष्टान्तयोग्यत्वाभावाच्चेति । सेपा नदी संहिताकासी
पुत्रासीति प्रसिद्धासीत्, तदुक्तं निरुक्तकारेण “इमं मे गङ्गे”-इति

मन्त्रस्य व्याख्यानावसरे “इरावतीं परुष्णीत्याहुः”-इति (८. १. ५.) । तदेव मन्त्रैवार्यावत्ते इरावत्या नद्याः सन्धिषौ काश्रिंशि-
जनपदे स विरराज मन्त्रिदास ऐतरेय इति सिद्धम् ॥

(४)

अथ कः कानोऽस्यैतरेयस्येति विचार्यम् । श्रूयते हि ऋक्संहि-
तायां चतुर्दशसं सूक्तं सिद्धम्— “प्रैते वदन्तु प्र वयं वदामः”-इति
(१०. ८४. १—१४.) । तदिदं सर्वचरुनामजनपदे अर्बुदनामर्षिणा
हृष्टम् । तदाहैतरेयः— “देवा इ वे सर्वचरौ सत्रं निषेदुः, ते ह
पाप्मानं नापजह्नरे । तान् होवाचार्षुदः काद्रुवेयः सर्पञ्चषिर्म-
न्त्रकृत्”-इति (६. १. १.) । तस्मिन् सर्वचरौ अर्बुदोदासर्पणी,
नामिका प्रपदासौत् । प्रपद् = जलप्रपातो निर्भरो वा । ऐतरेयका-
ख्येऽपि सा प्रपदासौत् प्रसिद्धा । तदुक्तं तत्र तदुत्तरम्— “तत्राप्येत-
र्बुदोदासर्पणी नाम प्रपदस्ति”-इति । सैषा प्रपत् यास्ककालात्
पुरैवाभवद् विलुप्तेति गम्यते, अन्यथा तदानीन्तनं तन्नाम निरुच्येत
तेन . यथा विपाशः । तथाहि— “भार्जीकीये शृणोन्ना सुषोमया”
-इति (ऋ० सं० १०. ७५. ६.) ऋगंश्व्याख्यावसरे निरुक्तं तेन—
“भार्जीकीयां विपाश्रियाहुः०—०पूर्वं मासीदुक्छिरा”-इति
(निरु० ८. १. ५.) । तदेवम्— यास्कसमये या नदी विपाश्रिति
प्रसिद्धा , सैवासीत् तन्नामकाले भार्जीकीया , ततः पुरा उक्-
च्छिरेति न व्यक्तम् । यद् भिन्नत्वा एव नद्याः कालभेदात् विधा

प्रसिद्धिर्दिता ; तत्र तथा चर्षुदीदावर्षुआस्ताकाविकं नामा-
दिकं विद्वान्मन्त्रं ; इत एव गम्यते ततः पुरेव सा विद्वता-
विभिन्नानामपि परिचया वाभूदिति । तथा चाय मेतरेयो निरुक्त-
कृतोऽप्याद् आस्तात् पूर्वतनः । उपलभ्यते चेत् एतरेयतोऽपि
बहूनि वचनान्युक्तानि यास्तेनेति । तद्यथा— “यस्यै देवतावै
हविर्गृहीतं स्वात् तं मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यति ह विद्या-
यतं”—इति निरु० ८. ३. ७ । एतस्मात्सात् मेतरेये ३. १. ८ ।

भगवता पाणिनिमुनिना यथाय मितराशब्दः शुभादिगण-
पठित (४. १. ११३.), यतः सम्यख्यते इतराया अपत्यं पुमानेतर्य
इति ; गणकारश्च पाणिनिरेवेति ध्वनितं पूर्वापरावरेतिसूत्रभाष्ये ;
अतोऽन्नगम्यते अथ मेतरेयः पाणिनितोऽपि पूर्वतन इति ।
अपि नडादिगण (पा० सू० ३. १. ८६.) आश्वलायनशब्द-
सूत्रस्य आश्वलायनशब्दस्य पाठोऽप्यवगम्यते तदेव ; आश्वलायनाचार्य-
पूर्वतनइति सिद्धात्वात् । सूत्रितचेतत् “छन्दोगीकथिकयात्रिक-
वह्वचनटाब् अत्रः”—इति (पा० ४. ३. १३६.) । अनेनेव
सूत्रेण छन्दोगानां धर्मं आन्नायो वेत्त्यर्थे सिध्यति छन्दोग्य मिति
पदम् ; तथा च छान्दोग्यात् परभवत्वं पाणिनेरूनं मन्तव्यम् ;
सूयते च तत्र छान्दोग्ये “तद्विद्वानाह महीदास एतरेयः”—इति
(५. १६. ७.) । इतोऽप्यसन्दिग्ध मस्य पाणिनिपूर्वत्वम् ।

कल्पद्रुमाश्चलायनोऽपि नून मितस्मादेतरेयात् परतनः ; सत्रः
बहुत्र एतरेयनामस्यते । तद्यथा — “अन्तरेय हविषी विष्णुः
सुपांश्चेतरेयिबः”—इति आश्व० श्रौ० सू० १. २. १२; पुनः ३.
१. ३. १२; १. ३. ३ इत्यादीनि च ।

वर्षुदीदावर्षुआस्ताकाविकं नामा-
दिकं विद्वान्मन्त्रं ; इत एव गम्यते ततः पुरेव सा विद्वता-
विभिन्नानामपि परिचया वाभूदिति । तथा चाय मेतरेयो निरुक्त-
कृतोऽप्याद् आस्तात् पूर्वतनः । उपलभ्यते चेत् एतरेयतोऽपि
बहूनि वचनान्युक्तानि यास्तेनेति । तद्यथा— “यस्यै देवतावै
हविर्गृहीतं स्वात् तं मनसा ध्यायेत् वषट् करिष्यति ह विद्या-
यतं”—इति निरु० ८. ३. ७ । एतस्मात्सात् मेतरेये ३. १. ८ ।

जाय मैतरेयः पूर्वतमः ; इहीधृतमन्त्रोर्षां तद्वादनात् । तद्विदं
मनुष्यं प्रतिपादयिष्यामः शास्त्राविचारप्रसङ्गे ।

एतेन यत् सिद्धान्तितं कीनचित् पाश्चात्त्येन विदुषा—“इतिरेये
‘पारिचितस्य जनमेजयस्य’—इति-(७. ५. १.)-श्रवणात् स्यादयं
मैतरेयो जनमेजयाश्च राज्ञः परभवः”—इति, तन्नून मपास्तम् ।
बभूव एतन्नामभ्युत्तित एव अर्जुनपौत्रस्य परिचिन्नाम बभूव, बभूव
च तथा तत्पुत्रनाम जनमेजय इत्येव स्यात्-सर्वसामञ्चस्य मिति ।

अथ यदत्र श्रूयते (३. ४. ५.)—

“तदेवाभियन्त्रमाया गीयते—

यदस्य पूर्वं मपरं तदस्य यदस्यापरं तदस्य पूर्वम् ।

अहेरिव सर्पश्च श्राकलस्य न विजानन्ति यतरत् परस्तादिति”
—इति । तदेतेनास्य श्राकलाचार्यात् परभवत्वं स्पष्टम् । एष

च श्राकलः श्राकलस्यानन्तरापत्यं नूनम् ; गोत्रे तु “गर्गा-
दिभ्यो यञ् (पा० ४. १. १०५)”—इत्येतेनैव भाव्यम् , तथाच

संन्यस्यते श्राकलस्य गोत्रापत्यं पुमान् श्राकल्य इति । सुद्विते
एतरेयारण्यकभाष्ये (३. २. १.) यद् इत्येते ‘श्राकलस्य पुत्रः

श्राकल्यः’—इति, तद्व्यात् गोत्रविवक्षयैव ; अनन्तरापत्यविवक्षया
यजोऽप्रवृत्तः । अपि वा सुद्धाशोधकप्रमादत एव तत्र तथा पाठः

सम्यक् ; ‘श्राकलस्य पौत्रः’—इति, ‘श्राकलस्य पुत्रः’—इति, ‘श्राक-
लस्य गोत्रः’—इति वा स्थात् तत्रत्यपाठो विद्युतः । ये तु श्राकल्य-

शिक्षाः विधिरादयः, ते चासन् श्राकला एवोच्यमानाः ; आत्रेऽपि
विधिविधौ “गीत्रे सुगच्छि”—इति (पा० ४. १. ८५.) गोत्रप्रत्ययस्य

अधीनत्वविधानात् । परं नाम यन्मन्त्राचार्यां तेषां मन्थतमस्य
मन्थतमस्य यथासौ, तस्य वि- इतिरेयस्येतिरेवाधीनमाधीनम्

दित्थीदीनरभेवकं शाकलक नामचवच मिति । तेवा शैतरेवाभ-
भवत्वं त्विहैवोपरिष्टादुपपादयिष्यामः ।

“अपत्वं पीत्रप्रभृति गोत्रम्”—इति (४. १. १६२.) चाचि-
न्युपदेशात् शकलस्य गोत्रापत्यत्वं तु शकलपीत्रस्य, शकलप्रपीत्रस्य,
शकलाऽततमाधिकपुरुषस्य च स्त्रीकार्यं भेदः ; तदेवं शकलगोत्र-
इति विवक्षिताः सर्वे एव पुरुषाः शाकल्य इत्याख्याता भवन्ति ।
अत एव बह्वक्त्रातिशयस्ये ‘शाकल्यस्य’—इत्येतन्मात्रोक्तिः प्रसि-
द्धस्य पदकारस्यैव शाकल्यस्य बोधः स्यादिति ज्ञापितं ‘स्वविरस्य
शाकल्यस्य’—इत्युक्तम् (१४०. २५०. ८व०), ज्ञापितं (१. ४. १.)
‘शाकल्यपतुः’—इत्युक्तम्, ज्ञापितं विशेषणस्य ‘व्याङ्गिशाकल्य-
गार्ग्याः’—इति (३. १. ३.) । तदत्र व्याङ्गिशाकल्यगार्ग्या इत्य-
त्रातिप्रसिद्धस्य पदकारस्य शाकल्यस्य यद्वचं भवति, शाकल्यपति-
त्युक्त्या चास्मैव यद्वचं भिन्वते, स्वविरविशेषणविशिष्टस्य ततोऽपि
प्राचीनः कश्चिद् बुध्यते । एवं यत् श्रूयते यतपद्यन्नाद्यस्ये— “अथ
हैनं विदग्धः शाकल्यः अप्रच्छ कति देवा याज्ञवल्क्येति”—इत्यादि
(१४. ६. ८. १.), सोऽयं याज्ञवल्क्यसमसामयिकः शाकलोऽन्ध
एव । अथप्रवक्षितायाः शाकलान्यतमाया आश्ललायन्त्याः शाकलीयाः
प्रवक्तुराश्ललायनत्वाचार्यथाभवदपरः शाकल्यः । त इमे सर्वे एव
शाकल्याः प्रदर्शितगाथान्कातशाकल्यात् परतनाः प्रतीयन्ते ।

तत्र स्वविरात् शाकल्यात्, विशेषणशून्यात् शाकल्याच्च नून
सर्वं परमेवः ; एतद्धारण्ये तदुभयोरेव नामश्रवणात् । तथाहि—
“अथ शाकल्यस्य”—इत्यादि ३५०. १५०. २५०. , ततः “प्राचीनं
इति स्वविरः शाकल्यः ३५०. २५०. १५०.”—इति । विश्वामित्र-
व्याक्रे (३. १. ३.) श्रूयते— “दृष्टिव्यायतनं निर्भुजम्, विश्वा-

यतनं प्रदृश्यन्, अन्तरिक्षायतनं सुभयं मन्तरेषु"—इति, ततस्तन्नि-
र्भुजादिस्वरूपबोधनाय च श्रुतमिदम्— "यच्च सन्धिं विवर्त्तयति,
तच्चिर्भुजस्य रूपम्; अथ यच्छुभे अक्षरे अभिव्याहरति, तत् प्रदृ-
श्यत्य; अथ उ एवोभयं मन्तरेषोभयं व्याप्तं भवति"—इति। 'निर्भुज-
शब्दः संहितावाची, प्रदृश्यशब्दः पदवाची, उभयमन्तरेणेत्यनेन
क्रमो विवक्ष्यते"—इति चाह तद्वाच्ये सायणः। तदेवं पदपाठपादु-
र्भावात् क्रमपाठपादुर्भावाच्च परतनोऽयं मन्त्र कोऽस्ति संशयः।
पदकारश्चैकः शाकल्य एव। तथाहि "वने न वायो"—इति निगम-
व्याख्यानासरे निर्णीतं मिदं भगवता यास्केन— "वेति च य
इति च चकार शाकल्यः"—इत्यादि (६. ५. ५.)। क्रमपवक्ता
त्वभवद् 'वाञ्छव्यः'। तथाहि बहुकृपातिशाकल्यम्— "इति प्र
वाञ्छव्य उवाच च क्रमम्"—इति (२५० ५प० ६व० २श्लो०)।

तदित्य मेष महिदास ऐतरेयोऽथप्रचलितशाखाप्रवक्तुः शाक-
लाश्र्वलायनस्याचार्यात् शाकल्यात् प्राक्तनोऽपि पदसंहिताप्रवक्तुः
शाकल्यात् परतन इति सिद्धम् ॥

(५)

अवेदानीं विचार्य मस्ति, कीदृशान्यासम् तदानीन्तनाचार-
व्यवहारविद्यमानमस्ति। तत्र प्रथमं तावत् तेषां माचारानालोचयितुं
प्रवृत्तं यथा शाकला-माचारपार्श्वकानां मूलं जातिपार्श्वकं सुपल-
भासते, अतश्चातिपार्श्वकं त्रिव प्रथमं समासतो वर्णग्रामः—

यथा बोलीइत्यमनुष्यत्वादयो जातयो निसर्गजा इति आकृति-
ग्रहणा भवन्ति, न तथा ब्राह्मणत्वादयः ; ब्राह्मणत्वादयस्तु सामा-
जिकानाम् ऐहिकान्भ्युदयिककार्यव्यवहारसौकर्याध्यात्मेषु कृति-
सिद्धार्याः पूर्वं सुखकर्मासुसारतः पूर्वसामाजिकैः कल्पिताः । तदे-
तदिहापि श्रुतम्—“देवविशः कल्पयितव्या इत्याहुस्ताः कल्प-
माना अमु मनुष्यविशः कल्पन्त इति”—इत्यादि १. २. ३. । तथा
चाध्ययन मध्यापनं यजनं शंसनं स्तवनं मुहूर्तं ब्रह्मण्यं मन्त्रपादान
मुपदेशदानादिकञ्चेति सुस्थानि सुखकर्माणि च येषां समाजीषू-
पलभ्यन्ते, तेषां मेव ब्राह्मणजातिः कल्पिता । अत्रियादीनां
मप्येवं बलादिप्रकायशब्दादिभिरौपम्यं तत्कालिकल्पनावीजम् ।
तदेव श्रुतः सृक्संज्ञितायाम् १०. ८०. १२—

“ब्राह्मणोऽस्य सुखं मासीद् वाङ् राजन्वः कृतः ।

करु तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्री अजायत”—इति ।

एवञ्च प्राचीनतमजातिविभागाः श्रेणिविभागा एव गम्यन्ते । अत
एव देवतिर्यङ्कुरुङ्गिण्डः स्तोममन्त्राणां मपि सर्वेषां जाति-
विभागाः समाख्याताः । तथाथा देवानाम्—

“ब्रह्म वै देवानां ब्रह्मस्यतिः”—इति ते० सं० २. २. ८. १ ।

एवमादिषु ब्रह्मशब्दार्थी ब्राह्मणः ; तथाहि—

“ब्रह्म हि ब्राह्मणः”—इति च श० ब्रा० ५. १. १. ११ ।

“अग्ने ! महात् असि ब्राह्मण ! भारत !”—इति ते० ब्रा० ३. ५. ३ ।

अथब्रह्मण्यत्र च—“ब्रह्म ब्रह्मिः”—इति श० ब्रा० १. ५. १. ११ ।

“ब्रह्म वै ब्रह्मस्यतिः”—इति श० ब्रा० ३. ८. १. ११ ।

“ब्रह्मे यो रूपं मन्व्यहजत अत्रं, यान्येतानि अत्राणि ; इन्द्रो
वचः सोमो वचः सूर्यो यमो सत्युरीशान इति०—० च विम

मसृजत, याम्बेतानि देवजातानि गन्धश्च आस्मायन्ते ; यसवो रुद्रा
आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति०—०स शीद्रं वर्षं मसृजत पूष-
धम्—इति श० ब्रा० १४. ४. २. २३, २४, २५ ।

तिरषां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वा अन्नः”, “अन्नं वा आश्वः”, “वेश्य न शूद्रानु रासभः”
—इत्यादि श० ब्रा० ६. ४. ४. १२—१५ ।

उद्भिदां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै पत्ताशः”—इति श० ब्रा० १. १. १. ४ ।

“अन्नं वा एतदोजव्रीणां यदु दुर्गा ; अन्नं राजन्यः” ऐ० ८. २. ४ ।
स्तोममन्त्राणां जातिविभागो यथा—

“ब्रह्म वै स्तोमानां त्रिष्टुप्, अन्नं पञ्चदशः, ०—०

विश्वः सप्तदशः, शीद्रो वर्षं एकविंशः”—इति ऐ० ८. १. ४ ।

त्रिष्टुप्पञ्चदशसप्तदशैकविंशः सामवेदीयस्तोममन्त्राः ।

छन्दसां जातिविभागो यथा—

“गायत्रच्छन्दसा (ब्राह्मणः)”, “त्रिष्टुभच्छन्दसा (क्षत्रियः)”
—इत्यादिपञ्चो द्रष्टव्यः ऐ० ७. ४. ५, ६ ।

तैत्तिरीयसंहितायाम्बेकत्रैव स्तोमदेवताच्छन्दसाममनुष्य-
पशूनां श्रेणीविभाग आस्मातो द्रष्टव्यः (७. १. ६-८.) । ततश्च,
त्रिष्टुप्स्तोम-अग्निदेव-गायत्रीच्छन्दो-रथन्तरसाम-ब्राह्मणमनुष्य-हाग-
पशूनां मुख्यत्वेनैकश्रेणीत्वम्, पञ्चदशस्तोम-इन्द्रदेव-त्रिष्टुप्छन्दो-
हृष्यसाम-रावणमनुष्य-निषपशूनां बलवस्त्वेनैकश्रेणीत्वम्, सप्तदश-
स्तोम-विश्वदेवदेव-जगतीच्छन्दो-वैरूपसाम-वेश्यमनुष्य-गोपशूनां बहु-
त्वेनास्यैकश्रेणीत्वम्, एकविंशस्तोम-प्रनुष्टुप्छन्दो-
शूद्रसाम-शूद्रमनुष्य-जातिपशूनां पादोपजीवित्वेनैकश्रेणीत्वमेति

सुखतम् । एषु च सीमन्तवृक्षाणां प्रादीपजीवित्वात् ननु तेषाम्
 नुबतत्वाद् बोधमिति ।

तदेवं यद्यपि गुणकर्मानुसारतो ब्राह्मणत्वात् प्रातयः प्रातयः
 इति अष्टम्, तथापि पशुद्विज्जमनुष्येषु सम्प्रति तां जन्मानु-
 सारिण्य एव मन्यमाना भवन्ति । यथा मिष्टान्नवीजनी मिष्टी-
 न्नाया मेव फलनं प्रायो नैसगिकम्, तथैव ब्राह्मणवीज्यादि-
 जातानां ब्राह्मणादित्वं मवश्यम्भावीत्वेव तत्र हेतुः । एवमपि यथा
 क्षेत्रादिदोषतो वसुगुणान्यथाभावोऽपि दृश्यते, तथैव ब्राह्मणवी-
 रसजाता अप्यब्राह्मणादयो भवन्तीत्यपि नादृष्टचरम् । अत एव
 “जातो नार्या मनार्यायम्”-इत्याद्यपि स्मृतं मन्वादिभिः, इह
 चोद्धृतं तत् पुरस्तात् (१७ पृ० ८५०) ।

अथ तेषां ब्राह्मण्येन्द्रितुर्वर्णानां स्वभावादय इहैतरेषु यथा
 वर्णितस्त एवैव क्रमात् प्रदर्शयन्ते । तत्र स्वभावाः—

ब्राह्मणानाम्— आदायित्वम्, आपायित्वम्, अवसायित्वम्,
 यथाकामप्रयाप्यत्वञ्चेति चत्वारो धर्मा विद्येवतो कश्चिताः ।
 ‘आदायी’ आदानं यद्वयम्, प्रतिग्रहादिना जीविकादीनां आदान-
 कारी । ‘आपायी’ अपायस्वयः, दानादिना धनादीनां त्याग-
 कारी । ‘अवसायी’ अवसाय सिद्धान्तः, विद्याबलेन सर्वतस्वाधी
 निश्चयकारी । ‘यथाकामप्रयाप्य’ प्रयाप्यं युहाय प्रस्थानम्, तत्र
 राजादिभिः सेनानायकत्वादिना प्रेष्यः ‘प्रयाप्यः’, काम मनसि
 यथाकामम्, स्वकामनानुरूपं मिति यादत्; तदेवं राज्ञेरवसा-
 यश्चैव युहाय प्रयाप्य मन्वेत्तत् राज्ञा प्रेषणीयो ‘यथाकामप्रयाप्यः’ ।
 तदेतद्वि ०. प. १ दृश्यम् । अत्रियाचानु — ब्रह्मप्रतिष्ठा कश्चित्त-
 रण्यम्, अवीपकारित्वम्, नैकस्वित्वम्, कश्चित्तस्वाधी

वर्षनीयम् । वैश्यानां क्षुण्ण—अन्वस्य बलिकस्यम्, अन्वस्य
आद्यत्वम्, यथाकामण्येयत्वञ्चेति ऋषि लिङ्गानि । शूद्राणां
हि—अन्वस्य प्रेक्षत्वम्, कामोत्सृप्यत्वम्, यथाकामवधत्वञ्चेति
च वर्षितं तत्रैव (७. ५. ५. ६.) । अथ भक्षाः—

ब्राह्मणानां बलकरो भक्षः सोमो निर्णीतः, क्षत्रियाणां
अपीधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षफलानि बलहेतुभक्ष्याणि निर्णीतानि, तथा
वैश्यानां दध्नेकं बलकरं भक्षं सूचितम् । शूद्राणां त्वाप एव
भक्षिताः सम्यग् बलकरा भवन्तीति च तत्र ७. ५. ३—६ ।

अपरमपि—“एता वै प्रजा हुतादा यद्दु ब्राह्मणा अथैता अहु-
तादा यद्वाजन्त्या वैश्याः शूद्र इति”—इति ७. ४. १ । अथायुधानि—

“एतानि वै ब्राह्मणस्यायुधानि यथ्यज्ञायुधानि; अथैतानि—
क्षत्रस्यायुधानि—यदश्वो रथः कवच इषु धन्व”—इति च तत्रैव ।
तानि च यज्ञायुधान्यन्यत्र परिगणितानि—“स्फुरन्न कपालानि
प्ल, अग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च, कृत्वाजिनं च शम्या च, उलूखलं
च सुशलं च, हृषश्चोपला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि”—इति तै०
सं० १. ६. ८. २, ३ ।

तदानीं मासीदपि क्षत्रियतोऽपि भूयस्त्वं ब्राह्मणानाम् ।
तद्यथा—“भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति”—इति ७. १. २. १ ।

शूद्राणां ब्राह्मणपङ्क्त्यानुपवेशनमप्यासीहोषावहम् । तथाहि—
“दास्ताः पुत्रः क्षितवो ऽब्राह्मणः कथं नो मध्येऽदीक्षतेति”
—इत्यादि (२. ३. १.) समालोच्यम् । यज्ञकार्येषु गोदोहना-
दिवपि तेषां निविशोऽधिकारः, तथा च तैत्तिरीयकम्—“शूद्र-
एव न दुह्यात्, असतो ब्राह्मणस्य सभूतो यच्छूद्रः । अहोदोह-
नं चोदोहनीयम्”—इति (ब्रा० १. २. ३.) । अत एव

तीषा मयन्नियत्वम् । यत्र दीक्षितस्य देवभान् मापत्स्यं यत्र
मानस्य तेजायन्नियः सप्त वाक्यान्नापिऽपि निविहः प्रतपत्स्यो—
“स वै न सर्वेष्वेव संवदेत ; देवान् वा एष उपावर्त्तति यो दीक्षते,
स देवताना जेको भवति ; न वै देवाः सर्वेष्वेव संवदन्तो,—
ब्राह्मणेन वैद, राज्ञ्येन वा, वैश्येन वा [संवदन्तो] ; ते हि
ब्रह्मियाः”—इत्यादिना (३. १. १. १०.) । मूर्खाणां सामीप्यं
मप्यासीत्तदानीं क्लेशायेत्याज्जातम्—“तेभ्यो वै देवा अप्येवावीभक्त्या
मनुष्यगन्धात्”—इति ३. १. ६ । अत्र देवा इति सत्त्ववाहित्वा-
दिनासदेवत्वानां ग्रहण मिष्टम्, मनुष्यशब्देन चाट्टतभावणादि-
मनुष्यधर्मवतां मूर्खाणां शूद्राणां मित्थेव । तदिदं शूद्राणां
मयन्नियत्वम्, मूर्खाणां सामीप्यायोग्यत्वज्ञातिमूर्खत्वकचरत्वकादा-
चारत्वकदाकारत्वादिनिबन्धन मेव ; नाभ्यथा तान् प्रति कृत-
दुर्व्यवहारस्य प्रायश्चित्तयासनं विहितं श्रूयेत । तत्र यथा य०
वा० सं० २०. १७. १—

“यच्छूद्रे यदर्थे यदेनश्चक्रमा वयं

यदेकस्याधिधर्मणि तस्यावयजन मसि”—इति ।

शूद्राणां मुक्त्यर्थं यथायोग्यज्ञानोपदेशविधिश्च विहितो ऽत्र
संहितायाम् २६. २. १—

“यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः ।

ब्रह्मराजस्यभ्यात् शूद्राय चार्याय च स्त्राय चार्षाय”—इति ।

चतुर्णां मेव वर्त्मानां हितप्रार्थने साम्यश्च श्रुतं बहुम् ।

तस्यैवा तत्रैव यजुस्संहितायाम् १८. ४८. १—

“वचं नो धेहि ब्राह्मणेभ्य, वचं राजसु नस्कृषि ।

वचं विश्वेभ्य शूद्रेभ्य, अयि धेहि क्वाचवचम्”—इति ।

पार्थवशिका अप्यामनन्धेव मेव १६. ७. ८—

“प्रियं मा क्वचु देवेषु, प्रियं राजकुं मा क्वचु ।

प्रियं सर्वेषु पश्यत, उत शूद्र उतार्यी”-इति ।

चतुर्था वर्षाणा माह्वानप्रयोगपार्थक्य मपि श्रुत मन्थन—

“तानि वा एतानि चत्वारि वाचः,— एहीति ब्राह्मणस्य,
भागह्वाराद्वेति वैश्यस्य राजन्धबन्धोश्च, पाधावेति शूद्रस्य”-इति
श्र० आ० १. १. ४. १२ ।

वाग्व्यवहारविषये त्वासीदिह बह्वपदेशः । तद्यथा— “वाक्
सु सरस्वती” (३. १. १.), “वाग्नि सरस्वती” (३. १. २.),
“वाय्वे सरस्वती” (३. ३. १३.) “वाचो वाव तौ स्तनौ, सत्यानृते
वाव ते” (४. १. १.), “कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम्,
सत्यसंज्ञिता वै देवा अनृतसंज्ञिता मनुष्याः” (१. १. ६.),
“विदुषां सत्यं मेव वदितव्यम्” (५. २. ८.), “एतच्च वै मनुष्येषु
सत्यं निहितं यच्चक्षुः, तस्मादाचक्षाण माहुरद्रागिति, स यद्यदर्थं
मित्याहायास्य अहधति ; यद्यु वै स्वयं पश्यति न बह्वनाञ्च नान्येषां
अहधाति” (१. १. ६.), “अवत्येनं सत्यं नैन मन्वृतं हिनस्ति”
(४. १. १.), “विचक्षणवतीं वाचं वदेत्” (१. १. ६.), “असुर्या
ह वा इतरा गिरः” (३. ५. ५.), “मनसा वा इषिता वाग्
वदति, वां ह्वान्यमना वाचं वदति असुर्या वै सा वाग्देवजुष्टा” (२.
१. ५. ; ४. ४.), “यां वै इतो वदति, या मुष्मत्तः, सा वै राक्षसी
वाक्” (२. १. ७.), “वाक् च मनस वर्तन्वी ; वाचा च हि
मनसा च यज्ञो वर्तते ; यथा वै वाग्दो मनः” (५. ५. ८.),
“अथा पत्नी, सत्यं यजमानः, अथा सत्यं तदित्युत्तमं भिक्षुनम् ;
अथवा, सत्येन भिक्षुनि स्वर्गीणीकाम् जयति” (७. २. ८.),

“प्रापयन् वा इति कर्मणः कारणात् प्रसक्तौ प्रकृतौ वाच्ये
 कृष्णापयन् इत्यनुवापयति भिःपर्वेति मासिपतेति” (५. १. १)
 “सोऽप्रवीत् तदर्थं तुभ्य मेव ददामि य एव सत्यं कर्मादिति
 तत्त्वादेवं त्रिदुवा सत्य मेव वदितव्यम्”—इति (५. ३. ८)
 चन्द्रशेखराचार्यविरचिते प्रासङ्गिकसम्बन्धसम्बन्धसम्बन्धाभ्यांकारादीनां
 जीमनन्वायभाषितिविदेशवद्भ्रमसिद्धा ननु वा भाषा, प्रासङ्गिक
 यावन्मित्री वा ? इत्यत्र प्रसङ्गतचिन्तनीयम् ; अपौरुषेयवैदिक-
 चन्द्रेषु, अतिप्राचीनश्रुतिन्वायमीमांसावेदाङ्गादिषु, अतिप्राची-
 नीतिहासपुराणतन्त्रवैदिकज्योतिषसङ्गीतकाव्यादिषु वा कश्चिदपि
 तद्याविधवाग्नासांशोऽङ्ककहेतुनिवेशप्रवेद्याप्रतीतेः ।

विवाहबन्धन मपि तथा मासीहितकारत्वेनाभिप्रेतम् । अत
 एवैवं श्रूयते— “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति”—इति, “अथ मन्विष्यन्
 यत्सदृशत्वञ्च गच्छति । पिता, पुत्रस्य आतस्य पश्येन्नोपवी
 सुखम्”—इति च ७. ३. १ । पिता एव पत्नीगर्भं प्रविश्य पुत्र-
 रूपेण पुनः प्रकृत्य मासकत इति च तत्रैव । तथाहि— “पति-
 र्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरम् । तस्यां पुनर्गर्भो भूत्वा
 दयमे मासि जायते”—इति । तदेव मुत्यादिते पुत्रे बन्धपरम्परया
 अदृशत्व मेव स्थापादितं भवतीति तथा अभिप्रायः ।

तत्र चत्रियाणां वैश्याशूद्रसमावपुत्रनिश्चयात् वा चान्ना,
 ब्राह्मणसमावपुत्रोऽप्यासीदनीश्रितः । तथाहि— “ब्राह्मणस्यैव
 प्रजाया मा जनिष्यत”—इत्यादि (७. ५. १) इत्यत्रम् । वैश्या-
 शूद्रसमावपुत्राणीत्यादि तत्रैवाङ्गाता ।

अपौरुषेयवैदिके तदधिकार्या वा जायन्त्या प्रीयिताः मपि
 प्रासङ्गिकपरिच्छेदं प्रकृतौ दोषादयम् , ततश्च जीमनन्वायभाषिते

पुंसः क्रमाद् युगपद्वा बहुविवाहो नैवासीदसामाजिकः । तदुक्तं
मिह— “यदि ह वा अपि बह्व्य इव जायाः पतिर्वाव तासां मिथु-
नम्”—इति (३. ५. ३.) । इतोऽपि व्यक्तमास्नातम्— “एकस्य
बह्व्यो जाया भवन्ति”—इति (३. ३. १२.) । अपि नासीत्
तदानीं अपि जीवत्यतिकायाः स्त्रियाः पत्यन्तरग्रहाणाचारः ।
तदप्युक्तं तत उत्तरम्— “नैकस्ये बहवः सह पतयः”—इति । अत्र
सहस्यस्य श्रुतेर्मृतपतिकायाः त्यक्तपतिकाया वा पत्यन्तरग्रहणं न तदा-
नीन्तनाचारविरुद्धं मित्यपि गम्यत एव । किन्तु तथाविधविधवा-
चेदनस्वासीवीचजातिष्वेव प्रचलितं मिति च पुराणैतिहासा-
द्याख्यानतोऽवगम्यते, तस्त्रिदानीं अपि वर्त्तत एवेत्यस्माकम् ।
स्वयम्बरसभायां समागतेषु कन्यापाणिग्रहणार्थेषु पणजयकारिणे
कन्यादानप्रथाप्यासीच्चलितैव । तदाह— “प्रजापतिर्वै सोमाय रात्रे
दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम् ; तस्यै सर्वे देवा वरा भागच्छं-
स्तस्या एतत् सहस्रं वहतु मन्वाकरोद्, यदेतदाश्विन मित्याचक्षते”
—इति (४. २. १.) । तदानीन्तनस्त्रीणां मप्यासीदसाधारण-
पाण्डित्यम् । तद्विहोषकालनिर्णायकाख्यायिकायाम्— “कुमारी-
गन्धर्वगृहीता वक्ता स्त्रः”—इत्यादि (५. ५. ४.) ।

तदानीं अपि स्रुषा श्वशुराङ्गजने स्त्रीवर्याणाम् । तथाहि—
“स्रुषः श्वशुराङ्गजमाना मिलीयमानैति”—इति (३. २. ११.) ।
अपि तदाप्यार्याणां सोदर्याणां अपि भगिनीनां आढ्यायानुगतस्य
मैवासीत् । तस्मात्तत मिह यथा— “समानोदर्था स्वसाऽन्योदर्यायै
जायाया अनुजीविनी जीवति”—इति (३. ३. १३.) । तदेवं
सोदर्याया अपि श्वशुरभास्त्रीयत्वं मन्वकुलतो लक्ष्याया अपि जायाया
आजीयत्वं पारम्पर्यमिति भवेति स्मात् स्त्रीकार्यम् ।

अग्निहोत्रस्य त्वत्कर्त्तव्यतया अपत्नीकस्यापि तत्कर्त्तव्यता प्रतिपादिता । तथाच—“तदाहुर्वाचापत्नीको ऽग्निहोत्रम्”-इत्यादि (७. २. ८.) । तस्य अग्निहोत्रस्य दृष्ट महदृष्ट्य कर्त्तव्यतेरधिगतम् ; अत एव तैत्तिर्याग्निहोत्रिभिः सद्भिः सदैव स्वस्वगृहेषु अग्निरक्षणं कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तितम् । तदिदं श्रूयते—“मनुषो दुरोषे”—इति (ऋ० सं० १०. १११. १.), व्याख्यातञ्चैतद् यास्केन ‘मनुष्यस्य मनुष्यस्य गृहे (८. २. १.)’—इति । हिमानीवासिनां तेषां प्राचीनार्याणां हिमपातक्षीणनिवारणाय स्वस्वगृहेष्वग्निरक्षणं नूनमासीत् सुखावहम् ; श्रुतं श्रौतम्—“अग्निर्हिमस्य भेषजम्”—इति (वा० सं० २३. १०.) । तत्र चाग्नीविविधसुगन्ध्यादिद्रव्यदानविधानञ्च श्रुतमस्ति । तथाथा—“शुक्ताय मिव श्रौतद् यज्ञं क्रियते यत् पैतृदारवाः परिभयो गुग्गुलूर्णासुकाः सुगन्धितेजानीति”—इति (१. ५. २.) । तैत्तिरीये त्वत्र आख्यायिकास्थानमपि सं० ६. २. ८ द्रष्टव्यम् । तैः सुगन्ध्यादिभिः गृहजातवायुदोषोऽपि प्रशमितो भवतीति च दृष्टम् । यदग्नौ आख्याशिरपयःपयस्यासात्राद्यचरुपुरोडाशसोमाद्याहुतयः प्रदीयन्ते ततस्तद्वाप्यप्रसूता वृष्टिधारास्तत्तद्गुणयुक्ता भवन्त्येवेति तज्जातीषध्यादीनां भक्षणतः खल्वाण्यादिसाराहार एव सम्पद्यतेऽस्माकमिति च दृष्टमेव । अदृष्टं तु स्वर्गादि, श्रुतिमानगम्यम् । तदेवं दृष्टादृष्टफलसिद्ध्यर्थमेवासीत् तेषां नित्याग्निहोत्रानुष्ठानमिति प्रतीयते स्फुटम् ।

अग्निहोत्रानुष्ठानाय प्रातःस्नानस्य कर्त्तव्यता चात्र सूचिता । तथाहि—“य आहितान्निर्वदि प्रातरस्नातोऽग्निहोत्रं श्रुष्यात्, का तत्र प्रायश्चित्तिरिति”—इत्यादि ७. २. ८ । तत्रैव प्रायश्चित्तनिर्णयानिष्टानवाकप्राशने, पाकपात्रे नष्टे, पवित्रनाशे, शिरस्योऽनुद्विष्टे

अपहृते च, जीवत्यपि कस्मिंश्चिदात्मीये स सृत इति श्रुते, जायायाः स्व-गोर्वा यमसन्तानजननेऽपि प्रायश्चित्तं विहितम् । तथा तत्रैव सृतकान्प्रार्थनकारिणा मपि प्रायश्चित्तं विहितम् । यथा-विहितहोमादिरूपप्रायश्चित्तत एव तथाविधपापानां भवति सङ्ख्य इति च तत्र तत्र सुव्यक्तम् । भग्निहोत्राद्यनुष्ठानाय ततः प्राक् ज्ञानं तु विहितम्, न पुनः किञ्चिद् भोजनं तु निषिद्धम् ; प्रत्युत किञ्चिद् शुक्लैव कार्माणि कुर्वीतेत्येवेहान्यत्र ध्वनितम् । तथाहि—“दृतं प्राश्य शंसिद् यथा ह वा इद मनो वा रथो बाहो वर्त्तत एवं हैवाहो वर्त्तते”—इति ४. २. १ ।

सृतस्य शरीरालाभे पर्यशरीरदाहोऽप्यासीत्तदानी मपि व्य-स्थितः । तदाह—“यदि शरीराणि न विद्येरन्, पर्यशरः षष्टिस्त्रीणि च शतान्याहृत्य तेषां पुरुषरूपक मिव कृत्वा तस्मिंस्ता माहृतं कुर्युः । अथैनाञ्छरीरैराहृतैः संस्पर्श्यांहासयेयुः ; अथर्ष-शतं काये, सञ्चिनी द्विपञ्चाशे च विंशे, चोरु द्विपञ्चाशे, शेषन्तु शिरसुपरि दध्यात्”—इति ७. २. १ ।

तद्दानीन्तनार्याणां देवपितृमानुषार्चनपरताप्यासीत्, तदभावे ‘अनङ्गापुरुषः’—इतिनिन्दाभाजनत्वं तेषां भवश्यम्भाव्येव । तदाह—“कोऽनङ्गापुरुषः ? इति, न देवान्, न पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति (७. २. ८.) । अत्रार्चंतीति पदसु शेषयितव्यम् । स्फुटं नीतच्छत-पथे—“एव ह वा अनङ्गापुरुषो यो न देवानर्चति, न पितॄन्, न मनुष्यान्”—इति (६. ३. १. १४.) । ‘अङ्गा’—इति सत्यनाम (निघ० ३. १०. ४.), अनङ्गा = असत्यः, तथाचानङ्गापुरुषोऽसत्य-शुद्धयः । एवं हि षः पुरुषो देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च नार्चति, ‘अजा-नसस्तानस्येव तस्य अर्चं निरर्चकम्’—इति भावः । तदेवं तादृशपुरु-

सस्य निम्दावादः सम्पन्नः । तदत्र समासतो देवादीनिव पूर्वं निरूपयामः ।—

देवाः । निघण्टौ द्युस्थानभाजनेषु 'देवाः'—इति षड्विंशं पदम् । ततो गम्यते द्युलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम् । 'देवाः रश्मय उच्यन्ते'—इति तद्भाषी देवराजः । महाभुनियास्केनापि निरुक्ते देवा इत्यस्यैष एवार्थ उल्लिखितः—“रश्मयोऽत्र देवा उच्यन्ते”—इति (१३. १. १०.) । यास्त्रप्रदर्शितं मुदाहरणं भिद्य च देवराजिन प्रदर्शितम्—“देवानां भद्रा सुमतिर्दृश्यताम् (ऋ० मं० १. ८९. २.)”—इति, निघ० ५. १. २६ । निरु० १२. ४. ५ ; १३. १. ११ द्रष्टव्यम् । पार्थिवस्याग्नेर्माध्यमिकस्य च विद्युतोऽपि रश्मिजन्यत्वेन, उत्तमानेः सूर्यस्य तु रश्मिजनकत्वेन जन्यजनकयो-रभेदात् रश्मिभित्तवत् । किञ्चास्येषां प्रथममध्यभोक्तमानां त्रयाणां भेदाग्नीनां रश्मिवत्त्वम् ; “त्रयः केशिनः”—इत्यस्य व्याख्यानं सुव्यक्तं मुक्तञ्चेत्तद् यास्केन—“केशा रश्मयः, तस्माद्भान् भवति०—० आदित्य माह, अथाप्येते इतरे ज्योतिषी केशिनी उच्येते, धूमनाग्नी रजसा च मध्यमः”—इति (निरु० १२. ३. ६, ७, ८.) । एषा भिद्य त्रयाणां भक्तिसाहचर्यादितो बह्वी देवा भर्त्तन्ते । तदपि व्यक्तं मुक्तं यास्काचार्येण—“तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः०—० तासां महाभाग्यादेकं कस्या अपि वृद्धनि नामभेदानि भवन्ति” —इत्यादि ७. २. १ ; ३. १० । “यो देवः सा देवता”—इति च निरु० ७, ४. २ । विवरिष्यामस्येतिदिसैवोपाख्यप्रकरणे ।

पितरः । निघण्टौ अन्नरिष्यस्थानभाजनेषु 'पितरः'—इति द्वादशं पदम् । ततो गम्यते अन्नरिष्यलोक एव प्रधानतस्तेषां स्थानम् । “पिता, 'पाता वा पानयिता या'—इत्यादिना (निरु०

४. ३. ५.) व्याख्यातः ; जस्—इति तन्नाथे देवराजः । महासुनि-
यास्केन हि— “पितरो व्याख्यातास्तेषा मेषा भवति”—इत्युक्तौ

“उदीरता मवर उत् परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईयुरहका ऋतज्ञाने नोऽवन्तु पितरो ह्वेषु”—इत्येषा ऋक्
इह (सं० १०. १५. १.) उदाहृता । व्याख्याता चैवम्—“उदीरता
मवर उदीरतां पर उदीरतां मध्यमाः पितरः सोम्याः सोमसम्पा-
दिनस्तोसुं ये प्राण मन्वीयुरहका अनमित्राः सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा वा
ते न आगच्छन्तु पितरो ह्वानेषु”—इति (निरु० ११. २. ६.) ।

तथाच तस्या ऋच एषोऽर्थः सम्प्रथते—“ह्वेषु” ‘ह्वानेषु’
अन्मदाह्वानेषु सत्सु “ते” ‘पितरः’ पिह्यगणाः “नः” अस्मान्
“अवन्तु” ‘आगच्छन्तु’ । ते कीदृशाः ? इत्याह—“ये” “असुं”
‘प्राणम्’ “ईयुः” ‘अन्वीयुः’ प्राभवन्तः, पूर्वं प्राणान्विता आसन्निति
यावत् । तत्र जीवितकाले “अहकाः” ‘अनमित्राः’ सर्वत्र सर्व-
देव साधुव्यवहारतः अमित्रशून्याः, “ऋतज्ञाः” ‘सत्यज्ञा वा यज्ञज्ञा
वा’ कर्तृतया कारयिह्यतया वा यज्ञानुष्ठानविदः, “सोम्यासः”
‘सोम्याः=सोमसम्पादिनः’ च आसन्निति । ते च कतिविधाः ?
इत्याह—“अवरे”, “परासः” ‘परे’, “मध्यमाः” चेति त्रिविधाः ।
तत्र, ‘परे’ द्युस्थान्तरिचचारिणः, “ये चेमेऽरथ्ये अत्रा तप इत्युपा-
सते”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. १, २.) वर्णिता देवयान-
मार्गेण सूर्यलोकं गताः ; ‘मध्यमाः’ द्यावापृथिव्योरन्तरेण
स्थायिनः “य इमे ग्राम इष्टापूर्त्तं दत्त मित्युपासते”—इत्यादिना
छान्दोग्ये (५. १०. ३-६.) वर्णिताः पितृयानमार्गेण अन्द्रलोकं
गताः ; ‘अवरे’ भूषुष्ठस्थान्तरिचचारिणः, “अथैतयोः पथोर्न कत-
रेण च”—इत्यादिना छान्दोग्ये (५. १०. ८.) वर्णिताः पृथिव्या

मेव निरन्तरवर्तिनः । तदेषां त्रिविधानां पितृणां मध्ये देवरास्त्रेण
मप्राप्तभावात् मसङ्गदावर्तित्वेन क्वचिदपि दीर्घकालस्थिति-
सम्भावनाभावात् न पित्रलोकस्थत्वम् ; ये परास्त्रेण मप्यनावर्ति-
त्वमुत्सृज्यन्ते मेव ; ये तु मध्यमाचम्रलोकं पित्रलोकं वा गता-
स्त्रेण मेव स्वस्थानस्थत्वेन प्राधान्यं मिष्टम् । अतएव अन्तरिक्षस्थाने-
ष्वेव पठितं पितर इति पदम् । यास्मिन्निनाप्युक्तम् — “माध्यमिको
यम इत्याहुस्तस्मान्माध्यमिकान् पितॄन् मन्यन्ते” — इति (११, २,
५, ६.) । ‘स हि तेषां राजेति’ — इति च तत्र दीर्घो वृत्तिः । “परे-
यिवासं प्रवतो महीरयु” — इत्यादिसूक्तद्वये (ऋ० सं० १०. १४, १५.)
यमस्य पित्रराट्त्वं पितॄणां स्वरूपञ्च सुव्यक्तम् ।

तत्त्वतस्तु अन्नरससाहाय्येन स्वजनकदेहे प्रविष्टो जीवो रेतो-
ऽन्तःस्थः प्रथमगर्भः सम्यच्यते ; यदैव तद्रेतो योनौ सिक्तं भवति,
तदैव तस्य प्रथमं जन्म । ततस्तद्रेतो मातृयोनौ द्वितीयगर्भ-
कारेण परिणतं भवति ; भूमिष्ठे हि तस्मिन् गर्भे पुरुषस्य द्वितीयं
जन्मेति मन्तव्यम् । ततो मृते च यत् पितृप्राधान्यतमं शरीरं
लभते, तदैव तस्य द्वितीयं गर्भरूपम् ; ततः पितृप्राधान्यतमलोक-
प्राप्तिरेव तत्तृतीयं जन्मेति मन्यते । तदाष्टुरंतरेयिणः — “अप-
क्रामन्तु गर्भिण्यः । पुरुषे ह वा अयं मादितो गर्भो भवति, यदे-
तद् रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सञ्भूतं मात्मन्येवात्मानं विभक्तिं,
तद्यदा स्त्रियां सिद्धत्ययैर्न जनयति ; तदस्य प्रथमं जन्म । तत् स्त्रिया
प्राक्कभूयं गच्छति, यथा स्वमङ्गलतया तस्मादेनां न हि नस्ति, सास्त्री-
त मात्मानं मत्र गतं भावयति, सा भावयित्री भावयितव्या भवति,
तं स्त्री गर्भं विभक्तिं, सोऽथ एव कुमारं जन्मनोऽप्रेऽधिभावयति, स
यत्कुमारं जन्मनोऽप्रेऽधिभावयत्यात्मानमेव तद्भावयति एषा स्त्रीत्वात्

सन्तत्या एवं सन्तता ह्रीमे लोकाः ; तदस्य द्वितीयं जन्म । सी
 ऽस्यायं प्राणा पुण्येभ्यः कर्मभ्यः प्रतिधीयते ; अथास्याय भितर
 आत्मा कृतकत्वो वयोगतः प्रैति, स इतः प्रयत्नेव पुनर्जायते ;
 तदस्य तृतीयं जन्म”-इति (२ भा० ५. १.) । शतपथे तु
 श्रुत्यप्रकारो श्रुतस्य तस्य पितृणादिदेहेत्यामन्नातः परिव्यक्तम् ।
 तथाहि— “स यत्रायं शरीर आत्मावस्थं नीत्य सम्भोह मिव
 न्येत्येन मेते प्राणा अभिसमायन्ति, स एतास्तेजोमात्राः समभ्या-
 ददानो हृदय मेवान्वक्रामति । स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः
 पराङ् पथ्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवत्येकीभवति न पश्यतीत्याहुरेकी-
 भवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयतीत्याहुरेकीभवति
 न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत-
 इत्याहुरेकीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजाना-
 तीत्याहुः । तस्य ह्येतस्य हृदयस्यायं प्रद्योतते, तेन प्रद्योतिनेष
 आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नी वान्येभ्यो वा शरीरदेहेभ्य-
 स्तन्मूत्रक्रामन्तं प्राणोऽनूक्रामति, प्राणं मनूत्रक्रामन्तं सर्वे प्राणा
 चनूत्रक्रामन्ति, सञ्ज्ञान मेवान्वक्रामति, स एष ब्रः सविज्ञानो
 भवति ; तं विद्याकर्मणौ समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । तद्यथा
 ढणजवायुका ढणस्यान्तं गत्वात्मानं सुपसंहरत्येव मेवायं पुरुष
 इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमायेत्वात्मानं सुपसंहरति ।
 तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रा सुपादायान्यवतरं कल्याणतरं
 रूपं तनुत एव मेवायं इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वाऽन्यत्र-
 वतरं रूपं तनुते, पितरं वा गान्धर्वं वा, ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा,
 देवं वा मानुषं वान्येभ्यो वा भूतेभ्यः”-इति १४. ७. २. १—५. ।
 अत्र पितरं गान्धर्वं च मिथो गुणकर्मादितः किञ्चिन्नेदयुक्तं मन्तरिच-

लोकगं रूपम् ; ब्राह्मं प्राजापत्यं च तथा मिथः सामान्यमिदं युक्तं
 द्युलोकगं रूपम् ; एवं देवं मानुषञ्च विद्वत्साविदस्वभेदमिदं
 मिद्वयं रूपम् । इत्थं मपि ह्यन्तोम्याद्युक्तं पितृणां गतित्रैविध्यम् ,
 उदीरतामितिमन्त्रान्नातपितृत्रैविध्यञ्चोपपन्नं भवति । तदेवं यास्क-
 व्याख्यातस्योदीरतामितिमन्त्रस्य 'अमुं य ईयुः'-इत्यंशस्य पितृना-
 द्यनतमदेहगतं प्राणं ये अन्वीयुरित्त्वैवार्थः सुष्ठुतर इत्यन्नाकम् ।
 पिण्डपितृयज्ञप्रकरणादौ च (य० वा० २. २०—३४. ; अ० ब्रा०
 २. ४. ४. १—२४. ; तै० ब्रा० १. ३. १०, २. ६. ३.) पिण्डगण-
 स्वरूपं पर्यालोच्यम् । पिण्डलोक मपि निर्णेष्याम इहैवास्वप्रकरणी ।

मनुष्याः । ऐतरेये त्विहैतच्छब्दनिर्वचन मेवं प्रोक्तम् — “मिदं
 प्रजापते रेतो दुषदिति०—०तन्मादुषं सम्भारुष मित्याचक्षते
 परोक्षेण”-इति (३. ३. ६.) । “मनुष्याः कस्मात् ? मत्वा
 कर्माणि सीव्यन्ति, मनस्यमानेन सृष्टाः, मनस्यतिः पुनर्मनस्वी-
 भावे ; मनोरपत्यम्, मनुषो वा”-इति त्वाह यास्कः (निरु० ३.
 २. १.) । “मनोजातावज्यतौ शुक् च”-इति च पा० ४. १.
 १६१ सूत्रम् । ‘समुदायाधीं जातिः ; मानुषः मनुष्यः’-इति
 तत्र दौक्षितः । तत्रास्मत्सु “षड्व्या भवन्ति,— आचार्य ऋत्विक्
 स्नातको राजा विवाह्यः प्रियोऽतिथिरिति”-इति गो० ऋ०
 सू० ४. १० । मातृपितृचार्याणां पूजनीयत्वं तु तैत्तिरीय-
 (भा० ७. ११.)-मन्वादि-(२. २२५.)-प्रसिद्धम् ॥

अतपथम्राह्मणे त्वेषां देवपितृमनुष्याणां मेकत्रैव विशेषपरिचय
 आस्नात उपामनाप्रकारश्च । तथाहि— “ततो देवाः ; यज्ञोपवीतिनो
 भूत्वा दक्षिणं जात्याश्चोपासीदन् । तानग्रवीत्— यज्ञो वोऽवन् ,
 अष्टतत्वं वः, अर्गं वः, सृष्टीं वो ज्योतिरिति । अथैनं पितरः ;

प्राचीनावीतिनः सव्यं जाग्याच्योपासीदन् । तानब्रवीत्— भासि
भासि वोऽग्रन्त्, स्वधा वः, मनोजवो वः, चन्द्रमा वो ज्योति-
रिति । अथैनं मनुष्याः ; प्राहुता उपस्यं कृत्वोपासीदन् । तान-
ब्रवीत्— सायम्यातर्वोऽग्रन्त्, प्रजा यो, सृष्ट्युर्वो, ऽग्निर्वो ज्योति-
रिति”—इति (२. ४. २. १, २, ३.) ।

एषा मेव देवपितृमनुष्याणां मर्चनं कर्त्तव्यत्वेनेहैतरेये समा-
ञ्जातम् “एष ह वा अन्नज्ञापुरुष इत्यादिना । तत्र हि अग्नि-
होत्रादिभिः श्रौतैः, वैश्वदेवादिभिश्च गृह्येर्देवाना मर्चनं सम्पद्यते ;
पिण्डपितृयज्ञादिभिः श्रौतैः स्वस्वसूत्रोक्तप्रकारैः अन्नयान्नजलादि-
प्रदानात्मकश्राद्धादिभिश्च पितृणा मर्चनं सम्पद्यते ; निष्कपटविनीत-
भावप्रदर्शनाज्ञापानससमादरपक्षापक्षाद्याहारादिप्रदानैर्मनु-
ष्याणा मर्चनं सम्पद्यते ।

अतिथिसत्कारविषये गाथाप्येकास्त्राता— “तद् यददो गात्रा
भवति,— अनेनस मिनसा सो ऽभिगस्तादेनस्वतो वापहरादेनः ।
एकातिथि मपसायं कृण्वि विसानि स्तेनो अहारेति”—इति ५. ५.
५ । गाथेषा नैतद्ब्राह्मणप्रवक्तुः कल्पिता ; अपि तु बभ्रुप्राचीना,
अनेनात्र स्मृतत्वेव । तदाह तद्गाथे सायणः— ‘पुरा कदाचित् सप्त-
र्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विसस्तैन्यलक्षण मपवादं प्राप्य
तत्परिहारार्थं सृष्टीणा मये शपथं चकार, तदीयशपथोक्तिरूपेयं
गाथा’—इति । तच्छपथस्वरूपञ्च तत्र तेनैव व्याख्यातम्—
‘विसानि पद्ममूलानि, तीषा मपहर्सा (एवं) प्रत्यवायपरम्भरां
माप्नोतु ;— पापरहिते पुरुषे विषस्तैन्य मपवादं कृतवती यः
प्रत्यवायः, पापिनः पुरुषश्च सम्बन्धि पापं स्त्रीकुर्वती यः प्रत्य-
वायः, सायणसौच्ये समगच्छत एकातिथेयं देयिकस्वारोधने

यः प्रत्यवायः, श्रेयं प्रत्यवायपरम्परा विसर्दीक्ये सति मम भूयाहि-
त्वेवं शपथः—इति । अस्माकं त्वस्मा गायया ऋजुतरोऽर्वाक्षरः
प्रतिभाति । तद्यथा— यः कश्चित् 'अनेनसम्' अपापन् पारोक्ष-
मानपापशून्यं जनम्, 'एनसा' पारोक्षमानेन पापेन 'अभिगृह्णात्'
निन्देत्, 'सः' निन्दकः 'एनसतः' स्वभावजातपापिनः तस्मै
निन्दितस्य यत् किं मपि स्वभावजम् 'एनः' पापम् अस्ति, तदेव
'अपहरात्' अपहरणं कुर्यात् । सन्ति हि सर्वेषां मेव मागवानां
स्वभावजानि पापानि । तदप्याहात्रेव— "व्यतिषक्त इव वै शुचयः
पापना"—इति (४. १. ४.) । इत्थं गाथापूर्वाङ्गेन ह्यथापवादकीर्तनं
निषिद्धम्, अथापराङ्गेनातिथिविमुखीकरणं निषिध्यते— यः
कश्चिद् 'साथं' काले समागतम् 'एकातिथिं' सर्वातिथिलक्षणसम्पन्न
मत एव प्रधानातिथिम्, एकसङ्ग्रामात् मतिथिं वा 'अपहृष्यति'
स्वागतासनान्नपानादिकं मदत्त्वा विमुखीकरोति, 'सः' 'स्तेनः'
चौरः सन् 'विसानि' मृगालानि, तद्गतानीव सूक्ष्मतन्तुरुपाणि तद-
तिथिशरीरस्थानि स्त्रायुनामजीयनहेत्वङ्गबन्धनानि 'अपजहार'
तञ्जीवनापहरणपातकभाग् भवतीति ।

अहोऽतिथिसत्कारायासीत् तदाध्रमाघातश्च प्रचलितः । तत
एव सोमै राजन्यागते या आतिथ्येष्टिर्विहितः, तत्र पशुघाता-
नुकल्पश्च विहितः— "तद्यथैवादो मनुष्यराज आगते, ऽव्यस्मिन्
वार्हति उच्छाणं वा वेहतं वा ऋदस्ते एव मेवास्मा एतत्
ऋदस्ते, यदनिं मृन्यन्ति ; अग्निर्हि देवानां पशुः"—इति (१.
३. ४.) । अष्टुषःशब्दस्य पोषार्थतानिर्णयाय साध्यात् मेवम्—
"एतर्हि गव्यं मीमांसमानाः पृच्छन्ति, सन्ति तन्नोपाः इति"—
इति (४. ४. ५.) । सायणकृतं मेर्वतहगस्थानं द्रष्टव्यम् ।

मांसभक्षणविधिस्त्वान्नात इहान्यत्रापि । तथाहि—“नाम्नीषो-
मीयस्य पशोरश्रीयात्०—० तत्तन्नाद्वस्यम्०—० तस्याशितव्यञ्चैव
स्त्रीप्सितव्यञ्च”-इति (२. १. ३.) । अमेध्यमांसभक्षणे दीपो
मेध्यमांसभक्षणेऽदीपश्चान्नातः । तथाहि—“एत उक्त्वात्समेधा
अमेध्याः पशवस्तस्मादेतेषां नाश्रीयात्”-इति २. १. ८. । ‘एते’
पुरुषकिम्पुरुषगौरगवयोद्व्यशरभा इति षट् अमेध्याः, अश्वगोऽव्य-
जपृथिवीभवाः पञ्च मेध्या भक्षणीया इति विवेकः । पृथिवीभव-
त्वेनेह ब्रीह्यादीनां ग्रहणमिष्टम् । अतएव श्रुतम्—“स वा एष
पशुरेवात्मभ्यते यत् पुरोडाशः”-इत्यादि २. १. ८. । तत्राप्यज-
मांसस्यासीद् बहुप्रचननमिति च प्रतीयते । तथाहि—“एष
एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः”-इति च तत्रैव । इथापशुवात-
निन्द्याप्यस्ति—“अथ येऽतोऽन्यथा सेडगा वा पापकृतो वा पशुं
विमथीरंस्वादृक्तत्”-इति ७. १. १. । स एष पशुहिंसाव्यवहारः
खलु यथाप्यस्मर्त्तं न रोचते, तथाप्युदाहृतवाक्यानां भवेदिकत्व
मतथार्थत्वं वेदविरुद्धत्वं वा यावन्न प्रतीयते, तावदेवमादिषु
“श्रास्त्रावचनानादहिंसा प्रतीयते (१. ५. २.)”-इति निरुक्त-
वचनमेव शरणं मन्यामहे वयम् ।

अतिथिसत्कार इवेहान्योऽन्योऽप्युपदेशो लभ्यते । तद्यथा—
“अभिद्वेषते पिपासते क्षिप्रं प्रयच्छेत्” इति (६. २. ५.) ।
एतेन स्नानविशेषे द्रव्यविशेषस्य दानक्षिप्रता विहित्वा । “अप्रस्तः
करोत्यन्नतं तदन्नतं मकरिति वै निन्दन्ति”-इति (२. ५. ६.) ।
एतेन सर्वेष्वेव विचार्यकर्मसु गुर्वाद्यानुष्ठा स्वाम्यनुष्ठा वा ग्रह-
णीयेत्युपदिष्टम् ।

शास्त्रीश्च तदानीं मार्त्विज्यप्राप्त्यर्थम्, अयाव्ययाजननिषेधश्च ।

तदाह—“यशसा वा एपोऽभ्येति, य आर्त्विज्येन । तं यः प्रति-
 रन्धेद्, यशः स प्रतिरन्धेद्; तस्मान्न प्रत्वरोक्षीदिति । यदि
 त्वस्मादपोऽभिर्गांषेद्, यज्ञेनास्मादपोदियात् । यदि त्वयाज्यः स्वय
 मपोदितं तस्मात्”—इति ६. ४. ८ । तदेव मास्त्विज्याय आहृतस्य
 तस्यागो दोषाय भवति, त्यागाद्योपदेशो बाधनं वापि दोषायैव । यदि
 तु स्वयं यद्गु मिच्छुः स्यादन्यत्र हतो वा भवेत्, तर्हि परार्त्विज्य-
 त्सागो न दोषाय । एव मयाज्ययाजनं च न कर्त्तव्यम् । पापपुरुष-
 याजनस्य निषेधस्त्विहान्यत्राप्यास्मात्—“न पापः पुरुषो याज्यः”
 -इति (४. ४. ३.) । अपि यथा पापपुरुषाणां मयाज्यत्वं
 विहितम्, तथैवास्त्विज्याय पापपुरुषाणां वरणं मपि निषिद्धम्—
 “पापस्य वा इमे कर्मणः कर्त्तार आसते ऽपूतार्थे वाचो वदितारो
 यच्छापार्था इमानुन्यापतेमेऽन्तर्वेदि मासिषतेति”—इति ७. ५. १ ।
 अत्र च वेद लोभाद्याहृतचित्तानां तजःशून्यानाम्, मास्त्विज्यादि-
 पूर्णाणां च तमःप्रकृतीनाम्, पापानुष्ठानृणां दुर्मतीनाञ्चार्त्विज्याय
 वरुणं निषिद्धम् । तथाहि—“द्वीणि ऋ वै यज्ञे क्लियन्ते,— जग्धं
 गीर्षं वान्तं०—०स एतेषां त्रयाणां भाशां नियात्”—इति ३. ५. २ ।
 यः खलु धनलोभादास्त्विज्यं काशयमानः कथं मपि यजमानं
 तत्कर्मकारयितार मपरं वा चाटुहृत्त्वादिभिस्तीपयन्नास्त्विज्यं लभते,
 तादृशेन तेन कृतं तत् कर्म ‘जग्धं’ भक्षितं, सुखमध्ये प्रविष्टं मिव
 दूषितं भवति यो हि समाजाधिपत्येन ग्रामप्रभुत्वेन वापरेषु किनापि
 वा हेतुना यजमानादेर्भेति सुत्यादयन्नास्त्विज्यं लभते, तादृशेन तेन
 कृतं तत् कर्म ‘गीर्षं’ गिक्षितं, गलाधःकृतं मिव दूषितं भवति ।
 यस्तु विद्वानपि पापकर्मा भवति, तत्कृतं यत् किञ्चन कर्म तत् स्वयं
 ‘वान्तं’ उद्धीष्यं, कर्हितं मिव पृथ्णं भवति देवानाम् । तदेव-

त्रिधानां त्रिविधाना ऋत्विजां वरुणाय यजमानो भगसि आशा मपि न क्षुर्यादिति । मूर्खं स्वात्विग्यदूषणम्भूक्तं मिहान्यथापि—“त ऋत्विजो यजमानं कर्त्तुं भग्नस्य वित्तं मादाय द्रवन्ति य मनेवं-विदो याजयन्ति”—इति ८. २. ७ ।

अथ व्यवहारः ।— राज्ञां पुरोहितस्यावश्यकता चात्र बहुधा प्रख्यायिता । तद्यथा—“न ह वा अपुरोहितस्य राज्ञो देवा अन्नं मदन्ति, तन्माद्राजा यज्यमाणं ब्राह्मणं पुरो दधीत, देवा मेऽन्नं मदन्ति”—इति ८. ५. १ । इत्थं ब्राह्मणजातंरेव पुरोहित्यमिति च ज्ञापितम् । एतद्वचनोपक्रमे व्यक्तञ्चान्तात्तम् “ब्राह्मणः पुरोहितः”—इति । राजन्यवैश्ययोः पुरोहिताधेयेण दीक्षावेदनञ्च विहितम्—“पुरोहितश्चाधेयेण दीक्षा मावेदयेयुः, पुरोहितस्याधेयेण प्रवरं प्रवणीरन्”—इति (७. ४. ७.) । इतो वैश्यानामपि पुरोहितापेक्षा सूचिता । बुद्धिमत्तमाना मार्याणां पुरोहितविधेः कथा तु दूरे आस्ताम्, जडाना मपि पृथिव्यादीनां पुरोहिताः सन्तीति च कल्पितम्—“अग्निर्वाव पुरोहितः पृथिवी पुरोधाता, वायुर्वाव पुरोहितोऽन्तरिक्षः पुरोधाता, आदित्यो वाव पुरोहितो द्यौः पुरोधाता ; एष वै पुरोहितो य एवं वेद, अथ स तिरुहितो य एवं न वेद”—इति ८. ५. ४ । तदेवं यथा पृथिव्यादिव्यन्धादीनां प्राधान्यम्, तथैव यजमानगृहेषु पुरोहितानां प्राधान्यं कल्पितम्, विहितञ्च पुरोहितानां भेदविज्ञानवत्त्वम् ; ब्राह्मणाना मपि तेषां पृथिव्यादिनिष्ठान्यादिपुरोहितत्वविज्ञानमविहितम्, तादृश्या मविदुषां पुरोहित्यं सुतरां निषिद्धम् । तस्यै-त्यस्यैतदुपसंहारवचनम्—“यो ह वै द्वीन् पुरोहितान् वेद, स ब्राह्मणः पुरोहितः”—इति । एतेन च वचनेन वेदविदा भेद

प्राज्ञानां पौरोहित्यं व्यवस्थापितम् । “अयुव मार्गंश्च राष्ट्रं भवति, नैनं पुरातुषः प्राणो जहाति, चाजरसं जीवति, सर्वं ब्राह्म-
रिति, न पुनर्निर्गते, यस्यैवं विदाम् ब्राह्मणो राष्ट्रगोपः पुरोहितः
(८. ५. १.)”-इत्यादिना पुरोहितानां यजमानमङ्गलकारित्वं
बहुर्धेव प्रपञ्चितम् । “तदप्येतद्दिविणोक्तम्”-इत्युपक्रम्य साहितिक-
मन्त्रतयप्रमाणिनाप्येतदेव (ऋ० मं० ४. ५०. ७, ८, ९.)
दृढीकृतम् (८. ५. १.) । तत्रैव—“हृदस्यतिर्हं वै देवानां
पुरोहितः, त मन्त्रये मनुष्यराज्ञां पुरोहिताः । हृदस्यतिं यः
सुभृतं विभर्त्सति यदाह, पुरोहितं यं सुभृतं विभर्त्सत्येव
तदाह”-इत्यादि द्रष्टव्यम् । हृदस्यतिगव्देनात्र सूर्यो निरुक्तादि-
प्रसिद्धः । स यथा वायुादिदेवानां पुरोहितः पुरःस्थितः, प्राधान्य-
भाग्युपकारी च ; मनुष्येषुपि राजपुरोहितास्तथैव भवेयुः । तदत्र
संहितावचन मपि प्रमाण मित्याह— “हृदस्यतिं यः सुभृतं विभ-
र्त्सति (४. ५०. ७.) । “अग्निर्वा एष वैश्वानरः पञ्चमेनिः”-
इत्यादिना (८. ५. १.) पुरोहितानां कोपनत्वं संवर्ष्यं, यजमानानां
तदुपशमने यत्नस्य कर्त्तव्यता चात्र विहितः । तदेतत्कार्यं मालीश्व
प्रतीयते,— तदानीन्तनराजपुरोहिताना मसाधारणसम्मानभाक्त्वं,
राजसु राजगृहेषु च प्रात्रत्यं विशेषगतिप्रसारित्वञ्चासीदिति ।
अपि तेषा मव्यतनपुरोहिताना मिव कर्मकारयिद्धत्वं तत्तत्कर्ममन्त्र-
पाठयिद्धत्वं च न ज्ञापिह गम्यते, न वा क्वचिदिह ब्राह्मणस्य
पुरोहितापेक्षा श्रूयत इति च सुधीभिरानोच्य मेव ॥

कर्मकारयिद्धभ्यो दक्षिणादानस्यातिकर्त्तव्यता चासीत् तदानी
मपि । गदाह—“दातव्यं यज्ञे दक्षिणा भवत्यस्मिन्नापि”-इति
१. ५. ९ । केनापि हेतुना सा परित्यक्ता चेत् पुनर्ग्रहणीया,

केनापि प्रकारेणागतापि सा आपन्नशत्रुभावाय कस्मैचन प्रदे-
येति चेद्देव । तथाहि—“न निवृत्तदक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्”
-इति, “यदि त्वेनां प्रतिगृह्णीयात्, अप्रियायेनां भ्रातृव्याय
दद्यात्”-इति च ६. ५. ८ । यशोनिष्पाप्यासीत्तदातिप्रबला ।
तदाह—“यम् ब्राह्मणं मनूचानं यशो नच्छेदिति ह स्नाहारण्यं
परेत्य दर्मस्तस्वानुदयस्य दक्षिणतो ब्रह्माणं सुपदेश्य चतुर्हीतृन्
व्याचक्षीत”-इति ५. ४. ४ । कस्मिंश्चिद् दानादिकर्मणि स्वः
श्रेष्ठताभिमानस्य पापहेतुत्वञ्चाभिमतं तेषाम् । तत एवैव माम्ना-
तम्—“यो वै भवति, यः श्रेष्ठता भञ्जते स किल्बिषं भवति”
इति १. ३. २ ।

आन्नातश्चेह हस्त्यश्वगवादिधनदानप्रशंसागाथाभिगानम् ।
तथाहि दीर्घान्तिभरतस्य (८. ४. ८.)—

“हिरण्येन परीक्षितान् कृष्णाञ्जुक्कदतो मृगान् ।

मण्यारे भरतोऽदृढाच्छतं वदति न मम च”-इत्यादि ।

इह श्रुतस्य मृगशब्दस्य हस्तिपरव्याख्यानं सायणीयम् ; अस्तु
तत् तथैव मन्तव्यम्, परं तत्कृतं वदमृगशब्दस्य इन्द्रमञ्जुपरत्वं तु
नास्मभ्यं रोचते ; तादृशदानं ह्यत्यधिकं मित्यसम्भवमिति ।

आतेयाङ्गराजदानगाथाश्लोकेषु दामीदानं च श्रुतम्—“दासी-
सहस्राणि ददामि ते”-इति (८. ४. ८.) । एतेन तदानो
मासीदार्यावर्त्तितं च मनुष्याणां मपि हस्त्यश्वगदीनां भिव क्रय-
विक्रयदानप्रथेति स्पष्टम् । अत एव शौनःशेषाख्यानोऽपि श्रुतम्—
“तस्य ह शतं दत्त्वा स त मादाय सोऽरण्याद् ग्रामं मेयाथ” इति
(७. ३. १.) । ‘तस्य’ तस्मै श्रुनःशेषपितृ सौयवसयेऽजीगर्ताय
(सः’ हरिश्चन्द्रपुत्री रोहितः ‘शतं’ बहु, शतसङ्ख्याकं वा मुद्रालोकं

धनं 'दत्त्वा' 'तम्' शुनःश्रेपम् आदायेत्याद्यर्थः । निरुक्ते (१. १. ४.) तु "स्त्रीणां दानविक्रयातिसर्गा विद्यन्ते, न पुंसः ; पुंसोऽपौ-
ख्येके ; ग्रीनःश्रेपि दर्शनात्"—इत्युक्तम् ।

एवं पुत्रेषु पितुः स्वेच्छाजनितोऽन्यान्यविधोऽत्याचारोऽप्यासीत्
तदानीं सुदुर्वारः । तद्यथा (०. ३. ५.)—

“अथ विश्वामित्रः पुत्रानामन्वयामास,—

मधुच्छन्दाः शृणोतन ऋषभो रेणुरष्टकः

ये के भ्रातरः स्व नास्मी ज्यैष्ठ्याय कल्पञ्च मिति”—इति ।

एव मन्यत्रान्यदपि —“ऐतशो ह वै मुनिरभ्नेरायुर्ददर्श ; ०—०
सोऽब्रवीत् पुत्रान् , पुत्रका भ्नेरायुर्दर्शं तदभिलपिष्यामि, यत्
किञ्च वदामि तस्मै मा परिगातेति ०—० । तस्याभ्याभ्नेरैतशायन
एत्याकाले ऽभिहाय सुख मप्यष्टह्लादहृत्पत्रः पितेति ; तं होधा-
चापेह्यलसोऽभूर्यो मे वाच मवधीः ०—० पापिशां ते प्रजां करोमि
यो मञ्च मसक्था इति”—इति ६. ५. ७ ।

पुत्राणां पित्रदायभाक्त मपीह सूचितम् । तद्यथा — “नाभा-
नेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभ्रत्रमभोऽब्रवीदित्य
किं मञ्च मभातेति”—इत्याद्याख्यानं (५. २. ६.) द्रष्टव्यम् ।

वाणिज्याद्यर्थं समुद्रयानारोहणपूर्वकं मञ्चमसुद्रे परिप्लवन्
मासीत् तदानीं सुप्रचलितम् । अतएव तद्व्याप्ततयान्मान एवम्—
“यथा समुद्रं प्रप्लवेरन्नेवं ह्येव ते प्रप्लवन्तं, दौ संवत्सरं वा ह्यदागाहं
वा ऽऽसते”—इति ६. ४. ५ । वनदस्यूना मप्युपद्रव आभीतदानी
मिति चाह सूचितम् । तद्यथा— “मियादा वा मेडगा वा पाप-
कृतो वा विसवन्तं पुरुष मरुष्ये गृहीत्वा कर्षं मनरुष्य विस
मादाय द्रवन्ति”—इति ८. २. ७ । एवं नागरिकयन्त्रिण्णोदकाना

अपि दृष्टान्तविधया समुल्लेखोऽत्र श्रुतः— “तं सृत्वित्तो यजमानं
कस्वमन्वस्य विस मादाय द्रवन्ति”—इति ८. २. ७ ।

आसीत्तदानीं चैत्थं अपि तस्मिन्ना च । तद्यथा सायणमते—
पुरा कदाचित् समर्षीणां संवादप्रसङ्गे कश्चित् पुरुषो विसस्तोन्वसस्यण
मपवादं प्राप्य तत्परिहारार्थं सृषीणा मग्रे शपथं चकार, तदीयशपथो
स्तिरूपेण गायता— “अनेनम मेनसा सोऽभिगस्तादेनस्वतो वापहरा
देनः । एकातिथि मप सायं रुणद्धि, विमानि स्तेनो अप सो जहार”
—इति (५. ५. ५.) । सायणमते गायथैतया सृषापवादकारिणां
साय मतिप्रियाख्यातृणां स्तेनकारिणाञ्च पापविह्वलं स्थापितम् ।

एकराट् सार्वभौमोऽप्यासीत्तदानीं संविज्ञातः । ततस्तत्प-
रिचयोऽत्रैवम्— “अयं समस्तपर्यायी स्यात् सार्वभौमः सार्वायुषः
आस्तादापराद्वात् पृथिव्यै समद्रपयन्ताया श्वराजिति”—इति
८. ४. १ । तत्राविषसार्वभौमनरपतेः सर्वेभ्यो मित्रराजैभ्य उप-
टीकानग्रहणञ्चेहान्नातम्— “सर्वे नैव मन्त्राजा आसुरादित्य इव;
इत्यत्रिंशं प्रतिष्ठितास्तपन्ति, सर्वाभ्यो द्विभ्यो यत्नि मावहन्ते”
—इति ७. ५. ८ । ‘सर्वे’ च ते इमं— कावपीयः तुरः, साहदेव्यः
सोमकः, सार्क्ष्यः सहदेवः, देवातपो बभ्रुः, वैदर्भी भीमः,
गाथ्यारी नस्वजित्, अरिन्दम इति विश्रुतः जानकिः क्रतुवित्,
यैजवनः सुदासेत्यष्टावैतरेयपूर्वपूर्वजाः सार्वभौमा बभ्रु इति च
तदुपक्रमयन्वतः प्रतीयते ।

सहाराजस्य प्रियतमभार्यायाः सन्निधौ प्रजाना मावेदनप्रथा-
प्यासीत् तदानीम् ; अत एव इन्द्रस्य प्रियायै वरवातायै देवानां
स्वामिप्रायज्ञापनम्, तस्याश्च इन्द्रं ज्ञापयामीति प्रतिश्रुत्यादिकथा
श्रूयते चात्र— “ते देवा अभुवन्निधं वा इन्द्रस्य प्रिया जाया वाषाता

प्रासेहा नाम, अस्या मेवेष्टामहा इति । तथेति तस्या मेष्टान्त ।
सेनानव्वीत्,— प्रातर्वः प्रतिवक्रास्मीति”—इति ३. २. ११ ।

राजभ्रातृणां राजमहचरणव्यवहारश्चासीत् । तत एवैव
माज्ञातम्—“ऋतवो वै सोमस्य राधो राजभ्रातरो यथा मनु-
ष्यस्य, तैरेवं तस्महागमयति”—इति १. ३. २ ।

राजधानीपरिरक्षणाय तदभितः प्राकारनिर्माणप्रथाप्यासीत्-
दानीम् । तदाह—“दिवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त, ते वा
असुरा इमामेव लोकां पुरोऽकुर्वन्त”—इत्यादि १. ४. ६ । “पुरो
ऽकुर्वन्त, प्राकारवेष्टितानि नगराणि कृतवन्तः”—इति तत्र भाष्यम् ।
एतदाख्यायिकाया मसुरैः सङ्घोपस्थिते सङ्घामे असुरेभ्यस्त्रिपुररक्षणार्थं
मथोरजतस्रवर्णमयप्राकारा निर्मिता द्वैरिति सूचितम् । असुरोप-
द्रवतो यज्ञरक्षार्थं मभितोऽग्निप्राकारनिर्माणञ्च द्वैः कृतमिति च
श्रुतमेतस्या माख्यायिकायाम्—“देवा वै यज्ञं मत्स्यन्त—० अग्नि-
मयीः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त”—इति २. २. १ । प्रवन्तरेः शत्रुभि-
राक्रान्ते राज्ये तद्रक्षणाय तदानीन्तनप्रजानां सर्पिपरस्परं मन्त्रणा-
करणम्, स्वत एव योधप्रवृत्तिः, परस्परं मेकमत्याय प्रतिज्ञा-
रूढत्वम्, राजरक्षिरक्षितशृङ्गादीं पुत्रकलदादीन् संस्थाप्य युद्धाय
प्रयाणञ्चेति सर्वे मिह १. ४. ७ द्रष्टव्यम् । त्रियदन्तानादिरूपसाम-
कोशलतो रक्तपात मन्त्रेण स्वकार्योद्देशिष्टाप्याहताधीत् तदानीम्
(१. ५. १.) । परस्परैकमत्यस्थितये आश्रयार्थपूर्विका प्रतिज्ञा-
पतितश्च तदानीन्तनी प्रथमनीया । तथात्रिभं प्रतिज्ञानं हि तानु-
नम् मिति सर्ववेदेषु विद्युतम् । तद्विदम् ऐ० ब्रा० १. ४. ७,
श० ब्रा० २. ४. २, मै० सं० १. २. ११, ६. २. २-६ श्रुति-
वाक्येषु विहितं द्रष्टव्यम् । “न तानानुनमिणं द्रोणव्यम्” इति

चेह (१. ४. ७.) तदुपसंहारः । 'सतानूनमिणे' सहशपथकारिणी
न द्रोग्धव्य मिति तदर्थः । शतपथे चैवम्—३. ४. ४. ६ ।

सैनापत्यनिर्णयः, तस्य च सेनापतेर्भागशः शत्रुसेनाक्रमणी-
पायथेन वर्णितः— "स त्रिश्रेणिर्भूत्वा त्रिणीकोऽसुरान् युद्धं सुप
प्रापद् विजयाय"—इत्यादि (३. ४. १.) । युद्धकाले राजसाहाय्य
कारिणां प्रजानां मामन्तानाञ्च प्रसादलाभकथाप्यस्यत् — "सो-
ऽवेदिमी वै किल मे सचिवा इमे साऽकामयन्त हन्तेमानस्मिन्नुक्त्य-
थाभजा इति, तानेतस्मिन्नुक्त्यथाभजत्"—इति ३. २. ६ । युद्ध-
जयानन्तरं राज्ञो मर्यादावर्धयेन्न सृचिता ; तदत्र "इन्दो वै वृत्रं
हत्वा"—इत्याद्याख्यायिका द्रष्टव्या (३. २. १०.) । पगजिताना
मन्तर्हस्तीनानि धनानि समुद्रतीरे प्रोथितानि भवन्ति स्तैल्यपीह
श्रुतम् (५. २. ६.) । हस्तसृष्टिमध्ये एव गोपनीयं यद् बहुमूल्यं
रत्नादिकं धनम्, तदेवान्तर्हस्तीनम् । एतन्न तदाप्यासीदेव बहु
मूल्यहीरकादीनां व्यवहार इति चास्मात् प्रतीयते स्फुटम् ॥

प्रायः सर्वसभ्यदेशेषु विद्यमान एष उपविमोकव्यवहारी
ऽप्यासीत् तदानीम् । तथा चाभ्यार्यते— "अश्वैर्वानडुर्जिर्वान्दी
रन्दीरथान्ततरैरश्वान्तरैरुपविमोकं यान्ति"—इति ४. ४. ५ ।
तदिदं श्रुतं उपविमोकस्वरूपं मद्यतनं मिथैव । दूराध्वगमने
एवेदृशोपविमोकस्यावश्यकता चास्मात्— "दीर्घाङ्गं उपविमोकं
यायात्"—इति (६. ४. ७.) ।

स्तम्भतो भारवहनाय वीवधस्य व्यवहार आसीत्तदानी मिति
च प्रतीयते— "हृहृष्टुष्टं सवीवधतार्थं"—इत्येवमादिश्रुतेः (८. १.
१.) । 'उभयतः शिष्यद्वयेन जलकुम्भद्वयं वोढुं यः काष्ठविशेषः
पुरुषाणां मंत्रे प्रियते, स वीवध इत्युच्यते'—इति तत्र सायणः ।

‘विविधवीवधशब्दो उभयतो बद्धशिक्ये स्तम्भवाद्ये काष्ठे वर्त्तते’-इति सि० कौ० (पा० सू० ४. ४. १७.) । वीवधदण्डस्य प्रायेण वंशस्यैव भवति, ततः स इह तेजतीति श्रुतम्—“तेजन्या उभयतोऽन्तयोरप्रस्रसाय बसौ नञ्जति”-इति (१. २. ५.) । सूत्राख्यतानां मभ्यजनोचिताङ्गरक्षादीनाञ्चासीत्तदापि व्यवहारः । श्रुतं ह्येतत्—“सूत्र्या वासः सन्द्धदियात्”-इति (३. २. ७.) ।

एवं तदानीं मपि कर्मठत्वं श्रमकारित्वं सुयोगित्वञ्चैवासीत् प्रशंसनीयम्, अलसस्य श्रमकातरस्योद्योगहीनस्य त्वासीन्निन्दनीय-
तैव । तत एवैव मिह (७. ३. ३.) श्लोकपञ्चकं माग्नातम्—

“नानाश्रान्ताय श्रीरस्ति, इति रोहितं शुश्रुमः ।

पापो नृपदरो जनः, इन्द्र इक्षरतः सखा ॥ १ ॥

पुष्यिण्यां चरतो जङ्घे, भूष्णुरात्मा फलेयङ्घिः ।

श्रीरेऽस्य सर्वे पाप्मानः, श्रमेण प्रपथ्यं हताः ॥ २ ॥

आस्ते भग आसीनस्य, ऊर्ध्वेऽस्तिष्ठति तिष्ठतः ।

शेते निपथ्यमानस्य, चराति चरतो भगः ॥ ३ ॥

कलिः शयानो भवति, सञ्जिहानस्तु हापरः ।

उत्तिष्ठंस्वेता भवति, कृतं मथ्यत्यते चरन् ॥ ४ ॥

चरन् वै मधु विन्दति, चरन् स्वादु मुदुस्वरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रमाणां, शानं तद्दृश्यते चरन् ॥ ५ ॥”-इति ।

यद्यप्येते गाथारूपाः श्लोका अनन्तरं येषां प्रसङ्गत उच्यता इति नैतरेयकालिकास्तथाप्येतरेषां कालेषु विधोपदेशानां मासी-
देवादर-इत्यपि प्रतीयत एव । एषा मथान्तु सुगमाः, तथापि प्रथम-
चतुर्थयोः किञ्चिद् ब्रूमः ।— यथा घाटकादयो मनुष्याणां वह्नं
कुर्वन्तीति मनुष्यवाहा उच्यन्ते, तथेयान् चरिष्यो लोहित एवामिं

शारीरतापं वहतीत्वग्निवाहत्वेन व्यपदिष्टो भवति वेदे (निघ० १, १५, २.); लोहित एव रोहितो वैदिकः । स च सूर्यचन्द्रो-
 दयकृत इति वाहोरालजन्म इति वा हारिचन्द्रीयो हारिचन्द्रीय
 इतीहाख्यातः ; रसहरणात् हरिः = सूर्य इति हि सर्ववेदप्रसिद्धः ।
 तद्याद्याग्निवाहनरूपशीर्षितधारिणः सर्वानिव पुरुषान् सम्नुञ्ज्य ऋषि-
 राहेम सुपदेश मिति फलितम् । नानेति । हे 'रोहित !' 'इति'
 वयं 'शुन्नुमः',— 'अनाश्रान्ताय' आभिसुख्येन श्रान्त आश्रान्तः,
 तद्विपरीतोऽनाश्रान्तोऽलसस्तस्मै 'श्रीः नास्ति' । अथवा नाभाविध-
 कार्येषु श्रान्तो नानाश्रान्तस्तस्मै श्रीरस्ति । 'वरः' तपःकर्म-
 विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि 'जनः' 'नृषत्' नरि सीदन्, व्यक्तिविशेष-
 श्राश्रितः सन् 'पापः' भवति । 'चरतः' भ्रमणकारिणः पुरुषस्य
 गिरिगिरिनदीग्रामसीमादिसङ्घटेषु च सर्वत्रैव 'इन्ः' अनुपमै-
 श्वर्यवान् ईश्वरः 'इत्' एव 'सखा' विद्यते । यः किल नगरे
 स्वष्टहे च रक्षकः, स एव भ्रमणान्यादावपीति अर्थोद्योग्याय
 भ्रमणशीलस्य कोऽस्ति चिन्ताविषय इति भावः । कलिरिति ।
 सर्वविधकर्मव्यकर्मसु 'श्रयानः' श्रय्यागतः, अलस इति यावत् ।
 एतदेव कलिलक्षणम् । तदेवं कलियुगे धर्मार्थकाममोक्षावर्जन-
 कर्मसु आलस्यवाहुत्वं भवतीति निष्पन्नम्, निष्पन्नञ्च यस्मिन्
 कस्मिन् वा युगे यदेवालस्यपरतया कर्तव्यानुष्ठानावहेलनं कृतं
 भवेत्, तदेवेदानीं कल्याश्रितः कल्याश्रयोवाह मिति प्रेय मिति ।
 'सन्निधानः' श्रय्यां, श्रयनभावं वा त्यक्तुं प्रवृत्तस्तद्वैवोपविष्टः ।
 'उत्तिष्ठन्' श्रय्यां श्रयनभावं वा परिव्यज्यान्वाच, श्रय्याया मिव वा
 'दण्डायमानः' । 'चरन्' अनलसः कर्म कुर्व । इत्य मित् प्रसङ्गत-
 चतुर्थ्युगलक्षणं सुपदिष्टम् ।

मनुसंहिताया मध्येवमेव युगलक्षणं संकृतम् ८५० १०२श्लो०—

“कलिः प्रसुप्तो भवति, स जापद् द्वापरं युगम् ।

कर्मस्वभ्युद्यतश्चेता, विचरंस्तु कृतं युगम्”—इति ।

तथैतदपि प्रतीयते— कलिरेवाद्यं युगम्, द्वापरं द्वितीयम्, त्रेता तृतीयम्, चतुर्थंस्तु कृतमिति । द्वापरत्वेतेतिनामात्मगत-
द्वित्रिशब्दतश्चैव मेव लभ्यते । प्रकृतिनियमोऽप्यत्रानुकूलः ; न हि कश्चित् कुमारः स्वल्पेऋदेव तारुण्यं यौवनं चोत्कृष्टं वृद्धायति, नापि हि कश्चित् शयानोऽसञ्चिद्धानोऽनुत्तिष्ठंश्च स्वात् कार्यकुशल इति । एवं हि कलियुगानन्तरं कृतयुगागमनप्रतीक्षणं भवेन्निसर्गस्थापारा-
नुकूलवेदार्यानभिज्ञाना मेव । तस्वतस्तु कलियुगानन्तरं द्वापरागमन-
नम्, ततो त्रेतागमनम्, ततः कृतागमनम् ; चक्रवदुन्मास्यमाने-
ऽस्मिन् जगति पुनः त्रेतागमनम्, ततो द्वापरागमनम्, ततश्च पुनः कलिः प्रादुर्भाव इत्येव वैदिकम्, क्रमोन्नतिक्रमावगति-
विज्ञानसम्मतश्च । क्रमोन्नतिपक्षस्तु प्रदर्शितयुगश्लोकश्रुतितः सुव्यक्त

एव, क्रमावगतिश्च तद्व्यायात् किञ्च मन्त्रायाः स्यादित्यत एतद्विपश्चितं

मतं वेदविरुद्धमित्यश्चेयमेवाव्याणाम् । अपरमपि,—यथा वर्षेत्तौ

सर्वर्तुसन्नाभौ “वर्षा वै सर्वं ऋतवः”—इत्युपक्रम्य वर्णितः गतपथे—

“यदेव पुरस्ताद् वाति, तद् वसन्तस्य रूपम् ; यत् स्तनयति, तद्

शीतस्य ; यद् वर्षति, तद् वर्षाणाम् ; यद् विद्यातते, तच्छरदः ;

यद् वृद्धोऽवृष्टिवाति, तद्दमन्तस्य”—इति (२. ३. १. ७.), तत्रैव

सर्वभुगधर्माणां प्रतियुगाश्रितत्वस्त्रोकारेऽपि न गो हानिरिति ॥

अथ तदानीन्तनविज्ञानानि । तत्र,

पृथिव्या गतिहेतुविज्ञानम्, व्यावापृथिवीसम्बन्धविज्ञानम्,

वृष्टिहेतुविज्ञानम्, उदकानां मतिज्ञानसहस्राभावहेतुविज्ञानम्,

आवापृथिवीरुभयोरेव प्रतिष्ठात्वविज्ञानञ्च यथा— “असौ वे लोक इमं लोक मभिपर्यावर्त्तते ततो वे आवापृथिवी अभवतां न आवान्तरिक्षान्तरिक्षाद् भूमिः”—इति ४. ४. ५ । ‘असौ’ अलोकः सूर्यलोक इति यावत्, ‘इमं’ भूलोकम् ‘अभिपर्यावर्त्तते’ सदैव अभितः परितश्च ‘आवर्त्तते’ आमयति । ‘ततः’ तस्माद् ‘वे’ एव ‘आवापृथिवी’ आवापृथिवी परस्परसम्बन्धे ‘अभवताम्’ । ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘आवा’ अलोकः ‘न’ भूमितो विच्छिन्नः, तथा ‘भूमिः’ अपि तस्मात् ‘अन्तरिक्षात्’ व्यवधानाद् ‘न’ विच्छिन्नः । अतोऽत्रानुपद सुष्ठम् “इमौ वे लोकौ सहास्ताम्, ती व्येताम्”—इत्युपपन्नम् । ‘इमौ लोकौ’ ‘सहास्तां वै’ परस्परसम्बन्धावेव विद्येते, ‘ती’ लोकौ ‘व्येताम्’ विवाहसम्बन्धयुक्तौ स्त्रीपुरुषाविव । एतयोः सम्बन्धज्ञापकहेतुत्वेन निर्दिष्ट इहैव— “नावर्धन् न समतपत् ते पञ्चजना न समजानत”—इति । एतेन विज्ञायते अुपर्यायः सूर्य एवात्र त्रिहेतुस्तापहेतुचेति । ‘पञ्चजनाः’ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति त्रिविधा आर्याः, दस्युदासाविति द्विविधा अनाथीविति च पञ्चविधा मनुष्याः । तादृशविवाहस्य पुरोहिताः ‘देवाः’ रक्षय एवेमे इत्याह— “तौ देवाः समनयंस्ती संयन्तावेतं देव-विवाहं व्यवहेताम्”—इति । काव्योऽय एषः । तत्रैवं विवाहितयोस्तयोः स्त्रीपुरुषयोर्मिथः प्रीतिहेतुं निगमयति— “धूमिनेवेध ममू जिन्वति, इच्छासाविमान्”—इति ४. ४. ५ । ‘धूमिने’ रसहेतुवाक्-रूपेणैत्थर्धः । संहिताया मध्येव मास्मात् (१. १६४. ५१.) —

“समान मीतदुदकं सुधीत्यव चाहमिः ।

भूमिं पर्यन्त्या जिन्वति दिवं जिन्वन्त्वमयः” इति ।

‘असौ’ अलोकः इति मितिः आह्वयम् ‘एतत् उदकम्’ उदकं

एवं मानं भवति, 'भव च' नीचेरपि पागच्छतीत्येव । अत एव 'पर्जन्याः' मेघाः 'भूमिं' जिन्वन्ति प्रीषयन्ति, 'पर्जन्यः' पञ्चिज्जन्वानि धूमोद्भूतवाय्वाणि 'दिवं' जिन्वन्ति । अस्मादेव हेतोरुदकस्य ज्वालित्तराहित्यं चिरं तुल्य मित्याह 'समानम्'—इति । अन्यथोदकस्योर्ध्वगमनाभावे क्रमादतिष्ठतिरेव स्यात्, तथा नीचेस्तत्पात मन्तरा क्रमात् समुद्रोऽपि शुष्येदिति इष्टिनिदानविज्ञानमुदकसमत्वविज्ञानञ्च । एतयोः प्रतिष्ठारूपकमात्रात् यथा— "द्यावापृथिवी वै प्रतिष्ठे ; इय मेवेह प्रतिष्ठा असावमुद्रं"—इति ३. ३. ५ । 'इह' भूलोके, 'इयम्' पृथिवी 'प्रतिष्ठा' प्रतिष्ठानम्, 'अमुञ्च' अल्लोके 'असौ' सूर्यः, प्रतिष्ठेत्येव तदर्थः । इत्थं अल्लोकभूलोकयोरुभयोरेवास्मत्प्रतिष्ठाहेतुत्वं च विज्ञापितम् ।

अथ पृथिवीभ्रमणविज्ञानम्, सूर्योदयास्तमयविज्ञानम्, अहोरात्रविज्ञानञ्च यथा— "स वा एष न कदाचनान्नास्ति मेति नोदति । तं यदस्त मेतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्त मित्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; रात्री मेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तात् । अथ यदेनं प्रातस्तदेतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्त मित्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचन निस्त्रोचति, न ह वै कदाचन निस्त्रोचति"—इति ३. ४. ६ । तदेतस्मादान्नायात् सूर्यकसृकं पृथिव्या भ्रामणादिकं विस्मष्ट भवगम्यते । एव मेवान्यत्रापि श्रूयते । तस्यथायर्विज्ञानार्थं नोपधे— "एतत् सुशस्ततर मिव भवति,— स वा एष न कदाचनान्नास्ति मयति, नोदयति । तस्यदेनं पश्चादस्त मयतीति मन्यन्ते, अह्न एव तदन्तं गत्वाद्यात्मानं विपर्यस्यते ; अहरेवावस्तात् कुरुते

रात्रीं परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्तमयति, नोदयति । तद्यदेनं पुरस्ताद्दुदयतीति मन्यन्ते, रात्रेरेव तदन्तं गत्वायात्मानं विपर्यस्यते ; रात्रि मेवाधस्तात् क्षणुते, अहः परस्तात् । स वा एष न कदाचनास्त मयति, नोदयति ; न ह वै कदाचन निम्नोचति” -इति (२. ४. १०.) । छान्दोग्येऽपि ब्राह्मणे एव मेव सूर्यस्यो-
दयास्तमयाभाव आस्तात्, विशेषतोऽसहायस्य तस्य मध्यस्थत्वं गतिराहित्य मपि । तथाहि— “नैवोदेता नास्त मेता, एकल एव मध्ये स्याता । तदेष श्लोकः—

‘न वै तत्र निम्नोचति नोदियाय कदाचन ।

देवास्तेनाहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणा’-इति ।

न ह वा अस्मा उदेति, निम्नोचति”-इति (५. ११. १-३.) । अथ स्यातेति पदं गतिनिवृत्त्यर्थस्य स्थाधातीरिति सूर्यस्यासुख गत्यभावः सुबोधितः । अध्यात्मपक्षेऽप्येवा श्रुतिर्भवति व्याख्येया ।

अथ देवताविज्ञानं यथा— “परोक्षप्रिया इव हि देवाः”-इति ३. ३. ८ । “न वै देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति, नर्तुं कर्तुं तीर्गृहे वसतीत्याहुः”-इति ५. २. ४ । “सत्यसंहिता वै देवाः”-इति च १. १. ६ । व्याख्यातव्याख्येमाः श्रुतयः सप्तमे प्रकरणे ।

अथ सूर्यविज्ञानं यथा— “तेषु हि वा एव एतदध्याहित-
स्तपति”-इति ४. ३. ४ । ‘तेषु’ पूर्वोक्तेषु षट्सु लोकेषु ‘अधि’ मध्ये ‘आहितः’ परमेश्वरेण स्थापितः ‘एषः’ सूर्यः ‘एतत्’ सर्वं जगत् ‘तपति’ इत्यर्थः । तदेव मेघां पृथिव्यादिशनैश्वरात्मानां सर्वेषां मेघ स्रोकानां मध्यस्थित एष सूर्यः, सर्वेषां मेघां तापकश्चेति विज्ञायते । चन्द्रस्य पृथिव्युपग्रहत्वेन न पृथिवीतः पार्थिव्य मिहेष्ट मत एव ग्रहाणं लोकानां वा षट्त्व मव्याहृतम् । सर्वेषाञ्च

लीकानां शिरसा सुपर्येव दृश्यते सूर्य इत्यतस्तस्य सर्वत उत्तरत्व मपि विज्ञायते । तद्यथा— “स वा एष उत्तरो ऽस्मात् सर्वस्माद् भूताद् भविष्यतः, सर्वं मेवेदं मतिरोचते यदिदं किञ्च”—इति ४. ३. ४ । “उत्तरः=उत्तरो भवति”—इति यास्कः (निरु० २. ३. २.) । “विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति त्वसक्तु समाह्वानं दाशतय्या मपि (१०. ८६. १-२३.) । इन्द्रस्तु तत्र सर्वत्रैव सूर्यः । सूर्यकर्तृकं पृथिव्या धारणं तु ऋचि यजुषि च “दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखैः (७. ८८. ३; ५. १६.)”—इत्यादिभिर्मन्त्रैराह्नात मेव । ‘अमतिः (निघ० ४८)’—इतिपदनिर्वचन-प्रसङ्गे (६. ३. ३.) यास्केन श्लेष निगमः पदार्थितः—

“अभि त्वं देवः सवितार मोक्षोः कविकृतु

मर्चामि सत्यसवः रत्नधा मभि प्रियं मतिम् ।

ऊर्वा यस्यामतिर्भा अदिद्युतत् सवीमनि

हिरण्यपाणिरमिमीत सुकृतुः कृपा स्वः ॥”

—इति सा० सं० छ० आ० ५. २. ३. ८ ;— य० वा० सं० ५. २५. १, २ ;— तै० सं० १. २. ६. २ ;— अथ० सं० १४. १, २ । ‘अमतिशब्देनात्मप्रकाशगत मादित्यस्य विज्ञानं मुच्यते ; स हि प्रकाशसत्त्वं एव नान्यप्रकाशान्तरं मपेक्षत इत्युपपत्तिः’—इति तत्र दुर्गाचार्यः । सूर्यस्य तापहेतुत्वेन जीवनहेतुत्वस्यान्यत्र श्रुतम्—“प्राणं तदादित्येन समित्थे, तस्मादयं मुष्णः प्राणः ; ०—० सर्वं तदात्मानं मादित्येन समित्थे, तस्मादयं सर्वं एवात्मोष्णः । तदैतदेव जीविष्यतश्च मरिष्यतश्च विज्ञानम्— उष्ण एव जीविष्य-च्छीतो मरिष्यन्निति”—इति श० ब्रा० ८. ७. २. ११ । ‘सूर्योऽनो’, ‘उदु त्वं’, ‘चित्’—इत्येवमादीनि सौरसंज्ञान्यपीहानोच्यन्ति ।

अथ चन्द्रविज्ञानं यथा—“एतद्देवो देवसोमं यच्चन्द्रमाः”—
इति ७. २. १० । देवेन सूर्येण, देवेः सूर्यरश्मिभिर्वा पियः सोमो
देवसोमः । ‘योऽथं चन्द्रमा अस्ति, एतदेव ‘सोमं’ देवाना मपेक्षितं
सोमद्रव्यसङ्ग्रहं वतु’—इत्यर्थः ज्ञातोऽत्र सायणाचार्येण । “एकया
प्रतिधा पिबत् साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका
(ऋ० स० ८. ७७. ४.)”—इतिमन्त्रस्य व्याख्यानाय प्रोक्तं मेतद्
यास्कमुनिना—“एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते
त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः, तथा एता-
श्चान्द्रमस्य भागामिन्य आपो भवन्ति, रश्मयस्ता अपरपक्षे पिबन्ति”
—इति (५. २. ६.) । “य मच्चिति मच्चितयः पिबन्ति”—इत्यपि
तत्रैव निगमः । तं पूर्वपक्षे आप्याययन्तीति च प्रमाणितं तत्र
“यथा देवा अंशु माप्याययन्ति”—इतीतिनिगमप्रदर्शनेन । निगमा-
वेतौ तैत्तिरीयसंहितायाम् (२. ४. १४. २.), अथर्वसंहितायां
(७. ७. ३. ११.) च पाठभेदतः समाह्वतौ ; तत्त्वतस्त्रिमास्रग्वे-
दीयावेव विलुप्तशास्त्रीयावित्त्वस्माकम् । अन्यत्र चोक्तम् — “सोऽथार्कं
तेन न स्त्रियते, य मच्चिति मच्चितयः पिबन्ति”—इति (निरु० ३.
भा० १८६५०) । ‘यम्’ ‘अच्चितिं’ सोमम् ‘अच्चितयः’ रश्मयः
‘पिबन्ति’, ‘सः’ सोमः ‘अस्य’ सूर्यस्य ‘अद्रम्’ भक्ष्यम्, ‘तेन’
अन्नेन ‘न स्त्रियते’ नोपक्षीयते, सूर्य इति तदर्थः । शत
पथेऽपि — “सोमो राजा देवाना मन्नं यच्चन्द्रमाः”—इति (२. ३.
४. ७.) । तैत्तिरीयब्राह्मणे च—“सोमो वै चन्द्रमा एष ह वै
साक्षात् सोमं भक्षयन्ति”—इति (३. ४. १०.) । “अथाप्यस्यैको
रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते, तदेतन्नोपेक्षितव्यम्, आदित्यतोऽस्य
दीप्तिर्भवतीति”—इति च निरु० २. . २ । “अत्रा ह गोरमन्वत

नाम त्वष्टुरपीथम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे”-इति (ऋ० सं० १. ८४. १५.) मन्त्रबाल मानम् । अत एव गां सुषुम्णनामसुषुम्णः धारयतीति गन्धर्वचन्द्रमा उच्यते । तत एवोक्तं मिदं याज्ञिक-
 “सुषुम्णः सूर्ध्वरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वः (वा० सं० १८. ४०.) इत्यपि निगमो भवति ; सोऽपि गौरुच्यते”-इति २. २. २ । अत्र चन्द्रमसि यः कलङ्को दृश्यते, स खलु देवयजनस्यास्य कर्मभूमिर्मूर्खलोकस्य छायापातसम्भूत इति चास्मात् मैत्रेयेण-- “एतद्वा इय मसुषां देवयजन मदधाद् यदेतच्चन्द्रमसि कृष्ण मिव”-इति ४. ४. ५ ।

अथ वायुविज्ञानं यथा - “वायुः प्राणः”-इति १. १. २, “सविष्टप्रसृतो ह्येष एतत् पवते”-इति १. २. १, “वायुर्वै यन्ता, वायुना हीदं यत मन्तरिषं न समृच्छति”-इति च २. ५. ८ । वायोः सविष्टप्रसृतत्वे पुरस्ताद् व्याख्यातः (५ पृ०) “इषि लोके त्वा”-इति निगमश्च द्रष्टव्यः ।

अथाम्निविज्ञानं यथा - “अग्निर्वै देवाना मवमः”-इति १. १. १ । “अग्निर्वै परिच्छिदग्निर्हीमाः प्रजाः परिचेति, अग्निं हीमाः प्रजाः परिच्छियन्ति”-इति ६. ५. ६ । अत्रैव ‘पारिच्छितीः शंसन्ति’-इति तिसृणां शृचां शंसनं विहितम् ; ताः सर्वा एवर्षोऽग्नि-विज्ञानपराः । “अग्नेर्वै एतास्तन्वो यदेता देवताः (३. १. ४.)”-इत्यादिग्रन्थेषाम्निविज्ञानपर एव । “अग्निर्वै शर्माणि अथाद्यानि यच्छति, अग्नि मिव तत् कल्पयति, अग्नि मध्येति”-इति २. ५. ८, “आग्नेव्यो ह्योषधयः (१. २. १.)”-इत्येवमादयश्चेत्तान्त्वोः ।

अथान्धविज्ञानं यथा - “अङ्गिरमिषिञ्चन्ति ; रेतो वा चाषः, अरेतस मिवैनं तत् कृत्वा हीञ्चयन्ति”-इति (१. १. ३.), “असुतं वा एतदकिञ्चितीति यदापः”-इति (८. ४. १.), “आपो वक्ष्यन्ते

पल्लव आसन्, ता अग्नि मभ्यध्यायन्, ताः समभयन्, तस्य रेतः परापतत्, तद्विरण्ण मभवत्”—इत्यादि चान्यत्र (तै० ब्रा० १. १. ३. ८.) । श्रुता चैषा ऋक् संहितायाम् (१. २३. २०.) —

“अप्सु मे सोमो अन्नवीदन्तर्विश्रानि भेषजा ।

अग्निश्च विश्रगन्धुव मापश्च विश्रभेषजीः”—इति ।

इती प्रायते सोमान्निभागसंश्लिषनेन जातं जल मिति । तथा तैत्तिरीयारण्यकोऽपि—“आपो ज्योतिरसोऽमृतम्”—इति (१०. २७.) । इतश्चावगम्यते,— अप्सु ज्योतिर्भागो रसभागश्चेत्यभौ विद्येते, अमृतत्वञ्चास्तीति । यद्युच्येत, पाश्चात्यविज्ञानत एवैवं लभ्यते, तदेतद्विद्वद्दृष्टेव कल्पयत इति ; अत्र ब्रूमः,— इत्य मेव भवति सर्वत्र सर्वविधान्तर्हितवस्तूना सुपलम्भः ;— कालप्रभावतो भृशभेऽन्तर्हितानां हर्म्यवर्षकरिकरपक्षरसुद्रादीनां लाभोऽप्येव मेवानुसन्धानतो भवति ; न हि तथा लब्धान् पदार्थान् श्रुषाकर्तुं कोऽपि शक्नोति ; तथैव आदिविज्ञानानि यानि तमः— कालप्रभावादितो ऽनुपलब्धिज्ञानानि क्रमात् तेषां सर्वेषा मेकस्य वा कस्य चित् कथ मपि सन्धान माप्य यदि कश्चित्तदाविष्कारणे मनो निवेशयेत्, स श्रुतकल्पनादिति कथ मयाह्वयचनो भवेदिति । तथैवा, भ्राम्यमानेऽस्मिन्नुत्पत्त्यवगतिकरे कालचक्रे अथ या पाश्चात्यविज्ञानप्रभावजा विश्रुत्क्रिया दृश्यते, आयास्यति हि तमःकाले सैषा भविष्यत्येवान्तर्हिता ; पुनः प्रकाशकाले समुपस्थिते कश्चित् कथ मप्येतदनुसन्धान सुपगत्यास्त्राविष्कारं कर्तुं मेषिष्यति चेत्, स किं कल्पनादिति वाच्यो भविष्यतीति ते पाश्चात्यविज्ञानविद एव विचारयन्तु । “अप्सु ज्योतिः प्रतिष्ठितम्”—इति च श्रुष्टम् (तै० ब्रा० ६. ८.) । “अपां रसस्य यो

रसः"—(ते० सं० १. १२. २.)—इत्यादयश्च श्रुतयोऽत्रालोचनीयाः ।
अपानपादिति ज्योतिर्नाम तन्निरुक्त्वादिक्श्च पर्यालोच्यम् (निघ०
५. ४. ११ ; निरु० १०. २. ५, ६.) । पुरातनाङ्गो ज्योतिःप्रकाशो
ऽप्युक्संहितायां श्रुतः । तद्यथा— “आदित् प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः
पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

विष्णुविज्ञानं यथा— “विष्णुः परमः”—इति १. १. १ । विष्णो-
स्त्रिविक्रमणादिकं च स्पष्टं मान्नातं शतपथे— १. ८. ३. ७-१२ ।
इदं विष्णुर्विचक्रमे०—० व्यस्तभ्राष्ट्रीदसी । विष्णुरेते दाधार
पृथिवी मभितो मयूखेः”—इति च ते० सं० १. २. १३. २ । स
एत्र विष्णुः सूर्ये एव । विष्णुविवरणन्विह पुनः सप्तमे प्रकरणे विरो-
पतो वर्णयितय मस्तीतीहालं पल्लवितेन ।

अथ गर्भादिविज्ञानं यथा— “पराञ्चो गर्भा धीयन्ते, पराञ्चः
सभवति ; ०—० मध्ये गर्भा धृताः ०—० असुतोऽर्वाञ्चो गर्भाः प्रजा-
यन्ते”—इति (३. १. १०.) । “रेतस्तत् सिक्तं विकरोति ;
मिक्तिर्वा अग्नेऽथ विक्रतिः ०—० रेतस्तद् विक्रतं प्रजनयति ; विक्र-
तिर्वा अग्नेऽथ जातिः”—इति (२. ५. ७.) । “न्यूने वे रेतः सिक्तं
मध्यं स्त्रिये प्राप्य स्थविलं भवति”—इति (६. ३. १.) । “यथा
गर्भो योन्या मन्तरेवं सम्भवच्छेत्, न वे मक्रदेवायै सर्वः सम्भवति,
एकेकं वा अङ्गं सम्भवतुः सम्भवति”—इति (६. ५. ५.) ।
षड्भिधो वे पुरुषः षडङ्ग आत्मानं सेव तत् षड्भिधं षडङ्गं विकरोति”
—इति (२. ५. ७.) । “चक्षुः पुरुषस्य प्रथमं सम्भवतः सम्भवति”
—इति (३. १. २.) । “न्यायान्सन् गर्भः कनीयांसं सन्तं
योनिं न हिनस्ति”—इति (५. २. १०.) । “सुक्ता गर्भा जरायो
र्जायन्ते ०—० सहैवोल्बेन कुमारो जायते”—इति (१. १. १.) ।

“मुष्टी वै कृत्वा गर्भो घ्नतः शीते, मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते”
 -इति (१. १. २.) । “कुमारं जातं संवदन्ते प्रतिधारयति वै
 शीवा अथो गिर इति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं जातं संव-
 दन्त उप वे शुभ्रूषते नि वै ध्यायतीति”-इति (३. १. २.) ।
 “कुमारो जातः पञ्चैव प्रचरति”-इति (३. १. २.) । “कुमारं
 जातं जघन्या वागाविशति”-इति (३. १. २.) । अथाप्यस्ये-
 वारण्यके— “पुरुषे ह वा अय मादितो गर्भो भवति, यदेतद्वैतस्त
 दैतकर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सभूत मान्वेवात्मानं बिभर्ति ; तद्
 यदा स्त्रियां सिद्धन्वथेनञ्जनयति”-इति (२. ५. १.) । अत्रैवास्ते
 मृतानां जन्तूनां मातिवाहिकदेहधारणं पुनर्जन्मविज्ञानञ्चान्नातम्—
 “अथास्याय मितर आत्मा कृतकृत्यो ययोगतः प्रेति स इतः प्रयत्नेव
 पुनर्जायते”-इति । आतिवाहिकदेहधारणत्वन्वत्त्रापि सुव्यक्तम्—
 “तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्थान्तं गत्वायात्मानं सुपसंहरति”-इत्यादि
 श० ब्रा० १४. ७. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

अथ शारीरादिविज्ञानं यथा— “रितः पुरुषस्य प्रथमं सम्भ-
 वतः सम्भवति”-इति (३. १. २.) । “उर्द्धाः पुरुषस्य भूयांसः प्राणाः”
 -इति (६. ३. ५.) । “प्राणास्त इमेऽवाञ्चो रेतस्यो मूत्रः पुरीष
 इति”-इति, “प्राणो वा अयं सन् नाभेरिति, तस्मान्नाभिस्तन्नाभि-
 र्नाभित्वम्, प्राण मेवास्त्रिंस्तद्घाति”-इति (१. ४. ३.) । “पुरा
 नाभ्या अपि शसो वपा सुत्खिद्यात्”-इत्यादीनि वचनानि च (२.
 १. ६.) शारीरतत्त्वबोधकानि । “सुखतो वै प्रजा अन्न मदन्ति०—०
 मध्यतो वै प्रजा अन्नं धिनोति”-इति (५. १. ३.) । एकं सङ्घ-
 षुर्धधा”-इति (२. ४. ८.) । “अन्तरं मण्डलः कृष्णम्०—० येव
 कीर्णिका येन पश्यति”-इति, “अन्तरं कर्णस्य येनेव श्रुयोति”

—इति, “अन्तरं नासिकयोः येनैव गन्धान् विजानाति”—इति, “अन्तरं मुखस्य जिह्वा-तालु-दन्ताः०—० येनैव वाचं व्याकरोति, येन स्वादु वास्वादु च विजानाति”—इति च (५. ४. ३.) । “पाङ्क्तोर्यं पुरुषः पञ्चधा विहितो लोमानि त्वष्ट् मांसं मस्थि मज्जा”—इति (२. २. ४.) “षड्विधो वै पुरुषः”—इत्यादि च (२. ५. ७.) ।

अथ खाद्यविज्ञानं यथा— “असृतं वा एतदस्मिंल्लोके यदापः”—इति (८. ४. ६.), “रेतो वा आपः”—इति (१. १. १.), “आज्यं वै देवानां सुरभि, घृतं मनुष्याणाम्, आयुतं पितृणां, नवनीतं गर्भाणाम्”—इति (१. १. ३.), “इन्द्रियं वा एतस्मिंल्लोके यद् दधि”—इति (८. ४. ६.), तेजो वा एतद् घृतम्”—इति (८. ४. ६.), “यद् घृतं तत् स्त्रिये [स्त्रियाः] पयो ये तच्छुलास्ते पुंसः”—इति (१. १. १.) । “रसो वा एष ओषधिवनस्पतिषु यन्मधु”—इति (८. ४. ६.), “स वा एष पशुरेवाखभ्यते तत् पुरोडाशः”—इत्यादि च (२. १. ८.) । बिसाना मपि खाद्यत्वं तदासीत् प्रशस्तम् । तदिदं ५. ५. ५ द्रष्टव्यम् । ‘बिसानि = पद्ममूलानि’—इति तद्वाच्ये सायणः । अस्मन्मते तु मृषास्त्वानीति विशेषः । अन्यत्र पयोविकाराणां दशानां खाद्याना मपि नामान्यान्नातानि— “गोर्वै पतिधुक्, तस्ये शृतं, तस्ये शरः, तस्ये दधि, तस्ये मसु, तस्या आतन्नन, तस्ये नवनीतं, तस्ये घृतं, तस्या आमिष्ठा, तस्ये वाजिनम्”—इति श० ब्रा० ३. ३. ३ ।

अथ भेषजविज्ञानं यथा— “तेजो वा एतदस्मोर्यदास्त्वन्नम्”—इति १. १. ३ । “अथोतिर्वै शुकं हिरण्यं,०—० मृत्सुर्वै तमश्वाया, तेनैव तस्मयोतिषा मृत्सुं तमश्वायां तरति”—इति ७. २. ११ । औषधार्थं तरप्रयोगविधिरप्यन्वत्तान्नातः— “हिरण्साद् घृतं निम्बिभति,

आयुर्वे छत मन्त्रन् हिरण्यम् , अमृतादेवायुर्निष्पवति शतमानं भवति”-इति तै० सं० २. ३. ११. ८ । अत्राङ्ग तस्मत्कारः— “खादिरं पातं चतुःस्रक्ति प्रयुनक्ति शीवर्णस्य प्रवर्त्तं शतमानस्य हतम्”-इति, “ध्रुवां खादिरं सादयित्वा तस्मिन् प्रवर्त्तं मवदधाति”-इति च तत्रैव । ‘प्रवर्त्तः कर्णाभरणं कुण्डलम्’-इति , ‘शतमानं पञ्चपलपरिमितम्’-इति, ‘मानगन्धो गुल्मादीजं ब्रूते’-इति च तत्रैव सा० भा० । ब्राह्मणस्य भेषज्यनिषेधोऽप्यन्यत्र— “ब्राह्मणेन भेषजं न कार्यम् ; अपूतो ह्येषोऽभेष्यो यो भिषक्”-इति तै० सं० ६. ४. ८. २ । भेषजकरणकाले ब्राह्मणस्य तद्विषयं नन्तु विहितम्— “उदपात्रमुपनिधाय, ब्राह्मणं दक्षिणतो निपाद्य भेषजं कुर्यात्”-इति च तत्रैव (४.) । भेषज्यस्य विधात्वमपि विहितं तत्रैव— “अग्नीं तृतीयम्, अम् तृतीयम्, ब्राह्मणे तृतीयम्”-इति ।

अथ कालविज्ञानम्— “उषस्यागताया मरुण मिवेद प्रभात्युषसो रूपम्”-इति ४. २. ३ । “तम इव हि रात्रिर्मृत्युरिव”-इति ४. १. ५ । “द्वादशमासाः संवत्सरः”-इति १. १. १ । “त्रयोदशो मासो नानुविद्यते”-इत्यादि ३. १. १ । “पञ्चर्त्तवो ह्यमन्तशिशिरयोः समासेन, तावान्तसंवत्सरः”-इति १. १. १ । “पञ्च वा ऋतवः संवत्सरस्य, यद्यु षड्वर्त्तवः”-इति तु शतपथे ४. ५. ५. १२ । “त्रयो वा ऋतवः संवत्सरस्य”-इति च तत्रैव १४. १. १. २८ । “त्रीणि च वै शतानि षष्टिश्च संवत्सरस्याहानि”-इति २. २. ७, “मम च वै शतानि विंशतिश्च संवत्सरस्याहोरात्राः”-इति च २. २. ७ ।

अथ दिग्विज्ञानं यथा— “मयैव (आदित्येनैव) प्राचीं दिशं

प्रजानाथाग्निना दक्षिणां सोमिन प्रतीचीं सदिवोदीची मिति ।
०—० पुर उदेति पश्चास्त मेति०—०, दक्षिणतोऽप ओषधयः
पच्यमाना आयन्त्यानेय्यो ह्योषधयः०—०, प्रतीच्यो ह्यापो बह्वः
स्यन्दन्ते, सौम्या ह्यापः०—०, उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं पवमानः
पवते, सवित्प्रसूनो ह्येष एतत् पवते”-इति १. २. १ ।

अथ देशप्रकृतिविज्ञानं यथा— “उत्तरतः पश्चादयं भूयिष्ठं
पवमानः पवते”-इति, दक्षिणतोऽप ओषधयः पच्यमाना आयन्ति”
-इति, “प्रतीच्यो ह्यापो बह्वः स्यन्दन्ते”-इति च १. २. १ ।
प्रत्यञ्चि दीर्घारण्यानि भवन्ति”-इति ३. ४. ६ । प्राच्यो ग्रामता
बहुजाविष्टा”-इति ३. ४. ६ । प्राच्यां वे दिशि देवाः सोमं
राजान मक्रीणन्”-इति च १. ३. १ ।

अथ शिल्पविज्ञानं यथा— “देवशिल्पाः शिल्पेषां वे शिल्पाना
मनुजन्ते ह शिल्पं मधिगम्यते,— हस्ती कंसो हिरण्यं मश्वतरी-
रथः शिल्प मिति”- इति १. ३. ५, २. १. २ । अथाव्यवसाय-
“यद्द्वै प्रतिरूपं तच्छिल्पम्”-इति (शत० ब्रा० ३. २. १, ५.),
“एतच्छिल्पं मेष वर्णः”-इत्यादि च तत्रैव (१. १. ४. ३.) ।
तैत्तिरीयब्राह्मणास्नातमन्त्रयोस्वयंविधं भाषि २. ७. १५, २, ३.
३. २. १.) “दिवः शिल्पं भवततम्”-इत्यादि. “येभिः शिल्पैः
पप्रयाना महच्छत्”-इत्यादि चेति ।

अथ शब्दार्थविज्ञानं यथा— “यद्द्वै देशानां नेति तद्देशा सो
म्”-इति ६. ५. १ । शतपथेष्वेवम्— “यद्द्वै नैच्यचि, ओ मिति
तत्”-इति १. १. १. ३० । एतद्बुदाहरणं मेधेदं गम्यते—
“गीतम ! कं त्वं वैश्वानरं वेल्य ? इति, पृथिवी मेव राजन्मिति
होवाच, ओम् इति होवाच”-इति १०. ६. १. ४ । पुनस्तत्रैव

तत उत्तरं देवसङ्घानिर्णयप्रसङ्ग — ११. ६. ३. ४। “ओ३
 मिल्युचः प्रतिगर एव तथेति गाथायाः; ओ मिति वै देव तथेति
 मानुषम्”-इति चैतरंशे (७. ३. ६.)। “तेभ्योऽभिततेभ्यस्त्रयो
 वर्णा अजायन्ताकार उकारो मकार इति, तानेकधा समभरत्,
 तदेतदो मिति”-इति, “ओ मिति वै स्वर्गो लोकः, ओ मिल्यसौ,
 योऽसौ तपति”-इति, “ओ मिति प्रणीति”-इति चात्रैव (५. ५.
 ७.)। “ये वा अनूचानास्ते कवयः”-इति २. १. २, “ये वै ते न
 ऋषयः पूर्वं प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यतिवदति”-इति च
 ६. ४. ४। “विष्वस्य ह वै मित्रं विश्वामित्र आस”-इति
 ६. ४. ४। “हिरण्यकशिपावासीम आचटे, हिरण्यकशिपावासीनः
 प्रतिगृह्णाति; यशो वै हिरण्यम्”-इति च ७. ३. ६। शतपथ-
 तैत्तिरीययोस्त्रितोऽधिकतरं शब्दार्थविज्ञानं द्रष्टव्यम्।

इहोदाहृतेभ्योऽन्यान्यपि बहुन्याचारव्यवहारविज्ञानवचनानी-
 होपलभ्यन्ते, तानि चालोचनयोग्यानीत्यकथित मपि सिद्धम् ॥

(६)

अथैतद् विचार्य मस्ति, कस्याः शाखाया इदं मीतरियकं
 ब्राह्मण मिति। तत्रादौ शाखापदार्थो निरूपणीयः, ततः
 कति शाखा ऋग्वेदस्य?, किन्नामिका चाथ प्रचलितेय मिति
 निश्चिंतव्यम्, तस्यैव सुप्तासुतविचारणा चेति।

अस्ति बहुषु पुराणेषु शाखाकथा वर्णिता, तत्र च विश्वभाग-
 क्तयोर्विधेयेषु। तद्यथा ऋक्शाखानिर्णयप्रसङ्ग —

इत्याः शाखायाः इति १

“विभेदं प्रथमं वि० पेल इन्द्रवेदपादपम् ।
 इन्द्रप्रमत्तये प्रादात्, वाष्कलाय च संहिते ॥
 चतुर्धा स-विभेदाथ वाष्कलिर्निजसंहिताम् ।
 बोध्यादिभ्यो ददौ तासु शिष्येभ्यः स महासुनिः ॥
 बोध्याग्निमाठौ तद्वद् याज्ञवल्करपराशरौ ।
 प्रतिशाखासु शाखायास्तास्यास्ते जगद्गुरुर्मुने ॥
 इन्द्रप्रमत्तिरेकां तु संहितां ससुतं ततः ।
 माण्डुक्यं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत् तदा ॥
 तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययौ ।
 वेदमितसु शाकल्यः संहितां ता मधीतवान् ॥
 चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
 तस्य शिष्यासु ये पञ्च तेषां नामानि वै शृणु ॥
 सुमलो गालवश्चैव वाक्स्यः शालीय एव च ।
 शिशिरः पञ्चमश्वासीत् मैत्रेय सुमहासुनिः ॥
 संहितात्रितयं चक्रे शाकपूणिरधेतरम् ।
 निरक्तं मकरोत् तद्वत् वलाकश्च महामतिः ॥
 निरक्तञ्चतुर्थोऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ।
 इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजोत्तम ॥
 वाष्कलिञ्चापरस्तिस्त्रः संहिताः ज्ञातवान् द्विज ।
 शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्ततीयश्च कथाजवः ।
 इत्येते बह्वृचाः प्रोक्ताः संहिता यैः प्रकीर्णिताः ॥”

-इति वि० पु० ३, ४, १६-२५ ।

अथ भागवते १ स्क० ४ अ० २३ श्लो०—

“त एत इत्यथो वेदं स्रं स्रं व्यस्यन्ननेकधा ।

शिष्यैः प्रशिष्यैस्तच्छिष्यैर्वेदास्ते शाखिनोऽभवन् ॥”-इति ।
 पुनस्तत्रैवान्यत्र ऋक्शाखावर्णनप्रसङ्गे १२ स्त० ६ अ०—
 “पेलः स्वसंहिता मूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
 वाष्कजाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥
 चतुर्धा व्यस्य बोध्याय यान्नवल्काय भार्गव ।
 पराशरायान्निमाठरायेन्द्रप्रमतिरात्मवान् ॥
 अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डुक्येय सृषिं कविम् ।
 तच्छिष्यो देवमित्त्रथ सौभार्गादिभ्य ऊचिवान् ॥
 शाकल्यस्तस्मृतः स्वां तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।
 वाङ्मसुह्रलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥
 जातूकर्णञ्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
 वालाकपेङ्गप्रवेतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥
 वाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्यख्यसंहिताम् ।
 चक्रे वालायनिर्भुज्युः कागीरश्वेव तां दधौ ॥
 बह्वृचाः संहिता ह्येता एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।
 श्रुत्वेजं हृत्सं व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”- इति ।

इत्थं नु गम्यते वेदांशा इति, शाखा इति चाभिन्नार्थे पदे । एवं
 हि यथा भागवतीऽयं द्वादशभिः स्कन्धैर्विभक्ताः, पुनस्तास्कांश्च बहु-
 भिरध्यायेर्विभक्ताः, तथैव एको वेदः प्रथमं चतुर्धा विभक्तः,
 पुनस्ते चत्वारो भागाश्च बहुधा विभक्ताः; स एतेकको भाग-
 भागः शाखेति व्यपदिश्यत इति । तथा च यथा भागवतीय-प्रत्य-
 ध्यायस्य पाठो भिन्नो विषयश्च विभिन्न एव, एवं प्रतिशाखं मन्त्रा-
 न्नायोऽपि भिन्न उपदेशाश्च विभिन्ना एव; किञ्च यथा भागवतस्य
 कस्मिन्नप्येकस्मिन्नाध्यायेऽधीते न त्वेकस्यापि स्कन्धस्याध्ययनं सम्पद्यते,

तथैव कस्या मध्येकस्यां शाखाया मधीतायां नैवैकस्य वेदस्याध्ययनं भवेत् सम्भाष्य मिति । आहः चैतत् समासतः कूर्मपुराणि—

“एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा ।

शाखानान्तु शतेनाथ यजुर्वेदे मथाकरोत् ।

सामवेदं सहस्रेण शाखानाञ्च विभेदतः ।

अथर्वाण मथो वेदं विभेद नवकेन तु ।

भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः”—इति १. ५१ ।

एवञ्च यथा पुराणानि एकव्यक्तिकृतानि अष्टादशसङ्ख्याकानि,

तथैव वेदशाखाः सर्वा अप्येकव्यक्तिनैव वेदानां खण्डखण्डीकारणेन

सम्पादिता मियः पार्थक्य मापन्ना इत्येवाभिमतं तेषाम् । अत

एवोक्तं वाङ्म-तर्कवाचस्पतिना खलुते वाचस्पत्ये— “शाखा वेदेक-

देशे”—इति, “चरणो वेदेकदेशे शाखापरपर्याये; ‘गोत्रं च

चरणेः सह’ महाभाष्य-का०”—इति च । वाङ्म-विश्वकोषकारा-

दयोऽप्येतच्चरणानुचरा एव । तथाच वेदपरिच्छेदविशेषो वेदांशः

शाखापदार्थो निष्पद्यते, ब्रह्मना मनधिगतवेदानां तत्वतो ब्रह्मबभूवा

मेव मेव विश्वासश्च ।

तदेवं पुराणवर्णितं शाखाविभागमतं प्रेक्षावतां वेदविदुषां

स्यादुपेक्षणीयम् ; आत्मवचनानुमानप्रत्यक्षतस्तथाप्रतीतेः ।

तथाहि— आस्मात् मिदं कौपीतकारण्यके वंशब्राह्मणे—

“अथ वंशो नमो ब्रह्मणे नम आचार्येभ्यो०—० गुणाख्याच्छाङ्गा-

यनादस्माभिरधीतं, गुणाख्यः शाङ्गावनः कहोलात्”—इत्यादि

(१४ अ०) । एतस्यैव कहोलत्रिंश-शाङ्गायनपरैरध्ययनभेदादितः-

सञ्जाता शाङ्गायनी शाखा ; सेय ऋग्शाखातीव प्रसिद्धा ।

अहो ! अस्या नामापि न स्मृतं विश्वभागवतपुराणयोरिति

सुदृष्टं शिवायवचनानैकान् । यन्नोक्तं कीर्त्तितं वैशासिकेण एव सर्वैः
शाखा इति, तदप्येतत्तदासवन्नगमित्तम् ।

अपरथाप्याप्तवचनविरोध उपलब्धते यथा— अस्मिन् श्रीनकीया
भगुवाकानुक्रमणी, तत्र शास्त्रालम्बनान्नालम्बितयोः प्रथममण्डलगत-
क्रमपार्थक्यप्रदर्शनायोक्तम्—

“गौतमादीशिशः कुम्भः यद्व्यष्टेपाद्विः परः ।

कुम्भाद् द्वीर्त्ततमा इत्येष तु ब्राह्मणकः क्रमः”-इति (२१.) ।

“अत्र ब्राह्मणकैरेव विभिन्नं माध्यामण्डलीं चाह, — उपप्रयन्ती
नसङ्गम्यभ्यन्तं अग्निं होतारम् इमं स्तोमं वेदिप्रद इति ब्राह्मणकः
क्रमः ; उपप्रयन्त इमं स्तोमं नासत्याभ्याम् अग्निं होतारं वेदिप्रद
इति शाकलकः क्रम इत्यर्थः । अथैव मुक्तेश्वरमण्डलनवके न क्रम-
स्त्वित्यर्थः”-इति तद्दीक्षा वङ्गुरसिञ्चकता । एवं हि शाकलवाक्य-
कस्त्रीः अचिरं अत्रिचक्रपाठक्रमान्नुत्वेऽपि अश्वीकृतं ह्युक्तम् ।

किं बहुना, अङ्गमनुनिवेदस्यासप्रणीत इति यः प्रसिद्धवचन-
युक्तश्चः स्वस्ती शम्भः, तत्राप्युक्तम्— “तेषां मध्यायायतुष्पष्टिः”-
इत्यादि शाखापरिच्छेदादीनां मैकविध्यम् ; ‘तेषां माश्वलायनादि-
भ्रातृणां सम्मनाभ्ययनं सूचयति’-इति हि तद्व्याख्यानम् । तदेवं
ब्रह्मविष्णुादिपुरुषानां अन्तर्हामेदप्रकरणं मासवचनानैकविरोधा-
दित्ये त्रालम्बनस्यमत्रिचोदवत् विलीयन् इति सुतरा मध्युपेयम् ।

सन्ति च प्रदर्शितयोः शिवायवचनविरोधप्रमाणानि स्मृतिवच-
नानि । तद्यथा— “वेदः कृत्स्नोऽधिगम्यः”-इत्यस्ति (२. १६५.)
मनुशास्त्रम् ; अदिदं कृत्स्नाभ्ययनं तद्यथे सङ्गतशाखसामवेदिना
मेकस्मिन्नायुषि कथङ्कत्वं भवेत् सम्वाद्यम् ? विहितञ्च तद-
भ्ययनं वादयुखेवाङ्ग्रे-सत्तैव— “षट्त्रिंशदादिकं चयं गुरोस्ते-

कस्याः शाखाया इति ?

वेदिकं ब्रतम्'—इति (इ. १.) । विष्णुगीतमया ब्रह्मण्यसिद्धि-
स्वपि प्रतिवेदं हादशाब्दं ब्रह्मण्ये विहितम् । "वेदान्तोऽथ वेदो
वा वेदं वापि यथाक्रमम् । अविभुते ब्रह्मचर्यां ब्रह्मणाऽयम् नोचयित्वा
—इत्येवमादीनि कचनानि च (म. ०. ३. २.) द्रष्टव्यानि । तस्मात् पौरा-
णिकः शाखाभेदो मन्वादिमतविरुद्ध इत्यनुमानेन नासङ्गतम् ।

अत्रापि संशयश्चेत्, कोऽप्येकस्य वेदस्य कर्तृमयोरपि द्वयोः
शाखयोश्चाथ कर्त्तृपाठदर्शनदिव स विलीयः, विलीयेत च तदा 'वेदांशः
शाखाः' इति पौराणिकं मतं सूयीदये यथान्धकारम्; प्रखण्ड-
दृश्यं श्रौतत् ।

बहुतोऽतिप्राचीनकाले लिपिरभावात् लिखितपाठकस्य निम्ना-
श्रवणाद्वा वेदानां लिखितपाठ्यत्वाभावादासीदानुभविकत्वम् ;
ततः कालभेददेशभेदव्यक्तिभेदादिभिरभ्ययनक्रमांशारणादिभेदात्
क्रमभेदाः पाठभेदाश्च सम्भवाः, तत एवैकस्य वेदस्य बहुनामतो
बह्व्यः संहिताः प्रसिद्धिताः, तासु मन्त्रपाठन्यूनतिरिक्ततां
च किञ्चित् सञ्जाताः; आचार्याणां प्रकृतिवैषम्यात् तत्सहस्र-
कालाद्यनुरोधश्च अनुष्ठेयभेदाः प्रयोगभेदाश्च भवन्निवार्याः ;
तत एव ब्राह्मणवाङ्मयं कल्पवाङ्मयञ्च सुतरां सम्भवम् । इदं
मेव शाखाभेदनिदानम् । तदित्ये मेकैकस्य वेदस्य बहुशाखत्वेऽपि
एकैकस्यः शाखाया अभ्ययनत एव भवेदधीत एवैकैको वेदः ;
सर्वस्वेव शाखासु मूलसंज्ञितैश्च दर्शनात् ; किञ्चित्पाठन्यूनतिरिक्तम् ;
किञ्चित्पाठकमोक्षात्पभेदेन, किञ्चिदनुष्ठानपद्धतिभेदादिना च
न शोकाभवत् वास्तविकः संहिताभेदः ।

अतरेऽत्र त्वेव निवायधार्थम्— एष किलः वेदशाखाभेदो न
शोकाकर्तृकः, न च ब्रह्मविष्णुपुराणादित्यन्वभेदवत्, नापि प्रथमाश्रम

ध्यायमेदतुष्यः ; प्रत्युत भिन्नकालदेशव्यक्तिलिखिताणां भेदघञ्जी-
यानां बहुतरादर्शयुक्तानां भवश्चन्धाविन एव पाठभेदादिभावाः,
तथाभूतपाठभेदादिहेतुक एवेति । एव मपि यत्तुषः कतिपयशाखा-
भिः कतिपयशाखानां महानस्ति प्रभेदः, अत एव तयोर्द्विविधयोः
शाखासमूहयोः शुक्लकण्णत्वेऽमंसत प्राचीनाः । तथा च माध्य-
न्दिन्यादीनां यजुःशाखानां शुक्लयजुरिति समाख्या, तैत्तिरीया-
दीनान्तु कण्णयजुरिति । ईदृशासदृशभेदकारणन्तु बह्वृत्तिवेद्य
मित्त्वल मिह प्रसङ्गकीर्तनाडम्बरेणेति ।

तस्वतो न हि वेदशाखा, वृक्षशाखेव ; नापि नदीशाखेव ;
ग्रन्थुताध्येतभेदात् सम्प्रदायभेदजन्याध्ययनविशेषरूपेव ; अत एव
शिशुशाखापरम्भरिति वचन मद्यापीह भारते प्रसिद्धम् । चरण-
शब्दोऽपीह न तु पादार्थत्वमूलको भागार्थः , अपि त्वाचरणार्थः ;
सन्ति हि शाखासमुष्टानाचरणभेद इति शाखावचनः । तदुक्तं
“गोत्रञ्च चरणैः सह”—इत्यस्य (पा० सू० ६. १. ६३.) व्याख्याने
कैयटेन—‘चरणशब्दोऽध्ययनवचनः इह तूपवागादध्येतषु वर्त्तते’
—इति । ‘शाखाध्येतवाची च जातिकार्यं लभते । कठी, बह्वृची’
—इति च तत्सूत्रीयसिद्धान्तकौमुदी । ‘चरणः शाखाध्येता०—
कठेन प्रोक्त मधीयाना वा कठी’—इत्येव तदग्राख्या तत्त्वबोधिनी ।
“अनुवादे चरणानाम् (पा० सू० २. ४. ३.)”—इत्यस्य व्याख्यायां
नागेशोऽध्याह—‘चरणशब्दोऽत्र शाखाध्येतपरः’—इति । ‘शाखा-
ध्येतवाचिनां मित्यर्थः’—इति च तत्तत्त्वबोधिनी । “चरणे ब्रह्म-
चारिणि”—इत्यस्य (पा० सू० ६. ३. ८६.) व्याख्याने व्यक्तं माह
दीक्षितः—“चरणः = शाखा”—इति । ‘तस्य समानत्वं वेदस्य
अतस्य वा समानत्वात् , तस्य तस्वञ्च अध्येतभेदात् वेदभेदं व्रत-

भेदश्च पदिकेषु बोध्यन्ते'-इति च तत्र श्रीखरः । "चरणान्ना-
न्नाययोः"-इत्यस्य (पा० सू० ४. ३. १२०. वा० ११.) व्याख्यायां
"कठानां धर्मं आन्नायो वा काठकम् , पैपलादक मिति"-इत्याह
पातञ्जलिः । 'आन्नायः सम्प्रदायः'-इति च तत्र नागीशः ।

एवं हि 'चरणं वेदैकदेशे'-इति वाचस्पत्युक्तं नूनं भ्रमविलु-
म्भितम्, तदुत्तरत्र तल्लिखितं 'गोत्रश्च चरणैः सह, महाभाष्य-का०'
-इति तत्प्रमाणसूचनञ्च तथैव ; तत्र भाष्ये 'गोत्रश्च चरणानि च'
-इत्येतावत् एवोक्तेषु दर्शनात् । पातञ्जलमूलिकैव सा वाचस्पत्युक्ति-
रिति भ्रमाद् वाङ्मविश्वकोषप्रणेनादयोऽप्यत्राभवन् विमुग्धाः ॥

तदत्र पुनरपि ब्रूमोऽध्ययनादिभेद एव शाखाभेदनिदानं न तु
ग्रन्थभेद इति । अत एव एकैकवेदस्यानेकशाखत्वेऽपि तात्त्विकभेदा-
भावात् श्रीमत्सायणाचार्यस्यैकैकशाखाव्याख्यानेनैव सर्ववेदभाष्य-
कर्त्तृत्वं प्रसिद्धम् ; किञ्चैव मपि कृष्णयजुः-शुक्लयजुः-शाखासमूहयो-
र्विशेषपार्थक्यस्यास्तित्वादेव कृष्णयजुस्तेत्तिरीयशाखां व्याख्यायापि न
स कृष्णयजुर्व्याख्याने कृतकृत्यम्भन्य इति शुक्लयजुःकाण्डशाखा मपि
व्याख्यातवान् । तथा एकशाखाध्ययननैवैकवेदाध्ययनं सम्प्रदायत
इत्येव "वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः"-इत्यादीनि मत्वादिवचनानि
च सङ्गच्छन्ते । वेदशब्दस्य शाखापरत्वव्याख्यानत्वप्रमाणिकम् ।

एवञ्च यदुक्तं विष्णुपुराणभागवतयोः 'त्रिभेद प्रथमं', 'बोध्यादिभ्यो
ददौ तासु', 'चतुर्णां व्यस्य बोध्याय'- इत्येवमादि, तत्सर्वं नूनं
शाखापदार्थज्ञानविहीनत्वावेदकं नैव ; विशेषतः ब्रूमपुराणोक्ता
शाखाना मष्टादशपुराणतुल्यता तु सर्वैर्ज्ञेयं सर्वोपरीति ॥

अहो यत ! वेदवैदिकमतप्रचारार्थीऋगीकृतजीवनेनाद्यतन-
सर्वार्थवर्षेणास्मच्छाभाजनेनाचार्यदयानन्दस्वामिनापि शाखानां

वेदव्याख्यानरूपत्वेन वेदभिन्नत्वं पुराणाद्युक्तंरूपमित्येदवच्छेद
 मन्त्रेवालेखि स्वकृतवेदभाष्यभूमिकायाम्— “एकादशशतानि सप्त-
 विंशतिश्च वेदशाखा वेदव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाण
 मर्हन्ति”—इति (२८१ पृ०) । शोच्यते त्वेतिपिपसन्धिः नूनं पीर-
 षिकी शाखाभेदकथाप्यपास्तेति मन्यामहे वयम् । यदुक्तं फलफल
 पञ्चशायाम्— “एकविंशतिधा वाङ्मयम्, एकशत मध्यंशाखाः,
 सहस्रवर्णा सामवेदः, नवधायर्वणो वेदः”—इति । तदेतन्मूलन-
 यैवोक्तं स्यादिति परिगणन मेकादशशतानीत्यादि, परं तत्रापि
 किञ्चित्पार्यक्यमतीयते । अस्तु तस्यैव, परं महो ! व्याख्यानन्दोषां-
 विचारे, यत्र वयं मास्व मध्यस्थाः, विशेषतो वादिप्रतिवादिवचसा
 मनुलेखनेऽहं मेक एवोभयपक्षतो नियुक्तः, तत्र तेनेव स्वाभिज्ञो-
 क्तम्—“सहस्रवर्णा सामवेद इत्यस्य सहस्रं गीत्युपाया इति भावः”
 —इति । वस्तुतः सामवेदस्य गीतिकोगलवहुत्वादेव बहुशाखत्वम्,
 शाखासङ्ख्या तु तयोदशैवेत्यस्माकं मपि सञ्जात मेव । इन्त ! का
 नाम सञ्चिताः शाखेतिव्यपदेशशून्याः तेन महात्मनेररीकृता, यस्याः
 मूलवेदत्वं मत्वा शाखेतिप्रसिद्धाना मन्यासां तद्वाख्यायन्यत्वं
 मन्त्रव्यञ्जवेदिति त्वस्माकं मध्येय मेव । तदत्र सञ्जायते,—
 विमिश्रमन्त्रब्राह्मणयोस्तत एव वान्त इति प्रथितयोस्तोत्तरीय-
 शाखीयसंज्ञिताब्राह्मणधन्वयोः विशेषतस्तदारण्यकधन्वीयनिम्बिल-
 गित्तकाः चर्द्धनादेव तस्मादिपशुसुवीसम्यन्त्रस्यापि स्वाभिज्ञ हसं
 भ्रमः सञ्जात इति । अपि वा शाखातस्मान्निम्बेन केनचिन्न-
 श्येण तत्रैव स्याद् विन्विशित मिति ॥

अथ ऋग्वेदशाखासङ्ख्यानिर्णयाय यतमनाद्य प्रथमं, तयोरेव
 विशुभभागवतयोः जुदाययोः प्राधिपान्म, परं तत्रोभयत्र मिस्योर्जैकं

चरणव्यूहादिशाखावर्धनकृद्गन्धविरोधश्च संलक्ष्याभीष्टसाधनेऽकृत-
कार्यास्ततः पर्यन्तं वाक्यपठितं पातञ्जलवचनं निधेहावलम्ब्यामहे ।
मन्वेदम्— “एकविंशतिधा बाह्वृथम्”—इति । षड्गुरशिशेष
च वेदार्यदीपिकाया भूमिकाया भेतद्विपयाणि कतिचित्
पद्याम्बुद्भुतानि, तत्र दृश्यते चेत्— “एकविंशत्यध्वयुक्तं मन्वेद
मृषयो विदुः”—इति । आह च तत्र तद्वाख्यायाम्— ‘मधा,
नतिः, शाखा इति पर्यायाः’—इति । कौर्म्येऽप्येवम् । इतः सुनिर्णीत
मन्वेदस्य शाखा एकविंशतिरिति ।

तद्वैकविंशतिशाखानां सर्वासां भेदाभिधानानि त्वयानिर्ण-
यानीव ; यावतीनां यथा-यथावगम्यन्ते, तावतीनां भेदं तथा-तथा
व्यक्तीकर्तुं यतामहे ।—

अस्ति प्राचीनोऽष्टविक्रतिविक्रतिनासा लक्षणग्रन्थो महासुनि-
व्याडिकृतः । तस्य प्रथमवल्लीगतचतुर्थश्लोक एषः— “शिशिरीये
समान्नाथे व्याडिनेव महर्षिणा । जटाया दिक्तरीरष्टौ मन्वन्ते
नातिविस्तरम्”—इति । अस्य व्याख्यानावसरे तद्वैकालता कति-
चिदितिहासश्लोका उपन्यस्ताः, तू मितिहासं सुपगत्य व्याख्यायि
श्च व्याख्यातव्यश्लोकगत एवकारः । तथाहि— “एवकारश्च किम्प-
योजनम् ? अचीञ्चते इतिहासः—

‘शाकल्यस्य शतं शिष्या नैष्ठिकब्रह्मचारिणः ।

पञ्च तेषां मन्वन्त्यास्ते धर्मिणाश्च कुटुम्बिनः ।

शिशिरी वाष्कलः साङ्गरो वाक्यशैवाश्वलायनः ।

पञ्चैते शाकलाः शिष्याः शाखाभेदप्रवर्तकाः ।’—इत्यादि ।

ततश्च शिशिरवाष्कलसाङ्गरोवाक्यश्वलायनप्रवर्तितानां शाकल-
शाखासु शौनकाचार्याणां मते जटायाष्टविक्रतिलक्षणस्य व्याडि-

प्रणीतस्येष्टत्वात् न माण्डूक्येयप्रोक्तस्य जटालक्षणस्यैवैवाभिप्रायार्थ एवकारः”-इति । अस्ति सूत्रं पाणिनीयम्— “गोत्रे लुगचि (४. १. ८८.)”-इति, तेन हि छात्रे ऽग्नि विपक्षितेऽत्र गोत्रप्रत्ययस्याथो लुग् क्तं भवति ; तथाच सम्प्रत्यन्ते शाकल्यस्य शिष्याः शिशिरादयः पञ्चमे शाकलाः । तेषां शाकलानां मान्वायाः = सम्प्रदायाः = शाखा वा पञ्चैव “शाकलाद्वा (४. ३. १२८.)”-इतिपाणिनीयशासनात् शाकलाः शाकलकाश्चोच्यन्ते । तदेव ऋग्वेदस्य शैशिरीया, बाष्कला, सङ्गा, वात्स्या, आश्वलायनीति पञ्च शाखानामानि विज्ञायन्ते, ज्ञायते चासां सर्वासां मेव शाकलशाखेति नामैक्यमपि । अपि यदुक्तं मनुवाकानुक्रमण्युपक्रमे—

“ऋग्वेदे शैशिरीयायां संहितायां यथाक्रमम् ।

प्रसाण मनुवाकानां सूक्तैः शृणुत शाकलाः”-इति ।

अत्र शाकला इति सम्बोधनश्रवणाच्चावगम्यते, तासां पञ्च-शाकलशाखानां मेकतमां शैशिरीया मेवावलम्ब्य क्रियमाणाध्येषानुक्रमणी पञ्चानां मेव शाकलानां हिताय सम्पाद्येति ।

अस्ति चात्र मतान्तरता ;— शाकल्यस्य शिष्यः अतएव शाकल इत्येव प्रसिद्ध आसीत् कश्चन एक आचार्यः, तेनाध्यापिता ये पञ्च शिष्याः शिशिरादयः, तेषां पञ्चानां पञ्च शिष्यसम्प्रदाया एव शैशिरीयादयः पञ्च शाखाः सम्प्रदायाः, तैः पञ्चभिरधीतानां देशकाल-पात्रभेदतोऽध्ययनशैलीक्रमोच्चारणभेदात् किञ्चित्पाठान्यूनानधिक्याच्च पञ्चधात्व मापकानां पञ्चानां संहितानां शाकलप्रोक्तत्वेनैव शाकलशाखात्वम् । तथा च प्रदर्शितविकृतिवह्नीटीकाकृदुपम्यस्तः ‘शाकल्यस्य शतं शिष्याः’-इति पाठः स्यात् प्रामादिकः, तत्र ‘शाकल्यस्य शतं शिष्याः’-इति निर्घण्टकारपाठेमेव श्रवितव्यमिति । अतएवोक्तं

महामुनिव्याडिना स्वविक्रितवत्पारम्भे — “नत्वादौ शौनकाचार्ये
गुरुं वेदमहानिधिम् । ०—० । नमामि शाकलाचार्यं शाकल्यं
स्वविरं तथा”-इति । अत्र शौनकास्य गुरुत्वम्, शाकल्यस्य तु परम-
गुरुत्वं व्याख्यातं तट्टीकायाम् ।

तद्विषयं शाकल्येनाध्यापिता शाकलेनाध्यापिता वा एकैव एषा
ऋक्संहिता देशकालपात्रभेदतः शिशिरादिपञ्चाचार्यकृताध्यापनं-
शैलीपाठक्रमोच्चारणानुष्ठानभेदात् किञ्चित्पाठन्यूनानधिक्याच्च पञ्च-
त्रिधत्वं गता, शैशिरादिपञ्चनामभिः शाकलैकनाम्ना च प्रसिद्धा-
व्यापीति सर्वं निरवद्यम् ।

शाखानिर्णायके चरणव्यूहे तूक्तम्—“ऋग्वेदस्य × × शाखाः
पञ्च भवन्ति ; आश्वलायनी, शाङ्गायनी, शाकला, बाष्कला, माण्डू-
केया चेति”-इति । इहोक्ता आश्वलायनी तु पूर्वोपासतातोऽभिन्नैव ;
शाङ्गायनी स्यात् पूर्वोक्लिखिता साङ्ग्या शाङ्गा वेति चरणव्यूह-
टीकाकृतसंहितासमतन्तु नूनं प्रागादिकम् ; प्रमापयिष्यामी ह्यनुपदं
शाङ्गायन्या अशाकलत्वम् । तच्चतः शाङ्गायनी नाम शाखा पूर्व-
प्रदग्निंशैशिरादिभ्यः पञ्चभ्यो विभिन्ना षष्ठेय । शाकलेति शैशि-
रीयाया ग्रहणं मन्तव्यम् ; तस्याः शाकलाद्यत्वेन तथाव्यवहारो-
पपत्तेः । तद्यथा सामवेदीयार्चिकग्रन्थयोरुभयोरपि छन्दोमयत्व-
साम्येऽपि पूर्वस्यैव छन्द इति व्यवहारः, उत्तरस्य तूत्तरेति । अन्यथा-
त्र बाष्कलायाः आश्वलायन्याश्च शाकलेत्येव ग्रहणमिहे पुनर्ग्रहणस्या-
पार्थता कथं वार्येत । बाष्कलापि पूर्वपरिचितैव । माण्डूकेया खि-
न्नाधिका पूर्वोपासताभिः शैशिरादिभिः पञ्चभिः अत्रोपासताया
शाङ्गायन्या च परिगणनया सप्तमी सम्पद्यते । इत्य ऋग्वेदस्य
सप्तशाखानामान्यङ्गम्यन्ते, गम्यन्ते च चरणव्यूहकाले शाकलाणां

पशानां साङ्गा वाक्सा चेति हि शास्त्रे विसृजे, शाङ्गायनी माण्डू-
किया चेति हेऽशाकले तदाप्यविसृजे इति । एवञ्च तदानीं मिहो-
पाप्ता चाश्वलायन्यादयः पक्षैव शाखाः सम्यचक्षिता भामन् ।
अन्यास्तु षोडश विलोपं गता इति स्नामन्तन्व्यम् ।

देवीपुराणि तु त्रिंशेषीनां तिस्रणां वा शाखानां मुक्तेश्चो दृश्यते ।
तथाहि तत्र सप्तनेऽध्याये—

“शाखास्तु त्रिविधा भूप ! शाकला यास्त्रमण्डुकाः”—इति ।

तत्र शाकलास्तु स्युः पूर्वप्रदर्शितनामान एव त्रैशिरियाद्याः
पञ्च, मण्डुका अपि स्युर्माण्डूकियाद्याः कतिचिदस्माभिरज्ञातरसर्व-
नामिकाः, यास्त्रशाखा तु स्यान्नवीना निरुक्ततथास्त्राच्च परभवा
अथवा यस्त्रगोत्रीयेन केनचित् प्रोक्ता निरुक्ततथास्त्रपूर्वतनैव, स्याच्च
सा अध्येष्टवाङ्मुखाद् बहुसङ्घाकापीति सम्प्रति सम्पूर्णतमसाच्छक्रे-
वेत्यत्र नाम्नाकं वाक् प्रसरति । ‘शाकलयास्त्रमण्डुकाः’—इति पाठे
त्रिविधेत्यस्य यदि तिस्र इति भावार्थः स्यात्, यथा ‘एकविंश-
तिधा बाह्वृचम्’—इति (पा० म० भा० १५०), तर्हि शाकलेति
सम्प्रति प्रचलिताया ग्रहणं न दोषावहम्, मण्डुकेति माण्डूकिया
एव ग्रहणं भवेत् स्त्रीकार्यम्, अनन्यविदिता यास्त्रशाखैवात्राधि-
केति । एवं हि पूर्वकीर्तितसप्तनामभिरेतदनन्यविदितयास्त्रनाम्नः
सङ्कलनया षट्शाखानामानि परिज्ञातानि भवन्ति ।

अथि चाश्वलायनीयस्य च तर्पणप्रकरणे—‘जानन्ति-वाहवि-
गार्थं-गीतम-शाकल्य-बाभ्रव्य-माण्डूक्य-माण्डूकियाः’—इति माण्डू-
कियगणोक्तेः । ‘काशीलं कीर्तितकं पैङ्गयं महापैङ्गयं सुयज्ञं गङ्गा-
धनम्’—इति च शाङ्गायनगणोक्तेः । ‘ऐतरेयं महैतरेयं शाकलं
‘जातवत्स मीदवादिं महीदवादिं लीजामिं ग्रीनक माश्वलायनम्’

कात्यायनः शाखाया इदम् ?

-इति चाश्वलायनगणेशः । तदुक्तं चरणव्यूहटीकायां मां
दासेन—‘जानन्निवाहवीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तो माण्डूके
गणः, + + + आश्वलायन इत्यन्तः शाङ्खायनगणः, ऐतरेय इत्यारं
‘आश्वलायनास्त आश्वलायनगणः’-इति । इत्यं सृष्टेदस्य प्रधानं
स्तिन्न एव शाखाः पर्यवसिताः, तासां निव स्युरनुशाखा इतराः
ता एव मूलशाखाः अनुलक्ष्य देवीपुराणे “शाखास्तु त्रिवि
भूय ! शाकलयास्त्वमण्डूकाः”-इत्युक्तम् (१३० पृ०) । तत्रा
यास्त्वस्थाने शाङ्गेति पठितव्यम्, तच्च शाङ्खायनशैवेकदेशस्य
मन्तव्यम्, यास्त्वपाठस्तु स्यात्त्रिपिकरपाण्डित्यमूलकः । तदे
देवीपुराणे तदानींश्चक्षिताप्रचलितानां सर्वाणां निव ऋक्शाखा
नामग्रहणं सम्यक् मित्यपि वक्तुं शक्यते ।

अत्रान्तरे तु शाकला माण्डूकेया चेत्येत एव द्वे प्राचीनतर
शाखे ; ऐतरेयारण्यके एतयोरेव द्वयोराचार्यनाम्नोराजानदर्शनात्
अपि शाङ्खायनी स्यान्माण्डूकेयानुशाखा माण्डूकेयभेदेवेति ।
एत एव द्वे ऽध्येयभेदात् पाठादिभेदत एकविंशतित्व मापन्ना । त
चेदानो माण्डूकेयानां शाङ्खान्येवैका लुप्तवशिष्टा, शाकला
माण्डूकेयानीति । अत एवाग्निपुराणे एतयोरेव द्वयोः शाखयो
र्नामनिर्देशो विद्यते (२७२ अ० २ श्लो०)—

‘भेदः शाङ्खायनशैक आश्वलायनो द्वितीयः’-इति ।

अथाप्येत एव द्वे शाखे विद्येते । तत्र चाद्या शाङ्खायनी, तच्च
ब्राह्मणारण्यकपुस्तकानि वङ्गन्युपलभ्यन्ते, संहितायास्त्वेकं मां
सम्पूर्णं पुस्तकं सुदुर्लभम् । अथवाद्याभिरद्यापि न इष्टं मित्ये
सुवचम् । यच्चात्र आस्यायितिकसमित्यधिकृतगवर्धनेष्टपुस्तक
शब्दे दृश्यन्तेऽनिर्दिष्टं खण्डितं पुस्तकं मेकम्, तच्चाष्टमाष्टका

गुणमनाश्रलायनीयम् ; तदन्ते ब्रह्मदेवताप्रबन्धवर्षितानां सञ्ज्ञा-
नादिमहानाम्नान्तसूक्तानां विद्यमानत्वात् ; ब्रह्मदेवतायाश्चाकली-
यत्वनिर्णयात् । द्वितीयाष्टकोऽपि स्यादनाश्रलायन्याः ; तदन्ता-
ध्याये द्वादशवर्गादनन्तरं मेको वर्ग आश्रलायनीतोऽधिक आम्नात
इत्येव तस्यानाश्रलायनीत्वप्रतीतेः । उद्धृता चैतदीयेका ऋक्
निरुक्ते (८. १. ५.) निगमत्वेनेति नास्ति च तद्वर्गस्य खैलि-
कत्वमतः शाश्वन्तरीयत्वमेवोपरीकर्तव्यम् । परन्त्वेतत्पुस्त-
कस्य तयोरेव द्वितीयाष्टमाष्टकयोः षोडशानामेवाध्यायानां पुष्पि-
कासु 'महानाम्नीशास्त्रायाम्'-इत्यादि लिखितमस्ति, परं नामी-
न्नास्ति च काचिन्महानाम्नीशास्त्राः अतः किलेवमेव महानाम्नान्ता
महानाम्नीति च व्यपदिष्टा शाखा, स्याच्छाङ्गायनीति सम्भाव्यते ।

अष्टविक्रतविविधतौ पञ्चानां शाकलानामन्यतमा येका साङ्गेति
ज्ञायते, सैव साङ्गायनी शाङ्गायनी वेति मन्यते चरणव्यूह-
व्याख्यानकृष्णहिंदासः, तथा च सम्पद्यते शाङ्गायन्या अपि
शाकलत्वम् । तद्विदं नादरणीयम् ; श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि
कौषीतक्वाराण्ये (१४ अ०)—“शाङ्गायनः कश्चोलात् कौषी-
तकेः”, विद्याजन्मासवानिति तच्छेषः । तदेवं श्रुतिसिद्धस्य
कौषीतकिवंशस्य शाङ्गायनस्य शाकल्यशिष्यत्वं कथन्नामोपपद्येतेति ।
न च साङ्गायनी नाम काचिच्छाखा मन्तव्या ; तत्रैवारण्येऽसक्त-
च्छाङ्गायनीनामश्रुतेः । नापि महानाम्नान्तायाः शाङ्गायन्याः
शंभिरादीदिशाकलशाखापाठसाम्यमुपपद्यते ; “ऋग्वेदान्त्यो
द्वादशकोऽनुवाकः”—इत्याद्यनुवाकानुक्रमस्युक्तेः । एवमश्रुतम-
न्तादिभ्यश्चास्याः अशाकलत्वं प्रतीयत एव । अत एव सत्सपि
शाकलीयदेवतानुक्रमस्यादिग्रन्थेषु शाङ्गायन्यर्थमेव ब्रह्मदेवतानाम-

ग्रन्थोऽप्यमायीत्यध्याक् मभिमतम् । अत एव अथान्वयान्
सञ्ज्ञानसूक्तीयानां पञ्चाना ऋचा मपि देवतानिरूपण मेव
दृष्टदेवतायाम् (ऋ० ८३श्लो०)—

“उग्रना वरुणश्चेन्द्रश्चाग्निश्च सविता सुताः ।

सञ्ज्ञानप्रथमस्यान्तु द्वितीयस्या मथाश्विनौ ।

तृतीया चोत्तमे च द्वे आशिषोऽभिवदन्ति ताः”—इति ।

तदेतत् पञ्चमं सञ्ज्ञानसूक्तं शाकलासु शैशिरीयादिषु नाम्ना-
तम्, अत एव सायणाचार्येणार्पिं न व्याख्यातम्, अध्यापक-
म्याक्षमूनरेणैकस्मिन्नादये दृष्ट मपि खैलिक मित्युपेक्षितञ्च
(ऋ० वे० ६भा० पाठ० ३२४०) । वस्तुतो न चैतत् खैलिकम् ;
तैत्तिरीयाथर्वणयोर्ऋत्नो नाम्नात् (तै० सं० २. ४. ४ ६ ; २.
६. १०. ३ ; तै० ब्रा० ३. ५. ११. १ ; तै० आर० १. ८.
७ ; अथ० सं० ७. ४२. १ ; ३. ८. ६.), निरुक्तोऽप्येतत्पञ्चम्या
ऋचो निगमत्वेन ग्रहणाच्च । तथाहि— “अथापि शंयुर्बाह्वस्य
उच्यते, ‘तच्छंयोरारुणीमहे × × ×’—इत्यपि निगमो भवति”—इति
(४. ३. ५.) । सैषा ऋक् सञ्ज्ञानसूक्तस्य पञ्चमी दृश्यते । तदेतत्
सञ्ज्ञानं नाम शाङ्गायन्या उपान्यं सूक्तम्, एतदनन्तर मेव तत्रा-
न्नातं महानाम्नीसूक्तम् । अत एव शाङ्गायनसूत्रेऽस्य सूक्तस्य प्रतीक-
ग्रहणेनैव विधानं कृतम् । तथाहि— “सञ्ज्ञान मुग्रनावददिति
सूक्तं जपेरन्निति (३. ६. ३.) । इत इद मपि सन्भाव्यते—मूलर-
दृष्टं तदादर्शपुस्तकं पुस्तकांशो वा स्यात् शाङ्गायनसंहिताया इति ।

बाष्कलशाखाया मप्यस्ति सञ्ज्ञानसूक्तम्, परं तत् न पञ्च-
मम्, प्रत्युत पञ्चदशमम् ; अपि नोपान्यम्, प्रत्युतान्य मित्यवगन्त-
व्यम् । बाष्कला तु शाकलाना निवान्यतमा, शाकलशाखासंहिताश्च

महानाञ्जीसूक्तं नाम्नात मित्यत एवैतरेयारण्यके तत् समाञ्जातम् ;
शाक्यायनसंहितायास्तु महानाञ्जीसूक्ताञ्जानेनैव समाप्तिरिति तत्पू-
र्वाञ्जातस्य सञ्ज्ञानसूक्तस्य संहितोपान्यत्वमेतदेव बाष्कलशाक्या-
यनसंहितयोः सञ्ज्ञानसूक्तसञ्ज्ञावस्थानयोः पार्थक्यमिति ।

अथाग्निपुराणोक्ता द्वितीया शाकलयायनी तु शाकलाना मन्थ-
तमेत्युक्तं पुरस्तात्, परिचाययिष्यामश्च ता सुपरिष्टादिति ॥

अथ शाकलाना माद्या शैश्विरीया दशमण्डलात्मिकेत्यतो
'दाशतयी'-इति व्यपदिश्यते । तदुक्तं मनुवाकानुक्रमण्यम्—
“पञ्चाशीतिर्दाशतयेऽनुवाका दृष्टाः पुराणे ऋषिभिर्महात्मभिः ।
यस्तामृगिवद् वेदं चैवाप्यधीते स नाकपृष्ठं भजते ह शश्वत्”-इति ।

“दाशतये दशमण्डलयोगिनि वेदे । ‘सञ्ज्ञाया अवयवे तयप-
(पा० ५, २, ४०.), ततः स्वार्थे अण्”-इति तद्व्याख्याने षड्गुरु-
शिश्वः । तदत्र मण्डलविभागे प्रतिमण्डलमनुवाकविभागो विद्यते,
प्रत्यनुवाकश्च सूक्तविभागः । तत्तदनुवाकसूक्तसञ्ज्ञा तत्र ३२-३६-
श्लोकेषु निरूपिता । तथा चैवं सम्पद्यते—

म० १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १० ।

अनु० २४-४-५-५-६-६-६-१०-७-१२=८५ ।

सू० १८१-४३-६२-५८-८७-७५-१०४-८२-११४-१८१=१०१७ ।

आयते चैतेन बालखिल्यानां सूक्तानां शैश्विरीये समाञ्जानं
नाङ्गीकृतमिति । तानि च सूक्तानि एकादश सन्ति, तेषां मपीह
परिगणने १०२८ श्युरिति स्पष्टम् ।

यद्यपि सा शैश्विरीया सम्प्रति नोपलभ्यते । परं सुपलभ्यते तु
सर्वा एव शौनकायानुक्रमण्यः शैश्विरीया मवलम्बेव कृता इति ।
तस्मान्ननुवाकानुक्रमण्यं उपक्रमे— “ऋग्वेदे शैश्विरीयायाम्”—

इति उपसंहारे च— “तान् पारथी शाखी वैश्वरीवे”-इत्युक्तम् ।

सायणीयं च भाष्यं ता मन्त्राणां कृतं स्यात् ; तत्रावैशि-
रीयाणां बालखिल्यसूक्तानां मन्त्राणां कृतं स्यात् । अत एव ऐतरेयभाष्ये
तेषां बालखिल्यानां क्वचित् खिलत्वेन, क्वचित् ग्रन्थान्तरीयत्वेन,
क्वचिच्छाखान्तरीयत्वेन वर्णनं सुपपद्यते सायणस्थिति । तथाहि—
“खिलेषु समान्नातम्”—इति ६. ४. ८, “बालखिल्याख्ये ग्रन्थे समा-
न्नाताः”—इति ६. ५. २, “तानि बालखिल्यनामके ग्रन्थे समान्ना-
यन्ते”—इति ६. ४. ८, “सोऽयं प्रगाथः शाखान्तरे द्रष्टव्यः”—इति
३. २. ५ । तदिदं बालखिल्यानां खिलत्वं नूनं मसङ्गतम् ; तेषां पद-
पाठश्रवणात् ; न हि खिलानां पदपाठः कृतः शाकल्येन ;—
अधीयतेऽध्याप्यते मुद्रितो मुद्रते च बालखिल्यज्ञाना मपि
पदपाठः सर्वत्र । तदाह चरणव्यूहकाम्बहिदावेऽपि— ‘यस्य
मन्त्रस्य पदाभावस्तस्य खैलिकत्वं सिद्धम्’—इति । ग्रन्थान्तरत्व मपि
न सङ्गच्छते ; सर्वेषां मेव वेदानां संहिता त्वेकैकैवेति कः सम्भवेत्ततो
ऽथो ग्रन्थ इति । शाखान्तरीयत्वकथनेन चाभिगम्यतेऽस्य प्रचलितस्य
माश्वलायनी शाखा नैव दृष्टा सायणेन, अपि तद्देशीया मन्त्रा मेव
शाखा मवलम्ब्य भाष्यं मारचितम्, तस्यां तु शाखायां बालखिल्यं
नास्तीति मिति तद्दृष्ट्यास्य शाखान्तरीयत्व मभ्युगम्यत्व मेवेति ।
बालखिल्यैकादशसूक्तेषु दशदश्यादिक्रमादशीत्वचोऽधीयन्ते यथा—
१-११ सू० १०-१०-१०-१०-१०-८-८-५-५-४-३-१=८० ऋचः ॥

तदाह सर्वाङ्गसंख्याम्— “यमि प्र दश प्रस्कण्डं प्रागार्थं
तत्, प्र-सुप्तं पुष्टिगुः, यथा मनो शुष्टिगुः, यथा मनावायुः, उपसं
त्वाष्टौ मेषः, एतस्मै मातरिज्ञानो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः,
श्रीत् पञ्च क्रमः प्रस्कण्डस्य दानस्तुतिर्गायत्रं द्वितीयापञ्चम्यावसु-

ष्टुभौ, प्रति ते पृषभ्रोऽन्याग्निस्त्री पङ्क्तः, युव' देवा चतुष्कं मेध
आश्रितं त्रैष्टुभम्, ०— ०— ०— ०— ०— ०— ०— ०— ०— ०— ०— ०—
तम्”-इति ४४. ४८— ५०— ५१— ५२— ५३— ५४— ५५— ५६— ५७— ५८— ५९— ६०— ६१— ६२— ६३— ६४— ६५— ६६— ६७— ६८— ६९— ७०— ७१— ७२— ७३— ७४— ७५— ७६— ७७— ७८— ७९— ८०— ८१— ८२— ८३— ८४— ८५— ८६— ८७— ८८— ८९— ९०— ९१— ९२— ९३— ९४— ९५— ९६— ९७— ९८— ९९— १००—
त्वाज्ञास्य बालखिल्वाकाण्डस्य खैलिकत्वं विध्वस्तम् ; न हि कस्य
चिदपि खिलस्य ऋष्यायनुक्रमणं कृतं तेन, किञ्च पञ्चमाष्टकीय-
चतुर्थाध्यायीयत्वेनैव तत्र यज्ञादस्याश्रुलायनशाखीयत्वं व्यक्तम्,
व्यक्तञ्च तदनुक्रमणिकाया अप्याश्रुलायनशाखीयत्वमिति ।

ऐतरेयब्राह्मणे त्वेषा मेकादशसूक्तानां प्रथमतोऽष्टाना मेव बाल-
खिल्यनाम्ना विधानमात्रात्, अन्यस्य तु सौपर्णमिति (६. ४.
८, ९.) । इत्थमपि ज्ञायते, तासां बालखिल्यज्ञां सायणीकं खिलत्वं
नूनमवास्तवम् ; नापि ग्रन्थान्तरतादरणीया, न हि ग्रन्थान्तरीयत्वं
प्रतीकेन नाममात्रेण वा ग्रहणं युक्तं तैत्तरीयैः ; शाखान्तरीयत्वं
च वक्तुं नात्र शक्यते, मतिरिहि तस्मिन् प्रपञ्चये विधानं क्रियेतै-
र्येषैः । तथाप्यस्य शाखान्तरीयत्वेनोपन्यामादृग्भाष्यस्त्वैवास्य
शाखान्तरीयत्वं प्रतिपन्नम् ; न ह्याश्रुलायन्यां बालखिल्याध्ययनं
पश्यतोऽपि तद्भाष्यकारस्योक्तरूपप्रलापवचनानि सम्भाव्यन्ते ।

एवमपि सायणाचार्येणावलम्बिता गैशरीया, अन्या वा
काचिच्छाकलशाखा स्यादाश्रुलायन्यरूपेण प्रायः सर्वत इत्यत्र च
न भवति संशयः ; नान्यथात्र सायणीयभाष्ये सर्वानुक्रमणीवचनानि
यथायथं सङ्गच्छेयुरिति ।

अथ द्वितीया, वाष्कता । एतस्या अपि परिचयः शौनकीया-
नुक्रमणश्लादिभ्योऽवगम्यते चैवम्— “उप प्र यन्तो (१. ७४.)”-
“नासत्याम् (१. ११६.)”- “अग्निं होतारम् (१. १२७.)”-
“इमं स्तोमम् (१. ८४.)”- “वेदिषदे (१. १४०.)”-इत्येष

ज्ञानी बाष्कलस्य प्रथममण्डले निर्दिष्टः । एव मपरमण्डलेऽपि बोध्यम् । तद्यथा— “स्वादोरमसि (८. ४२.)”—इति सूक्तादनन्तरम् “अभि प्र वः सुराधसम् (८. ४६.)” —“प्रसुप्तम् (८. ५०.)”—इति सूक्तद्वयं मान्वाय “अन्नं वा याज्ञानिभिः (८. ६०.)”—इत्याख्यातम् । एवं “गीर्हयति”—इत्यनुवाकी दशसूक्तात्मकः श्रेणरीयायाम्, पञ्चदशसूक्तात्मको बाष्कलायाम् । तथाच “गीर्हयति”—इति सूक्तादनन्तरं “यथा मनौ सांवरणी (८. ५०.)”, “यथा मनौ विवस्वति (८. ५२.)”, “उपमन्वा (८. ५३.)”, “एतत् इन्द्र (८. ५३. ६.)”, “भूरीदित्य (८. ५४.)”—इति पञ्चसूक्तान्याम्नाय “आ त्वा गिरो रशीरिव (८. ६५. १)”—इत्याख्यातम् । एव मन्ते च मण्डले— “संसमित् (१०. १६१.)”—इति सूक्तादनन्तरम् “सञ्ज्ञानं मुशनावदत्”—इत्यादि, “तच्छंयाराहणीमष्टे”—इत्यन्तं चतुर्वर्गात्मकं पञ्चदशर्षं मिकसूक्तं अधिकं बाष्कलायाम् । तदेवं “समानी वः (१. १६१. ४.)”—इति श्रेणरीयाया भक्तिमाहृक्, “तच्छंयोः”—इति तु बाष्कलाया इति भेदः ।

तास्वेताः पञ्चदशर्षः—

“सञ्ज्ञानं मुशना वदत् सञ्ज्ञानं सरुणो वदत् !

सञ्ज्ञानं मिन्द्रयानिच सञ्ज्ञानं सयिना वदत् ॥ १ ॥

सञ्ज्ञानं नः स्वेभ्यः सञ्ज्ञानं मरणभ्यः ।

सञ्ज्ञानं मग्निना युव मिहात्मानु नियच्छताम् ॥ २ ॥

यत् कक्षीवान् संवननः पुत्रो अक्रिरसां भवेत् ।

तेन नोऽथ विष्टे देवाः सम्प्रियांस मजीजनन् ॥ ३ ॥

सं वो मनांसि जानतां समाकृतिमेनासि ।

असी यो विमना जनस्तं समावर्त्तयामसि ॥ ४ ॥ १६१ः ॥

मैर्हृत्वं वेनादरणं परिवर्त्तं तु यद्विः ।

तेनाभिचाणां बाह्वन् हविषा शोधयामसि ॥ ५ ॥

परिवर्त्तान्येषा मिन्द्रः घृषा च संश्रुतः ।

तीर्षा वो अग्निदग्धानामग्निमू०टानामिन्द्रो हन्तु वरं वरम् ॥ ६ ॥

एषु नत्यहपाजिनं हरिणस्य धियं यथा ।

परा० अभिवा० ऐषत्वर्वाची गौरुपेजतु ॥ ७ ॥ २ वर्गः ॥

प्राध्वराणाम्पते वसो ह्योतर्वरेण्य क्रतो । तुभ्यं गायत्र मुष्यते ॥ ८ ॥

गोकामो अन्नकामः प्रजाकाम एत कश्यपः ।

भूतं भविष्यत् प्रसूति बहु ब्रह्मैक मन्त्रम् ॥ ९ ॥

यदन्नं भूतक्रतो विश्वे देवा उपासते ।

महर्षि मस्य गोप्तारं जमदग्नि मकुर्वत ॥ १० ॥

जमदग्निराप्यायते हृन्दोभिश्चतुरक्षरैः ॥ ११ ॥

राजः सोमस्य भक्षेण ब्रह्मणा वीर्यावता ।

शिवा नः प्रदिशो दिशः सत्या नः प्रदिशो दिशः ॥ १२ ॥ ३ वर्गः ॥

अदो यत्तेजो ददृशे शुक्रं ज्योतिः परो गुहा ।

तद्विः कश्यपः स्तूति सत्यं ब्रह्म चराचरम् ॥ १३ ॥

त्रायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्रायुष मगस्थस्य त्रायुषम् ।

यद्देवानां त्रायुषं तन्मे अतु त्रायुषम् ॥ १४ ॥

तच्छंयोराहृषीमहे गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ।

देवीः स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मातृषेभ्यः ॥ १५ ॥ ४ वर्गः ॥”-इति ।

अथ ढतीया साङ्खा, चतुर्थी वाक्या । त एते सम्प्रति न क्वाप्यु-
पलभ्येते, अतएवैतयोः कोऽपि संवादोऽस्माभिर्न ज्ञायत इत्येव
सश्रम् । अथवा विश्वभागवतपुराणयोर्योक्ता मीद्वलीति, सेव स्वात्
साङ्ख्येति ; तयोः पुस्तकयोः ‘साङ्खा’-इत्यस्य स्थाने ‘मीद्वली’-इत्यस्य

पाठप्रतीतिः सम्भाव्यते साङ्गार्थास्य सुहृत् इति गीतनामिति ।
 अध्यापकभ्याश्चमूलरेष च ऋग्वेदश्च तृतीयभागभूमिकाया
 १३ पृष्ठेऽलेखि एतत्— “फिट्म् एड्वाड् हल् मङ्गीदयः काशीती
 ऽलिखदिदम् (१५--१--५५.)— ‘सायणाचार्यकृतभाष्यस्य मूल
 मादर्शपुस्तकं यदासीद् लण्डनस्थेण्डियापुस्तकालये सुहृत्भाष्यं
 नाम, तत्र प्रथमाद्याख्योऽष्टकाद्यर्थाष्टकस्यान्याध्यायाश्च त्रयः सन्ति,
 सन्ति चान्यानि कतिचित् पत्राणि प्रथमसप्तमाष्टकयोः । तदीय-
 प्रथमाष्टकस्य यावानंशः पाठयोम्यः, तावन्त मेव यथालिपि
 भवन्तं दर्शयामि । लिखितं चैतत् पुस्तकं १४७ × संवत्समायाम्
 -इति”—इति । तदेतत् पुस्तकं मौद्गल्याः शाखाया एव सायण-
 भाष्य मिति सुव्यक्तम् ; परं नास्ति सायणस्य सुद्वितभाष्यादन्यद्
 भाष्य मिति शाकलानां पञ्चशाखानां मौद्गली मेवावलम्ब्य तेना-
 कागीदं भाष्य मिति सम्भवति सुतराम् । तथा चेपा मौद्गली दस-
 तयी अपि स्वीकार्यम् ; सायणीयभाष्ये बालखिल्यमन्त्राणां व्याख्या-
 नादर्शनात्, अष्टतय्यां हि बालखिल्याना मवश्यभावित्वं स्यादि-
 त्युक्तम् । सेर्यं मौद्गली शाखा सायणाचार्यसमये सायणाचार्यदेशे
 आसीत् सुप्रचलितेत्वेना मेवावलम्ब्य तेनैतत् भाष्यं कृत मिति
 चोपपद्यते । अथ च स्यात् तद्देशे मौद्गल्या एव शाखाया
 विद्यमानेति च नासम्भवम् । अपि नाम शाकलानां पञ्चाना मेष
 प्रायो ग्रन्थपरिच्छेदसाम्यात्, क्रम-पाठादौ चाल्प्यताएतस्यात्,
 सर्वपुस्तकपुष्पिकासु नामोल्लेखादर्शनाच्चैवं नामविभ्रमोऽनिवार्य
 एवेति-मौद्गल्या आश्वलायनीत्वेन आश्वलायन्याथ मौद्गलीत्वेन ग्रन्थं
 सुसम्भाव्य मेवेति ।

अथ शाकलानां पञ्चमी, आश्वलायनी नाम । इयमेवाश्वलायनी

शाखा शाकलानां पञ्चानां सुतावशिष्टा, अद्यापि सर्वत्राध्ययना-
ध्यापनैः सुप्रचलिता विद्यते । प्रवाद एवात्र प्रथमं प्रमाणम् ; सर्व-
त्रैव हि दाक्षिणात्यादिष्वेषां भाष्यलायनीत्येव प्रोच्यते । प्रदर्शिता-
ग्निपुराणवचने शाकलाना मस्या एवैकस्या ग्रहण मत्र द्वितीयं
मानम् ; न हि तदानी मप्यासीत् काचिदन्या शाकलेति । गौड-
राज-ब्रह्मणमिन-प्रद तेष्वनधिककालिकेषु ताम्रफलकेषु च “भाष्य-
लायनशाखाध्यायिने”-इत्युक्तीर्णं दृश्यत इतीह तृतीयं प्रमाणम् ।
स्वाम्दपुराणान्तर्गतश्रीमालखण्डनामग्रन्थस्य समतितमेध्याये ऋग्-
वेदस्यैव मैवेकाग्रलायनी शाखा बहुवार सुप्रन्यस्ता दृश्यते ।
तद्यथा— “तत्र भाष्यलायनी शाखा ऋग्वेदस्य, यजुर्वेदस्य माध्य-
न्दिनी, सामवेदस्य कौशुमी, अथर्ववेदस्य स्वाम्तरायणीति ; ऋग्-
वेदस्याग्रलायनसूत्रम्, यजुर्वेदस्य कात्यायनम्, सामवेदस्य लात्या-
यनम्, अथर्ववेदस्यार्वटकञ्चेति”-इति । तदित्यं गुर्जर्रीयश्रीमाल-
प्रदेशे बहुदिनत एव ऋग्वेदस्यैवाग्रलायनी शाखैवैकास्ति प्रच-
लितेत्यपि मानं भवेद्विह चतुर्थम् । तस्मादेतर्हि सर्वत्राधीयमाना,
सुद्रिता चैयं शाखा नून माग्रलायनीत्येव मन्तव्यम् ।

स्येय माग्रलायनी तत्त्वतोऽष्टतय्येव ; सर्वेष्वेवैतत्पुस्तकेषु अष्ट-
काध्यायवर्गनामत्रिविधपरिच्छेदानां प्राधान्यदर्शनात् । एतदीयदेव-
तर्बिच्छन्दोनिर्णयय कात्यायनेन या “सर्वानुक्रमणी” प्रणीता,
तत्रापि अष्टकाध्यायवर्गविभागानुसृता विभागा एव दृश्यन्ते । अत
एवेह षडाष्टकीय-चतुर्थीध्यायस्य चतुर्दशाष्टादशवर्गात्मकं बाल-
खिल्लं श्रूयते ; न हि दाशतय्यां बालखिल्लञ्चा मस्तिताभ्युपगम्यते
कायणाचार्येणेति तु प्रतिपादितं पुरस्तादेव (१३४ पृ०) । एव
मपि शाकलायनाशाखायाः शैशिरीयाया दशतयीत्वप्रतीतिः ; एत-

कस्याः शीखाया इदम् ?

१३१

त्यूषतनायाः शाकल्यसंहितायाश्च ऐतरेयेण यास्कादिना च दशतयी-
त्वेन प्रहणात्, शौनकोक्तानुवाकानुक्रमण्यादौ च दशतयीत्वस्या-
दरातिशयदर्शनात्, सर्ववेदभाष्यकारेण सायणाचार्येण च दशतयी
मेव साङ्ख्यापरपर्यायां मौहली मन्वां वा काश्चिद् शाकलशाखा
मनुसूत्र्य ऋक्संहिताया भाष्यं कृत मिति दशतय्यष्टतयोः
सम्भिन्ननाश्च दशतयीत्वानुकूला मण्डलानुवाकसूत्रेतित्रिविधपरि-
च्छेदा अपीह लेखकादिभिः सूचिता यथायथं सर्वत्रैवेति ॥

अथ पञ्चसूत्रे च शाकलशाखासु अध्यायादिपरिगणनत्वेकविध
मेव मन्यते प्रायः । अत एवैव माहानुवाकानुक्रमणीकारः—

“अध्यायानां चतुष्वष्टिर्मण्डलानि दशैव तु ।

वर्गणान्तु सप्तसूत्रे द्वे सङ्घाते च षडुत्तरे ।

सप्तसूत्रे मेतत्कृतानां निश्चितं खैलिकैर्विना ।

दश सप्त च पञ्चान्ते (सङ्घाते वे पदक्रमम्) ।”—इति ।

तदेतत् सर्वं वालखिल्यवर्जनेनात्र गणनातोऽप्युपपद्यते । ऋक्-
सङ्घायासु शाखापार्थक्यात् पार्थक्यं स्वीकार्यं मेव, पर मन्वा
मेकस्या माश्वलायन्या मपि मतवैभिन सुपलभ्यते यथा—

अनुवाकानुक्रमण्यम् १०५८० ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

“ऋचां दशसङ्घाणि ऋचां पञ्चशतानि च ।

ऋचा भयीतिः पादश्च पारणं सम्प्रकीर्तितम्”—इति ।

छन्दसङ्घायासु १०४०२ ऋचां स्वीकारः, तदुक्तम्—

“एवं दशसङ्घाणि शतानान्तु चतुष्टम् ।

ऋचां द्वादश माख्यात स्युषिभिरसप्तदशभिः”—इति ।

सुद्रितसर्वानुक्रमण्या भूमिकायां १०४४२ ऋचां स्वीकारः ।

अनुक्रमणीविवरणज्जगद्वाथेन तृकण्डपा १०४५२ स्वीकृता ।

आचार्यस्वामिदयानन्दसरस्वतिना तु “दशसहस्राणि पञ्चशतानि
एकोनवतिषु (१०५८६) ऋवोऽन्नाम्नाता इति निर्धारितम् ।

अस्यत्परिगणनयात्वाग्भलायनसंहितायाम् १०५२२ ऋचो दृश्यन्ते ।

एव ऋक्सङ्घाया मतपार्थक्ये निदानानि त्वेव भवगम्यन्तेऽस्माभिः—

अनुवाकानुक्रमणी नूनं शैशिरीय-शाखायाः । नास्ति च तत्र बाल-

खिल्याना ऋचा साम्नाम्, तथापि तत्र बालखिल्यभिन्नाः सपादाः

१०५८० ऋवः परिगणिताः । अस्यत्परिगणनया तत्र बाल-

खिल्यसंहिताः १०५२२ ऋवः सन्ति, बालखिल्याना ऋचां सङ्घा

तु ८० ; तथा चात्र आग्भलायनसंहितायां बालखिल्यातिरिक्ताना

ऋचां सङ्घा १०४४२ सम्पन्ना । तदित्यं शैशिरीयाया मित

आग्भलायनीतोऽधिकाः १३८ ऋचोऽधीता इत्येव निश्चयते ।

अन्वसङ्घोऽस्ति खिलोक्तसर्वसङ्घानसङ्घा तु खिलोक्तप्रतिच्छन्दसङ्घा-

तोऽपि विरुद्धैव प्रतीयते । तद्यथा तत्र चोक्तं श्लोकैः— गायत्र्यः

२४५१, उषिणः ३४१, अनुष्टुभः ८५५, इन्द्रव्यः १८१, पङ्क्त्यः

३१२, त्रिष्टुभः ४२५३, जगव्यः १३४८, अतिजगव्यः १७, शक्यैः ८,

अतिशक्यैः ८, अष्टयः ६, अत्यष्टयः ८४, छथी २, अतिछथिः १,

द्विपदाः १७, एकपदाः ६, बार्हतप्रगाथाः १८४, ककुपप्रगाथाः ५५,

महाबार्हतप्रगाथः १ । तदेवं तदुक्तप्रतिच्छन्दसङ्घानां सङ्कलनया

१०१४२ ऋचः स्युः, पूर्वप्रदर्शिततच्छ्लोकातस्तु गम्यन्ते १०४०२ ।

तदत्र प्रायः सर्वत्रैव सङ्कलनाच्चमोऽस्माभिर्ग्रन्थदृष्ट्या प्रमाणित एव ।

मुद्रितसर्वानुक्रमणीभूमिकायां यत् १०४४२ इति निश्चितम्,

तदस्मा बालखिल्यव्यतिरिक्तानां आग्भलायन्या इति तु सुव्यक्तम् ।

अगन्नास्यपण्डितोक्ता ऋक्सङ्घा तु नित्यद्विपदार्ष्वीदिभिर्दक्षता ।

चरुषुष्टीकार्क्ष्विदाससंख्याता च सैव । तथाचोक्तं तेन—

“वास्तुस्वित्त्वसंहिता सर्वाशुक्रमणीमन्त्ररूपकं सङ्ग्राह्यते,—द्विपद्या-
शब्दिकपद्यतदशसहस्राणीति (१०५५२) । एतसङ्ग्राह्यं नित्य-
द्विपदानैमित्तिकद्विपदासंहितोक्ता । इवनाध्ययनाभ्यां समाप्ता सा
नित्यद्विपदा,०—०, इवनाध्ययने विपरीता सा नैमित्तिकद्विपदा”-
इत्यादि । नित्यद्विपदादिनिर्णयस्तु उपलेश्वरभ्यालौचनतः सम्पाद्यः ।
उपलेश्वरपि नैवाश्वलायन्याः सम्भाव्यते ; तत्र निर्णयकपदाः पक्षे-
त्याद्याश्च ज्ञायनीविरुद्धपरिगणनादर्शनात् ; गण्यन्ते ह्यशाश्वलायन्या
मेकपदाः षडिति । एव महर्षीर्वादिष्वपि द्रष्टव्यम् ।

स्वाम्युक्तपरिगणनेऽपि सङ्कलनभ्रमः प्रतीयते ।

तस्वतस्त्विहाश्वलायन्यां शाखाया माश्वलायनसंहितायां वा
अश्वलायनगणेषु अशीतिर्वास्तुस्वित्त्वसंहिताः सन्ति, तदुक्तान्स्वित्त्वसंहिताः
१०५२२ ऋचः श्रूयन्त इति त्वज्जाभिः सुनिश्चितमिति ॥

अथासां शाखानां कतमा मवलम्बेदमेतरियकं प्रोक्तमिति
विवारस्येतर्हि प्रकृतोऽवसरः समुपस्थितः । दृष्ट्या हि ब्राह्मण-
ग्रन्थेषु यैस्त्री,—यां शाखा मवलम्बन्त्यायने यद् ब्राह्मणम्,
तत्संहितायां ये मन्त्रा आन्त्राताः, तेषां प्रतीकप्रहणमात्रेण नाम-
ग्रहणमात्रेण वा विधानम् ; ये मन्त्रा विधातव्या अप्यन्यशाखीया
इति तत्संहितायां न दृश्यन्ते, तेषान्तु पपद्य विधानमिति । तत्र
प्रतीकमात्रेण यथा— “त्व मन्त्रे सयथा अमि, सोम यास्ते मयो-
भुव इत्यान्वभागयोः पुरोऽनुवाक्ये”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ४ ।
आन्त्रातो वैतौ मन्त्रावाश्वलायन्या मन्त्राम् ५. १३. ४. पुनः १,
६१. ६ । नामग्रहणमात्रेण यथा— “सुकीर्तिं शंसति”—इति,
पुनस्तदुत्तरत्र, “वृषाकपिं शंसति”—इति च ऐ० ब्रा० ६. ५. ३ ।
सुकीर्तिनाम सतर्षं सूक्तम्, वृषाकपिनाम त्रयोदशर्षं सूक्तमिहा-

श्वलायन्याम् १०. १३१ ; १०. ८६ । अनाम्नातायाः प्रपत्य विधानं
प्रथा— “यस्माद् भीषा निषीदसि ततो नो भभयं क्वधि । पशून्
नः सर्वान् गोपाय नमो रुद्राय सीळटुष इति तामुत्यापयेत्”-इति
ऐ० ब्रा० ५. ५. २ । न श्लेषा ऋगिहाश्वलायन्या मान्नाता ।

तदेव मिद मैतरेयक मैतदाश्वलायन्या ब्राह्मण मिति वक्तुं
शुभ्येत, यदि नामैतद्व्यतिक्रमोऽप्यत्र न प्रतीयेत । प्रतीयेते त्वेतद्व्य-
तिक्रमोऽपि । तद्यथेहानाम्नाताना मपि मन्वाणां प्रतीकग्रहण-
मात्रेण विधानम्— “अग्निर्मुखं प्रथमो देवतानाम्, अग्निश्च
विश्वो तप उत्तमं मह इत्याम्नावैश्यावस्य हविषो याज्यानुवाक्ये
भवतः”-इति ऐ० ब्रा० १. १. ४, तथा “सावीर्हि देव प्रथमाय
पित्र इति सावित्री मन्वाह”-इति १. ५. ४ । नैते मन्वा इहाश्व-
लायन्या मान्नाताः । तद्यदेतस्या आश्वलायन्या एतद् ब्राह्मणं
स्यात्, तद्धोषां मन्वाणां नृनं प्रपत्य विधानं दृश्येत । एव मिहा-
नाम्नाताना मपि मन्वाणां नामग्रहणमात्रेण विधानं मस्ति यथा—
“तिस्रः सामिधेनीरनुच्य तिस्रो देवता यजन्ति”-इति ऐ० ब्रा० ३.
५. १ । ता एतास्तिस्रः सामिधेन्य ऋचोऽत्राश्वलायन्यां न
दृश्यन्ते । तथात्राश्वलायन्या मान्नाताना मपि प्रपत्य विधानं
कृत मैतरेयेण । तद्यथा— “इन्द्रानी आगतं सुतं, गीर्भिर्नभो
वरेष्वाम्, अस्य पातं धियेषितेत्वेन्द्रान् मध्वयुगहं षट्कृति”-इति
ऐ० ब्रा० ७. २. ७ । आम्नातैर्वेषा आश्वलायन्याम् ३. १२. १ ।

अस्ति च ऋक्परिशिष्टो नामैको ग्रन्थः । तदीयर्हमन्वा अपि
किंचनेह ब्राह्मणे नामग्रहणमात्रेण विहितः श्रूयन्ते । तद्यथा—
“प्रवहिकाः शंसति”, “आजिह्वासेन्याः शंसति”, “अतिवादं
शंसति”-इति ऐ० ब्रा० ६. ५. ७ । परिशिष्टग्रन्थीयश्रुतमन्वेभ्यो-

ऽप्यधिकमन्वाणां विधानचेह श्रूयते यथा — “चाहनस्वाः शंसति
०—० ता दश शंसति”-इति ६. ५. १० । ऋक्परिशिष्टे खखा-
हनस्वानामर्षोऽष्टावेव श्रूयन्ते, इह तु दशानां विधानं मास्नातम् ।

तस्मादेतद् ब्राह्मणं नाश्वलायन्याः सम्भाव्यते, सम्भाव्यते तु
यस्यां शाखायां प्रतीकतो नामतो वा एतद्ब्राह्मणविहितानां सर्वाभा-
मेवर्षा मस्ति विद्यमानता, नास्ति चेह पठितानाम्, अपि चेह
विहिता ऋक्परिशिष्टग्रन्थीयाश्चर्षी यथावत् समाश्रिताः, तस्याः
शाखाया एवेदं स्वादिति । तथाविधा कतमेति प्रश्नस्योत्तरं तु विस्तृत-
पूर्वशाखाकालिकानां मन्वतनानां मन्वाकं नैव सुकरम्, तथाप्यत्र
यावच्छक्यं प्रयति गम्यते,— शाकल्यशिष्येण शाकलाचार्येण या
संहिताधीताध्यापिता च, या मधीत्येव शिशिरादयः शाखाकती-
ऽभवन्, शिशिरवाक्कलसाङ्गप्रवाह्याश्वलायनाधीता, अथ्यप्रच-
लितशाकलाश्वलायनशाखातः पूर्वतना, सैव शाखा स्यादस्येतरैर्य-
द्ब्राह्मणस्वावलम्बन मिति । अत एवैतरेयारण्यकभाष्ये “तयं त्वेव न
एतत् प्रोक्तम्”-इत्येतस्य व्याख्यानं नैव मुक्तं सायणाचार्येण—“नः
अस्मान् (संहितासादिकान्) शिष्यान् प्रति शाकल्येन प्राप्य
जम्बरूप मित्यादि त्रयं नैव प्रोक्तम्, न तु मांसं भित्यादिकं चतु-
र्थम्”-इति (३. २. २.) । इत्यस्य ब्राह्मणस्य शैशिरियादिभ्यः
पञ्चभ्यः प्राप्तनत्वेऽपि शाकलशाखोपयोगित्वं मन्वाहतं स्पष्टम् ।
तस्मात् शैशिरियाद्याश्वलायन्यन्तानां पञ्चानां नैव शाखानां सिद्ध-
मेकं ब्राह्मणं नैतरेयकं नामिति च सिद्धम् ॥

(७)

अथेदानीं विचार्य मस्ति कोऽस्य विषय इति । यच्च एवास्य विषय इति ब्रूमः ; प्रायः सर्वेषां मेव ब्राह्मणग्रन्थानां तत्रैव प्रवृत्तेः । यज्ञस्वरूपत्वेवं निरूपितं भगवता कात्यायनेन— “यज्ञं व्याख्या-
स्यामः । द्रव्यं देवता त्यागः”—इति (श्री० सू० १. २. १, २.) । यज्ञस्वरूपं कथयिष्याम इति प्रथमसूतार्थः । ‘द्रव्यं’ पुरोडाश-चरु-
सान्ध्याव्य-पशु-सोमादिकम्, ‘देवता’ अग्निविष्णुसोमेन्द्रादिकाः, देवता
सुहिश्च पुरोडाशादिद्रव्यस्य यः ‘त्यागः’ उत्सर्गः, स यज्ञः । तत्र
“तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रवर्णेन चेष्यते । देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु
परस्परम्”—इत्याहुय्यांशिकाः । तद्धितेन देवतासङ्गतिर्यथेह—“अष्टा-
कपाल आग्नेयः, त्रिकपालो वैष्णवः”—इति १. १. १ । चतुर्थ्या
देवतासङ्गतिर्यथेह—“अग्नेये प्रणूयमानाय”—इत्यादि १. ५. २,
“सोमाय क्रीताय प्रोक्ष्यमाणाय”—इत्यादि च १. ३. २ । मन्त्रवर्णेन
देवतासङ्गतिर्यथेह प्रयाजयागीषु (१. ३. ६.) । तदत्र द्रव्याणि प्रसि-
द्धानि, मन्त्रलक्षणानि निरुक्तालोचने प्रदर्शितानि, देवतास्वरूपाणि
त्वैवाणुपदं यथामति बोधयिष्यामः ॥

अथ यागलक्षणभेदादीनप्यत्र किञ्चित् सूचयामः । स एव
यागः प्रक्षेपाधिको होम उच्यते । “देवतायै सङ्कल्पितस्य वज्रौ
प्रक्षेपो होमः”—इति हि तल्लक्षणं साम्प्रदायिकम् । आह चात्र
कात्यायनः— “यजतिशुहोतीनां को विशेषः ? तिष्ठहोमा वषट्-
कारप्रदाना याव्यापुरोऽनुवाक्यादन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहा-
कारप्रदानां शुहोतयः”—इति (१. २. ५, ६, ७.) । तदेवं यागस्य
द्विविधम् । द्विविधमपि चैतद् यागकर्म प्रधानाङ्गभेदात् पुनर्द्वि-

विधम् । तद्यथा— ये च यागा यदान्येयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यैः दर्शपूर्णमाससंयोगिनोत्पन्नाः, ते दर्शपूर्णमासशब्दाच्चाः । तेषां भूय “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”—इति फलसाधनत्वेन विधानात् प्रधानत्वम् , तत्प्रकरणपठित मितरत् सर्वं मन्थन्वाधानादि ब्राह्मणतर्पणान्तं तदङ्गजातम् ; फलश्रुतिशून्याः प्रयाजादियागाः पूर्वाचारादिहोमाश्च तत्प्रकरणपठितास्तदुपकारका इति तदङ्गभाजना एव । तदुक्तं मापस्तम्बविधिना यज्ञपरिभाषायाम्— “प्राग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपाल उपांशयागश्च पूर्णमास्यां प्रधानानि, तदङ्ग मितरे होमाः”—इति ७१, ७२ सूत्रे । “सहाङ्गं प्रधानम्”—इति (८६ सू०) च तत्रैव प्रधाननक्षत्रम् ।

ते यागाः पुनस्त्रिविधाः ; इष्टि-होत्र-सोमभेदात् । दर्शपूर्णमासादय इष्टयः, अग्न्याधियाग्निहोत्रादयो होत्राः, अग्निष्टोमाव्यग्निष्टोमादयः सोमाः । ते पुनस्त्रिसप्तकाः ; हवि-पाक-सोम-संस्थाभेदात् । तत्र अग्न्याधियः, अग्निहोत्रम्, दर्शः, पूर्णमासः, आययणम्, चातुर्मास्यम्, पशुत्रय्येति सप्त हविःसंस्थाः । सार्य-होमः, प्रातर्होमः, स्थानीपाकः, नवयज्ञः, वेत्तदंभः, पिष्टयज्ञः, अष्टकेति सप्त पाकसंस्थाः । अग्निष्टोमः, अर्वाङ्गष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, वाजपेयः, अतिरात्रः, धामोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः । त एव सोमयागाः पुनरेकाहाहीनसत्रभेदात् त्रिविधा भवन्ति । एतद्विज्ञता अश्विन्ये बहवः सन्ति काम्ययागाः । तद्यथेष्टयः— आयुष्कामिष्टिः, पुत्रेष्टिः, पवित्रेष्टिः, वर्षकामेष्टिः, प्राजापत्येष्टिः, वैश्वानरेष्टिः, नवशस्त्रेष्टिः, ऋक्षेष्टि गोष्पतीष्टिः एयमादयः । सोमेषाश्चमेधादयस्तु पशुयागा उच्यन्ते, ते तु सोमात्कर्तव्यताः । होत्रामणी यागोऽपि सोमविकार एव ।

अस्ति चैषु यागीषु प्रकृतिविकृतिभेदः । यस्मिन् यागीऽपर-
विधिनिरपेक्षाणां सर्वेषां मेव कर्मणा मुपदेशः श्रुतः, स एव
प्रकृतियागः ; प्रकृतिवच्च विकृतिः कर्त्तव्या भवति । अत्राह
आपस्तम्बः— “दर्शपूर्णमासाविष्टीनां प्रकृतिः, अग्नीषोमीयस्य
च पशोः, स सवनीयस्य, सवनीय एकादशिनानाम्, एकादशिनः
पशुगणानाम्, वैश्वदेवं वरुणप्रदास-साकर्मध-शुनाक्षीरीयाणाम्,
वैश्वदेविक एककपाल एककपालानाम्, वैश्वदेव्यामिच्छामिच्छा-
णाम्, ०—०, अग्निष्टोम एकाहानां प्रकृतिः, द्वादशाहो ऽहर्गणा-
नाम्, गवाभयनं सांवत्सरिकाणाम्, निक्वायिनन्तु प्रथमः”-इति
(य० प० सू० १२६—१४४ सूत्राणि) । एषु सर्वेष्वेव सूत्रेषु
प्रकृतिरित्यनुवृत्तं इति बोध्यम् ॥

देवता । सर्वेष्वेतेषु यागेष्वङ्गयामेषु च यत्र कुत्रचित् यस्य
कस्यचित् द्रव्यादेः प्रार्थनीयफलदानसामर्थ्यं मातृपयन् यां कां च
श्रुतिं करोति, तत्श्रुतिमन्वन्त्य मेव देवता, तद्दृशत्श्रुतिमन्वप्रधानं । स
च यागस्तद्देवता मन्यते । तदाह निरुक्तकारो भगवान् यास्काः—
“यत्काम ऋषियेत्यां देवताया माथेपत्य मिच्छन् श्रुतिं प्रयुङ्क्ते, तदै-
वतः स मन्यो भवति”-इति (निरु० ७. १. १.), “यो देवः
सा देवता”-इति च (७. ४. २.) । “दिको दानाहा, दीप
नाहा, द्योतनाहा, दुस्थानो भयतीति वा”-इति देवशब्द-
निर्वचनञ्च तत्रैव । तदेव सिन्द्रवायादीना मचेनानां वृद्ध्यादिदान-
हेतुकम्, याजावशराजादीनां चेतनानां चार्थादिदानहेतुकं देव-
त्वम् ; अग्नादिजीवाना मजीवानाञ्च प्राधादीनां वीसिहेतुकं देव-
त्वम् ; अग्निचन्द्रनक्षत्रादीनां ब्रह्मवर्चस्विनां विदुषाञ्च द्योतनहेतुकं
देवत्वम् ; सूर्यसूर्यकरादीनां तप्तोकस्थानां तारकादीनाञ्च द्युस्थत्व-

निवन्धनं देवत्वम् ; यत्र लीखरे सर्वे एवैते गुणा उपपद्यन्ते,
तस्य देवत्वस्य तु कीद कथा । तदेव सात्रज्ञस्तस्मिन्प्राप्तानां सर्वेषां
मेव पदार्थानां देवत्वमुपगम्यते । दृश्यत्वं मति दानादिगुणवत्त्व
मिदमेकमेव देवत्वत्वं स्वीकार्यं मिति मते तु भूयन्त्याम्बुनि
लेन्दुप्रभृतीनां सूक्ततो द्युस्थानानां भेदपदार्थानां मुख्यं देवत्वम्,
तत्तत्स्थानभक्तिसाहचर्यतत्त्वन्विषां भूरादिदेवतानां तत्त्वानां मन्त्र-
सोमौषध्यादीनां मपीत्येव विशेषः ।

अन्यत्रोक्तं यास्कन—“तिस्र एव देवता इति नेकताः । यानिः
दृष्टिधीस्थानो वायुर्वेदश्चेन्नान्तरिक्षस्थानः सृष्टीं द्युस्थानः” इति
(७. २. १.), “तासां (तिर्यगां देवतानां) भक्तिमाह्वयं व्याख्या-
स्थानः । अथेतान्यन्विभक्तीनि — अथै लोकाः — ये च देवगणाः
समास्नाताः प्रथमे स्थाने” इत्यादि (७. २. १.) वा यानि च
प्रथमे स्थाने समास्नातानां देवानां नामानि निघण्टुप्रामाणानि “अथ
एकानि सण्डकाः” इत्यादीनि (५. २. १. ३.) इत्येवमिदं
दृष्टव्यानि । व्याख्याताश्च ता देवता निघण्टु मन्त्रोदाहरणम्—
“अथ यानि पृथिव्यायतनानि सुति कसन्ते, तान्यतान्क्रमिष्यामः ।
तेषां मन्त्रः प्रथमागाभी भवति” इत्यादिना (७. १. ३.) एवम्
“अथेतानीन्द्रभक्तीनि—अन्तरिक्षलोकाः—ये च देवगणाः समा-
स्नाता मध्यमे स्थाने” इत्यादि देवत्वोदाहरणम् (७. २. १.) ।
मध्यमे स्थाने समास्नातानां देवानां नामानि च तत्रैव निघण्टो—
“अथेनः सोमः चन्द्रमा” इत्यादीनि षट्त्रिंशत् (५. ५. १. -
३६.) । व्याख्याताश्च ता अपि देवता निघण्टु मन्त्रोदाहरणम्—
“अथेनो व्याख्यातस्तन्विषा भवति” इत्यादिना (११. १. — ५२.) ।
एवम् “अथेतान्यादिव्यभक्तीनि - अथै लोकाः — ये च देव

गणाः समान्नाता उत्तमे स्थाने”-इत्यादि चोक्तं तत उत्तरम्
 (७. ३. ४.) । उत्तमे स्थाने समान्नातानां देवानां नामा-
 न्यपि तर्चव निघण्टौ— “अश्विनौ उषाः सूर्या”-इत्यादीनि
 एकत्रिंशत्पदान्यान्नातानि (५. ६. १—३१.) । व्याख्याताश्च
 ता अपि देवता निरुक्ते समन्वोदाहरणं मेव— “अथातो
 द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ प्रथमागामिनौ भवतः”-इत्यादिना
 (१२. १—३६.) । तदेवं प्रधानतो देवतात्रिष्वेऽपि स्थानभक्त्या-
 दितो तद्वहुत्वं च न विरुद्धम् । तत एवेदं मुक्तं तत्र तनेव— “तासां
 (त्रिष्टुपां देवतानां) माहाभाग्यादेर्केकस्या अपि बहूनि नाम-
 चेषानि”-इति (७. २. १.) । भागो विभागो भक्तिश्चैकार्थाः ।
 महाभागस्य भावो माहाभाग्यम् । तत्र माहाभाग्यम् एकस्थान
 भाक्तौ, एकस्मिन् मन्त्रे साहचर्यतयाऽन्नातत्वेन, एकवर्त्मभाक्तौ, एक-
 वाच्यभाक्तौ च भवति । तस्मान्माहाभाग्यादेव देवबहुत्वं स्वीकार्यं
 मिति तदर्थः । तदित्ये मातृब्रह्मस्तस्वपर्यन्तानां सर्वेषां मेव पदा-
 र्थानां पारिभाषिकं देवत्व मभ्युगल्येव “यत्काम ऋषिर्धियां देवताया
 मर्थपत्य मिच्छन् सुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवतः स मन्त्रो भवति”-इत्युक्तं
 (निरु० ७. १. १.) मिति फलितम् । तस्मात् वैदिकमन्त्रेषु सुता
 एव पदार्थाः तन्मन्त्रतः सुतिकाले एव च देवत्वेन सुत्या भवन्ति ;
 नान्ये नाप्यन्यत्रेत्येव याज्ञिकसिद्धान्तः । अत एव ते मन्त्रमयी
 देवतैत्येव स्वीकुर्वन्तीति च प्रवादः ।

तत्रापि प्रधानतश्चयस्त्रिंशदेव देवताः सर्वसंहितासु परिगण्य
 दर्शिताः । तद्यथा— “त्रे त्रिंशति त्रयस्सरो देवासो बर्हिर्रासदन् ।
 विदन्नह हितासनन्”-इति ऋ० सं० ८. २८. १ । “त्रयस्त्रिं-
 शतासुवत भूतान्ब्रह्माम्यन् प्रजापतिः परमेष्ठ्यधिपतिरासीत्”-इति

षा० सं० १४, ३१ । “तस्य त्रयस्त्रिंशद्देवा निधिं रक्षन्ति सर्वदा ।
निधिं त मस्य को वेद यं देवा अभिरक्षय”-इति अथ० सं० १०.
२३, ४, २३ । ब्राह्मणेषु च प्रायः सर्वेष्वेवैव मेव ।

तथा चास्मिंश्च ब्राह्मणे देवानां त्रयस्त्रिंशत्संज्ञाकत्वं मसक्त-
दान्नातम् । तद्यथा --- “त्रयस्त्रिंशद्दे देवा अष्टौ वसव एकादश रुद्रा
द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च”-इति (३, २, ११) ।
एव मध्येतदतिरिक्ता अपि देवताः सम्मान्नाताः । तद्यथैव प्रायणी-
येष्वारम्भे (१, २, १) --- “पथ्यां यजति”, “अग्निं यजति”, “सोमं
यजति”, “सवितारं यजति”, “उत्तमः मदिमिं यजति”-इति ।
तदत्रान्निभिन्नाः सर्वा एव तास्वयंश्विंशद्भ्योऽतिरिक्ताः श्रुताः ; अथ
सविश्वरादित्यविशेषत्वेन त्रयस्त्रिंशान्तःपातित्वस्वीकारेऽप्यन्यामां ति-
स्रणां तदतिरिक्तत्वं भपरिहार्थम् । अत एव निघण्टो देवते काण्डे
वस्वादिभिन्ना अपि बह्वो देवता भ्रान्नाताः । प्रदर्शितत्रयस्त्रिंशद्-
गणनन्तु सोमप-पर मित्येव । तदाहैतरेभ्यो- - “त्रयस्त्रिंशद्दे देवाः
सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाः । अष्टौ वसवाः, एकादश रुद्राः, द्वाद-
शादित्याः, प्रजापतिश्च, वषट्कारश्च ; एते देवाः सोमपाः । एका-
दश प्रयाजाः, एकादशानुयाजाः, एकादशोपयाजाः ; एतःसोमपाः
पशुभाजनाः । सोमेन सोमपान् प्रीणाति, पशुनःसोमपान्”
इति २, २, ८ । एवं शतपथादिपुपि द्रष्टव्यम् ।

तदत्र पूर्वे सोमपानां त्रयस्त्रिंशत्संज्ञानां देवानां परि-
क्षयाय किञ्चिद् यतामहे । - ‘वसवः’-इति पदं निघण्टो रश्मि-
नामसु पठितम् (१, ५, १०), पुनः व्युत्थानदेवनामसु च (५,
६, २८) । निरुक्तकारस्वस्य वसुशब्दस्य निर्वचननादिका मेव मका-
रोत्- - “वसवः । यद् विवसते सर्वम् । अस्मिं वसुभिर्वासव इति

समाख्या ; तस्मात् पृथिवीस्थानाः”-इत्यादि , “इन्द्रो वसुभिर्वा-
सव इति समाख्या ; तस्मान्मध्यमस्थानाः”-इत्यादि , “वसवः—
आदित्यरश्मयः, विवासनात् ; तस्माद् द्युस्थानाः”-इत्यादि च
(१२, ४, ७, ८, ९.) । तदेवं निकृष्टमते पार्थिवान्निशिखाः,
वेद्युताग्निप्रभाः, उत्तमान्निरश्मयश्चेति तमोविवासनहेतवस्त्रि-
स्थानास्त्रिविधा वसवो निर्णीताः, तत्रतत्र तत्तन्निगममन्वाङ्मान-
प्रदर्शनादिभ्यः । तदेतत् सर्वं तत्तन्निरुक्तग्रन्थत एवावगम्यभ्यम् ।
यतपथश्रुतितोऽपि वसूनां त्रिस्थानत्वादिक मेवावगम्यते, परं तत्त्व-
पर्ययं । तथाहि— “कतमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च,
वायुश्चान्तरिक्षश्च, आदित्यश्च द्यौश्च, चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः ;
एतेषु ह्रीदं सर्वं वसुहित मेते ह्रीदं सर्वं वासयन्ते ; तद्यद्दिदं सर्वं
वासयन्ते तस्माद् वसव इति”-इति (१४. ५. ७. ४.) । एव मपि
“स गायत्री मेवात्मये वसुभ्यः प्रातस्सवनोऽभजत्”-इत्यादिश्रुतिषु
(ऐ० ब्रा० ३. २. २.) वसूनां गायत्रीच्छन्दोभागित्वकल्पनात् ,
अकिना सहास्त्रानात् , प्रातस्सवनदेवत्वेनोपन्यासाच्च पार्थिवं स्थान
मेव प्रधानं बुध्यते । तैत्तिरीयारण्यके तु वसूनां पार्थिवान्निस्वरूपत्वं
अष्ट मान्नातम्— “अग्निश्च जातवेदाश्च सङ्गीजा अजिराः प्रभुः ।
वैश्वानरो नर्यपाश्च पङ्क्तिराधाश्च सप्तमः । विमर्ष्येवाष्टमोऽग्नीना
मेतेऽष्टौ वसवः क्षितौ”-इति (१. ९. १.) । स्यादेवम् “अप्येति
उत्तरे (भध्यमोसमे) ज्योतिषी अग्नी उच्छेते”-इति (७. ४. ३.)
निरुक्तसिद्धान्तात् अग्निविशेषायां वसुदेवानां त्रिस्थानत्व मय्यव्या-
हृतम् । तत्त्वतस्त्वष्टी वसवो ऽष्टविधा अग्नय इत्येव सारम् ।

‘रुद्राः’-इति पदं निवृण्वी माध्यमिकदेवनामसु पठितम् (५.
५. ९.) । रुद्रो वैषा मन्तरिक्षस्थत्वेन वायुभक्तित्व मवगम्यते ।

तन्निर्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्त्रेण — “रुद्रो रीतीति सतो
 रोक्ष्यमाणो रुद्रतीति वा रोदयतेर्वा । यदरुद्रदत् तद्रुद्रस्य रुद्रस्य
 मिति काठकम् । यदरोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्व मिति वारिद्रविकम्”
 -इत्यादि (१०. १. ५.) । एतेन च रुद्राणां वायुविशेषत्व मेष
 प्रतीयते । ततस्त्रेणैव तदुत्तरसुक्तेन “अन्निरपि रुद्र उच्यते”
 -इत्यादिना (१०. १. ७.) रुद्रस्यान्नविशेषत्वे निश्चीतिरपि
 माध्यमिकत्वाद् वायुभक्तित्वं न विरुधम् ; विद्युदग्नेर्हि भ्रातृरिच्छा-
 न्नाध्यमिकत्वम् , तस्माद् वायुसभागत्वं च सुच्यते । ऐतरेये-
 ऽप्यत्र “(सः) त्रिष्टुभ मिन्द्राय रुद्रेभ्यो मध्यन्दिने (व्यभजत्)”
 -इति श्रुती (३. २. ३.) रुद्राणां त्रिष्टुपकृन्दोभागित्वकल्पनात् ,
 इन्द्रेण सहाजानात् , माध्यन्दिनसवनदेवत्वेनोपन्यासात् भ्रातृरिच्छ-
 स्यान्त्व मेव बुध्यते । शतपथेऽपि रुद्रा वायुविशेषा एव विद्युताः,
 परं त्वन्यथैव । तद्यथा— “कतमे रुद्रा इति, दर्शने पुरुषे प्राणा
 आत्मकादशस्ते यदात्मात्सर्वाच्छरीरादुक्तामन्थथ रोदयन्ति ;
 तद्यद्ग्रीदयन्ति तस्माद् रुद्रा इति (१४. ५ प्र. ७. ५) । अथाप
 तेत्तिरीयारण्यकम्— “अथ वायोरीकादश । ०-० । प्रभ्राज-
 माना व्यवदाता याश्च वासुकि-वैद्युताः । रजताः परुपाः श्यामाः
 कपिला अतिलोहिताः । जङ्गा अवपतन्नाश्च वैद्युत इत्येकादश”
 -इति (१. ८. ४.) । तदित्यं विद्युत्संस्त्रिष्टाः स्फूर्जद्युनिदान-
 रूपा भ्रातृरिच्छा वायुविशेषाः तथाविधवायुसंस्त्रिष्टा विद्युदग्नेयो
 वा रुद्राः, स्फूर्जद्युश्च तेषां रोदन मिति निश्चितम् ।

‘आदित्याः’-इति पदं निघण्टौ व्युत्थानदेवतासु णठितम् (५.
 ६. २४.) । तथा तेषां व्युत्थत्वेन सूर्यभक्तित्वं सवगम्यते । तन्नि-
 र्वचनादिकन्त्वेव मवादि यास्त्रेण— “आदित्यः कस्मात् ? आदित्ये

रसान्, षादसो भ्रामं ज्योतिषाम्, षादीतो भासा इति वा, षदितेः पुत्र इति वा”-इति (२. ४. १.), “अथातो द्युस्थाना देवगणास्तेषा मादित्याः प्रथमागामिनो भवन्ति”-इत्यादि च (१२. ४. १.) । तदेतेन तेषा मादित्यानां सूर्यविशेषत्वं द्युस्थानत्वं चावगम्यते । “आदित्येभ्यस्तृतीयसवने”-इत्यादिश्च (३. २. २.) अत्र ऐतरेय-श्रुतिः ; तदेतन्तृतीयसवनभाक्तेन चादित्यानां द्युस्थानत्व मेव बुध्यते । श्रूयतेऽप्येवं शतपथे— “कतम अदित्या इति, द्वादश भासाः संवत्सरस्येत आदित्याः ; एते हीदं सर्व माददाना यन्ति । तद्यदिदं सर्व माददाना यन्ति, तस्मादादित्या इति”-इति (१४. ५ प्र० ७. ६.) । तदित्य मादित्यापरपर्यायसूर्यकृतभासरूपकालाना मप्यादित्यत्वम्, भौरत्वेन च तेषां द्युस्थानत्व मपि सुवचम् ।

गुरुचरणेष्विह— ‘निरुक्ते व्याख्याताः सवित्रादयो द्वादश सूर्यविशेषा एवादित्याः’-इत्युपदिष्टम् । तथाच १२. २. ३स्व०—

“सविता, ०—० तस्य कालो यदा द्यौरपहततमस्काकीर्ण-रश्मिर्भवति”-इत्याद्युक्तः प्रथम आदित्यः ।

“भगः, तस्य कालः प्राशुत्सर्पणात्”-इत्याद्युक्तो द्वितीयः ।

“सूर्यः, सत्तेर्वा सुवतेर्वा स्वीर्यतेर्वा”-इत्याद्युक्तस्तृतीयः । ‘स पुनरयं भगकालात् सतः सूर्यो भवति’-इति तत्र दीर्घो वृत्तिः ।

“अथ यद्द्रश्मिपोषं पुष्पति, तत् पूषा भवति”-इत्याद्युक्त-चतुर्थः । ‘आपूर्णस्तेजसा’-इति तद्वृत्तिः ।

“अथ यद् विधितो भवति, तद् विष्णुर्भवति”-इत्याद्युक्तः पञ्चमः ।

“विश्वानरः [प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि ७. ६. १.]”-इत्याद्युक्तः षष्ठः ।

“वसुणः [वृषोतीति सतः १०. १. ३.]”-इत्याद्युक्तः सप्तमः ।

“केशी, केशि, रश्मयस्तद्दान्”-इत्याद्युक्तोऽष्टमः ।

“अथ यद्भस्मिभिरभिवक्ष्ययन्नेति”—इत्याद्युक्तो वृषाकपिर्नरकः ।

‘वर्षिता चावश्यायानां कम्पनश्च भूतानाम्’—इति तद्भूतिः ।

“यमः [यच्छतीति सतः १०. २. ६.]”—इत्याद्युक्तो दयमः ।

“अजएकपादः, अजनः एकः पादः ; एकेन पादेन पातीति वैकेन पादेन पिबन्तीति वैकोऽस्य पाद इति वा”—इत्याद्युक्त एकादशः ।

“अजशैकपादः”—इति च तत्र तत्र उत्तरम् ।

‘समुद्रः[सम्बोदन्तोऽस्मिन् भूतानि २. ३. १.]’—इत्याद्युक्तो द्वादशः ।

तदित्यं द्वादशमासकाला द्वादशविधसूर्या वा द्वादश आदित्या गम्यन्ते । अभिधानभेदात् कर्मभेदाच्च देवताभेदो नैकतादिसम्भूत एव । अतएव एकस्यैव तेजसोऽग्निवियुक्त्येति त्रित्वम्, अष्टोक्तस्यै-
वान्तेः अग्निः, जातवेदाः, इविणोदाः, वैश्वानरः इति चत्वार्यभि-
धानानि पृथक्देवतात्वेनाभ्यातानि (निघ० ५. १. ०.) । उक्तश्चेदं
निरुक्तो स्फुटम्— कर्मपृथक्तात्०—० पृथग्भिः सुतयो भवन्ति—तथा-
भिधानानि”—इत्यादि ७. २. १ द्रष्टव्यम् ।

अदितेः पुत्रा इति आदित्याः शुनिपगिचिताः सन्वष्टी,
तथाहि ऋ० सं० २. २७. १, य० वा० सं० ३४. ५४—

“इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्त्रूः सनाद् राजभ्यो पुत्रा शुचीमि ।

शुचोतु मित्रो अर्यमा भगो ननुविजातो वरुणो दक्षो अग्रेयः”—इति ।

अत्र ‘तुविजातः’—इत्यस्य ‘बहुजातश्च धाता’—इत्यर्थः कृतो
यास्तेन (१२. ४. २.) । तदेव मस्या अचि मत्तादित्यनामानि
शुनानि ; अष्टमस्वादित्यो मार्तण्डनामा । स चास्यत्र शुतः ।
तथाया ऋ० सं० १०. ७२. ८—

“सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रेत् पूथ्यं युगम् ।

प्रजाशै अत्यवे त्वन् पुनर्मात्ताण्ड माभरन्”—इति ।

उपपद्यते चैवम् “अष्टो पुत्रासो अदितेः”—इति (ऋ० सं०, १०. ७२. ८.) श्रुतिश्च । “अदितिरन्तरिक्षम्”—इत्यैतरेयकम् (३. ३. ७.) । “अदितिरदीना देवमाता”—इत्यादि च नेरुक्तम् (४. ४. २, ३.) । त एतेऽष्टावादित्या अन्तरिक्ष्या इत्येषां नात्रोपयोग इति च ध्येयम् ॥

अथ प्रदक्षितैतरेयश्रुतिसमाख्यानक्रमतः प्रजापतिं निरूपयामः— ‘प्रजापतिः’—इति पदं निघण्टुः अन्तरिक्षस्थानेष्वाम्नातम् (५. ४. २८.) । “प्रजापतिः, प्रजानां पाता वा पालयिता वा”—इत्याह यास्कः (निरु० १०. ४. ५.) । “प्रजापतिर्वा इदं मेक एवाथ आस, सोऽकामयत प्रजायेथ भूयान्त्र्या मिति”—इत्यादि च ऐ. ब्रा. २. ५. १ । तदित्यं परमेश्वर एव प्रजापतिरभिगम्यते । कालवाच्यपि प्रजापतिशब्दः श्रूयते— “संवत्सरः प्रजापतिः ; सोऽस्य सर्वस्य प्रजनयिता”—इति च तत्रैव (२. ५. ७.) । “प्रजापतिश्चरति गर्भं अन्तः”—इति (य. वा. सं. ३१. १६.) श्रुतेः जीवोऽपि प्रजापतिर्गम्यते । “यः (प्रजापतिः) देवेभ्य आतपति”—इत्यादि च तत्रैव (३१. २०.), “प्रजापतिर्वै सोमाय राक्षे दुहितरं प्रायच्छत् सूर्यां सावित्रीम्”—इत्याद्यैतरेयकम् (४. २. १.), प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरं मथ्यध्यायत् , तद्विव मित्यन्य आहुः उपस मित्यन्ये”—इत्यादि च तत्रैव (३. ३. ६.) । एवमाद्याम्नायेभ्यः सूत्रोऽपि प्रजापतिरवगम्यते । “एष वै प्रजापतिर्यद्विजिः”—इति तु तैत्तिरीयकम् (ब्रा० १. १. ५. ५.) । “प्रजापतिर्हि वाक्”—इति च तत्र तदुत्तरम् (१. ३. ४. ५.) । “रूपं वै प्रजापतिः”—इति , “नाम वै प्रजापतिः”—इति च तत्रैव (२. २. ७. १.) । “यज्ञो वै प्रजापतिः”—इति च तै० ब्रा० १. ३. १०. १० । यत-

पद्यनाम्नषे “कतमः प्रजापतिः”-इत्याशङ्क्य “यच्चः प्रजापतिः”
-इति समाहितम् (१३. ५. ७.) । तैत्तिरीयसंहितायास्तु
“मन इव हि प्रजापतिः”-इति (६. ६. १०. १.) मनसोऽपि
प्रजापतित्वं मान्नातम् । “प्रजापतिः स्यात् वायुराकाश आदित्यो
वा”-इति चाह मीमांसासूत्रभाष्ये शबरः (१. २. १०.) । तदित्यं
प्रजापतिशब्दो बहुवचनः । अत एवास्मात् भिन्न- “अपरिमितो वै प्रजा-
पतिः”-इति (६. १. २.) । अतएव ऽप्येवं श्रुतम्- “सर्वे वा इदं
प्रजापतिर्यदिमे लोका यदिदं किञ्च”-इति (५. १. ३. ११.) ।
एव मपि “दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः (ऋ. सं. ४. ५३. २.)
-इत्याद्यान्मानप्राबल्यात् आदित्य एव मुख्यः प्रजापतिरित्यस्माकम् ॥

अथेहेतुर्ये सोमप-देवानां त्रयस्त्रिंशत्कृष्णापूरको वषट्कारः
श्रुतः । “वीषज्जिति वषट्कारः”-इत्याहण्डिलायनः (शौ० सू०)
१. ५. १२ । “उर्ध्वंस्तरां वा वषट्कारः”-इति च पा० सू०
१. २. ३३ । “यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं म्यात्, तां मनसा
ध्यायेद् वषट् करिष्यन्निति ह विद्वायते”-इत्याह यास्कः (निरु०
८. २. ७.) । श्रुतश्चेतद् वचनं मिहैतरेयं । तथाहि- “यस्यै
देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्, तां मनसा ध्यायेद् वषट् करिष्यन्
साक्षादेव तद्देवतां प्रीणाति, प्रत्यक्षाद् देवतां यजति”-इति
३. १. ८ । तदित्यं वीषज्जिति उर्ध्वनिरेव वषट्कारो देव इति
सुवचम् । यत्त्वाच्चातं अतएव - “प्राणो वै वषट्कारः”-इति
(४. २. १. २६.) तन्न, स्मार्दीपचारिकम् ; उर्ध्वनिः प्राच्यभृता
बलावता मेव भवतीति ॥

अतपद्यनाम्नषे हि वस्त्रादिषु त्रयस्त्रिंशत्कृष्णादिषु देवेषु वषट्-
कारो न श्रूयते, श्रूयते त्विन्द्रपरः । तथाहि- “अष्टौ वसव एका-

दश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशत्, इन्द्रश्च प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ”—इति ११. ६. ३. ५ । तत्रैवोत्तरत्र (१४. ५ प्र० ७.)—
 “कतम इन्द्रः ?”—इत्याशङ्क्य “स्तनयिद्गुरेवेन्द्रः”—इति सिद्धान्तितम् । अत्र स्तनयिद्गुरेवेन्द्रो मेघचालको वायुरेवार्थो बोध्यः । तथा तत्रैव तत उत्तरं श्रुतम्—“कतमः स्तनयिद्गुः ?”—इति प्रश्नपूर्वकम् “अग्निरिति”—इति । अत्राप्यग्निहेतुः स्तनयिद्गुरित्येवार्थः प्रतीयते । यास्काचार्येण त्विन्द्रशब्दो बहुधा निरुक्तो बह्वदाहृतश्च (४. ५. ७. २.); ततोऽपि मेघचालको वायुरेवेन्द्र इति प्रधानतोऽवगम्यते, परमेश्वरात्मादित्यकालाद्यर्थाश्च गम्यन्ते यथाप्रकरणम् । तदेतत्सर्वं मन्त्रात्कृतायां नैरुक्तदेवतसूच्यां सूचितम्, तन्निर्वचनादिशक्तित्वहाप्यनुपदं दर्शयिष्यामः ॥

अपि शतपथे ब्राह्मणे (४. २. ७. २.) सोमपदेवेषु द्यावापृथिव्योर्द्वात्रिंशत्त्वयस्त्रिंशत्त्वे अभ्युपगम्य, तेषां मुत्पादकस्य प्रजापतेश्चतुस्त्रिंशत्त्वञ्चान्नातम् । तथाहि—“अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावापृथिव्यौ त्रयस्त्रिंशौ ; त्रयस्त्रिंशद्देवाः, प्रजापतिश्चतुस्त्रिंशः”—इति ॥

अथासोमपानाम् ।— तत्र प्रयाजदेवानां परिचयाय ऐतरेयोक्तं “समिधो यजति”—इत्यादिकं निवेष्टम् (२. १. ४.) । तैत्तिरीयेऽप्येवम्—समिधः, तनूनपात् नराशंसो वा, इडः, बर्हिः, दुरः, उषासानन्ना, देव्याहोतारा, तिस्रो देव्यः, त्वष्टा, वनस्पतिः, स्नाहाकृतयः,— इत्येवैकादशविधाः (ब्रा० ३. ६. २.) । प्रधानस्य यागस्य प्रमुखे या एकादश आहुतयो ज्ञयन्ते, ता एव प्रयाजाहुतयः प्रयाजयागा वा उच्यन्ते । तन्मन्त्राणां देवाप्रीणनहेतुत्वात् वेदेषु चाप्रीति व्यपदेशः । ते त्वाप्रियो यद्यप्यान्नाताः सर्वत्र द्वादश,

समिधादयः प्रयाजदेवता अपि हादशैव श्रुताः, तथापि तत्र द्वितीयद्वितीययोर्वैकल्पिकत्वेन विधानादेकस्वसिद्धेरेकादशैव धर्म-
वसन्ता भवन्ति । तदेतत् सर्वे सर्वब्राह्मणेषु विद्युतम्, भगवता
यास्केन च स्पष्टीकृतम् (८. ३. ७.) । समिधादिभ्याख्यानाच्च
निरुक्तादौ सुव्यक्तम्, यथा — “इधः (मसिधः) समिधनाम्—०
यज्ञेभ्य इति कात्यक्यः”, “तनूनपात् प्राज्यं भवति”, “नरागंसौ
यज्ञः”, “इडः—० ईडित्यः (यज्ञियाभिः)”, “वर्हिः परि-
वर्हणात् (कुशः)”, “हारः (दुरः)—० गृहहारः”, “उषा-
सानन्ता = उषाश्च नन्ता च ; उषा व्याख्याता (रात्रेः) अपरः
कालः, नन्तेति रात्रिनाम्”, “देव्याहोतारा = देव्यो होतारी ;
अयश्चाम्निरसौ च मध्यमः”, “तिस्रो देव्यः (‘इडा’, ‘भारती’,
‘सरस्वती’)”, “त्वष्टा = माध्यमिकः (रूपकृत्)”, “वनस्थितिः =
यूपः”, “स्वाहाकृतयः, स्वाहंत्येतत् सु + प्राहेति वा, स्वा वागा-
हेति वा, स्वं प्राहेति वा, स्वाहुतं हविर्जुहोतीति वा”-इति (८. २.
१—८. ३. ५.) । “देव्याहोतारा = नष्टापोतारी”-इति तै.
ब्रा० ३. ६. १३. ६ । ‘देव्यहोतारशब्दार्था षष्ठानुयाजदेवस्य ही
देही’-इत्यादि तत्र मा० भा० । तथाच तत्तन्नामकौ हाडत्विजौ ।
तदेव समिधादयः ब्राह्मणकृत्याः सर्वे एवेवं पदार्था यज्ञसम्बन्धि-
त्वात् देवत्वेन श्रुता इत्येव ब्राह्मणकृता साशयः फलितः ॥

एवं प्रधानयागस्य पश्चाद् या एकादश्यां आहुतयो ज्ञयन्ते, ता
एवानुयाजाहुतयोऽनुयाजयागा वा उच्यन्ते । तामा मीकादश्यानां
माहुतीनां देवा इहैतरेषु न श्रुतास्तेष्विरीयन्ते तूपलभ्यन्ते ।
तद्यथा— “वर्हिः, हारः, उषासानन्ता, जे. ही, कर्जाहुती, देव्या-
होतारा, तिस्रो देव्यः, नरागंसः, वनस्थितिः, वर्हिः, खिटकृत्,—

इति तै० ब्रा० ३. ६. १२. १४ । अत्र ऋषिषो द्विरुपादानं किञ्चिद्-
विशेषाभिप्रायम्, तत् तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥

उपयाजदेवानां मपि परिचयस्तीक्ष्णरीयत एवावगम्यते ।
तद्यथा—“समुद्रः, अन्तरिक्षम्, सविता, अहोरात्रे, मित्रावरुणौ,
सोमः, यज्ञः, छन्दांसि, आवापृथिव्यौ, दिव्यं नभः, वैश्वानरः,—इति
(तै० सं० १. ३. १. ; ६. ४. १. ६—१६.) ॥

एवञ्च सोमपासोमपदेवानां समुदितानां रूक्षा चतुष्पष्टिः
पञ्चषष्टिर्वा गम्यते । इतोऽतिरिक्ता अपि सन्ति ये पारिभाषिका
देवास्तेषां परिगणनं मसम्भवमेव । तदेवं देवानां मसङ्ख्यत्वेऽपि
दाशतय्यां प्रधानतया अग्निवायुन्द्रसूर्याणां स्तुत्यादिदर्शनात् त एव
चत्वारो देवा मुख्या गण्यन्ते ; तत्राप्येन्द्रस्य प्रायो वायुविशेषत्वेनो-
पगमात् देवतात्रित्वमेव सम्पद्यते । तदाह यास्कः—“तिस्त्रो
देवता इति नैरुक्ताः ;—“अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वास्त-
रिक्षस्थानः सूर्यो व्युस्थानः”—इति (७. २. १.) । तदेव मत्र
पृथिव्या अग्निदेवः मुख्यो देवः, जलादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,
अध्यादयश्चेतना इधादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः । अन्तरिक्षे
वायुर्वेन्द्रो वा मुख्यो देवः, पर्जन्यादयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,
अध्यादयोऽन्तरिक्षचराश्चेतना वागादयोऽचेतनाश्च पारिभाषिकाः ।
व्युत्थोकेऽप्येवं सूर्यो मुख्यः, अग्निप्रभृतयस्तदेकस्थानास्त्वप्रधानाः,
पारिभाषिकदेवासु तत्र नैव सन्तीति गम्यते ; ब्राह्मणेषु तेषु तत्र-
स्थानां तथाविधानां मनुष्येणादिति ॥

तदत्र पारिभाषिकदेवत्वमापन्नानां मश्वशकुन्यादीनाश्चे-
तनानाम्, अपीधवागादीनामचेतनानाश्च देवशरीरवत्त्वं कलत्रा-
यत्वादिमत्त्वं रागवेषादियुक्तत्वञ्च नास्तीति तु साङ्ख्यसूत्र-पांशु-

पादुकोर्वालिर्कोरेण्यभिगन्तुं शक्यते, सुख्यदेवानां मन्व्यादीनां तु तत्तदस्तिनास्ति वेति मंगयः स्याद् वात्माना भवेद्विदुषाम् ; पौरा-
 णिका एव हीदृशसंशयस्योन्नापकाः । वस्तुनो यथा पारिभा-
 षिकदेवानां प्रत्यक्षदृशानां सर्वत्र सर्वेष्ववधार्याणां मिथ्यादीनां
 देवशरीराद्यभावस्वेऽपि देवत्वं भवत्येवोपरीकार्यम्, सुख्यानां
 मन्व्यादीनां अपि देवानां नूनं तथैव ; यास्त्वास्ततस्तन्नामनिर्वचन-
 स्थाननिर्देशकमनिरूपयोत्पत्तिवर्णनेभ्यस्तथैव प्रतीतैः, ब्राह्मण-
 विहितान्निप्रणयनादीनां मत्तैवोपपत्तैः, तत्तन्मन्त्रेष्वपि तादृशा-
 प्रतिपादकवर्णनयुतैः, सोदाहरणदेवत्वनाम्न्यतमयुतितोऽपि तथैवा-
 वगतैः, दृष्टेभ्य एतेभ्य उपपत्तौ च देवकार्यफलं अदृष्टविषयादि-
 कल्पनानौचित्याच्चेति ।

तदत्र प्रथमं मन्व्यादिदेवानां नामनिर्वचनादिकं दर्शयामः—

“अग्निः कन्मात् ? अयमीर्भवति, अयं यद्वेषु प्रणीयते” -
 इत्याद्यग्निनिर्वचनानि (निरु० ७. ४. १.) । एव भीतिकोऽग्निरेव
 यज्ञेषु प्रणीयमानो दृश्यते, न त्वप्रत्यक्षः कथिदंमाकृष्टवतुर्वदनो
 रक्तवर्णः पुरुषः ; प्रत्यक्षगम्यं ह्येतत् ।

“अग्निः पृथिवीस्थानः”—इति (निरु० ७. २. १.) तरस्थान-
 निर्देशः । एव भीतिकोऽग्निरेवात्र पार्थिवेषु दृष्टाद्यस्मच्छरीरेषु
 सर्वत्रैव विशते ; विज्ञानगम्यं ह्येतत् । अस्ति चेत् मन्त्रलिङ्गं यथा—
 त्व मन्त्रे यज्ञानां ह्येता विश्वेषां ह्यितः ।

“देविभिर्मानुषे जने”—इति ऋ० सं० (६. १६. १.) ।

हे ‘अग्ने !’ ‘विश्वेषां यज्ञानां’ ‘ह्येता’ ‘त्वम्’ ‘दिवेभिः’ ‘दिवेः’
 ‘पृथ्वीरेष्मिभिः’ ‘मानुषे जने’ मन्त्रेभ्योऽत्र ‘ह्यितः’ सर्वपदायं प्रत्यनि-
 श्चित इति तदर्थः । तदेतस्मात्प्रत्यवर्णादेव एव मोऽग्निः प्रतीयते ;

न अग्निश्लोकस्यैव कस्यचित् मन्त्रादिवह्निग्रहादिमतः परोक्ष-
स्थानेः रश्मिभिः पृथिव्यां स्थापनं युज्यते । इयं पृथिव्येवाग्निश्लोक
इति चेदिष्ट भेदेऽवचोऽस्माकं मपि, परं तस्य पार्थिवस्य पौरा-
णिकरूपादिमत्त्वेऽप्रत्यक्षता कथं सम्भवेत्ताम ? न हि कश्चित् पार्थिवः
पदार्थः पार्थिवैरिन्द्रियैर्भवेदनुपलभ्यः । तदस्मात् स्थाननिरूपणाच्च
प्रतीयतेऽस्यैव पार्थिवस्य भौतिकस्याग्नेर्देवत्व मिष्टम्, न त्वपरः
क्वपि कश्चिदप्यस्य निश्चयतुम्बुखो हंसारूढो देव इति ।

“अथास्य कर्म,— वह्नञ्च हविषा भावाहनञ्च देवानां ; यश्च
किञ्चिद् दाष्टिं विषयकं मग्निर्कर्मैव तत्”-इति निरु० ७. ३. १ ।
तदिदं मनेर्हविवहनं मग्निं सात्कृतहविषां धूमवाध्याकारैरन्तरिक्षा-
दिचारिखेन सम्पद्यते । तदेतच्छूयते— ‘अग्नेर्वं धूमो जायते,
धूमादभ्रम्, अभ्राद् वृष्टिः’-इति शत० ५. ३. ५. १७ । तथात्र
ऐतरेयेऽपि २. ५. ८ । अर्थं च— “अग्नेर् प्रास्ताहुतिः सम्य-
गादित्य सुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”
-इति (म० सं० ३. ७६.) । तदेवं यज्ञेषु पार्थिवेऽस्मिन्नेवान्नी
आह्वयमानं बलकरं माज्यवरुसोमाशिरादि हव्यं सर्वं भेव भस्मी-
भूय पूर्वं वाध्याकारेषोपरि गच्छति, तदेव वृष्टं पुनरिहागत्य
शेषध्याक्त्वा परिणत्यास्मच्छरीरादीनां विशेषतो बलं सम्पाद्यते ।
तच्च बलम्, तत्तदाहारजन्यबलतोऽपि प्रबलम् ; यथा होमिभ्यो-
प्याथिकौषधानां दशतमिकेभ्यः शततमिकानाम्, तत्रापि त्रिंश-
त्कमादिभ्योऽपि शतादिक्रमाणां । इत्सेदानीं तादृशज्यौतिष्टो-
मादियन्नाभावात्, कालप्रभावेण देशदोषेण च साक्षात् तादृशा-
हारविरहाच्चात्माकं पूर्वपूर्वपुरुषेभ्यः क्रमात् प्रकृतिदीर्घत्वं प्रत्यक्ष-
क्षेपं । अत एवात्तमिहैवैतरेये— “यज्ञोऽपि तस्यै जनताये कल्पते

‘यच्चैवं विद्वान् हीता भवति’-इति (१. २. ३.) । ‘ज्जानानां समूहो जनता, तत्सुखायैव यज्ञो भवति, यस्मिन् यज्ञेऽनुना प्रका-
शेन विद्वान् संस्कृतद्रव्याणां क्रोमं करोति’-इति तदर्थः । तद्वै-
तद्विर्वर्णनं कर्म यच्चैव पार्थिवस्त्वान्नेः प्रत्यक्ष मिति ।

कृतं तेनैव भगवता तदुत्पत्तिवर्णनं चैवम्— “विज्ञानगतेति
उत्तरे ज्योतिषी (विद्युत्सूर्यरूपे), वैज्ञानरोऽयं यत् ताभ्यां
जायते । कथं त्वय मेताभ्यां जायत इति । यत्र वैद्युतः शरत्
समिहन्ति, यावदनुपात्तो भवति, मध्यमधर्मैव तावद् भवत्यु-
दकेन्द्रनः शरीरोपशमनः ; उपादीयमान एवायं सम्पद्यत उदको-
पयमनः शरीरदीप्तिः । अथादित्यादुदीचिप्रथमसमाहृत आदित्से
कांसं वा मर्षिं वा परिच्छेद्य प्रतिस्वरे यत्र शुष्कगोमय मन्संस्पर्शयन्
धारयति, तत् प्रदीप्यते, सोऽय मेव सम्पद्यते”-इति (ऋ० ७.
६. ६, ७.) । एवंविधानिजन्मवर्णनं मन्त्रिवेव भौतिके उक्तना-
त्मनेऽम्नावुपपद्यते, नान्यत्रेत्यपि स्पष्टम् ।

अथास्मिंश्च ब्राह्मणेऽग्निप्रणयनीयाना मृचां विधान मेव साम्ना-
नम्— “अग्नये प्रणीयमानायानुब्रूहीत्याहाध्वर्षः”-इत्यादि (२. ५.
४.) । अत्र एष एव प्रत्यक्षः पार्थिवोऽग्निः प्रणीयते, न कश्चापरो
विग्रहादिमानप्रत्यक्ष इत्यपि प्रत्यक्षगम्यम् ।

किञ्चैषा मग्निप्रणयनीयसम्प्राणा मर्थग्रहणतद्येव मेव प्रतीयते ।
तद्यथा तत्रैव विहितस्तत्रथमं मन्त्र एषः—

“प्र देवं देव्या धिया भरता जातवेदसम् ।

‘देव्या नो वक्षदानुषक्’-इति (ऋ० संः १०. १७६. २.) ।

हे ऋत्विजः ! ‘देवं’ द्योतमानं प्रेक्षित मिति यावत्,
‘जातवेदसम्’ अस्मिं ‘देव्या’ द्योतमानया ‘धिया’ प्रक्षया ‘प्रभरत’

प्रकर्षेण हरत, प्रणीयत ; प्रज्वलितस्वाम्नेः सावधानतया प्रणयनं कुरुतेत्यर्थः । तस्मिन्प्रणयनकाले इस्ताङ्गुखादीनां दाहो यथा न स्यात्, नापि तस्वाम्नेरधःपतनं निर्वाणादिकं वा भवेदित्येतदर्थं निवेष्टुं 'देव्या धिया'—इति तत्प्रणयनकर्तुः सावधानताया उपदेशः । सोऽग्निरत्र किमर्थं माहरणीय इत्याह— स हि 'आनुषक्' बह्वङ्गाररूपत उपर्युपरि स्थितः सन् 'नः इव्या' अस्मत्प्रकृतानि इव्यानि 'वक्षत्' वक्षतु, यन्व्यमाणानिन्द्रादिदेवान् प्रतीति । 'धीः'—इति प्रज्ञानामसु पठितम् (निघ० ३, ८, ७) । 'भरत' इति "ह्रप्रहोर्मन्वन्सि इत्य"—इति (पा० ८, २, ३२ सू० १वा०) इत्यस्य भस्मे रूपम् । "आनुषगिति नामानुपूर्वस्यानुषक्तं भवति"—इति निघ० ६, ३, ५ । 'अनुषक्त उपर्युपरि लग्न मित्यर्थः'—इति च निघण्टुभाष्ये देवराजः (४, ३, ५६) । उपर्युपरिलग्नता अस्मिन्नेव प्रत्यक्षदृश्ये प्रज्वलिताङ्गाररूपेऽग्नानुपपद्यते, नान्यत्रेति च व्यक्तमेव ।

सोदाहरणदेवलक्षणान्यतमश्रुतिशेषा—

"न हि देवा अन्योऽन्यस्य गृहे वसन्ति ; न सृष्टं तौ"—इति श्रौ० ब्रा० ५, २, ४ । न हि शीषः शीतकाले, नापि शीतो शीषकाले वसतीति तदाशयः । तदयं सृष्टुदेवः कालविशेष एव प्रत्यक्षत उभयभ्यो नाप्रत्यक्षो विप्रहादिवान् कश्चनैत्यत्रास्ति किं विचार्यम् ।

कर्मफलदानार्थञ्च नास्ति देवानां विप्रहादिमस्त्वस्यापेक्षा ; कर्मश्रेयसो हि स्वयं फलदायकानि भवन्तीति याज्ञिकसिद्धान्तात् । अचेतनेऽसंस्कृते देवतविप्रहाद्यभाववति द्वेषप्रीतिकाम-
जीधादिशून्येऽपि अस्मिन्नग्नौ इत्तदानस्य फलं तद्वहनं कथं वार्यते, केन वा न स्वीक्रियते ? केन वा दृष्टं पूजिता माता गौर्वा,

कीऽस्य विषयः ?

अर्चितोऽतिथि राचार्यः पिता वा स्वय मर्षकाभीष्टं वाधयतीति । तत्र सर्वशैवेश्वरो मूत्र मिति मनेऽपि तुल्य सुतरम् । तथाच प्रत्यक्षमस्या इमे भौतिका एवाभ्याऽदयो वैदिककार्येषु सर्वत्र देवता-त्वेन गृह्यन्त इति सत्यम् ; प्रत्यक्षत एवोपपत्ते कार्यफले अप्रत्यक्ष-हेतुकल्पनानीचिख्यात् ।

तदेवं नामनिर्वचनतः, स्थाननिर्द्देशतः, कर्मनिरूपणतः, चत्पत्तिवर्णनतः, ब्राह्मणविनियोगतः, नद्विहितमन्त्रार्थतः, देव-लक्षणोदाहरणश्रुतितः, प्रत्यक्षदृष्टभौतिकादेवाभ्यादनेरायंसित-फलोपपत्तेश्च निर्णीत मेतत्, - अथ मेव पार्थिवो भौतिकोऽग्निः सर्वत्र यज्ञेषु देव इति गृह्याी ; नान्यः कथन कुत्रचिज्जागर्त्सि कूर्मचीरचये ज्ञातः शशशृङ्गधनुर्हरः खपुष्पकतशेखरो बन्धाश्रुतः पौराणिकमानसोऽथानविहारी व्यक्तविशेष इति ॥

एव मिन्द्रोऽपि भौतिकः पदार्थविशेष एव, नान्यः कश्चन विप-न्नादिमान् चेतनः । तथाहि-- "इन्द्रः ५रां दृणातीति वा, ५रां ददातीति वा"--इत्यादीनि तन्निर्वचनानि (निर० १०. १. ८.) । इरेत्यत्रपर्यायः ; निघण्टुवचनानामसु तत्याठान् (२. ७. ११.) । 'वर्षक्लेदित मङ्कुरं वीजं भिनत्ति, त मिन्द्रकारितम् : सोऽथ मिरादारः सन् इन्द्रः'-इति, 'यो वर्षहारेणासी इरा मर्षं ददाति, सोऽथ मिराद इरादाता इन्द्रः'-इति च तत्र व्याख्यातं देवराजिन । तथाच वर्षहेतुः कश्चित् पदार्थ इन्द्र इति ज्ञायते । "वायुर्वेन्दो वात्सरिकस्थानः"-इति निरुक्तोक्तेस्तस्यान्तरिक्ष मेव स्थानं वायु-स्वरूपत्वञ्चेतीन्द्रमन्द्रस्य वायुपर्यायत्व मपि प्रतीयते । वायुनां उष्टि-कारित्वेनान्त्रजलहेतुत्वन्तु बहुत्रैव श्रूयते, तदत्र "इषि लोके त्वा"-इतिमन्त्रस्य शतपथान्त्रानं वायवइतिपदव्याख्यान मिष पूर्व

प्रदर्शितं मेव (६ पृ०) । तैत्तिरीयाण्ये च तद् व्यक्ततरं द्रष्ट-
 व्यम्— “वायुर्वै हृद्यं प्रदापयिता”—इति (ब्रा० १. ७. १, १.) ।
 “वायुर्वेन्द्री वा”—इति निरुक्ते (७. २. १.) इन्द्रश्चन्द्रस्य वायुपर्या-
 यत्वे प्रतीतेऽपि तयोर्मियो विभिन्नदेवत्वमपि न विरुध्यते ; याज्ञि-
 कमते वाच्याभेदेऽप्यभिधानपार्थक्याद्देवतान्यत्वस्वीकारात् । ते हि
 यावन्त्यभिधानानि वैदिकमन्त्रेष्वार्थपत्यत्वेनाभीष्टानि, तानि सर्वा-
 ष्वेव देवतपार्थक्यनिदानानीति स्वीकुर्वन्त्येव । अतएवाग्निपर्यायाणां
 मग्निजातवेदोवैश्वानरादीनां पृथग्देवत्वम्, वायुपर्यायाणां वायु-
 वातमरुदादीनाञ्च विभिन्नदेवत्वम्, सूर्यपर्यायाणां सूर्यसवितृभग-
 विश्वप्रभृतीनाञ्च पार्थक्यं भवत्युपगतव्यम् । कर्मपृथक्त्वाच्च देव-
 पार्थक्यं सुररीकुर्वन्त्येव ते । तदप्याह तत्रैव यास्कः— “अपि
 वा कर्मपृथक्त्वाद् ; यथा— होताध्वर्युर्ब्रह्मोहातेत्यप्येकस्य सतोऽपि”
 —इत्यादि (७. २. १.) । तत्त्वतो यथा प्राणापानयोर्भेदस्तथैवेन्द्र-
 ज्ञायोरपि । अत एवैवं श्रूयते— “यदेन्द्रवायवं शंसति, प्राणा-
 पानावेवास्व तत् संस्वरोति”—इति (ऐ० ब्रा० ३. १. २.) ।
 अथस्य वायुविशेषस्येन्द्रस्य कर्माण्येव निरूपितानि— “अथास्य
 (इन्द्रस्य) कर्म— रसानुप्रदानं, इन्द्रवधः, या च का च बलकृति-
 रिन्द्रकर्मैव तत्”—इति (निरु० ७. ३. ३.) । इन्द्रवधोपाख्यान-
 छेत्तदुपमामूलकं कविकल्पितमिति च प्रोक्तं स्वयं तेन यास्केन—
 “तत् को इन्द्रः ? मेघ इति । ०—० । अपाञ्च ज्योतिषाञ्च
 मिथीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युक्तवर्णा भवन्ति”
 —इति निरु० २. ५. २ । तद्विदं पश्यन्तु तावच्छब्दार्थतत्त्व-
 विदः सर्वं मेव पीराणिकं इन्द्रवधोपाख्यानं वातेन कदलीवन
 मिव हतं न वेत्ति ।

अस्यैन्द्रस्य सम्यक् प्रत्यायनाय प्रथमं तावदेव निम्नोऽप्यहर्षि
शास्त्रेण (ऋ० सं० ५. ३२. १.)—

“अदईरुश्वमसृजो विखानि त्व मर्षवान् बहधानाः अरऽणाः ।
महान्त मिन्द्र पर्वतं वि यद् वः सृजो वि धारा अव दानवं इन् ।”

--इत्यस्य तन्निरुक्तानुसारतो (१०. १. ८.) व्याख्यानं निम्नं
मन्तव्यम्— हे 'इन्द्र' 'त्वम्' 'महान्तम्' अतिप्रबलम्, 'उत्तम्'
उत्थान्दनम्, 'पर्वतम्' पर्वविशिष्टं मत एव पर्वताकारम्,
मेघम्, प्रथमं 'विवः' व्यहणोः, विहणोऽसि, विहतं करोषि ;
ततः 'अदईः' अदृणाः, दारयसि । अस्य मेघस्य 'खानि' रन्धाणि
'व्यसृजः' विसृष्टानि करोषि । 'बहधानान्' पुनःपुनरतिघटनेन वा
वध्यमानान्, 'अर्णवान्' अर्णस्वतः, माध्यमिकान् ससृष्यान्
खण्डयः कृत्वा 'अरऽणाः' 'विसृजसि' । 'यत्' यतः, एवमकारिण्य
'दानवं' दातारं मुदकानाम् मेघम् 'अवाइन्' अवहंसि, तत एव
'धाराः' वृथात्मिकाः 'व्यसृजः' विसृजसि, दृष्टिभ्यां पातयसीति ।
एवञ्च वृष्टिहेतुसंघदारको वायुविशेष एव इन्द्रो देवः प्रत्यक्षः सर्वे-
षाम् ; फलावाप्तिस्तु कर्माधीना, न देवताधीनेति याज्ञिकप्राचा-
न्तोऽपि सदेव सर्वत्र जागर्त्येवेत्यन्तं मौरावतस्त्वस्रसमारुढस्य वज्र-
हस्तपुरन्दरस्य कस्यचिच्चेतनावतोऽप्रत्यक्षस्य कल्पयति । अत एव
मौरावतस्त्वस्रसमारुढेन्द्रमसागमाद् यज्ञकुण्डभङ्गापत्तिरिति मौर्मा-
सकानां प्रहासप्रवादोऽपि सङ्गच्छते ।

एवं प्रतिदिनं मुदीयमानो अ्यस्यः सूर्योऽप्यचेतनो ज्योतिःपुच्छ-
रूप एव । तथाहि— “आदित्यः कस्मात् ? आदत्ते रक्षान्,
आदत्ते भासं ज्योतिषाम्, आदीप्तो भासेति वा”—इत्यादित्यनाम-
निर्वचनम् । सूर्यादित्यौ पर्यायगद्दौ । “सूर्यो अ्यस्रः”—इति

तरस्थाननिरूपणम् (निर० ७. २. १.) । “अथास्य (आदित्यस्य)
कर्म, - रसादानम्, रश्मिभिश्च रसधारणम्, यच्च किञ्चित् प्रव-
ञ्चित मादित्यकर्मैव तत्”-इति तत्कर्मनिर्णयः (निर० ७. ३. ४.) ।

“उदुत्वं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

दृश्ये विश्वाय सूर्यम्”-इति (ऋ० सं० १. ५०. १.) ।

एष निगमस्तातोदाहृतोऽमुष्य सूर्यस्य (निर० १२. २. ४.) ।

अथार्यस्त्वेवं यास्कसम्मतः— ‘केतवः’ रश्मयः ‘विश्वाय’
विश्वस्य ‘दृश्ये’ दृक्शक्तिप्रसरणाय ‘जातवेदसं’ जातवेदःप्रधानं
भूलोक मिमम्, ‘त्वं सूर्यं देवं’ प्रति ‘उत्’ ‘वहन्ति’ ऊर्ध्वं
प्रापयन्तीति । “रश्मयः = केतवः”-इति निर० १२. २. ४ ।
विश्वायेति षष्ठार्थं चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १वा०) ।
“जातवेदाः कस्मात्”-इत्यादि--(निर० ७. ५. १—३.)--दर्शनात्
अग्नेरेव नामान्तरं जातवेदा इति स्पष्टम् । अग्नेरधीनत्वत्वस्य
भूलोकस्य “अग्निः पृथिवीस्थान.”-इत्यादिना (७. २. १.) विहित
मेव । प्रापणार्थस्य वहधातोर्द्विकर्मकत्वन्तु लोकप्रसिद्धम् । अत्रै-
वेतद् व्याख्यानं सुपसंहर्तुं मुक्तं निरुक्ते— “क मन्य मादित्या-
देव भवच्छत्”-इति (१२. २. ४.) । तदेव मादित्यं प्रति वहनं
विज्ञातं भवति । तच्च वहनं कस्येत्याकाङ्क्षाया मिह मन्वे श्रुतस्य
जातवेदस इत्येव सुवचम् ; जातवेदःशब्देन चेद् जातवेदःप्रधानो
भूलोकः ; तथैव मन्त्रतात्पर्योपपत्तेः । एव मन्यत्वापि श्रुतं
बहुत्र । तद्यथा — “आदित्यं प्राञ्चं यन्त सुन्नयामि”-इति सामा-
रण्यक्रमम् । सर्वे ग्रहाः पूर्वाभिमुखगामिनस्तात एव सूर्यः पश्चिमाभि-
मुखगो लक्ष्यते इति हि सर्वसम्मतं विज्ञानम् । तथाच ‘प्राञ्चं
यन्तम्’ एतं भूलोकम्, तरस्यं स्वाम्नामिति यावत् ‘आदित्यम्’

‘उत्’ ऊर्ध्वं ‘नयामि’ प्रापयामीति तदर्थः । तथास्य लोकास्य सर्वं मभि रश्म्याकर्षणेन ऊर्ध्वतो भ्रामणं निहापि ब्राह्मणे प्रदर्शितम् (१०७ पृ०) । “दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूषैः (ऋ० सं० ७. ११. २.)”—इत्यादिश्रुतयोऽप्यत्रालोचनाः । एवञ्च यथा पृथिव्यां प्रधानदेवता अग्निः प्रत्यक्षः, यथा आन्तरिक्षे वायुर्वेन्द्रो वा, तथैव द्युस्थोऽसौ सूर्योऽपीति ध्रुवम् ।

एव मपि पुराणादावग्न्यादीनां सर्वेषां मेव देवानां स्वर्गस्थत्वम्, तत्रापि पृथक्-पृथक् लोकसंस्थत्वं यद् दर्शितम्, तदवास्तविकम् ; अपि तेषां चतुर्वेदनविग्रहादिमस्त्वम्, पुत्रकलत्रगोत्रादिमस्त्वम्, यानाशनरागहेषसन्तोषादिमस्त्वमित्युक्तं सर्वे रूपकादिकं कल्पनाप्रसृतं कविकर्मय । एवं हि यथा विष्णुमित्रकृतमित्त्रलाभसुहृद्भेदादिकथासु काककपोतोलूककैशर्पादीनां मानुषभाषाश्रितवात्सादिवर्णनं वात्सानां नीतिधर्मादिचरित्रगठनाद्यैव, तथा पौराणिकदेवताकारादिकल्पनापि नूनं वेदविज्ञानयज्ञशामभर्षमतीनां स्त्रीशूद्रद्विजबभ्रुरुपाणां वात्सानां मेव धर्मोपदेशादिमाहाख्यायैव । किञ्च यथा वाक्ताः ताः काकोलूकादिकथाः पठन्तस्तदानीं मञ्जानतप्तत्वं मेव वास्तविकं मन्यन्ते, ततो वयोवृद्धिप्रभावादात्मज्ञानाः सन्तः सदैव शिशून् पाठयन्ताऽपि तदतात्विकं स्वयं मेव विदन्ति, न हि वाग्मिशनेरपि तत्र तेषां विश्वासमानयितुं शक्यन्ते, तथैव विद्यापरपर्यायवैदाध्ययनहीना वाक्ताः कल्पितदेवस्वरूपादी विश्वसन्त्येव, न परं देवस्वरूपप्रत्यक्षदर्शिनो विद्वांसो वैदिकाः । तदन्वातम्—“एतन्न वै मनुष्येषु सत्यं”निहितं यच्चतुस्तथादाध-क्षाण्य माहुरद्भ्रान्ति, स यद्यदग्रे मित्वाहायास्य अद्धाति ; यद्यु वै स्वयं पश्यति न ब्रह्मनाञ्च नाम्येषां अद्धाति”—इति (८२ पृ०) ।

तदत्र तत्कल्पनाप्रकार मपि किञ्चिद्विदग्भ्यामः— उपरिष्ठा-
 द्वाख्यास्यमानेषु स्वर्लोकेषु अन्तरिक्षलोकोऽध्यक्तमः । तत्र स्वर्गे
 वायुपरपर्यायस्य वर्णितपूर्वस्य इन्द्रस्य प्राधान्यात् स एव स्वाराद्धिति
 व्यपदिष्टः । मेघो वृत्रः, अपाञ्च ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म
 जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्तीत्युक्तम् (निरु० २. ५. २.) ।
 वर्षकालोऽग्निपतनं यत् तदेवेन्द्रस्य वज्रपातः । इरेत्युदकनामित्य-
 प्युक्तम् (१६५ पृ०), तद्विशिष्टत्वाच्चेदस्यैवैरावत इति नाम, तच्छब्द-
 स्थोच्चैः श्रूयमाणत्वाच्चोच्चैःश्रवा इति च । स एक एव मेघो नामभेदाद्
 द्वित्वेन इन्द्रवाहाविति वर्णितः । तत्सभायां गन्धर्वः (गायकः)
 ऐङ्गः (इडाभवः), पुरुरवाः (बहुरावः) नाम सदेव विद्यते । सोऽपि
 पृथिव्याः धारकः , इडापरपर्यायान्नसम्भवः , स्फुर्जथुनामबहुगर्जन-
 कारी, मेघ एव । “पुरुरवा बहुधा रोरुयते”—इति हि निरु०
 १०. ४. ८ । ‘रोरुयति = स्तनयति’—इति तद्वृत्तौ दुर्गाचार्यः ।
 इडा = अन्नम् (निघ० २. ७. १३.) । गां पृथिवीं धारयतीति
 गन्धर्वः ; अत एव श्रूयते—

“अभि गन्धर्वं मत्तणद् अबुधेषु रजरसा ।

इन्द्रो ब्रह्मभ्य इद् वृधे”—इति ऋ० सं० ८. ६६. ५. ।

‘इन्द्रः’ मेघचालको वायुः ‘ब्रह्मभ्यः’ ब्रह्मणा मन्त्रानां ‘वृधे’
 वर्षनाय, ‘अबुधेषु रजरसु’ ‘गन्धर्वे’ मेघम् ‘अभ्यत्तणत्’ छिनत्तीति
 तदर्थः । उर्वशीनामाप्तरास्तत्सभायां नृत्यतीत्यादिश्च पौराणिकी-
 कथा । तत्राख्यातं निरुक्ते— “उर्वश्यप्सराः”—इत्यादि (५. ३. २.) ।
 ‘अप्सराः = अप्सरिणी’—इत्यादि च तत्रैव । तथा चौदकजाता
 विष्णुदेवोर्वश्यप्सराः । तस्या विष्णुतः सञ्चितजलजत्वं च वेदिक-
 विज्ञानसम्मतं सिति पूर्वं प्रतिपादितम् “आदित्यस्य रेतसो ज्योतिः

पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्वते दिवि"—इति (११३ पृ०) ।
 अपां वृष्टिजज्ञानां सारयित्रीति च भवत्यप्सारिणी । 'अप्य इति
 रूपनाम० —० रूपवती"—इति च तत्रैव । तस्मात् अपसरसः जायते
 आयुर्नामा तनयः । स हि विद्युन्मोघसंयोगज आयुर्हेतुवृष्ट्युदक-
 रूपः प्रसिद्धः, श्रुतश्च — "विद्युत्०—० उर्वशी तिरते दीर्घं
 मायुः"—इति ऋ० सं० १०. ८५. १० । तनयोत्पत्त्यनन्तरं मेव
 तयोर्द्वितीयोपकृतवसोदम्पत्योर्मिथो विच्छेदश्च सर्वेर्दृश्यत एव । तदे-
 तत् सर्वं मेतस्मादेकस्मादेव श्रुतिवचनात् सुख्यज्ञम्— "पञ्चम्यो
 गन्धर्वस्तस्य विद्युतोऽप्सरसः"—इति (तै० सं० ३. ७. ८.) ।
 शतपथब्राह्मणे तु अपसरारण्यत्तरारण्योर्द्वितीयोपकृतवसुव-
 कल्प्या चाख्यानं मिदं कल्पितम् । "अथाधरागणिं निदधाति"
 —इत्यादि (३. ४. १. २२), "उर्वशी ह्यप्सराः पुरुवरवमं भंडं
 चकमे"—इति च (११. ५. १. १.) । एवञ्चैवविधं कविकल्पन
 मेव पौराणिकानां मुपन्यासश्रवणप्रियेषु स्त्रीशुद्धिजन्मपुत्र धर्म-
 नीत्यादिप्रचारायां भवदवलम्बनं मिति स्पष्टम् । तत एव महा-
 भारतह्यामस्य च काव्यत्वं सुररीकृतं स्वयं तत्कर्ता तत्रैव तदुपक्रमे
 (१३० ७० श्लो०)— "त्वया च काव्यं मित्युक्तं तस्माद् काव्यं
 भविष्यति"—इति । 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपहंसयेत्'
 —इति (२६७ श्लो०) चोक्तं तत्रैव । तदित्यं मेव कृतं वेदोप-
 हंसणं मिति ॥

सूर्यस्याप्यन्यतमं नाम इन्द्र इति । तत एतन्निकेतम् "इन्द्रो
 द्रवतीति वा, इन्द्रो रमते इति वा, इन्द्रे भृतानीति वा"—इति (१.
 १. ८.) । 'इन्द्रो इन्द्रं सोमं पातुं द्रवति, 'इन्द्रो' सोमो रमते
 इति, 'भृतानि' स्यावरजज्ञमानि 'इन्द्रे' दीपयति चेति 'इन्द्रः' सूर्यं

इति तदर्थः । अधियज्ञपक्षे इन्दुशब्दस्य सोमवक्त्ररसोऽर्थो गृह्यते । अधिदैवतपक्षे तु इन्दुशब्दमा आश्रयः । अत एव श्रुतम्— “इन्द्रः सोमस्य काणुका”-इति (११० पृ०), “अत्रा ह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या चन्द्रमनो गृहे”-इति च (ऋ० सं० ०१. ८४. १५.), “सुषुम्णः सूर्यरश्मिचन्द्रमा गन्धर्वः”-इति च वा० सं० १८. ४० । निरुक्तकारिण चैतत् स्पष्टीकृतम्— “अथाप्यस्यैको रश्मिचन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितार्थं मादि यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति”-इति (२. २. २.) । असावेवेन्द्रः सहस्ररश्मिरिति सहस्राक्षोऽप्युच्यते । स चाद्यं व्युत्थ इन्द्र उत्तमः कथ्यते, अन्तरिक्षस्य इन्द्रस्य मध्यमः । तदेतयोक्तममध्यमयोरिन्द्रइत्येकनामानुरोधादभेद उपचरितोऽपि दृश्यतेऽनेकत्र । तत एवामरभिहेनाप्युभयेन्द्रनामान्येकपर्यायत्वेनोपबद्धानि— “इन्द्रो मरुत्वानमघवा विड्डीजाः पाकगासन । ०—० । आखण्डलः सहस्राक्षश्चतुर्भुजाः”-इति (१. १. ४४—४७.) । एषु श्लोकेषु पञ्चत्रिंशदिन्द्रनामानि ज्ञापितानि । तत्र दिवस्पतिः, वास्तोष्पातिः, सुरपतिः, हरिहयः, स्वराट्, आखण्डलः, सहस्राक्षः, इत्यादीश्रुतमेन्द्रनामानि, मरुत्वदादीन्यपराणि तु मध्यमेन्द्रस्येति बोध्यम् ।

यच्च प्रसिद्धमिन्द्रपरम्या नाम शचीति (अम० को० १. १. ४८.), यतश्चेन्द्र उच्यते शचीपतिरिति; तदपि कल्पितम् । अस्ति निघण्टोवाङ्मसु पठितं शचीति (१. ११. ४८.); “आकाशस्यत्तरः (शब्दः)-इत्यादि (गौ० सू० ३. १. ६४.) वाचोऽन्तरिक्षस्यत्वं तथा चेन्द्रसहस्रमित्वं भवत्येव स्त्रीकार्यम् ; यदा चेन्द्रकृतात् भेषपाखनाम्बेष्टविदारणाच्च वृष्टिर्जायते, तदा तद्वाण्यपि तस्मैव श्रूयत इति सा माध्यमिकी वाक् मध्यमस्येन्द्रस्य सहस्रभिर्गीत्युपचर्यते ।

तथाच ऋ० सं०— “न किरस्य शचीनां नियन्ता सृष्टतानाम्”—
इति ऋ० ३२, १५ । ‘अस्य’ वागधिपतिर्मध्यमिन्द्रस्य ‘सृष्टतानां’ प्रियस-
त्यात्मिकानां ‘शचीनां’ वाचां नियन्ता नियोगकारी ‘न किः’ न
कोऽप्यन्यः, अपि ता इन्द्रवाचः स्वत एव प्रज्ञता आधिपत्यं करो-
तीति तदर्थः । एवञ्च वायोर्घातप्रतिघातेनैवाकाशाच्छब्दोत्पत्तिस्वी-
कारात्, वायोरन्तरिक्षस्थत्वेन मेघदारकत्वेन च माध्यमिन्द्रस्य
मिति स्वीकाराच्च स वायुरूप इन्द्रः शचीपतिरुच्यते ।

अपर मध्यस्ति तत्र निवृण्टी कर्मनामसु पठितं शचीति
पदम् (०, १, २२,) । सर्वेषां च कर्मणा मधिपतिः सूर्य एव ;
“मविता वै प्रभवाना भीमि” इति (गि० १, ३, ५) श्रुतेः । तस्मात्पा-
भावादेव जीवशरीरं सृष्टं भवतीति च दृष्टं लोकावेदयोः
(१०८ पृ०) । अतः सोऽप्याख्यायते शचीपतिरिति । तथा च
तन्निगमः— “द्युमा० अमि क्रतुमा० इन्द्र धीरः शिष्या शचीव-
स्तव नः शचीभिः” इति ऋ० सं० १, ६२, १२ ।

अन्वञ्चास्ति निवृण्टी प्रज्ञानामस्तपि पठितं शचीति पदम्
(३, ६, ८) । ततः प्रज्ञावसो यज्ञमानादयोऽपि शचीपतय
एव । अत एवाभवेनामति मानुषरूपदेवस्तावन्ते नारायणे सूक्तो
द्वितीयस्या सृष्टि श्रुत मेवम्—

“याभिः शचीभिश्चमसा० अपिशत” इति ऋ० सं० ३, ६१, २ ।

अथाप्येव शचीपतिश्चन्द्रत्वेऽपीन्द्राश्चा अत्रष्टत्वं तेषु । तद्यथा—

“इहन्द्राणी सुपङ्कवे वरुणानीं स्यस्तथे ।

अग्नायीं सोमपीतये” इति ऋ० सं० १, २२, १२ ।

अतेन्द्राणीत्युत्तमायाः, वरुणानीति मध्यमायाः, अग्नायीति
प्रथमाया एव देवशक्तेर्ग्रहणं मिष्टम् ।

अत एवान्यत्रैव मान्नातम् ऋ० सं० १०. ८३. ११—

“इन्द्राणी मासु नारिषु सुभगा मह मयवम् ।

न ह्यस्या अपरश्चन जरसा मरते पतिविश्वस्मादिन्द्र उत्तरः”—इति ।

तदत्र सूर्यस्य चिर मेकरूपत्वेन विद्यमानत्वात् तच्छक्तेरिन्द्रा-
ख्याश्चिर मेव सुभगात्वम् । इदं मेवेन्द्राख्या अवैधव्यप्रवादमूलम् ।
माध्यमिकेन्द्रस्य मेघचालकवायोर्हि वर्षे वर्षे प्रति रूपभेदात् तच्छक्तेः
सुभगात्वायोगान्नास्तीन्द्राणीति समाख्या ; विश्वस्मादिन्द्र उत्तरश्च
सूर्य एव, न माध्यमिक इति च ध्येयम् ।

एव मपि यदमरसिंहेन शचीपर्यायत्वेन श्लोकित म्निन्द्राणीति,
तदिन्द्रशब्दार्थेक्यभ्रमादेव । एवं “विष्णुर्नारायणः कृष्णः”—इत्या-
दिषु (१. १. १८—२३.) विष्णुपर्यायेष्वपि विष्णुरिति सूर्य-
नाम, नारायण इति वायुनाम, कृष्ण इति मनुष्यनामैस्त्विसादयः
पौराणिककालजभ्रमा बोध्या इति दिक् ॥

नन्वेव म्निन्द्रादिदेवतमन्त्रेषु बहुत्रैव यत् तेषां पुरुषाकारविग्रह-
वत्त्वम्, द्विताहितविवेकलक्षणचेतनावत्त्वम्, चेतनावत्पुरुषव्यवहारी-
द्रव्यान्वितत्वम्, तादृशकर्मकर्तृत्वञ्च गम्यते ; तत् कथं सुपपद्यते ?
इति चेदत्र निरुक्तकारो यास्तु एवात्र दत्तोत्तरः (७. २. ३.) ।
तथाहि — “अपुरुषविधाः स्युरित्यपर मपि तु यद् दृश्यते ऽपुरुष-
विधम् । तद्यथा— अग्निर्वायुरादित्यः पृथिवी चन्द्रमा इति”—
इति । तथा चेषा मन्त्रादीनां पुरुषाकारविग्रहवत्त्वं प्रत्यक्षविरो-
धान्नैवेव सिद्धान्तितम् । तदेवं मन्त्रेषु यदेषां पुरुषविधत्व सुपलभ्यते,
तत् काल्पनिक मेवेति । अथ चेतनावत्त्ववर्णनं च तेषां तथैवेत्याह—
“अचेतनान्येष्वेव स्तूयन्ते यथाक्षप्रभृतीन्योषधिपर्यन्तानि”—इति ।
अथायुधादिद्रव्यान्वितत्वप्रवणं अपि तेषां तथैवेत्याह— “एतदधि

तादृश मेव ; 'सुखं रथं युयुजे सिम्बुरश्विनम्'-इति नदीसुतिः
(यथा)"-इति । तथा कर्मकर्तृत्व मपि तेषां तथैवेत्याह— "एत-
दपि तादृश मेव ; 'होतुश्चित् पूर्वं हविरथ माशत' इति प्रावसुतिः
(यथा)"-इति ।

वेदार्थमीमांसिकनिमित्ते मीमांसादर्शनोप्येव मेव तद्यथा—
"अग्निस्तु ०—० द्रव्यं वा स्यात् चोदनायास्तदर्थत्वात्"-इति
(जे० २. ३. २१, २२सू०) । 'द्रव्यं वा अग्निशब्देनोच्यते । कस्माद्
द्रव्यम् ? यदेतत् ज्वलनः ; अत्र ह्येषः प्रसिद्धः'-इत्यादि तद्भा-
ष्यम् । ततस्तत्रैव देवताधिकरणे त्रिभिः सूत्रैर्देवानां पौरुष-
विग्रहवत्त्वं क्रियाफलदातृत्वं चास्वीकृत्य कर्मजत्वसंस्काररूपस्यापूर्व-
स्यैवैकस्य सर्वत्र फलदातृत्वं प्रतिपादितम् । तथाहि— "देवता
वा प्रयोजयेद्, अतिथिवह्नोजनस्य तदर्थत्वात्"-इति पूर्वपक्षसूत्रम् ।
"आर्थपत्त्याह"-इति तद्युक्तिः सूत्रम् । "अपि वा शब्दपूर्वत्वात्
यज्ञकर्म प्रधानं स्याद्, गुणत्वेन देवताश्रुतिः"-इति तत्र सिद्धान्त-
सूत्रम् (८. १. ७, ८, ९.) । पुनस्तत्रैव तत उत्तरम्, इन्द्रस्य
हरिनामकाश्वत्वादिश्रवणस्थीपचारिकत्वं त्रिभिः सूत्रैः सिद्धान्ति-
तम्— "अमंयोगात् तदर्थं तु तद्विशिष्टं प्रतीयेत, कर्माभावादेव
मिति चेत्, न ; परार्थत्वात्"-इति (८. १. ४, ४३, ४४.) ।
यथ श्रुतावग्यादीनां ब्राह्मणत्वादिजातिविभागः, स चेपि मेव
प्रत्यक्षाणां ज्वतनादिकर्मणा मङ्गारादिहृषाणां भौतिकानां मेवेति
च स्वीक्रियते मीमांसकैः । "जातिः (१. ४. २४.)"-इत्यादिसूत्रेषु
तत् स्पष्टम् । अतएव तद्वेदानां मेवा मसम्भवादेव यज्ञादिकर्मान-
धिकारित्वं वर्णित मिति दिक् ॥

अथ वेदग्यादय इमे प्रत्यक्षाः, न त एते देवाः ; अपि त्वेषां

अभिमानिनः सन्ति तत्तद्द्रव्यादिनामतः स्वर्गस्थाः केचन ; अंत एवैव मसूत्रयद् व्यासः स्वदर्शनशास्त्रे— “अभिमानिव्यपदेशस्तु”- इत्यादि । तदेतद् व्यासवचनं मार्घं अपि कथं न स्यान्मत्तव्यं मित्यत्र ब्रूमः । अस्येतद् व्यासवचनं सत्यम् , परं मेतस्य यद्विधोऽर्थः कृतः स्वस्वसम्प्रदायमतपुष्ट्यर्थं पौराणिककालजेः शङ्करादिभिः , स स्वसत्य एवेत्यस्माकम् । न हि कस्याप्यन्यतनस्य स्वमतस्थापन- व्याकुलीभूतचित्तस्य लेखनीसम्भूतं सर्वं माख्यातं सत्यं भवितुं मर्हति, नापि हि तादृशानां तेषां सर्वेषां मेव प्रकृतवादित्वे मिथो मतपार्थक्यं सुपपद्येतेति विज्ञातं भवेत्तद् । वस्तुतस्त्वत्र यदुक्तं व्यासेन ‘अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्’-इति (२. १. ५.), तदर्थ- स्त्वेवम्— श्रूयन्ते हि ‘सृष्टमवीत्’, ‘आपोऽब्रुवन्’, ‘फेनोऽब्रुवत्’- इत्येवमादयः (शं० ६. १. ३.) । आसु श्रुतिषु श्रुतानां सृष्टादीनां कथं चेतनाविशिष्टत्व मुररीकार्यं मित्याह— ‘अभिमानीत्यादि । यद्यपि विशिष्टचेतनावस्त्रेव अहं ब्रवीमीत्येवङ्कारो ऽभिमानः सम्भवति, नान्यत्र सृष्टादौ ; तथाप्येवमादौ तस्याभिमानिनः ‘व्यपदेशः’ । व्यपदेशो व्यवहारः , व्यवहारमात्रं मौपचारिकं मितिं यावत् । कृतः ? ‘विशेषानुगतिभ्याम्’ । चेतनाचेतनयोर्विशेषस्तु सर्वं श्रु- यते लौकिकशब्दार्थशक्तिग्रहादिशिक्षादितः ; तस्मात् सृष्टादिषु यदभिमानित्वं तद्व्यावहारिकं मौपचारिकं मितिं सम्पद्यत एव । अनुगतिश्च “अहर्वे मित्वा रात्रिर्वरुणः (ऐ० ४. २. ४.), “असौ वा आदित्यो देवः सविता (शं० ६. ३. १. १८.), “एष एवेन्द्रो य एष तपतिः (शं० १. ६. ४. १८.), “अयं वै वायुर्गोऽयं पवते (शं० १. ५. ४. २.)”-इत्येवमादिश्रुतिभ्यश्चैव भवेति । इतो- ऽप्यथविशेषोऽह्वावगन्तव्यश्चेति तेषां धारणीयभावं द्रष्टव्यम् ॥

नक्षत्रं “देवा इ वे सर्वचरो सत्रं निषेदुस्तो इ पाषाणं नाप-
जन्निर”-इत्येवमायाख्यायिकानां का गतिरिति चेत्, “सुतयो
क्षीताः सत्रम्”-इत्यादि (जे० सू० १. १. २२.) द्रष्टव्यम् ।
अथवा “विहांसो वै देवाः”-इति (शं० ३. ७. १. १०.) श्रुतिः,
“अथ वै ब्राह्मणाः शुशुवांसोऽनुचानास्ते मनुष्यदेवाः”-इति (शं०
२. ३प्र. ६. १४.) श्रुतेश्च वेदविदुषां गौणदेवत्वेऽभ्युपगते सुसङ्ग-
च्छत एवमादिकं भाष्यानम् । अतएव देवत्वं मापन्नस्य यज्ञ-
दीक्षितस्य यजमानस्य मनुष्यैर्वाक्यालापनिषेधेऽपि (८१ ६०)
विद्वद्दिर्वाक्यालापस्य कथा दूरे भास्ता भेकत्र वासश्च विहितः ।
तथाहि— “तदस्य विश्वेभ्य देवैर्जुष्टं भवति,— ये चैने ब्राह्मणाः
शुशुवांसोऽनुचानाः”-इत्यादि शं० ब्रा० ३. १. १. ११, १२ । तत्रै-
तत् समाजानम् “एद मगन्ध देवयजनम्”-इतिमन्त्रव्याख्यानपर
मिति वेदविदुषां देवत्वे मन्त्रलिङ्गं मप्यस्तीति च सूचितम् । स
चेत् मन्त्रो यजुर्वेदीयस्य पाठस्त्वेवम् (४. १. १.)—

“एद मगन्ध देवयजनं पृथिव्या यत्र देवा भो भजपन्त विश्वे ।
ऋक्सामाभ्यां सक्तरक्तो यजुर्भो रायस्त्रोषेण भमिषा मदेम”- इति ।

श्रुताश्चैतरेषु चत्वारो देवगुणाः । तथाहि—

(१) “सत्त्वमंहिता वै देवाः (१. १. ६.)” इत्युक्तः प्रथमः,
“परोक्षप्रिया इव हि देवाः (२. ३. ८.)” इत्युक्तो द्वितीयः, “न
वै देवा अन्वोऽन्वस्य गृहे वसन्ति (५. २. ४.)” इत्युक्तस्तृतीयः,
“मर्त्यान् सतोऽमर्त्यान् कृत्वा”-इति श्रुतौ (६. ३. ४.) देवानां
समरभावश्च ध्वनितः, स एवप्रतुर्थः ।

तत्र देवानां सत्यमंहितात्वत्स्वयम् ;— सूर्यः प्रतिदिनं सुदे-
त्वस्तं याति च यथाकालम्, चरति च रसानतुष्य च मित्वादि ।

शत्रुः सदैवान्तरिक्षे स्थितो प्राति, शत्रून् सञ्चालयन् दारयति च यथाकालं मित्यादि । अन्तरिक्षसति प्रतिबन्धको न कदापि पञ्चन-
दहनादिकं स्वकार्यजातं मुखमिति । तदेवं सर्वं एव देवाः सदैव
स्वस्वकर्मसु आप्रियमाणा उपलभ्यन्त इति तेषां सत्यसंहितात्वम् ।
मनुष्यास्तु स्वभावत एव अमृतचिन्तका अमृतवादिनो ऽमृतकारिण-
श्चेत्यमृतसंहिताः । तदिदंवाक्यात्— “अमृतसंहिता मनुष्याः”—
इति (१. १. १.) । शिखादिभिरमृतभावं विहाय ऋतभाव
मुपगम्य च भवितुं मर्हन्ति तेषामृतसंहिता इत्याक्याताः— “विदुषा
सत्यं मेव वदितव्यम्”—इत्येवमादय (५. २. ६.) उपदेशाः ।
तदत्र विदुषां देवत्वस्वीकारेऽयं मेव प्रधानो हेतुर्यत्तेषां मुपजायत
एव सत्यस्वभाव इति ।

(२) एवं परोक्षप्रियत्व मप्यस्ति देवानाम् । तद्यथा— अन्-
जानिलादिप्रभवाः सर्वं एवैते जन्ममृत्युसुखदुःखादयो भावाः,
सदेव सर्वत्रानुपलभ्यमानहेतुश्चापारका भवन्ति, कुर्वन्ति च सूर्य-
न्द्रादयो रसहरण-मेषसञ्चालनादीनि कर्माणि सदैव सर्वत्र, परं
न किमपि कार्यं कथं केन कदा कृतं मिति कस्यापि प्रत्यक्षत
उपलभ्य मस्तीति परोक्षप्रियत्व मेवावगम्यते तेषाम् । विदुषा
मपि देवत्वलाभात् भवति परोक्षप्रियत्व मित्याह— “ते देवा अमृ-
तान् मेदं प्रजापते रेतो दुषदिति, तस्मादुष मभवत् । तस्मादुषस्य
मादुषत्वम् । मादुषं च वै नामैतद् यस्मानुषम् । तस्मादुषं
प्रस्मानुषं मित्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः”—इति
(१. १. ६.) । मादुष इति प्रत्यक्षवचनेऽभिहितेऽस्त्रील मपि
स्मिन्नित् स्मृतं स्यात्, तद्वर्जनादत्रैव विहासो पारोक्षेण नाम चतु-
र्हानुष मिति । इत्यस्मादिदं परोक्षप्रियत्वञ्च तेषां देवत्वे वीजम् ।

(३) तत्राप्येवमवस्थासाभावोदाहरणं मध्येन कृतं भवति—
 “ननु कृतोऽर्थे वसती जातुः”-इति (५. २. ४.) । न चैतन्न
 ऋतुरपरस्व ऋतोः काले उपलभ्यत इति तदाशयः । अत्र
 परम् । अस्ति सूर्यस्य वासो युलोने, चन्द्रस्य वासोऽन्तरिक्षे, इत्य-
 दन्वयाभावः कदाचित् केनचित् कथञ्चिदपि सम्भाव्यतेऽपि किंतु न
 प्रत्युत सर्व एव पश्योपपश्येयिनीनक्षत्रादयो देवा स्वस्वकर्मोपा-
 चितं भ्रमन्तीत्येव भ्रुवन् । तदन्तर्गतानां मन्त्रिणाद्यादीनां मध्ये
 निवानन्वयव्यवसासत्वं सूत्रविज्ञानदृष्ट्योपलभ्यत एव । ये निचरन्
 विद्वांसो मनुष्या देवत्व मिच्छेयुः, तेषां मध्येतदनुकारणेनात्म-
 न्दृष्टवासित्वं स्यादभ्यसनीयम्, यथा च स्वाकीयजनस्वभारोहि-
 त्वेन परपिण्डादत्वं दुःखायैत्युपलभ्येतेति ।

(४) अप्यमरणधर्मत्वञ्च तेषां मन्वादीनां प्रत्यक्षं भवति ; न
 हि कदापि क्वचिदपि केनाप्यन्यादेरभावो विज्ञायत इति । विद्वां-
 सोऽपि विद्यादिप्रभावेषामरत्व मप्युपगच्छन्त्येव ; तद्यथा— वसिष्ठ-
 विद्वांसि त्रमात्यात्वेन कृष्णार्जुनव्यासबास्कीकादयः । इत्यमर-
 धर्मसाम्याच्च तेषां देवत्व मव्याहृतं मिति ।

ऋत्विजा मपि विद्वत्तयेव सत्यभाषित्वादिना सिद्धं देवत्वम् ;
 न ह्यवेदविदुषा ऋत्विक्त्वं विहितं मस्तीति । तथा ब्राह्मणात्म-
 “ऋत्विजो हि देवयजनं ये ब्राह्मणाः शुश्रूषांसोऽनुचाना विद्वांसो
 याजयन्ति”-इति शत० ३. १. १. ५ । अनुपदं मिह प्रदर्शितम्
 “एदं भगवन् (१७७ पृ०)”-इत्यादि मन्त्रसिद्धं अस्मिन्
 देवत्वस्यापनायैवाकातं व्याख्यातञ्च तथोपपादं मन्त्रयुक्ताङ्ग-
 “एतद् वज्रराज”-इत्यादिना (३. १. १. ११, १२.)-। दीचि-
 तानां मपि यज्ञमानानां यज्ञदीक्षा मारभ्य यज्ञसमाप्तिं यावत् यज्ञ-

शिव-देवत्वम् । तत्रान्नातं बहुत्र । यथा— “वी दीक्षते स देव-
ताना मेको भवति”—इति शं.ब्रा० ३. १. १. ८, १० । तत्राप्य-
ऋतपरिहारादिकं मेव वीजम् । अत एव दीक्षितस्य सत्यवदनं
सर्वेष्वेव ब्राह्मणेषूपदिष्टम् । तथाया— “दीक्षितेन सत्यं मेव वदि-
तव्यम्”—इति (ऐ० ब्रा० १. १. ६.) ।

एवं हि वेदेषु चतुर्विधा देवा अयुक्त इत्येव फलितम् । तत्र,
अग्निवासुसूर्या अम्नीन्द्रसूर्या वैते त्रयो मुख्या देवाः, पृथ्वीजल-
चन्द्रमःप्रभृतयो बहुव एव तन्मुख्यदेवसहचरादय इत्यसुख्या देवाः,
इशाचपावादयः पारिभाषिका देवाः, ऋत्विग्यजमानविद्वांससु
गौषा देवा इति सिद्धान्तः ॥

अथापीश्वरस्य “सत्त्वं ज्ञानं मनन्तं ब्रह्म”—इत्यादिश्रुतिसिद्धं
सत्यसंज्ञितत्वं प्रबलं मेवास्ति, “एकं मेवाहित्तीयम्”—इत्येवमादि-
श्रुतिभ्योऽपीश्वरस्याभावात् अन्यदृष्टवासित्वं त्वस्यासम्भवं मेव,
परोक्षप्रियत्वं मपि तत्कृष्टानां मेवां जीवानां मतीतानागतज्ञान-
शून्यत्वेन अष्टम्, अमरत्वस्य तु का कथा ? सर्वश्रुतिसिद्धो हि
तस्यामरभावः सर्वधीमत्प्रतीतश्चेति । सत्यप्येवं मन्वाणा मधि-
यन्नव्याख्याने प्रत्यङ्गदृष्टप्रखलिताङ्गारादिरूपाम्ब्यादीनां मेव यद्वणत
दृष्टसिद्धेरपराभिधेयस्थानाकाङ्क्षितत्वात् दर्शितविनियोगश्रुत्युपलब्ध-
ज्ञियासाधनोपयोगित्वाच्च देवशब्देन देवताभिधानाम्ब्यादिशब्दश्च
न तस्य देवदेवस्य यद्वणं याञ्चिकसम्मतम् । अधिदैवतव्याख्याने
चाम्ब्यादिद्रव्यादिविज्ञानं मेवाभीष्टं मित्त्वम्ब्यादिपदानां मीश्वर-
वाचित्वस्वीकारो व्यर्थ एव । अध्यात्मव्याख्यानन्तु त्रिविधं भवति ;
आत्मशब्देन परापरान्मनोः शरीरस्य च बोधात् । तत्र शरीर-
परव्याख्याने जीवपरव्याख्याने ज्ञेयकार्यस्य नैव प्रयोजनीयता ;

परमात्मपरव्याख्यानन्तु येषां मन्वाणा सुपयुज्यते, तेष्वेवं स्वासदा-
दरणीय मिति सर्वैरभ्युपेय मिवेति ॥

अथ यद्यपि परमात्मपरं जीवपरं शरीरपरं चेति त्रिविधमपि
व्याख्यानं स्यादधिदैवतव्याख्यानान्तर्गतम्, तथापि ब्राह्मणवद्विष्ट-
न्यायेनेवेह प्राधान्याभ्युपगमात् निरुक्तादौ प्राथम्येनोच्यतेऽद्याध्यात्म
मिति । तद्यथा ऋ० सं० १. १६४. १५—

“साकञ्चानां समय माहुरेकजं पड्व्यमा ऋषयो देवजा इति ।
तेषामिष्टानि विहितानि धामशः स्यान्ते ऋजन्ते विज्जतानि रूपशः” ।

“सङ्गजाताज्ञां षष्ठा ऋषीणा मादित्यः सप्तमः ०—० इत्यधि-
दैवतम् ; अथाध्यात्मम्— सङ्गजातानां षष्ठा मिन्द्रियाणा माका
सप्तमः”-इत्यादि तत्रैरुक्तव्याख्यानम् (१३. २. १८.) । अतात्मपदेन
जीवस्य ग्रहणम् ।

अथात्मपदेन परमात्मनो यथा ऋ० सं० ८. ८६. ५—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताः जेर्जनिता सूर्यस्य जनिताः सूर्यस्य जनिताः विष्णोः” इति ।

“सोमः सूर्यः ०—० इत्यधिदैवतम् ; अथाध्यात्मम्— सोम
आत्मा”-इत्यादि वात्र निरुक्तम् (१३. २. १२.) ॥

अथापि तान्यध्यात्मादीनि नामतस्मिन्विधानि वस्तुतः पञ्च-
विधानि व्याख्यानानि न हि सर्वेषां भेद मन्वाणा सुपयुज्यते ;
अत्युत केवाञ्चिदेकविधम्, केवाञ्चिद् द्विविधम्, केवाञ्चिद् बहुविध
मपि । तत्राधिदैवतमन्वा एवात्र प्रायश्चिभागधिकाः श्रुताः ;
केवलाधियज्ञार्थीः केवलाध्यात्मायां च सन्ति केचन स्वस्थाः । एव मपि
यदधिदैवतमन्वाणां बहुना भेदाधियज्ञं व्याख्यानं कृतं ब्राह्मण-
कारैर्यज्ञसिद्धयर्थम्, अध्यात्मव्याख्यान मप्याहृतं आत्मवादिभि-

दितरे यांशोचनम् ।

रूपमिषदादिषु ; तस्मात् सर्वदेवेष्वधिदेवतमन्त्राणां प्राशुर्भ्योऽपि
साभ्यत मन्त्रेषणीयत्वं मतम् । तदिहोदाहरामः—

यज्ञं ष्योतिष्टोमादिकं मधिकृत्य यद् व्याख्यानम्, तदधि-
बन्धम् । तादृशं केवलाधियज्ञव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा—

“उरु प्रथस्त्रेण ते यज्ञपतिः प्रथताम्”—इति वा० सं० १. २२. ६ ।

कपालेषु पुरोडाशप्रथने विहितः । तच्च विधानं मन्त्रव्याख्यान-
सहितं श्रुतं शतपथे । तथाहि— “तं प्रथयति, उरुप्रथा उरु प्रथ-
स्त्रेति प्रथयत्येवैन मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति ; यजमानो वै
यज्ञपतिस्तद्यजमानायैवेतदाग्निष माशास्ते”—इति (१. १. ६. ८.) ।

अपरो दाशतव्या मपि यथा १०. ७१ ११—

“ऋचान्वः पोष मास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु ।

ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मातां विमिमीत उ त्वः”

—इति । “इत्युक्त्वा कर्मणां विनियोग माचष्टे”—इत्याद्यत्र नैरुक्तं
द्रष्टव्यम् (१. २. १) ।

केवलाध्यात्मव्याख्यानयोग्यमन्त्रो यथा १. १६४. २०—

“हा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।

तयोरन्धः पिप्पलं स्वाद्वत्तं चनश्चन्द्यो अभिचाकशीति”

इति । “हो हो प्रतिष्ठितौ”—इत्यादि, “इत्यात्मगत माचष्टे”—इत्य-
न्तश्चेतश्चेदत्तं (११. ४. २.) व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ।

देवतां देवते देवताः वा अधिकृत्य दृष्टो मन्त्रोऽधिदेवतः ।

देवतासु पूर्वोक्तलक्षणाः सर्वविधा एषेह विज्ञायन्ते ; परापरशरीरा-
न्नाकानां भाकनाच्च देवत्वस्वीकारेण तत्तद्विज्ञानमन्त्राणां मध्या-
न्नेतिप्रसिद्धाणां मध्येतदन्तर्गतत्वम् । एवञ्चाधिदेवतमन्त्रेभ्यस्त्वा-
न्मन्त्रेष्वप्येवमेतानां पार्ष्विकानां मपार्ष्विकानाञ्च गुणस्वरूपोप-

योगितादीनां विज्ञातं भवतीत्यधिदेवत निव व्याख्यानं सर्वयदार्थ-
विज्ञानमूलं प्रधानम् । अतो निरुक्तवृद्धिः प्रायः सर्वेषां निव निव-
माना मधिदेवतव्याख्यान निवान्यितम् । तद्यथा— “स न मन्वे-
त्ताय निवान्निरिति, अर्थात् उत्तरे ज्योतिषी अस्मी उच्येते, ततो नु
मध्यमः— ‘अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याणः अयमानासो
अग्निम् । दृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो इर्यति जात-
वेदाः’ । (‘अभिप्रवन्त’) अभिनन्त (‘समनेव’) समनस इव
‘योषाः’ ‘कल्याणः’ ‘अयमानासः’ ‘अग्निम्’ इति शौर्षामिकम् ।
‘दृतस्य धाराः’ उदकस्य धाराः ‘समिधः’ ‘नसन्त’ । नमतिराप्नोति-
कर्मा वा, नमतिकर्मा वा । ‘ता जुषाणो इर्यति जातवेदाः’ इर्यतिः
प्रिष्ठाकर्मा—इति निरु० ७. ४. ४ । अत्र माध्यमिकस्य विष्णु-
दत्तेः सूर्यरश्म्याङ्गतोदकान्येव समित्यनानीत्युक्तं विज्ञानम् । अत
एवान्यत्रोक्त मितयोरभ्यांः पार्थिवम्— “यावदनुपात्तो भवति
मध्यमधर्मैव तावद् भवति— उदकेन्धनः शरीरोपशमनः ; उपा-
दायमान एवायं (पार्थिवान्निः) सम्यस्यते - उदकोपशमनः
‘शरीरदीप्तिः’—इति (निरु० ७. ६. ६.) । वेद्युदकेरुदकजातस्य
मन्यस्मिन्नपि मन्वे सुस्यक्तम् । तद्यथा - “आदित् प्रवृत्स्य रेतसो
ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवि”—इति ८. ६. ३० ।

अनेकत्र तु निरुक्तकारोयज्ञानुरोधादिकस्य मन्वस्याधियज्ञ-
व्याख्यान मुक्तापि पुनः स्वपित्तोषायाधिदेवतसाह । तद्यथा—

“सोमं मन्वते पपिवान् यत् सम्यबन्ध्याधिधम् ।

सोमं यं ब्राह्मणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन”—इति ।

अस्य मन्वस्य (ऋ० सं० १०. ८५. ३.) एतन्नेदकं व्याख्यानम्—

“इवा सुत मसोम माह—० ‘कश्चन’ अयञ्च ; इत्यधियज्ञम् ।

अथाधिदेवतम्—० यजुस्तु त मसोम माह, सोमं यं ब्रह्मापी विदुः
खन्द्रमसम् न तस्यान्नाति 'कथन' अदेव इति—इति ११. १. ४

एवम् “इषे त्वोर्जे त्वा”—इत्यस्याधिदेवतमन्त्रस्यैव यज्ञानु-
रोधाद् छिनद्गीत्यादिपदाध्याहारिणाधियज्ञं व्याख्यानं कुर्वन्नपि
यतपथप्रवक्ता वायुविज्ञानं न जहाविति पूर्वमेवोदाहृतम् (६४०) ।

एव मेकस्यैव मन्त्रस्य पूर्व मधिदेवतव्याख्यानं प्रदर्श्य ततोऽध्यात्म
मपि व्याख्यानं प्रदर्शितम् । तद्यथा ऋ० सं० ८. ८६. ४—

“सोमः पवते जनिता मतीनां जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य जनितेन्द्रस्य जनितात विष्णोः”—इति ।

अस्य “सोमः सूर्यः प्रसवनात्—० इत्यधिदेवतम् ; अथाध्या-
त्मम्— सोम आत्माप्येतस्मादेव”—इत्यादि द्विविधं नेरुक्तं व्याख्यानं
द्रष्टव्यम् (१३. २. १२.) ।

एकस्य मन्त्रस्य त्रिविधं चतुर्विधं वा व्याख्यान मप्युपपद्यते ।
तद्यथा ऋक्संहिताप्रथममन्त्रस्य “अग्नि मीडे पुरोहितम्”—
इत्यस्य । अधियज्ञपक्षे 'पुरः' मम्मुखे वेद्यां 'हितं' निहित मिम
मेव 'अग्निम्' पार्थिवं प्रज्वलन्त मङ्गारम्, अधिदेवतपक्षे 'अग्निम्'
'पुरः' पूर्वस्यां दिशि 'हितम्' उदितं सूर्यम्, अध्यात्मपक्षे 'पुरो-
हितम्' अग्निम् सर्वेषा मेव पुरः स्थितं परमात्मानं जीवं
वेत्यादि बोध्यम् ॥

अथाधिदेवतार्थतो बहव उपदेशा अपि लक्षिता भवन्ति ।
तद्यथा ऋ० सं० १. १५५. ६—

“ता वां वास्तून्नुश्मसि गमथ्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः ॥
अवाह तदुरुगपयस्व इष्णुः परमं पद मवभाति भूरि”—इति ॥
“सर्वेऽपि रश्मयो गावो लब्धन्ते”—इति ह्युक्ता याज्ञमुनिना

तन्निगमरूपस्यास्यार्थसङ्घेपस्त्वेव मभावि— “(‘ता’) ताति
‘वास्तूनि’ (‘उत्सृष्टि’) कामयामहे ‘वा’ (वयम्), (‘ममत्वे’) :
ममनाय ; ‘यत्र’ (येषु वास्तुषु) ‘गावः’ (रक्षयः) (‘भूरियुक्ताः’)
बहुयुक्ताः— ‘अयासः अयनाः ; (‘भद्र’) तत्र (तेषु वास्तुषु)
‘उत्तगायस्य’ महागतेः (‘हृष्याः’) विष्णोः ‘तत्’ पराशक्तं
‘परमं’ पदम् (आकाशं) ‘भवभाति’ ‘भूरि’ बहु”-इति
निर० २. २. ३ । इत्यत्र वास्तुविज्ञानं सुपलभ्यते । तद्यथा—
येषु वास्तुषु मध्ये बहु आकाशं स्यात्, यस्मिंश्चाकाशे सूर्यरश्मीनां
वास्तुपेरितं गमनागमनञ्च प्रचुरं भवेत्, तादृशानि बहुवायुआका-
शात्तपालोकसमन्वितान्येव वास्तूनि विद्वद्भिर्वासायाश्चयीयानी-
त्युपदेशः फलितः ।

एवं ऋहृद्वारनिर्माणञ्च कीदृक् कर्तव्यं मित्युपदेशयाधिदैवि-
कार्धत एव लभ्यते यथा ऋ० सं० १०. ११०. ५—

“व्यस्रस्वतीरुर्विया विश्वयन्तां पतिभ्यो न जनयः शुभमानाः ।
देवीर्दारी ब्रह्मतीर्विश्वं सिन्वा देवेभ्यो भवत सुपायणाः”-इति ।
अस्मिन् मन्त्रे ऋहृदाणां द्वारः कीदृशो निर्मातव्या इत्येवोप-
दिष्टम् । ‘द्वार’ यज्ञऋहृदाणां विद्वद्भृदाणां वा ‘देवीः’ देव्यः, दीप्ति-
मन्वः [‘द्वाराभिर्मानिन्यो ह देव्यः’-इति मा० भा०] ‘व्यस्र-
स्वत्यः’ व्यस्रनवत्यः, बहुवायुपवेशयोभ्याः, ‘उर्विया’ उदरैरेव, प्रश्र-
त्वेन ‘विश्वयन्ताम्’ सुयोभ्याधिकप्रश्रकपाटयुक्ता भवन्स्वत्यर्थः ।
‘पतिभ्यो जनयः न शुभमानाः’ कुलशब्धो यथा स्वं स्वं पतिं तोष-
यितुं सुन्दरवसनभूषणैः शोभन्ते, तथैव शोभिताश्च भवन्स्वत्यर्थः ।
अतएवोक्तं मैत्रेयके “विश्वं मिव हि रूपं रराव्याः शक्तं मिव
च ऋष्या मिव च”-इति (१. ५. ३.) । ‘विश्वं सिन्वाः’ “विश्वं

माभिरिति”—इति निरुक्तम् (८. २. ७), [“सर्वस्व प्रीणयित्वाः”
—इति सा० भा०] एवं ‘ब्रह्मतीः’ ब्रह्मत्यो दैर्घ्येण ‘देवेभ्यः’ ऋत्वि-
ग्यजमानेभ्योऽन्त्येभ्यश्च विद्वद्भ्यः ‘सुप्रायणाः’ सुखप्रवेशाः ‘भवत’ इति
तदर्थः । तदेतेन विद्वद्भिः सुदैर्घ्यप्रस्थयुक्ताः प्रवह्नयोग्यवायुप्रवेशाः
सुचिद्विता दीप्तिमत्यो द्वारः कर्त्तव्या इति द्वारविज्ञानमुपदिष्टम् ।

अन्याद्येषां द्रष्टव्या ऋ० सं० ३. १८. २.—

“तपो ष्वन्ने अन्तरा७ अमित्रा७ तपो अंस भरुषः परस्य ।
तपो वसो चिकितानो अचिप्तान् वि ते तिष्ठन्ता मज्जरा अयासः”
—इत्यस्या ऋच इदं सायणीयं भाष्यम्— “हे ‘अग्ने’ ‘अन्तरान्’
अभिभावकान् ‘अमित्त्रान्’ शत्रून् ‘सु’ सुष्ठु यथा भवति तथा ‘तपो’
तपेव बाधस्व । किञ्च ‘भरुषः’ तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव
‘परस्य’ शत्रुभूतस्य स्वं ‘अंसम्’ अभिलाषं ‘तपो’ क्षपय । ‘वसो’
सर्वस्व वासयितः हे अग्ने ! ‘चिकितानः’ कर्माभिज्ञस्त्वम् ‘अचि-
प्तान्’ स्वकर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् ‘तपो’ सक्तप । यस्मा-
देवं तस्मात् ‘ते’ तव रश्मयः ‘अजराः’ जरारहिताः अतएव
‘अयासः’ सर्वत्र गमनस्वभावाः सन्तो ‘वि तिष्ठन्ताम्’ विशेषेण
तिष्ठन्तु”—इति । तदेतेन मन्त्रेणाग्निपूजाहीनानां मग्निशत्रूणां
मनुष्याणां विनाशः प्रार्थित इत्येव फलितम् ।

अन्तर्गते त्वेतादन्त्रस्त्रैवं व्याख्यानं कार्यम्— प्रथमपादस्य
हे ‘अग्ने !’ ‘अन्तरान् अमित्त्रान्’ गृहमध्यस्थान् शत्रुभूतान् शार्ङ्ग-
भावान् ‘तप उ’ शोषयैवेति । द्वितीयपादस्य, ‘भरुषः परस्य’
‘अरुषीरारोचनान्’—इति हि निरुक्तम् (१२. १. ७), अ-
रुषः— अन्नरुषः, तथाच शत्रुभूतस्याप्रकाशस्य ‘अंसम्’ नाम
अस्तित्वं मित्रं यावत्, ‘तपो’ दह, नाशयेति । तृतीयपादस्य,

हे 'बसो' 'चिकितानः' प्रज्वलन् त्वं 'अचित्तान्' चित्तशून्यान्
दंशमशकादीन् 'तप उ' तपेवेति । चतुर्थपादस्य, 'ते' तव सखि-
भूताः 'अजराः' 'अयामः' पवमानाः 'वितिष्ठन्ताम्' अत्र गृहे इति
शेषः । अग्नौ ज्वलिते वायोरगमनं प्रत्यक्षम्, अत एवाग्नेर्वायु-
सखेति च नाम प्रसिद्ध मिति । तदेव मार्द्रं गृहेऽग्निप्रज्वालनेन
तदाद्भिभाषो नश्यति, तत्र प्रकाशोऽपि भवति, तदाद्रान्धकाराश्रिता
दंशमशकादिजीवा अपि विदूरिता भवन्ति, तत्र सदागतेर्गमनञ्च
सिञ्चतीति फलितार्थः सम्पन्नः । तदेतेन मन्त्रेण गृहस्य प्रकाश-
शून्यत्वम्, तन्निवन्धन मार्द्रत्वम्, तत एव वायुप्रवाहहीनत्वम्,
तदाश्रितं दंशमशकादिजीवाश्च्यत्वञ्चेति चत्वारि दूषणानि विज्ञा-
पितानि ; तेषां चतुर्णां निवारणाय तादृशे गृहे
अग्नेः प्रज्वालनञ्चोपदिष्टम् ।

इत्थैवं पदार्थविज्ञानशिखोपयोगीनि बहुपदेशपूर्णानि चैता-
दृशान्युक्तृष्टतमान्यधिदैवतव्याख्यानान्यपहाय, परमात्मज्ञानपिपा-
सूनां तर्पणानि अध्यात्मव्याख्यानानि च विलोप्य, अधियज्ञव्याख्या-
नाद्येवाभाषत सर्ववेदभाष्यकारः सायणाचार्यस्तथाभ्योऽभ्योऽपि ।
उक्तञ्च तेन सायणेन ऋक्संहिताभाष्ये अथ्यवामीयसूक्तव्याख्याना-
रम्भे— 'एव सुत्तरत्राप्यधिदैवतपरतयाध्यात्मपरतया च योजयितुं
शक्यम्, तथापि स्वरसत्त्वाभावात् अथ्यविस्तारभयाच्च न लिख्यते ;
यत्र हा सुपर्णत्वादी स्फुट साध्यात्मिको ह्यर्थः प्रतीयते, तत्र त निव
प्रतिपादयामः'—इति (१. १६५. १.) ।

वस्तुतो ध्याताश्चद्विज्ञानकालिकानां मशेषशेषीमता मपि
तेषां सायणमहोदरादीनां मधिदैवतार्थतोऽपि मन्त्राभिप्रेतं प्रकृत-
विज्ञानं नैव स्फुरितं सम्यगिति तच्छोच्य मेवाभवत् । तथाचा—

सन्ति यजुष्यं हितायां कतिचिद् ब्रह्मोपसङ्गका ऋषयः ;
ते सर्वे नूनं विविधविज्ञानपूर्णा अपि सायणादिभिर्न तथा व्याख्या-
ताः । तथाया तत्रत्यैकस्या ऋचोऽर्च्यं एषः—

“पृच्छामि त्वा पर मन्तं पृथिव्याः ;

पृच्छामि यत्र भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६१.) ।

एतत्पृच्छयोरुत्तरे अपि तद्वितीयस्या भवति श्रुते—

“इयं वेदिः परो भन्तः पृथिव्याः ;

“अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः”—इति (वा० सं० २३. ६२.) ।

तावेतौ द्वावेवार्च्यौ ऋष्यं हिताया मप्याम्नातौ (१. १६४. ३४,
३५.) । तैत्तिरीयसंहितायाञ्चेमावाम्नातौ (७. ४. १८. ५, ६.) ;
तद्ब्राह्मणे चोपन्यस्तौ (३. ८. ५.) । तदेतयोर्व्याख्यानानि—

‘हे यजमान !— यत्र सर्वा पृथिवी समाप्यते, तत्
पृच्छामि । तथा त्वा मन्यत् पृच्छामि । किं तदिति, उच्यते—
यत्र भुवनस्य नाभिः सखाहो बन्धनम्, यत्र सर्वं सन्नद्धं भवति त
मित्यर्थः’—इति । ततः ‘पृथिव्याः प्रथमवत्याः भूम्याः परो भन्तः पर-
मन्तं पर्यवसान मियं वेदिः । न हि वेद्यतिरिक्ता भूमिरस्ति ;
“एतावती वे पृथिवी यावती वेदिः”—इति (ब्रा० २. ८. १२.
३.) श्रुतेः । तथायं यज्ञो भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः सन्नहनम् ;
हृद्यादिसर्वफलोत्पत्तेः सर्वप्राणिनां बन्धकत्वात्’—इति च । एते
तयोरर्च्ययोः सायणकृते ऋग्भाष्यीयव्याख्याने ।

‘हे ब्रह्मन् ! त्वां पृथिव्याः पर मन्तं पृच्छामि । यतः पर
भुव्यष्टप्रदेशो नास्ति, सोऽयं परोऽन्तः । तथा ‘चक्रस्य नाभिरिव
सर्वस्य भुवनस्य नाभिस्थानीयं बलं पृच्छामि’—इति । ततः ‘येयं
आमवेदिः, तां निव पृथिव्याः पर मन्तं याज्ञिका आहुः न हि वेद्या

अधिकः कश्चिद् भूपदेशोऽस्ति'-इत्यादि च । एते तयोर्द्वैविध्योः सायणकृते तैत्तिरीयभाष्योपव्याख्याने ।

'यागसम्बन्धिनी या वेदिः, सा पृथिव्या मुक्लुष्टप्रदेशः ; न हि ततोऽन्य उक्लुष्टदेशः कश्चिद् विद्यते'-इति, 'यथा शरीरस्य नाभिः मध्यप्रदेशः, तथा यज्ञः सर्वस्य लोकस्य मध्यस्थानीयः ; कर्माधीनत्वात् सर्वजगद् व्यवहारस्य'-इति चेते तयोर्द्वैविध्योः सायणकृते तैत्तिरीयब्राह्मणीयव्याख्याने ।

'हे अश्वर्यो ! पृथिव्याः परमन्तमवधिभूतं पश्यन्तं त्वा मर्हं पृच्छामि । यस्मिन् स्थाने भुवनस्य भूतजातस्य नाभिः कारणं तदपि त्वां पृच्छामि'-इति, 'इयं वेदिः उत्तरवेदिः पृथिव्याः परमन्तः अश्वर्यः वेदिः सर्व्वपृथ्वीरूपत्वादित्यर्थः । भुवनस्य नाभिः कारणम् अयं यज्ञोऽश्वमेधः भुवनस्य प्राणिजातस्य नाभिः कारणम् ; 'यज्ञाद् वे प्रजाः प्रजायन्ते'-इति श्रुतेः'-इति चेते तयोर्द्वैविध्योर्महीधरकृते यजुर्भाष्योपव्याख्याने ।

तस्वतस्त्विह प्रथम-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या वर्तुलाकारत्वं प्रतिपादितम् ; वर्तुलस्यैव हि पदार्थस्याद्यन्तसीमोरैक्यदर्शनाद् यतः कुतश्च चालिता रज्जुस्तत्रैवावधीयते इति सर्व्वमेव स्थानमादिशब्दभागन्तशब्दभाक् च भवेदित्यभिप्रेत्येवोत्तरितमियं वेदिः परो अन्त इति । एतेन पृथिव्याकृतिविज्ञानमुपदिष्टम् ।

एवमपर-पृच्छामित्वेतिप्रश्नोत्तराभ्यां पृथिव्या माध्याकर्षणशक्तिमत्त्वं प्रतिपादितम् ; नाभिपदार्थस्य हि मध्यस्थत्वेन बन्धनरूपत्वेन चान्यत्रान्यत्र सिद्धान्तितत्वात् । तथा ह्योत्तरैयकम्— "अयं वे वेनोऽध्याहा ऊर्ध्वा अन्धे प्राणा, वेनन्धवाधोऽन्धे तस्याद् वेनः प्राणो वा अयं सन् नामेदिति तस्मान्नाभिस्तन्नाभेर्नाभित्वम् प्राण

मेवास्मिंस्तद्घाति”-इति (१. ४. ३.) । “नाभिः सन्नहनात् । नाभ्या सन्नहा गर्भा जायन्त इत्याहुः”-इति च नैरुक्तम् (४. ३. ५.) । ‘णह् बन्धने’-इति दिवादिधातोः ‘नहो भय’-इतीञ्प्रलये भान्ता-देशे चाद्युदात्तो नाभिगण्डोऽयं निष्यद्यते । तदेवं मध्यस्थत्वे सति अभितः स्थितानां सन्निहितानां बन्धनरूपत्वं नाभित्व मिति सम्पद्यते नाभिनक्षणम् । अत एव शारीराणां स्नायूनां वायूनाञ्च मध्यस्थस्य बन्धनरूपस्थाङ्गस्य नाभिरिति समाख्या, रथचक्रवलयगताना मराणां मध्यस्थो बन्धकोऽपि नाभिरुच्यते, सौरजगन्मण्डलस्य मध्यस्थः स्वरश्मभिराकृष्य सर्वेषां ग्रहोपग्रहाणां बन्धकश्चासौ सूर्योऽप्याख्यायते नाभिरिति । तद्यथा ऋ० सं० १०. १. ५. ३—
“विश्वस्य नाभिं चरतो भ्रुवस्य कवेश्चित् तन्तुं मनसा विद्यन्तः”-इति,
“वैश्वानर नाभिरसि क्षितीनाम्”-इति च १०. ११. २. १ ।
एवञ्च मध्यस्थ आकर्षणहेतुर्नाभिरित्येवाभिप्रत्येह प्रश्नोत्तरे दृष्टान्त-विधया अतिसन्निहितस्य स्वाधारभूमैर्यज्ञस्य नाभित्व सुपन्थस्तम् । एतेन पृथिव्या माध्याकर्षणविज्ञान सुपदिष्ट मिति ।

श्रूयते चेवं मन्वांग एष ऋक्संहितायां (७. ६६. ३.), यजु-संहितायाञ्च (५. १६.)—

“दाधर्थं पृथिवी मभितो मयूखेः”- इति ।

तस्यास्येदं सायणीयं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो !’—०
‘पृथिवीं’ प्रथिता मिमां भूमिम् ‘अभितः’ सर्वत्र स्थितैः ‘मयूखेः’ पर्वतैः ‘दाधर्थं’ धारितवानसि, यथा न चलति तथा दृढीकृत-वानित्यर्थ इति । तदत्र मयूखशब्दस्य अश्रुतपूर्वः पर्वतार्थः प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थात्तयेव तेनाश्रित इति प्रकृतार्थसमन्वयासमर्थात् च तस्मात्विदुषी ऽभवन्नूनं तस्मान्माहारम्यत एवेति च ऋटम् ।

अथास्येदं महीधरकृतं भाष्यम्— “हे ‘विष्णो!’—
 ‘पृथिवी’ ‘मयूखैः’ स्वतंत्ररूपैः नानाजीवैः वराहाद्यनेकावतारैर्वा
 ‘अमितः’ ‘दाधर्थ’ दधर्थ, सर्वतो धारितवानसि”—इति । अथ
 नानाजीवानां वराहाद्यनेकावताराणां वा तैजोरूपत्वकल्पनं तथा-
 विधसाधनेः पृथिव्या विष्णुकर्तृकं धारणश्चेति सर्वं मेधैतद् गाढ-
 तमसाच्छन्नविज्ञानधिया मेवोपपद्यते ।

तत्त्वतस्त्वह रश्मिभिः साधनेः विष्णुनामसूर्यकर्तृकं पृथिव्याः
 सर्वतो धारण मिति विज्ञान मेवोपदिष्टम् । एतेनाकर्षणशक्ति-
 विज्ञानं पुरा नामीदित्यद्यतनविज्ञानविदा मास्मान्नितसिद्धान्तो
 ऽपि नून मग्न्युत्खातप्रध्वस्तः ।

एव मन्यनापि यथा— “सलिलं वा इदं मन्तरासीत्, यद्-
 तरन् तत् तारकाणां तारकत्वम्”—इति तै० ब्रा० १. ५. २. ५ ।
 ‘द्यावापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्यावरजङ्गमात्मकं जगद् दृश्यते,
 तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सलिलं भिवासीत्, तदानीं कृत्तिकाद्याः
 सलिलं गीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः ; तस्मात् तरन्तीति व्युत्पत्त्या
 तारकत्वं सम्पन्नम्”—इति सा० भा० । तदिदं व्याख्यानं नोप-
 पद्यते कथं मपि ; स्यावरजङ्गमात्मकजगत्त्वन्तु पार्थिवानां मेव,
 पौराणिकमते प्रलयकाले सलिलान्नात्तत्त्वञ्च तेषां मेव विवर्णितम्,
 अत्र पृथिव्यां कदाप्येकदा कृत्तिकादिनारकाणां संस्थितवर्णनं
 मपि गच्छिकाशुञ्जनम्, तदितस्तीर्त्वा तामां मूर्धं पलायनन्तु
 दूरपराङ्गत मिति सुधीभिरेवाकलय्यम् ।

तत्त्वतो ऽस्ति हि सलिल मित्यन्तरिक्षवचनम् ; ‘आपः’—
 इत्यस्य ‘समुद्रः’—इत्यस्य चान्तरिक्षनामसु पाठात् (निघ०
 १. ३. ८, १५.), निरुक्ते माध्यमिकत्वेन व्याख्यानात् (११.

४. ६.), अत्रैव इदं मन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्च । तरणं च प्रवनमेवेष्टम् ; तारकासु तस्यैव सशवात् । अथवा असु सलिलमित्युदकवाम, परं तदिह साध्यमिकमेवेष्टम् ; अत्रैव इदमन्तरासीदिति श्रुतेस्तथैवार्थोपपत्तेश्चेति । 'आसीत्' -इत्यस्य अस्तीत्यर्थः, 'अतरन्'-इत्यस्य तरन्तीत्येवार्थश्च पाणिनि-सम्मतः (पा सू० ३. ४. ६.) । तथा च 'अन्तः' द्यावापृथिव्यो-र्मध्ये 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' अन्तरिक्षम्, द्यावापृथिव्योः 'अन्तः' अन्तरिक्षे 'यत्' 'इदं' 'सलिलम्' उदकं वा 'आसीत्' सदैवास्ति, एतदेव अन्तरिक्षं सलिलं वा तारकाः 'अतरन्' सदैव तरन्ति ; 'तत्' तारकाणां तारकत्वम् इत्येवार्थः सम्प्रदाये सङ्गच्छते चेति ।

अपि तत्रैव किञ्चिदुत्तरं श्रुतमिदम्— "यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि, तानि नक्षत्राणि ; तस्मादञ्जीलनामनि चित्रे नावस्तेन यजेत"—इति ते० ब्रा० १. ५. २. ६ । अत्रेदं सायणीयं भाष्यम्— 'पृथिव्याः सम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि सन्ति, तानि नक्षत्रसदृशानि, यथा द्युलोकं नक्षत्राणि विविधानि उपकारकानि च दृश्यन्ते तद्वद् ग्रामादीन्वपि । तस्मात् कुसम्बन्धिचित्ररूपनिधिं तत् स्थानमञ्जीलनामप्रतिकूलनक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं ज्ञेच्छजनभूयिष्ठम्, तस्मिन्नञ्जीलनामि ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात्"—इति ।

अत्र सुधीभिर्विचार्यमिदम्,— प्रदर्शितं सायणीयं भाष्यमेव अन्तर्ध्वं चेत्, तर्हि किं ग्रामनगरादिभिन्ने हरिणे, समुद्र-गर्भे, अन्तरिक्षे वा निवसेद् यजेत चेति, अपीह नक्षत्रप्रकरणे किञ्चिन्न्याससङ्गसङ्गीर्णमिति चेति । तत्पतस्त्वैव विज्ञानमुपदिष्टम्, अत्रापि पाषाणविज्ञानविद्विरपि नाधिष्ठितम् ; किञ्चेत

एवोपदेशाद् विज्ञायते— तदानीं अपि नचन्नादीनां अज्ञानादि-
प्रत्यक्षज्ञानायासीत् किंविध मपि महद् यत्न मितौति ।

एव मध्विगुणवैशम्यो यत्सौत्तरीयब्राह्मणे (३. ६. ६.)
आख्यातः, तत्संहितायाम् (३. ६. ६.), इह चैतरेषु चिद्विज्ञानो
व्याख्यातश्च “दैव्याः शमितार भारभक्ष सुत मनुष्या इत्याह”-
इत्याद्युक्त्या (२. १. ६.) । स हि यद्यपि यज्ञानुष्ठाने व्याख्यातः,
परं चिकित्साविज्ञानानुगतशारीरपदार्थज्ञानाद्यर्थ एवेत्युच्यते,
न हि जीवत्युष्वाताद्यन्तरा शारीरसूक्ष्मातिसूक्ष्मजायादिभाषायां
ज्ञानं सम्भवाम, नापि तदन्तरेण चिकित्साविज्ञानं पूर्णता मितौति
सर्वविद्यानिधानस्य वेदस्य तत्राप्युपदेशो विधेय इति ।

तथा यशुर्वेदीयाः “ब्रह्मणे ब्राह्मणम्, चत्राय राजन्वम्,
मन्त्राय वैश्वम्, तपसे शूद्रम्, नमसे तस्करम्, नारकाय वीरह-
यम्”-इत्येवमादिका मन्त्राश्च (वा० सं० ३०. ५-२२.) यद्यपि
नूनं तेषां ब्राह्मणादीनां कर्म-कर्मफलादिविज्ञानपराः; तथापि
यज्ञानुष्ठान-यज्ञीयपंथविधानपरत्वेन व्याख्याताः ।

एवं सन्धीयविज्ञानोपदेशाः “अग्ने अम्बासिक्वम्बिने”-इत्यु-
पक्रम्य, “गन्धानां त्वा गणयति इवामहे”-इत्यादयो मन्त्राः
(वा० सं० २३. १८-२१.) सौत्तरीयब्राह्मणे (३. ८. ६. ७.)
अथवा व्याख्याता अपीह अग्नीषोमीयत्वेन यज्ञपराः इति
अधियज्ञाग्नीषोमीयव्याख्यात्वमिति दिक् ।

अथाप्येवं बहूनां मन्त्राणां मधिदेवत मयं स्वीकृत्य, यास्मिन्
मधिदेवतार्थं सुदृढं च ‘यस्य नास्ति स्वयं प्रज्ञा यास्य तस्य करोति
किम्’-इत्युदाहरणभूतेभ्यः तेन सायणाचार्येणाशुतैतिहासिकपरतया
अज्ञानं सम्भाषि च यथा—

“इदं विष्णुर्विचक्षते वेधा निदधे पदम् ।

समूढ मस्य पांसुरे”-इति ऋ० सं० १. २२. १७ ।

। एषाष्टाक्षरपादा त्रिपदा इति गायत्री । यद्यप्यस्या द्वितीयः पादः समाक्षरः, तथापि गायत्रीत्व मव्याहृतम् । तथा द्वैतरे-यकम्— “न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति, न हाभ्याम्”-इति (१. १. ६.) । पिङ्गलाचार्येण तु एकाक्षरहीनाया ‘निचृत्’-इति, द्वाक्षरहीनायास्तु ‘विराट्’-इति विशेषनामोक्तम् । तथात्रियं निचृत्त्रायत्रीति सम्भवम् । अनयस्त्री विष्णुर्देवो वर्णित इत्येषा ‘विष्णवी’ ।

विष्णुशब्दो व्युत्थानदेवतासु पठितः (निघ० ५. ६. ११.) इति विष्णुः व्युभिभागीयो देवः । गम्यते चात्र मन्त्रे प्रवङ्गन मिति स एष विष्णुरादित्यः ; “यच्च किञ्चित् प्रवङ्गित मादित्यकर्मैव तत्”-इत्युक्तेः (निरु० ७. ३. ४.) । सवित्त्रादिद्वादशसूर्यनामव्याख्यान-प्रकरणे पूषनामव्याख्यानानन्तरं व्याख्यातं विष्णुनामेति सोऽसौ पञ्चमः सूर्य एव । तत्रैरुक्तसूर्यद्वादशनामप्रकरणं समासतः प्रदर्शितं पुरस्ताद् (१५४ पृ०) । “अथ यद् विश्रितो भवति, तद् विष्णुर्भवति । विष्णुर्विश्रितेर्वा व्यञ्जितेर्वा”-इति तद्विचक्षणम् (निरु० १२. २. ७.) । “अथ ‘यद्’ यदा (मध्याह्ने) ‘विश्रितः’ व्याप्तोऽय मेव सूर्यो रश्मिभिः ‘भवति’, ‘तद्’ तदा ‘विष्णुर्भवति’ । ‘विश्रितेर्वा’ यदा (मध्याह्ने) आविष्टः प्रविष्टः सर्वतो रश्मिर्भवति, ‘व्यञ्जितेर्वा’ विपूर्वस्याञ्जितेः ; यदा (मध्याह्ने) रश्मिभिरति-शयेनायं व्याप्तो भवति, व्याप्नोति वा रश्मिभिरयं सर्वम्, तदा विष्णुरादित्यो भवति”-इति तद्दीर्घा वृत्तिः । अिपि विष्ट इति चास्वैव विष्णोर्नामान्तरम् । तद्वाह “किमित्ते”-इत्यस्य (ऋ० सं० ७.

१००. ६.) मन्त्रस्य व्याख्याय यास्तः—“शिविविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्हे नामनी भवतः” इति निरु० ५. २. २। “शिवबोद्धे रक्षण उच्यते, तैराविष्टो भवति”—इति तद्विचक्षणश्च तत्र तदुक्तम् (३.)। तस्मात् विष्णुरिति सूर्यस्यैव नामाकारं भुवम्।

अत एवायं मन्त्रो महासुनियस्कोर्नैवं आख्यातः—“यत् ‘इह’ किञ्च, तत् (‘विचक्रमे’) विक्रमते ‘विष्णुः’। (‘विधा’) विधा (‘निदवे’) निधने ‘पदम्’। पृथिव्या मन्त्ररिन्ने दिवीति शाक्त-पूर्णिः, समारोहणे विष्णुपदे गयशिरभीत्यौर्णवामः। (‘समूहम्’) समूहम् ‘अप्य’ (‘विष्णोः’), (‘पांसुरे’) प्रायणे, अन्तरिक्षे पदे न दृश्यते”—इति (निरु० १०. २. ८.)। सोऽय मेक एव विष्णुः, पृथिव्या पाचक-दाहक-विद्रात्रक जाठर-दाह-वाडव-गार्हपत्याहव-नीपदक्षिणेत्यादिवहुविधाग्निरूपेणावतिष्ठते, अन्तरिक्षे विष्णुपृषेण वाष्पाकारवायुरूपेण वा, दिवि सूर्यरूपेणेति। तत्राप्य पार्थिवं रूपं सर्वाधिगोचरम्, द्युस्थ सौर मपि रूपं सर्वविदितम्। साध्य-मिकं विद्युद्रूपं न हि स्थिरं दृश्य मस्ति। अत एकोक्तम् “स्वपन-मेतद्याध्यमिकं ज्योतिरनित्यदर्शनम्” इति निरु० ५. १. ३.। अत्र च यास्कोक्तो “प्र मातुः प्रतरं गुह्यम्” इति। ऋ० मं० १०. ७. ३.) विद्युद्द्विज्ञानमन्तः प्रमाणम्। वायुरूपज्ञादृश्यम्। तत्राह “तयः केगिनः”—इति (ऋ० मं० १. २६४. ४४.) ज्योतिर्विज्ञान-मन्त्र व्याख्यायां यास्तः—“अग्निः पृथिवीं दहति सर्वं लोकः, अग्नि-विपश्यति कर्मभिरादिव”, अतिरेकस्य दृश्यते न रूपं मध्यमस्य”—इति (निरु० १२. ३. ८.)। ईश्वानर आख्यायाश्चैव मन्त्रिविष्णु-दादित्यानां क्रमाद् पृथिव्यन्तरिक्षद्युस्थ मध्येकात्मकस्य सुवपा-दितं द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ६. ७.)।

तदित्य मसाविव प्रत्यक्षः सूर्यः, द्विलोकव्यापी ज्योतिःस्वरूपो विष्णुः ; न चास्य साध्यमिकस्य रूपस्य दर्शनं मस्तीति शाकपूणि-
मते सम्बन्धं विष्णुविज्ञानम् ।

शौर्णवाभमते शब्दभेदेऽप्यर्थाभेद एव । तद्यथा यदुक्तं शाक-
पूणिना दिवीति, तदेवोक्तं मौर्णवाभेन समारोहण इति । तदत्र
“एषांज्ञोकानां रोहणे सवनानां रोह आन्नातो रोहात् प्रत्य-
क्षरोहश्चिकीर्षितः”-इति (७. ६. ४.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । एवं
विष्णुपदशब्दो “वियद् विष्णुपद मित्यमरकोषादितोऽन्तरिक्षवाची
प्रसिद्ध एवेति किं तत्र प्रमाणात्क्षेपणप्रयासेनेति ! अथशिट्रं
गयशिरसीति पदम् । तच्चाद्ययोः पटार्थयोरुभयोरप्याचार्ययोरैक-
मत्ये सम्पन्ने अन्तिमप्रदार्थे कथं स्याच्चतद्वेध मित्यविवारित मयि
स्वीकार्यम्— पृथिव्यामिति गयशिरसीति चाभिन्नार्थ मिति ।
पक्ष्यत एव निघण्टो गृहनामसु ‘गयः’-इति पदम् (३. ४. १.) ।
एवञ्च समारोहणं सोपानम्, तच्चात्र सूर्यस्वीदयस्थान मस्तमय-
स्थानश्चेत्येतद्गोलपार्श्वद्वयम् ; विष्णुपद मन्तरिक्षम्, तच्चेद्वाधःस्व
प्राज्ञम् ; गयशिरसि गृहणाणां मूर्ध्निप्रदेशे । तथा च सूर्यो मध्याङ्गं
गयशिरस मागच्छन्, क्रमात् सायं समारोहण मधिरोहन्, रात्रौ
विष्णुपदे तिष्ठन्, पुनरुदयात् प्राक् समारोहणं मारोहतीति
प्रतीयते स्फुटं मौर्णवाभाशयः । तदत्र मन्त्रे सूर्यस्वयं गुणः वर्णिता
इतीदं विष्णुविज्ञानं नाम सूर्यविज्ञानं मेव ।

तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्र एव मेव सूर्यवाचिविष्णु-
विज्ञानपरत्वेन व्याख्यातः । तद्यथा— “स विष्णुस्तेधाऽऽत्मानं विन्ध-
धत्, — पृथिव्यां तृतीयम्, अन्तरिक्षे तृतीयम्, दिवि तृतीयम्”
-इत्यादि (२. ४. १२. ६.) । आ०-रामायणेऽपि १. ३१. १८—

“एकेन हि पदा कर्त्तॄणां पृथिवीं सो (विष्णुः) ऽध्यतिष्ठत ।
द्वितीयेनाव्ययं व्योम, त्वां तृतीयेन, राघव !”—इति ।

अहो पौराणिककालमाहात्म्यम् ! अहो यज्ञपरश्याख्यामात्रा-
ध्ययनाध्यापनमाहात्म्यम् ! अहो बालानां कल्पिताख्यामप्रिय-
तानुगत्यम् ! यदत्र सर्वब्राह्मण-निगमादिक मालोचयतापि सर्व-
वेदभाष्यकारेण मायणाचार्येण व्याख्यातेऽयं मन्त्रः — “विष्णु-
स्त्रिविक्रमावतारधारी”—इत्यादिनिति ; अथवा श्रूयत एवेतत्—
“ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विष्टे निषेदुः ।
यस्तत्र वेद कि ऋचा करिष्यति य इन् तद् विदुस्त इमे ममा-
सते”—इति ऋ० मं० १. १६४. ३८ । अत्र से वे सर्वशक्तिमती-
ऽपीश्वरस्य “परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्म-
संस्थापनार्थाय सन्ध्यामि युगे युगे”—इति (मं० गी० ४. ८.)
युगे-युगेऽवतरणं भवत्येवैवतारकथायां विश्वमन्त्र, ते विश्व-
सेयुश्च वाईश्वेल्कथितातिश्रान्तेश्वरविश्रामशरकथाया मरीच्यलं
प्रासङ्गिकानल्पभाषणेनिति ॥

तदेवंविधाना मन्त्रिदेवतार्थयुक्तानां मन्त्राणां भाष्यात्मिकार्था-
नाञ्च बहूनां प्राथम्ये याज्यान्वाक्यायन्मन्त्रादीं व्यवहारो
भवति, तैवलाघियज्ञार्थयुक्तानाम् प्राथम्ये प्रयादिः कर्मश्यापारेष्विति
विशेषः । येषाम् मन्त्राणां ज्योतिष्टोमाद्यात्मिकादृष्टफलेषु न कश्च
मप्युपश्रोगः, तादृशानां केषाञ्चित् ऋचिः दृष्टफलकारीर्यादि
यागादौ विनियोगा भवन्ति । इतोऽपि मन्त्रे ये मन्त्राः, ते ब्रह्म-
यज्ञपाठादौ विनियुज्यन्ते ; एषां भव कंचिन्मन्त्रा औपनिषदा
पि भवन्ति । कतिञ्चिन्मन्त्रा बहुत्र विनियुज्यन्ते चेति विशेषः ॥

अप्येषां मन्त्राणां यथा गणपद्युगीतिरचनाप्रकारमीदादिकं

ऋग्यजुष्मामिति त्रिधात्वम्, तथैवास्ति च मन्त्राधिगतक्रियापद-
निबन्धनापि त्रिधात्वम् । तदाह यास्कः— “तास्त्रिविधा
ऋचः, — परोक्षकृताः, प्रत्यक्षकृता आध्यात्मिक्यश्च”—इत्यादि
(दिव० ७. १. १.) । तथाच यास्कुं प्रथमपुरुषक्रियाः श्रूयन्ते,
ताः परोक्षकृताः ; यासु मध्यमपुरुषक्रियाः, ताः प्रत्यक्षकृताः ;
यासु तमपुरुषक्रियाः, ता आध्यात्मिक्यः । इह श्रुतं शक्यं पदं मन्त्र-
परम् ; यजुरादिष्वपि तथा दर्शनात् । तदेषां त्रिविधाना
मेव मन्त्राणां पूर्वप्रदर्शिताधियज्ञाद्यर्थतैविध्यं सम्भवत्येवेति मन्त्रा-
णां नवविधत्वम् । ते पुनर्नवविधा मन्त्राः ऋग्यजुष्मामनाम-
रचनान्तैविध्यभेदात् विभिन्ना इति मन्त्राणां सप्तविंशतिभेदाः सम्प्र-
दीयुः । यद्यप्येवं तथापि न सर्वेषां मेव मन्त्राणां सर्वविधत्व
सम्भवः ; — न हि परोक्षकृताः कदापि प्रत्यक्षकृता भवितुं मर्हन्ति,
नापि सर्वेषां मर्थतैविध्यं अस्ति, न च सर्वासां मेवेषां यजुषां साम्नां
वा परोक्षकृतत्वादि तैविध्यं सुप्रपद्यत इति ।

ऋग्यजुष्मामन्त्रेषु त्रिविधैरेव मन्त्रैर्यज्ञः सम्पाद्यो भवति ।
तदुक्तं मापस्तम्बेन — “म (यज्ञः) द्विभिर्यदेर्विधीयते, ऋग्वेद-
यजुर्वेदसामवेदेः”—इति (प० ३, ४सू०) । तत्र “ऋग्वेदयजुर्वे-
दाभ्यां दर्शपूर्णमासौ, यजुर्वेदेनाग्निहोतवन्, सर्वैरग्निष्टोमः”—
इति च (प० ५, ६, ७.) तस्मिन्नाह्नः । अप्यग्निष्टोमादौ “ऋग्-
वेदेन होता करोति, सामवेदेनोद्गाता, यजुर्वेदेनाध्वर्युः, सर्वैः
ब्रह्मा”—इति शोक्तं तत्र तेनैव (१८, २०, २१, २२.) । तदेवात्रा-
सकृदास्मात्— “ऋचेव होतृ मकुर्वन्, यजुषाध्वर्यवम्, साम्नो-
द्गीथम् (योद्गातम्), यदेवैतत् त्रय्यै विद्यार्थं शुकं तेन ब्रह्मत्व मकु-
र्वन्”—इति (३, ३, ७, ८.) । होतादयश्चैते चत्वारश्चत्वारो त्रियन्ते ।

तदाहाश्वलायनः—“तस्यत्विजः, चत्वारस्त्रियुक्त्वाः, तस्य तस्यो-
त्तरे त्रयः । होता मैत्रावरुणो ऽष्वावाको यावसुद्, अध्वर्युः प्रति-
प्रस्थाता नेष्टोनेता, ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्याग्नीध्रः पोता, उद्गाता
प्रसूतोता प्रतिहर्ता सुत्रध्वज इति”—इति (श्री० सू० ४. १. १-६.) ।

ततोऽत्र ऋग्वेदीयब्राह्मणे प्रधानतो होताष्वावाकमीत्रावरुण-
यावसुदित्वेषां चतुर्णां होतृणां कर्माणि यंसनादीन्यभिहितानि,
प्रसङ्गाद् ब्रह्मत्वादीन्यपि । इतोऽत्र शिष्टान्येतदारण्यकतोऽवगम्यानि ।
ततोऽप्यवशिष्टानि त्वाश्वलायनसूत्रादितोऽवगम्यन्त्यानि भवन्ति ।
नापि सर्वेषां मैवेष्टिहोतृत्वोन्माना मैकाहिकाहीनमवाणां विषय
वृष्टैकेकच ब्राह्मण्यपि समाख्याताः ; अपि केषांश्चिदेवेति ॥

एतर्हि ऋग्वेदस्य हे एव ब्राह्मणे लभ्येते,— इदं मनरेयक
मेकं सपरन्तु कौपीतकं नामेति । तत्र कौपीतके प्रथमं मैत्र
दयेपूर्णमासेष्टिरारभ्या ; ततोऽग्निहोत्रादिकं प्रसूतोत्तरे किञ्चिद्
विधायैव क्रमिण वैश्वर्धाष्टिः, स्वययनेष्टिः, पथिर्कादष्टिः, दासा-
यणेष्टिः, इळादधेष्टिः, मावेसेनीष्टिः, ग्रीनक्रेष्टिः, वसिष्ठेष्टिः,
शक्नेष्टिः, मुन्वयनेष्टिः, तुरायणेष्टिः, चाययणेष्टिः, वसन्तेष्टिः,
ब्रीहियवेष्टिः, चातुर्भासेष्टयशतम्, पितृशेष्टेति दर्शपूर्ण-
मासाभ्यां सहूलनया यजुर्विंशतिर्यागा आख्याताः । ततः पुनरपि
किञ्चिदानुपद्भिकं श्राप्य दीक्षणीयेष्टिं विधायारिष्टोमकाण्डस्य प्रव-
चनारम्भः कृतः । ततः “सोमिनेष्टा योत्रामभ्या यजेत”—इत्यादि
विधाय योडश्यादिज्योतिष्टोमसंस्थादीनां अपि विधानं साञ्जातम् ।
तदर्धेन ब्राह्मणं एतद्वान्नाञ्जातानां मध्यमेकयागानां शफ्रयाण्य-
विध्यादिकं दृश्यते, दृश्यते चेतरेयोक्तानां मध्यमेकप्रयोगानां सम्भ-
वत लक्षणेः । तदेतयोरङ्गाभिभाव मैवोपगतुं युज्यते ॥

सत्यतरेयस्य

अथात्रेतरेयके प्राचीनब्राह्मणकारणैः क्वचित्-क्वचिन्नामो-
 दृतिः, क्वचित्-क्वचिद्वचनोदृतिः, क्वचित्-क्वचित् सनामवचनोदृतिश्च
 दृश्यते । तद्यथा— “पूर्वा पौर्णमासी सुपवसेदिति पैङ्गम्,
 उत्तरा मिति कौषीतकम्”—इति ७. २. १० । श्रूयते चैतत्
 कौषीतक्यास्तृतीयेऽध्याये । तत्र हि स्वपूर्वतनस्य पैङ्गस्य मत-
 विमर्हनाय तथा खनामान्वितं कृतं तद्विधानं कुषीतकेन, तदेव मत-
 द्दयं यथायथ मिहोदृत मित्येव प्रतिभात्यस्माकम् । एवञ्च प्रथमन्ता-
 वत् पैङ्गादिब्राह्मणग्रन्थेष्वेव ज्योतिष्टोमसंस्थानिष्टोमादयोऽग्रेऽन्वे च
 यागा विहिताः, तद्विधिशेषास्ततः कुषीतकादिभिः प्रोक्ताः, तेषु
 विधय एषैतस्यैतरेयस्य विषया इति च शक्तं युज्यते । तस्मात् कौषी-
 तकीब्राह्मणेऽग्निष्टोमादियागानां येऽङ्गप्रत्यङ्गविधयः समासतोऽभि-
 हिताः, तेषां मेवात्र विशेषतो विधान मिति त एव यत्तद्वि-
 षयैतरेयस्य विषय इति सिद्धम् ॥

(८)

अथ क्रमप्राप्त मिदानी मिद मपि विचार्य मस्ति, किञ्च
 प्रयोजन मेतस्येति । सम्प्रति लोके मोक्षस्यैकस्य परमपुरुषार्थत्वे च
 स्वीकारात्, तद्वामिरेवास्य फलं मन्येत, यदि नाम वेदे तस्य
 स्वीकृतिः श्रूयते ? न हि संहितासु क्वापि तादृशशब्दोऽपि श्रूयते ;
 अपुनरावृत्तिमतन्तु ब्राह्मणेषु गम्यते सत्यम्, परं न तत् पौराणिक-
 मोक्षपर मिति च नासत्यम् । अस्ति पुराणेषु क्वचित् चतुर्विधस्य
 क्वचित् पञ्चविधस्य च मोक्षस्योक्तयः । तद्यथा भागवते—

“साष्टिसाहस्यसालोक्यसामीप्येकत्वं मध्युतः।

दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः”-इति ।

अस्मिन् श्लोके साष्टीति दौडशास्त्रप्रसिद्धं निर्वाचनम् । तत्र
नित्यस्वात्मनो नैव सम्भाव्य मस्ति, न च सुखाभिलाषिणा मन्त्रा-
प्रार्थनायोग्यम्, नापि वेदबोधित मित्यन्वयेयम् । एकत्व मिति
तथैव । सर्वव्यापिनोऽस्य परमेश्वरस्य सर्वलोके सर्वसमीपे च
सर्वदा विद्यमानत्वात् सालोक्य-सामीप्ये त्वप्रार्थिते अपि स एव
सर्वत्र सर्वेषा मन्त्राक मिति किं तयोः प्रार्थनया । साहस्य-
वादस्तूक्तप्रस्तापः ; ब्रह्मणो रूपाभावात्, असञ्चयेयत्वप्रसङ्गा-
च्चेति दिक् । तदेतस्य ब्राह्मणस्य स्वर्गसाधनयागविध्युपदेशा-
यवामिधेया इत्यतः स्वर्ग एव प्रयोजन मिति ब्रूमः ; अस्माकं स्वर्ग-
फलसाधनायैवेतद् ब्राह्मणं प्रवृत्त मिति यावत् । अत एव प्रधानत
उक्त मनेकत्र “स्वर्गकामो यजत”-इति ।

सोऽसौ स्वर्गः खलु लोकान्तरः । तथाहि— “परो वा अस्मा-
ल्लोकात् स्वर्गो लोकः”-इति (१. ४. ४.), आदित्यासंबेहा-
सबज्जिरसस्य तेषोऽग्निनाम्नि मयजन्त, ते स्वर्गं लोकं मायन्”-
इति (१. ३. ५.), “तं स्वर्गं लोकं ह्यवन् एतत् ते आह्वयः ।
सहस्र मिति”-इति (५. २. ९.) च । स हि लोकान्तरोऽस्मा-
ल्लोकादूर्ध्वतनः । तथाचान्त्रातम्— “अग्नेदेवयोश्चा आहुतिभ्यः
सम्भूय हिरण्यशरीरं जर्षः स्वर्गं लोकं मेष्यति”-इति (२. १. ३.
पुनः २. २. ४.) । तत्र पापी गन्तुं न शक्यते । तथाच—
“सोऽपहृतपाप्मोर्षः स्वर्गं लोकं मेति”-इति (७. २. ११.) ।
अत एवेद मप्यान्त्रातम्— “स्वर्गं वै लोको दूरोऽहम्”-इति
(४. ३. ६.) । नित्याग्निहीनयाज्यादीनां तत्र गमनं भक्तीत्वयोश्च

वितर्यालोचनम्

युवते—“यद्य वा अस्व किञ्च वश्यति, यन्क्रियते, यदप्राजति,
यत्तु क्वेन तदसृष्टि लोके यथा कर्हिषि दत्त मगच्छेदेव माग-
च्छति, य एषं विद्वानन्निहोषं जुहोति”—इति (३. ५. ३.) ।

अश्लोकस्त्रीकारामये निन्द्याश्रवणश्च गम्यते । तद्यथा—“किं
ते अश्लोकि कौकटेषु गावः”—इति (ऋ० सं० ३. ५३. १४.)
अश्लोकाश्चान्त्वाने ‘प्रमगन्द’-पदस्य “प्रमदको वा योऽय मेवास्ति न
पर इति प्रेषुः”—इत्याह यास्कः (६. ६. ४.) ।

अथात्र विशेषतो विवेच्य सिद्धम् — भूर्भुवस्वरिति य इमे त्रयो
ल्लोकाः सर्ववेदप्रसिद्धाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एवैभ्यः परोऽतिरिक्तः
कश्चिदस्ति स्वर्गे लोकः, आहोस्वित् एषा मन्वन्तम एकः, उत
सर्वे इवेमे स्वर्गा इति ।

तत्रादौ भूरादय एवैते यथाबोधं निरूप्यन्ते । श्रूयन्ते हि
शतपथे—“भूरिति वै प्रजापति रिभा मज्जमद्यत, भुवस्वित्मन्-
स्वित्मन्, स्वरिति दिवम् ; एतावद्वा इदं सर्वं यावदिमे लोकाः
सर्वेऽथैवाधीयते”—इति (२. १. ४. ११.) । एवमादिश्रुतिभ्यो
ऽवगम्यते इयं पृथिव्येव भूलोकः, असी द्युलोक एव स्वर्लोकः,
एतयोर्लोकयोरन्तरा चान्तं यदाकाशम्, तदन्तरिक्ष मिति ।
तत्रान्तरिक्षम् पृथिवीलोके पार्थिवस्यान्तेः प्राधान्यम्, अमुस्मिन् द्युलोके
सूर्यस्य ; अन्तर्लोकस्वस्य कायोरिति । अत एव प्रदर्शितं पुरस्तात्
“तिस्त्र एव देवताः”—इत्यादि (१४८. ४०.) । आवापृथिवीत्युक्ते द्युलोक
आरम्भैतन्नोक्तान्तं सर्वं नेवेदं सौरं जगत् गृह्यते । अत एवा-
न्तात् मीतरवे—“अग्निर्वै देवाना मवसो विश्वः (सूर्यः) परम-
सोऽन्तरवे सर्वा अन्था देवताः”—इत्यादि (१. १. १.) । आभ्यां
आवापृथिवीत्यां अहिरण्यि अन्तर्लोकं मन्त्रि, तत्रैतन्नौरजमन्त्राण्डल-

मण्डनरूपकाग्नि सौरजगदन्तरागासी प्रवहती मण्डनरूपका
 इति । एव मास्यां चावापृथिवीभ्यां बहिरस्ति च सूर्योऽप्यत्र
 विद्यमानता; तत्रैतत्सौरजगत्सहस्रमण्डनस्यास्य सूर्योऽभिधानात्
 ज्ञेयं विद्यते; प्रवहवायुहीनाकाशं तीर्त्वा सौररश्मिजायास्तत्र
 तत्र गमनाशुपपत्तेः । सन्ति हि तत्रैवं बहूनि सौरजगत्सहस्रानि,
 स्युर्वाग्विधान्यपि बहूनि । तान्येव भुवाश्चतीसतधिमण्डलानि
 दीनि ज्योतींषि नक्षत्राण्युच्यन्ते । ज्योतीरूपाणां मध्येषु
 माद्विद्यतोऽप्यतिदूरस्थत्वेनैवाहनि सूर्यरश्माभिभूतत्वात् न दर्शनं
 मस्ति । तदुक्तं निरुक्ते—“आदत्ते भासं ज्योतिषाम्”—इति
 (२. ४. १.) । एवञ्चान्तरिक्षशब्दाकाशपर्यायत्वेऽपि “भुव-
 रिष्यन्तरिक्षम् (शत० ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येवमादौ,
 “वायुर्ब्रह्मो वाग्न्तरिक्षस्थानः (निरु० ७. २. १.)”—इत्यादौ
 च एतज्जगत्सम्बन्धेवाग्न्तरिक्षं बोध्यम् । “स्वरिति दिवः (शत०
 ब्रा० २. १. ४. ११.)”—इत्येव मादौ, “सूर्यो द्युस्थानः (निरु० ७.
 २. १.)”—इत्यादौ च एतज्जगत्सम्बन्धेव द्यौर्वीध्येति । तदेतन्न
 लोकादयस्वरूपनिर्णयेनैव निर्णीतं स्वरिति ।

स्वरिति पदं स्वर्गाभिधानं प्रसिद्धम्; सूर्यपर्यायश्च स एव
 स्वःशब्दः । अत एव निघण्टो स्वरिति पदं सूर्यस्य लोकायोः
 साधारणनामसु पठितम् (निघ० १. ४. १.), निरुक्तावपि
 तथैव व्याख्यातम्—“स्वरादित्यो भवति; सु भरणः, सु ईरणः,
 स्वृती भासं ज्योतिषां, स्वृती भासेति वा”—इति (२. ४. २.) ।
 अत्रापरेषु श्रूयते—“स्वर्गा वै लोको ब्रह्मस्य विष्टपं, स्वर्गं ज्ञेयं
 तल्लोकं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । तद् ब्रह्मस्य
 विष्टपं मपि सूर्यलोक एव । तथा सृष्टमन्त्र एषः ८. ६८. १०-

“उद्यन् ब्रह्मस्य विष्टपं गृह मन्द्रश्च गन्वहि ।

सध्वः पीत्वा सचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे”-इति ।

द्युलोक एव देवलोकः ; देवानां रश्मीनां प्रधानतस्तत्र निक्षि-
तनात् । अत एव निघण्टौ द्युस्थानदेवतासु ‘देवाः’-इति पदं पठि-
तम्—(५. ६. २६.), व्याख्यात मपि तथा तन्निगमप्रदर्शनादिभि-
र्यास्केन । तदेवं द्युलोको देवलोको स्वर्लोक इमान्यभिन्नार्थानि
पदानि । तदिदं मप्यान्नात सुभयविधेऽपि यद्युःसमान्नाये—

“पृथिव्या अह मुदन्तरिक्षं मारुह मन्तरिक्षाद् दिव मारुहम् ।

दिवो नाकस्य पृठात् स्वर्गोत्तरगा मरुम् ॥

स्वर्गन्तो नापेक्षन्त आ द्यां रोहन्ति रोदसी ।

यज्ञं ये विश्वतो धारं सुविहात्सी धितेतिरे”-इति

वा० सं० १७. ६७, ६८ ; तै० सं० ४. ६. ५. ३, ४ ।

‘विनियुक्तावेतौ मन्त्री शतपथब्राह्मणेन (६. २. ३. २६, २७.),
व्याख्यातौ च तैत्तिरीयसांहितिकब्राह्मणेऽपि (५. ४. ७.) ।

सोऽसौ द्युलोक एव प्रकृतः परलोकः । अतएवैव मान्नातं शत-
पथे—“तस्य वा एतस्य पुरुषस्य हे एव स्थाने भवत इदञ्च परलोक-
स्थानञ्च, सख्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सख्ये स्थाने तिष्ठन्सुप्ते
स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च”-इति १४. ७. १. ६ ।

परमलोकोऽप्यसावेव । तथाहि—“स परमं लोकं मज-
यदुपाश्विनोः प्रियं धाम गच्छति”-इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ४.) ।
अश्विनोः प्रियं धाम नूनं द्युलोक एव ; तयोर्दुस्वेषु परिगणनात्
(निघ० ५. ६. १.), “अथातो द्युस्थाना देवतास्तासा मश्विनौ
प्रथमागामिनौ भवतः”-इत्यादिनैरुक्ताञ्च (१२. १. १.) ।

अमृतलोकोऽप्यसावेव । तथा ह्याथर्वणिकाः समामनन्ति—

“सूर्यस्य भागे अमृतस्य लोके”—इति ऋ. १. १ ।

ब्रह्मलोकोऽप्यसाधेव । अत एवोक्तं निरुक्तपरिशिष्टे जीवानां
मूर्च्छागतिव्याख्याने— “देवलोकात् आदित्यम्, आदित्याद् वैश्व-
तम्, वैश्वतान्मानसम्, मानसः पुरुषो भूत्वा ब्रह्मलोकं सुभि-
सम्भवति”—इति (निरु० १४. ८.) । अतपथेऽपि श्रूयते एतन्
प्राय एव मेव (१४. ८. १. १८.) । अत्र वैश्वतशब्दो ज्योतिः-
परः । तथा च देवलोकं द्युस्थानं सूर्यमण्डलं वा अभिगम्य आदि-
त्यम् आप्नुवन्ति, त मभिगम्य च तदीयज्योतिरुपलभ्य मनोमात्र-
सहायाः पुरुषास्त मेव ब्रह्मलोकं मनुभवन्तीति तदर्थः । अत एव
सुव्यक्तं मात्रात मिहापि— “ओ मिति स्वर्गं लोकं ओ मित्त्वसौ
योऽसौ तपति (५. ५. ७.)”—इति ।

तदित्य मिदं निष्पन्नम्— स्वर्गं लोकः खलु नेभ्यो लोक-
तयेभ्योऽतिरिक्तः, अपि त्वस्माद् भूलोकात् पर इत्येव । अत
एव श्रूयते— “द्वयो वाव लोकाः, — मनुष्यलोकः, पितृलोको
देवलोक इति”—इत्यादि अत० ब्रा० १४, ४, ३, ११ । अत्र
तयो वाव लोका इति श्रूयते ह्येवावधारणम् । एव मन्यन्तश्च—
“पृथिवीलोक मेव पुरीःनुवाक्यया जयति, अन्तरिक्षलोकं
याक्यया, द्यौर्लोकं शस्यया” इति अ० ब्रा० १. १. ६ । अन्यत्र
च— “दक्षिणत उपमृजति, पितृलोक मेव तेन जयति ; प्राची
मावर्त्तयति, देवलोक मेव तेन जयति ; उदीची मातृत्व दोन्धि,
मनुष्यलोक मेव तेन जयति”—इति तै० ब्रा० २. १. ८. १ ।

यथासु श्रुतिषूपपासः श्रूयते पितृलोकः, स त्वन्तरिक्षलोकलो-
पलक्षकः ; अन्तरिक्षस्य एव हि पितृलोकः ; पितृलोकमात्र-
धात्राकाङ्क्षस्थानं न सर्वं मेवान्तरिक्ष मिति । तदप्यास्नातम्—

“अभिप्रेहि मध्यतो भाप हास्याः पितृणां लोकं प्रथमो यो अथ”

—इत्यायायवेत्तिकैमन्त्रे (१८. ४. ७३.) । अपरञ्चान्यत्रा-
ज्जातम्—“अथ इव हि पितृलोकः”—इति (श० ब्रा० १४. ६. १.
१०) । शुलोकस्याधस्तात् पितृलोक इत्येव तद्भावः । पुण्यलोकमन्त्रे-
नाप्यन्तरिक्षस्य पितृलोकस्य ग्रहणं गम्यते । तद्यथा—“तस्मादाहुः
पुण्यलोक ईयान इति”—इति श० ब्रा० ३. ६. २. १५ । ताण्ड्यमहा
ब्राह्मणेऽपि (१२. ११, १२.) द्रष्टव्यमिदम् । “कर्मणा पितृलोकः”
—इति (श० ब्रा० १४. ४. ३. २४.) श्रुतेस्तत्रैव हि पुण्यात्मनां
गमनं भवतीति पितृलोक एव स्यात् पुण्यलोकः । श्रूयते हि
छान्दोग्यब्राह्मणे—“त्रयो धर्मस्तन्माः,— यज्ञोऽध्ययनं दान
मिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवामो तृतीयः ।
०—० । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ; ब्रह्मसंख्योऽमृतत्व मेति”
—इति (४. २३. १.) । तदेतन्निविधपुण्यानुष्ठानतृणां पुण्य-
लोकापरपर्याये पितृलोके स्थानं भवति, ये तु ब्रह्मज्ञास्तौ त्वमृतत्व-
लाभाय पूर्वनिर्दिष्ट ममृतलोकं यास्तीति तदभिप्रायः ।

सोऽन्तरिक्षस्यः पितृलोको ब्रूयं सोमलोकः, स एव चन्द्र-
लोकः । तथाहि—“स सोमलोकं, सोमलोके विभ्रुति मनुभूय
पुनरावर्त्तते”—इति. प्र० उ० ५. ४ । यः सोमः, स एव चन्द्रमाः ।
तथाहि अथ० सं० ११. ६. ७—

“सोमो मा देवो मुञ्चतु य माहुश्चन्द्रमा इति” इति ।

अपि शतपथे—“पितृलोकाज्जीवलोक मभ्यायन्ति ; अथोऽग्निः
प्रथोऽतिवोढा, स एतानतिवहति”—इति (१३. ८. ६.)
तदेवं पितृलोकात्सोमलोकात्सोमभयतः पुनरावर्त्तनश्रुतिसाम्यादु-
पभयोरभिर्वाहं सुव्यक्तम् । अथवा चन्द्रलोकात् किञ्चिदुच्चैः स्थितः

पितृलोकः ; तत एव “अथैनं पितरः प्राचीनाबीतिनः सखां प्राणा-
 च्योपासीदंस्तानब्रवीत्,— मासि मासि वोऽग्रं सखां वो मनी-
 जवो नखन्द्रमा वो ज्योतिरिति”—इति (२. ४. २. २.) इति
 पथश्रुतिः । अत एव चन्द्रमसः कृष्णशुक्लपक्षावेव पितृणां मनी-
 रात्वाविति सिद्धान्तितम् । तथाष्टात्मातं इति पथे — “यदैतेषु
 (चन्द्रः) न पुरस्तात् पश्चाद् दृश्येऽथैभ्यो (पितृभ्यः) ददाति ;
 स वा अपराह्णे ददाति । पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनो मनु-
 ष्याणां मपराह्णे पितृणाम् , तस्मादपराह्णे ददाति”—इत्यादि
 श्रु० ब्रा० २. ४. २. ७.) । मनुसंहितायाञ्च (१. ६. २.)—

“पित्रो रात्राह्नी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।

कर्मचेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्राय शर्वरी”—इति ।

“मान्निमानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ।

पितृणां तद्द्वोरत्र मिति कालविदो विदुः ॥

कृष्णपक्षस्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ।

कृष्णपक्षे त्वहःश्रावणं पितृणां वर्त्तते नृप !”—इति (ब्र० वं० ८.) ।

ज्योतिःशास्त्रेऽप्युक्तं मेव मेव । तथा च सि० शि०—

“विभूर्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाधः सुधानिवि माभनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्ध्वं दृश्यं यतोऽस्माद् द्युदलं तदैवाम् ।

भाह्वान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निगीयः खलु पीर्णमाश्राम् ।

कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्त मेत्यर्थत एव सिद्धम्”—इति ॥

चन्द्रलोक एव पितृलोक इति पक्षे त्वत्र विभूर्ध्वभागे इति विदुः-

पृष्ठे बोध्यम् ; यथा वयं भूर्ध्वभागे = भूपृष्ठे वसामः , न तु

स्वनिजहिरण्यादिवद् भूगर्भे इत्यभिप्रायः ।

नन्वेव मनतिप्राचीनपुराणैतिहासज्योतिषादीन्यनापशास्त्राद्यधि-

ऐतरेयाशौचनम्.

किन्मयाद्यानि ? वेदाविरुद्धानि तान्यपि स्वतोषकराणि चेत् स्युः प्रमाणातीत्येवात्र ब्रूमः । अत एवोक्तं मनुना (२, १२.)—“स्वस्य च प्रिय मात्मनः”—इति, मीमांसाधिकरणमालायाञ्च “तेन ह्यन्तरिते तेषां ग्रामाख्यं विप्रकृच्छतः”—इत्येवोक्तम् । एव मपि यत् श्रूयते इत्यत्र “पितृलोकाश्चन्द्रम्”—इति (श० ब्रा० १४. ८. १. १०.), पितृलोकचन्द्रलोकयोरेकत्वपक्षे तदेतत् कथं सङ्गच्छते ? इति, अत्र ब्रूमः—‘पितृलोकात्’ पितृलोक मन्तरिक्षं चन्द्रमण्डलं वा अभिगम्य ‘चन्द्रम्’ आप्नुवन्तीति तदर्थः ; अन्यथा २०६४०-प्रदर्शिता-थर्वणिकप्रश्नश्रुतिविरोधः स्यादनिवार्य एवेति । तस्मादेतस्माशौ-पपद्यतेऽस्य चन्द्रलोकोऽष्टस्यपितृलोकस्यान्तरिक्षस्यत्वेनान्तरिक्ष-वाचितापीति ।

अस्ति चास्यान्तरिक्षवाचित्वेऽपरोऽपि हेतुः । स एषः—
“पिता दुहितुर्गर्भं माधात् (ऋ० सं० १. १६४. ३३.)”—इति-
मन्त्रांशव्याख्यानकाले यास्काचार्यं आह—“पिता दुहितुर्गर्भं
दधाति, पर्जन्यः पृथिव्याः”—इति (निरु० ४. ३. ५.) । पर्जन्य-
शब्दनिरुक्तिश्चैवं कृता—“पर्जन्यस्तूपैराद्यन्तविपरीतस्य, तर्पयिता
जन्यः ; परो जेता वा ; जनयिता वा, प्रार्जयिता वा एमाना मिति”
—इति (१०. १. १०.), इत्या इति तच्छेषः । तद्रसार्जनस्तु भवति
रश्मिभिरेव । तथाचान्नातं वृष्टिविज्ञानसूक्ते ऋ० सं० १. १६४. ४७—
“कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसना दिव्य मुत्पतन्ति ।

त आ वहतस्सदन्नादृतस्य आदिदृष्टेन पृथिवी व्युत्थते”—इति ।

“कृष्णं” (‘नियानं’) निरयणं, रात्रिः । आदित्यस्य
‘हरयः सुपर्णाः’ आदित्यरश्मयः । ‘ते’ यदा (‘आ वहतन्’)
अमृतोऽर्वाङ्घ्रिः पर्यावर्तन्ते (‘सदनात्’) सहस्रानात् (‘ऋतस्य’)

उदकस्य 'वादि' अन्तर मेव 'द्वीपे' उदनेन 'द्विषी व्युद्यते' ।
 'द्वत मित्युदकनाम ; जिघत्सैः सिञ्चतिकर्मणः'—इति (७. ७. १.)
 चास्य यास्कज्ञानं व्याख्यानम् । ब्राह्मणेषूप्येव मेव । तद्यथा—
 "अग्निर्वा इतो वृष्टिं समीरयति धामच्छद् दिवि भूत्वा वर्षति,
 महानः सृष्टां वृष्टिं नयन्ति यदासावादित्योऽग्निं रश्मिभिः पर्या-
 वृत्तं तेषु वर्षति"—इति (निर० ७. ७. १.) । मन्त्रे 'दिवम्'
 व्युत्थोक्तं प्रति 'उत्पत्तन्ति' उच्छ्ठीना भवन्ति, तावद्दूरगमनात् पूर्वं मेव
 'ऋतस्य सदनात्' मेघनिर्घाणार्थाद्दमजलसञ्चयप्रदेशात् अन्तरि-
 चात्, नं लोकं प्राप्येवेति यावत् । ब्राह्मणे त्विह व्युद्यते उर्ध्वी-
 पलक्षकः । तद्यथा 'दिवि भूत्वा वर्षति' उर्ध्वं प्राकृष्टो भूत्वा वर्ष-
 तीति तदर्थः ; अथवा इहापि पूर्ववद्वाक्येण 'दिवि भूत्वा' व्युत्थो-
 क्तत्वात्कष्टः सन्निति यावत् । तदेवं पित्रवाचकपर्जन्यस्यान्त-
 रिक्षत्वात् सर्वस्यैवान्तरिक्षस्य पितृलोकत्वम् ।

सोऽयं अन्तरिक्षलोको व्युत्थोक्तादधरुतोऽप्येतन्मात्स्यलोकोऽर्ध-
 स्यस्ततो मध्यलोक एव । एतन्मात्स्यते— "अन्तरिक्षलोक उ-
 च्यमानोऽकादन्तर्हितः"—इति (श० ब्रा० ७. १. २. २३.) ।
 यस्मिंश्च लोके प्रतिष्ठितोऽर्थं पितृलोकः, सोऽन्तरिक्षलोक एवेन्द्र-
 लोकः ; तत्रैव मेघदायकवायोऽरिन्द्रस्य संस्थितेः । तच्छ्रुतम्— "इन्द्र-
 लोको ह्येषः"—इति (श० ब्रा० ८. ५. ३. ८.) । वायुलोकोऽपि
 स एव ; वायोरन्तरिक्षचारित्वं तु लोकेषु प्रसिद्धम्, "वायुरन्तरि-
 क्षः"—इत्यादिनैरुक्तादिभ्यश्चायमर्थः, तथा श्रूयते च साम्प्रदायिक-
 ब्राह्मणे (२०. १.) । एतदेवान्तरिक्षं सन्ध्य मिति स्वप्नस्थान मिति
 च श्रुतम्— "तस्य वा एतस्य पुरुषस्य हं एव स्थाने भवत इदं च
 अरुत्तमस्थानं च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्, तस्मिन् सन्ध्यं स्थानं

तिष्ठन्सु स्थाने परमतीदृशं परलोकस्थानम्”—इति श० ब्रा० १४.

७. १. ८। एवञ्च जीवलोकान्नात् प्रेतानां परलोकजिगमिषूणा
मिहान्तरिक्षलोके किञ्चित्कालं स्वप्नावस्थानं सूचितम्; यैस्तु पितृ-
लोकं प्राप्तव्यः, तेषां मिह स्वप्नावस्थानं न भवतीति च।

भूलोकस्थास्तु तु मन्त्रवर्णात् त्रित्वं मध्यवगम्यते। तद्यथा
श्रु० सं ७. १०४. ११—

“परः सो असु तन्वाश्तना च तिस्रः पृथिवीरधो असु विष्णाः ?

प्रति शृण्वतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिशसि यश्च नक्तम्”

—इति। ‘यः’ ‘नः’ अस्मभ्यं ‘दिवा’ दिनं ‘दिशसि’ करोति, ‘यः’

‘नक्तं च’ दिशति; ‘सः’ सूर्यो देवः, ‘तन्वा’ स्वप्नरीरेण, ‘परः’

सुखः ‘असु’ अस्ति, ‘च’ अपि ‘तना’ स्वप्नभाविस्तुत्या ‘अधः’

स्थिताः ‘तिस्रः पृथिवीः’, ता एव ‘विष्णाः’ सर्वा भूलोकाः आकाश

‘असु’ अस्ति। ‘अस्य’ देवस्य ‘यशः’ कीर्तिं ‘दिवाः’ तद्द्रश्य एव

‘प्रति शृण्वतु’ प्रतिक्षणं शोषयन्ति, तद्द्रश्मिभिरेवेदं भवं सम्पश्यत

इति तद्यथास्त एव हरन्तीति भावः।

सूर्याधःस्थितास्तास्तेषां पृथिव्यो नूनं ज्ञानादधोऽधःस्थिताः ३

सकृदाहवः। इयं पृथिव्येव राहुकल्पते। तन्नाम्नात् सकम्भितः

याम् ५. ४०. ८—

“यं वै सूर्यं जर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः।

अत्रयस्त मन्त्रविन्दश्च ज्ञान्ये अशक्तवन्”—इति।

तैत्तिरीया अपि समासनन्ति— “सुवर्भानुरासुरस्तमसा-

विध्यत्”—इति (२. १. २. ४.)। “सुवर्भानुरिति आसुरस्य

कस्य चिन्नामधेयम् [अथाह मिदम्]। स्वर्गलोकगतां प्रमां मुद-

तीति सुवर्भानुः। स च पृथिव्या रूपं पृथुवा [पृथ्वेयेवा ज्ञान-

भूलम्] ज्ञानवर्धः । पृथिव्याश्च ज्ञानरूपत्वं लोके बहुलं इत्यर्थः ;
 कन्दोगाश्च “यत् ज्ञानं तदन्नस्य”-इत्यन्नकारणभूतायाः पृथिव्याः
 ज्ञानरूपत्वं मामनन्ति (१. ४. २.) । अतस्तमःपुच्छरूपः च
 आसुरः [असुरः प्राणः ; स विद्यतेऽस्येति असुरः प्राणी ; असुरस्याश्च
 मिति आसुरः, प्राण्याश्च यो भूलोकः] स्वकीयेन तमसा [तमोरूप-
 च्छायया] सूर्यं भाष्याद्य जगदान्धं कृतवान्-इति तत्र सायणीयं
 भाष्यम् । अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते (२ अ० ६ श्लो०)—

“दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरं हसा ।

विशिष्टपत्नेषु विशिषं चन्द्रादीनामपक्रमात्”-इति ।

“पातस्थानाधिष्ठात्री देवता राहुर्जीवविशेषः”-इत्यादि यद्वा-
 ख्यातमिह राजनाथेन, तत्तु नूनं वेदविदुषां हास्यकरमेव ।
 इत्यनेनपि मनुष्यमुष्णसदृश्येव राहुप्रतिभा निर्णयिते पौराणिकी-
 राधुनिकज्योतिषिकौच । तदित्यं सूर्यस्याधस्थो बुध एव प्रथमो
 भूलोकः, तदधस्थः शुक्रः खलु द्वितीयो भूलोकः, तदधस्थिता इयं
 पृथिव्येव तृतीया भूलरूपा ; इमा एव तिस्रः पृथिव्यं ज्ञानो
 भूलोकाः । अतएव यूरोपीयज्योतिषिकीरपीमे (Terrestrial
 planets) पार्थिवयज्ञा उच्यन्ते ।

एतेषां लोकानां येऽन्तरालप्रदेशास्तेषां समुदितानामेकारूपाश्च
 मेकं नामान्तरिक्तमिति । तदस्यान्तरिक्षस्याप्यस्ति त्रिवल्लवणम्,
 अस्ति ह्यत एव दिवस्त्रित्वश्रुतिश्च । नयथा लोकत्रित्वेव मन्ते लोक-
 लयाणां प्रत्येकञ्च त्रित्वं मान्नायते (ऋट० सं० ४. ५३. ५.)—
 “दिवस्त्रित्वं लयिता महिलना त्री रजांसि परिभूक्रीणि रोचना ।
 तिस्रो दिवः पृथिवीस्त्रिस्र इत्यति त्रिभिर्नैतैरभि नो रक्तनि लना”
 -इति । तदत्र श्रुतं सर्वत्रित्वं पृथिवीत्रित्वनिबन्धनमेवेति प्रतीयते

स्तुष्टम् ; अर्थोऽप्यस्य मन्त्रस्य निगदसिह एवेति । षट्त्व मयि
श्रूयतेऽस्याः पृथिव्याः । तद्यथा अ० सं० १०. ७ ३५—

“स्तम्भो दाधार आवापृथिवी समं

इमे स्तम्भो दाधारोर्वन्तरिक्षम् ।

स्तम्भो दाधार प्रदिशः षडुर्वीः

स्तम्भ इदं विश्वं भुवन माविवेश”-इति ।

आसु षट्सुर्वीषु सूर्यस्याधःस्थितास्तिष्ठन्तिस्तसूपरिस्थाः ।
अत एव पूर्वप्रदर्शितमन्त्रे श्रुतम् “तिस्रः पृथिवीरधो असु विश्वाः”
-इति (२१०ष्ट० ७पं०) । श्रूयते चान्यत्र (१०. १४. १६.)—

“त्रिकदूकेभिः पतति षडुर्वीरेक मिदं ब्रह्मत् ।

त्रिष्टुब् गायत्री कन्दोसि सर्वा ता यम आहिताः”-इति ।

त्रिष्टुब्जिति मायतीति चेह लुतोपमानं पदद्वयम् । ‘त्रिष्टुब्’
यथा त्रिभिस्त्रिष्टुब्जक्षणेः षट्ठैर्युक्तेति व्यपदिष्टापि वस्तुतस्तिस्रः ,
यथा च त्रिपदा ‘गायत्री’, उमे च मन्त्रितास्तत्त्वतः षट् ‘कन्दोसि’
ता इव इमा अपि ‘षट्’ ‘उर्व्यः’ पृथिव्यः ‘त्रिकदूकेभिः’ त्रिण
इति यावत् (सूर्यस्योपर्यधश्च) ‘पतति’ विभिन्ना, स्वस्वकक्षामु
भ्रमति । किञ्चमतीत्याह— ‘ब्रह्मत्’ महःकारम् ‘इदं’ षडुर्वीर्यैः
समानं दृश्यमानम् ‘एकम्’ एव सूर्यम् । अत आह मन्त्रदृक्
‘सर्वाः ताः’ षडुर्व्यैः ‘यमे’ सर्वनियमनकर्त्तरि अतएव यमनामके-
ऽस्मिन् वायी तदुपलक्षितेऽन्तरिक्षे ‘आहिताः’ स्थापिताः , समीति
शेषः । अतएवैव मिहैतरेषु वर्णितम्— “तस्य वै देवा आदि-
न्यस्य स्वर्गोक्तोकादवपतादविभयुस्तं त्रिभिः स्वर्गोक्तैरवस्तात्
प्रत्यस्तभुवन् । ०—० । तस्य पराचोऽतिपातादविभयुस्तं त्रिभिः
स्वर्गोक्तैः परस्तात् प्रत्यस्तभुवन् । ० : ० । तेषु वा एष एतदप्या-

हितस्तपति । स वा एष उत्तरोऽस्मात् सर्वस्मात् भूताद् भवि-
 क्ष्यतः । सर्वं भेदेद मतिरोचते यदिदं किञ्च"—इति (४. ३. ४.) ।
 "उत्तरः = उद्यततरो भवति"—इति च नैरुक्तम् (२. १. २.) ।
 "विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः"—इति त्वंकास्मिन्नेव सूक्ते त्रयैर्विंशतिवारं
 श्रुतम् (ऋ० सं० १०. ८६. १-२३.) । इन्द्रशब्दः सूर्यपरो-
 ऽप्यस्तीति पूर्वं सुपपादित सपि दास्त्राय पुनरुच्यते— "एष वा
 इन्द्रो य एष तपति"—इति ध० ब्रा० २. ३. १५ । "विश्वस्मादिन्द्र
 उत्तरः"—इत्येतन्मन्त्रभागव्याख्यानात्तैव यास्त्रोऽप्याह— "सर्वस्माद्
 य इन्द्र उत्तरस्त मेतद् ब्रूम आदित्यम्"—इति (१२. २. ८.) ।
 एवञ्च यथा सूर्यस्वाधोऽधः क्रमात् बुध-शुक्र-राहुकक्षाणां स्थितिः
 प्रतिपादिता, तथैव तस्त्रोऽधोऽपरि च क्रमादस्ति मङ्गल-बृहस्पति-
 शनैश्चरकाक्षाणां स्थितिः । षड् एवैते भूलोकाः, ततोऽत्र पट्खेव
 प्राणिनः सन्तीति च गम्यते । एभ्यः षड्भ्य एव भूलोकेभ्यः ऊर्ध्वं
 मादित्यस्तपति । एकस्यास्त्रैव सूर्यस्य रश्मिभिः षडेवैमे आबद्धाः,
 अमणशीलाः, प्रकाशमानाः, सृष्टिस्थितिप्रलयहेतुवायुविद्युद्दृष्ट्या-
 दिवत्सथेत्यपि । चन्द्रः पृथिव्या उपग्रह इति पृथिवीग्रहणेनैव तद्-
 रूपं सिद्धम् ; स्वम्बोपग्रहसहितानां मेव ग्रन्थेणदिग्राहस्तानां
 यज्ञाणां मिह पृथिवीत्वेन परिगणन मिष्ट मिलेवास्याः पृथिव्या उप-
 ग्रहस्यैतस्य चन्द्रमसो न कृतं पृथग् यद्यपि मिति सुप्रत्येत्य मेव ।

एषां तु सर्वेषां गनिगुरुकृजसूर्यबुधशुक्रराहुणां सप्तानां स्वर्ग-
 त्वेन सुतिरपि श्रूयते ब्राह्मणेषु । तद्यथा— "रोहति सप्त स्वर्गा-
 ल्लोकान् य एषं वेद"—इति (ऐ० ब्रा० ५. २. ५.), "सप्त वै
 देवलोकाः"—इति च (ऐ० ब्रा० ४. २. ३.) । सर्वं मेतद्देवूपप-
 द्यते 'दिवानां' रश्मिनां मयैवैव विद्यमानत्वादिति ।

यद्यप्येषु समस्त सूर्यस्वेकः स्थिर इति श्रुतिर एव प्रतिपादितां पुरस्तात् (१०८५०), तथाप्यस्य सर्वप्रहोपग्रहसमन्वितस्य सौरजगत्-
 न्यण्डलाधिपस्यापि भ्रुवाद्याकर्षणबलेन अमणं सञ्चाल्यते ; साम
 वेदे “द्यौर्नीस्तस्या मसावादित्य ईयते”—इत्यादिश्रवणात् (भार०
 भा० ६, २, २१) । वस्तुतः सौरजगत्न्यण्डलस्थितानां मन्दादीनां
 दृष्ट्या सूर्यस्य गतिराहित्येऽपि सौरजगत्न्यण्डलस्य न तथात्वं मिति
 सिद्धान्तः । अतः सर्वतोऽधिकविस्तृता भवत्यस्य कक्षा (अग्रगण्यमार्गः),
 ततो न्यूना ग्रनेश्वरस्य , ततो न्यूना जीवस्य, ततो न्यूना मङ्गलस्य,
 ततो न्यूना गङ्गोः (पृथिव्याः), ततो न्यूना शुक्रस्य, बुधस्य तु ततो
 ऽपि न्यूनैति । अत इदं श्रूयते— “परो वरीयांसो वा इमे लोका
 अर्वाग्रहीयांसः”—इति (ऐ० ब्रा० १. ४. ८.) ॥

चन्द्रकक्षा तु न सूर्यप्रक्रमणपरा, अपि त्वेतरपृथिवीप्रक्रमण-
 प्रेरितं नात्र तस्याः ग्रहण मिष्टम् । किन्तु चन्द्रपृष्ठस्य पितृलोक-
 त्वेन स्त्रीकारात्, पितृणाञ्च स्वर्भोगाय तत्र गमनश्रवणाच्च तस्यापि
 स्वर्गत्वं मन्यते ब्राह्मणकारैः । तथाहि “तद् ये ह वै तदिष्टापूर्तं
 क्षतमित्युपासते । ते चान्द्रमस मेव लोक मभि जयन्ते”—इति
 प्र० उ० १. ८ । शतपथे ऽप्येवम् (१४. ८. १. १८.), छान्दोग्य-
 ब्राह्मणेऽप्येव मेव (५. १०.) । वेदान्तसूत्रेष्वपीदं बहु विचारि-
 तम् (३. १. २२—२७.) । तदीयन्यायमालाया मपीह कति-
 चिदधिकारन्यायारचितानि (३५० १पा०) । तत्रैक मिदम्—

“चन्द्रं याति न वा पापी ? “ते सर्वे”—इतिवाक्यतः ।

यच्चमाहुतिलाभार्थं भोगाभावेऽपि यात्यसौ ॥

भोगार्थं मेव गमन माहुतिर्व्यभिचारिणी ।

सर्वश्रुतिः सुकृतिनां ; याम्ये पापिगतिः श्रुता ॥”

-इति वे० न्दी० ३. १. ३ अधि० । अपि चन्द्रनेतानां सुखतिनां सुखभोगपरिहृतियोग्यचित्तत्वाच्चन्द्रलोके विद्युद्दृष्टिजलाकीर्णधितरलतागुल्मादीनां नाख्येव किञ्चित् प्रयोजन मिति तेषां सम्भव एव । तस्माच्छूयत एतत् (ऋ० सं० १. १६४. ४१)—

“भूमिं पजेत्या जिवन्ति दिवं जिवन्त्यन्वयः”—इति । तथाच यथाश्मच्छरीररक्षणाय अन्नपानीयाद्युत्पत्त्यर्थं वृक्षादीनां प्रयोजनं मस्ति, न तथा तद्वन्यानाम् ; किञ्च तत्राप्यस्ति अस्मिन्नुपात्नीनां प्रयोजन मिति, तेषां प्रभावः खलु तत्रापि विद्यत एव । “अत्राह गौरमन्वत”—इति (ऋ० सं० १. ८५. १.) श्रुतौ अन्यत्रान्यत्र आनिकञ्च तत् स्पष्टम् ।

ननु तत्र ‘दिवं जिवन्त्यन्वयः’—इत्युक्तम्, न हि चन्द्रमा दीर्घु-
स्त्री वेति तत् कथं मिह सा श्रुतिरुपपद्येत निति । अत्र भूमः—
एनादृगश्रुतिषु श्रुतो अशब्दो नूनं अन्तरिक्षलोकस्योपलक्षणः,
अत एवाग्निधूमस्यापि अलोकान्तरार्थं श्रुतम्— “दृतेन त्वावर्-
यन्न भाहुत धूमस्ते केतुरभवत् दिवि जितः”—इति (ऋ० सं०
५. ११. ३.) । न अग्निधूमो दिवं यातीति । “दिवि सोमो
अधिश्रितः”—इत्यत्राप्येव निवावगन्तव्यं मस्ति (ऋ० सं० १०. ८५.
१.) । तत्रतः “चन्द्रमा अप्सुतरा सुपर्णो धावते दिवि (ऋ०
सं० ३१. ८०.)”—इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ‘सुपर्णस्य’ सूर्यस्य अस्म-
त्वम्, तदधः ‘अप्सु’ अन्तरिक्षे चन्द्रमसः स्थानं मित्येव ध्रुवम् ।

अथाप्यस्य चन्द्रमसोऽपि स्वर्गत्व मुररीकार्यं निव । अत एव
“सहस्राग्नीनि वा इतः स्वर्गो लोकः”—इति (२. २. ७.)
ऐतरेयश्रुतं सङ्गच्छते । आग्नीनं नानिह मार्गस्य परिमाणम् ;
एकस्मिन्नुद्गनि यावन्त मध्यान् मतिक्तामत्यश्च ; तावानिवाग्ना

प्राचीन इत्युच्यते । तथा ऋषयदाचार्यः प्राणिनिः — “पञ्च-
ल्लोकाहगमः”—इति (५. १. १८.) । यथा ह्याङ्गिकं सार्द्धद्वियो-
जनगमनं सुकरं मनुष्यायाम्, तथैव पञ्चयोजनगमनं मशाना मिति
लोकप्रसिद्धमेव ; एवञ्चेतो मूलोकात् षट्सहस्रयोजनदूरे स्वर्ग-
स्थितिरभिप्रेतास्य श्रुतिकृत इति स्पष्टम् । स्त्रीकुर्वन्ति धास्मज्ज्योति-
षिका अप्येव मितो दूरत्वं चन्द्रमःकक्षाया इति सर्वं मवदातम् ॥

अथैव यच्छ्रूयते—“नव स्वर्गा लोकाः”—इति (४. १. २.),
तदेतत् शारीरनवप्राणाभिप्रायेणैव । एवं यदपि श्रुतम् “तत्र इम
ज्जा एकविंशति लोकाः, एकविंशत्यैवेमांश्लोकान् रोहति, स्वर्गं
एव लोके चतुष्पठितमेन प्रतितिष्ठति”—इति (ऐ० ब्रा० १. १.
५.), तदेतच्च स्यात् विभिन्नाभिप्रायमूलकम् । एवमादिश्रुति-
पक्षनानां तात्पर्यादिकं वेदार्थचिन्तनपरैर्विद्वद्भिः खविज्ञानसाहा-
य्यादिभिः स्वयं निवेदनैयम् । “बहुभक्तिवादीनि हि ब्राह्मणानि
भवन्ति”—इति (७. ७. २.) नैकत्वं वा स्यात् तेषां श्रुतम् ॥

वस्तुतः सूर्यलोक एवैको मुख्यः स्वर्गो लोकः सर्वमन्त्रसंहिता-
सम्मतः । तस्मादाश्रात एव मन्त्रः सर्वशास्त्रासु—

“उद् वयं तमसस्पारि ज्योतिः पश्यन्त उत्तरम् ।

दिवं देवत्रा सूर्यं मगन्त ज्योतिरुत्तमम्”—इति भा० शा० १. ५०. १० ।

“उद् वयं तमसस्पारि स्वः पश्यन्त उत्तरम्”—इत्यादि
भा० शा० २०. २१ ; २७. १० ; ३५. १४ ; ३८. २४ ।

“उद् वयं तमसस्पारि पश्यन्तो ज्योतिरुत्तरम् ।

दिवं देवत्रा सूर्यं मगन्त ज्योतिरुत्तमम्”—इति तै०शा० ५. १. ७. १० ।

“उद् वयम् । तमसस्पारी २ । ज्योतिःपश्यन्त उत्तरम् २ ।

स्वः पश्यन्त उत्तरम् २ । देवन्देवत्रा २ सु२३४रीम् ।

अग्न्य ज्योतिरुत्तमा२म्”-इति, सा० सं० भारण्डसाम ।

“उदु वयं तमसस्परि रोहन्तो नाक सुत्तरम् ।

देवं देवता सूर्यं मगध्म ज्योतिरुत्तमम्”-इति अथ० सं० ७. ५३. ७ ।

एवमादिश्रुतिषु उत्तरशब्दस्य स्वर्गवाचकस्वरादिशब्दविशेष-
णत्वेन श्रुतत्वात् अस्याः पृथिव्या अप्युत्तरो भागः स्वर्ग इति व्यप-
दिष्टः । तच्च श्रूयते “उत्तरो वा असावस्यै”-इति य० ब्रा० ८. ६.
१. १४. । ‘असौ’ स्वर्गः, ‘अस्यै’ अस्याः पृथिव्याः ‘उत्तरो वै’ इति
तदर्थः । अस्या इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २. ३. ६२ सू० १ वा०) ।
आह च “स उत्तरस्मादधरं समुद्रम् (ऋ० सं० १०. ८८. ५.)”
-इति-मन्त्रभागस्य व्याख्यायां यास्तः- “उत्तरः = उद्वततरो
भवति, अधरः = अधो रः, अधः = न धावतीति, ऊर्ध्वगतिः
प्रतिषिद्धा”-इति (२. ३. १.) । तस्मात् पृथिव्याश्च ऊर्ध्वींशः
स्वर्गः, तद्विपरीतोऽधःप्रदेशो नरक इति चाभवत् सिद्धान्तः ।
पृथिव्याः सर्वोर्ध्वप्रदेशः सुमेरुः, सर्वाधःप्रदेशः कुमेरु इति च सर्व-
ज्योतिषशास्त्रप्रसिद्धः । तत एव सुमेरोः पुण्यात्मनितयत्वम्,
तथा कुमेरोः पापात्मालयत्वं च वर्णितं मनेकत ।

उत्तरदिङ्नामवीजं मपीद मेव । पृथिव्येया मदेव सूर्याभि-
मुखीत्यस्याः पुरतः सूर्यः मदेव राजते, तत एवेषा दिक् पुर इत्यु-
च्यते, प्राचीति च । मत्तं सूर्याभिमुखं बभ्रमन्त्या अस्याः पश्चाद्भाग
एव पश्चिमा, प्रतीचीति च । अस्याः खलु गम्यां दिशि शिरोव्यपदेश-
भाक् सुमेरुप्रदेशो विद्यते, सा ऊर्ध्वतमेति उत्तरा, उदीचीति च ।
यस्यान्तु पादतलभूत इति पातालव्यपदेशभाक् कुमेरुप्रदेशः,
सैवाधोऽधरा, अवाची, दक्षिणीति च । तत्राधोभुवनरूपे कुमेरु-
प्रदेशे समुद्रोदकप्राचुर्यादीश्वराधीनप्रकृतिनियमाद्बहुत्रैव बाडवा-

गताः प्रभवन्तीति तद्वान्तरा दिक् आग्नेयीत्युच्यते । त एव वाङ्-
वाग्मयः पापिनां दमनाय दहनकुण्डान्ध्याख्यायन्ते ; अतः स एवात्रत्यः
पापलोकः । तत्र आग्नेः प्राधान्यं मिति स एव प्रदेशो यमलोकः ॥

सोऽयं लोक एव प्रथमो यमलोकः , एष पृथिवी-देवो ऽग्नि-
रेवात्र यमो नाम । तदिदं श्रूयते— “अग्निर्वाव यमः , इय
यमी”-इति तै० सं० ३. ३. ८, ३ ; श० ब्रा० ७. २. १. १० ।
इयं मिह पृथिवी ।

एतावेव यमीयमावन्तस्त्वा यमयमीसंवादरूपं यत् सूक्तं
मान्नात मार्च्चाभ्यान्नाये (१०. १०.) , तस्य सशब्देषा—

“यमस्य मा यम्यं १ काम आग-

रुसमाने योनीं सह श्रेय्याथ ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां

वि चिद् हहेव रथ्येव चक्रा”-इति ।

अन्तरिक्षलोकसु द्वितीयो यमलोकः , अन्तरिक्षदेवो वायु
रेवात्र यमो नाम । तथा ह्येष आम्नातो यमशब्दो निधशब्दो-
मध्यस्थानदेवतासु (५. ४. १२.) । व्याख्यातश्चैतद् यमपदम्
“यमो यच्छतीति सतः”-इति यास्कीन (१०. २. ७.) । उदी-
रता मिति पितृसूक्तगतमन्त्रस्य व्याख्यानकाले व्यक्तं मुक्तश्चेतस्तेन—
“माध्वन्निको यम इत्याहुः”-इति (११. २. ६.) । स एष यमी
जनानां सङ्गमनो वायुरिव । तथाहि ऋ० सं० १०. १४. १—

“परैरिवांसं प्रवतो महीरनु

बहुम्भः पन्था मनुपस्त्रथानम् ।

वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां

यमं राजानं हविष्ठा कुवस्य”-इति ।

“यी ममार प्रथमो मर्त्यानां
यः प्रेयाय प्रथमो लोक नीतम् ।
वैवस्वतं सकमनं जनानां
यमं राजानं हविषा सपर्यत”
-इति न अथ० सं० १८. ३. १३ ।

विषस्वान् सविता आदित्यः ; तत्रसूत एव वायुर्वातीति वायो-
वैवस्वतत्वम् । तत्राहैव -- “सविष्टप्रसूतो ह्येष एनत् पवते”
-इति (१. २. १.) । यथैहल्याना मन्माकं राजा अग्निर्नाम यमः,
तथैवान्तरिक्षाणा मिति माध्यमिक एव यमो पिष्टगाडित्युच्यते ।

अथैतन्मूलादनन्तरं पिष्टमूला मन्मातम् , तस्मैवादिर्मेषः--

“उदीरता मवर उत्परासः
उन्मथ्यमाः पितरः सोम्यामः ।
अमुं य ईयुरवका ऋतभा-
भ्ये नोऽवस्तु पितरो ह्वेषु”-इति ।

सूर्याऽपि यम उच्यते । अत एव ऋग्वेदान्देवतासुपि पठितं
यम इति पदम् (३. ६. १०.) । सूर्यपते निगमथ यमगन्धस्य
प्रदर्शितोऽयं यास्मिन् ऋ० सं० १०. १२५. १--

“यस्मिन् ह्येषे सुपलाः देवैः सम्पियते यमः ।

अत्रा नो विस्पतिः पितरः पुराः अनु वेनति”-इति ।

“सङ्गच्छते यमो रश्मिभिरादित्यः”-इति च निरु० १२. ३. १० ।
अत एवाथर्ववेदिकायां आदायिणां यमगन्धं यत् सर्वकामावाप्ति-
फल मन्मातम् , न तत् सूर्यलोकरूपप्रधानस्वर्गादनेऽन्यतमे स्वर्गे
सम्भाव्यते । तथा ह्यहर्षैः ११. ४. ३५--

“सर्वान् कामान् यमगन्धे वधा प्रददुषे दुष्टे”-इति ॥

अथ तदपरार्द्धं त्रशाप्रार्थनारोधकारिणां नरकगमनश्चास्मात्—

“अथाहुर्नारकं लोकं निरुन्धानस्य याचिताम्”—इति ।

यमल्लोकात् पापलोकेषु पतनञ्च श्रुतम् अथ० सं० १२. ५. ६४—

“यथायाद् यममादनात् पापलोकान् परावतः”—इति ।

सुप्तशास्त्रीयमन्त्रश्लोकः प्रदर्शितोऽत्र यास्ते न (१. ३. ६.)—

‘हविर्भिरैके स्वरितः सचन्ते

सुव्वन्त एके सवनेषु सोमान् ।

शचीभदन्त उत दक्षिणाभि-

नेञ्जिह्वायक्यो नरकं पताम’—इति ।

‘एके’ ज्ञानिनः ‘हविर्भिः’ अग्नी हविःप्रक्षेपादिभिर्नित्य-
कर्मानुष्ठानमात्रैः ‘इतः’ अस्माल्लोकात् ‘स्वः’ स्वर्गसूर्यलोकं (ब्रह्म-
लोकं) ‘सचन्ते’ गच्छन्ति ; ‘एके’ यज्वानः ज्योतिष्टोमादौ ‘सव-
नेषु’ प्रातर्माध्यन्दिनदृतीयनामकेषु ‘सोमान् सुव्वन्तः’, ‘इतः स्वः’
(चन्द्रलोकं) ‘सचन्ते’ इत्येव ; ‘उत’ अपि ‘दक्षिणाभिः’ दक्षिणैः
‘शचीः’ कर्माणि ‘भदन्तः’ कुर्वन्तः ; ‘इतः’ ‘स्वः’ इमं मेव भूलोकं
‘सचन्ते’ पुनरावर्तन्ते । ‘नेत्’ नैवं चेत्, ‘जिह्वायक्यः’ जिह्वा-
यन्तः ; पापानुष्ठानं कुर्वन्तो ‘नरकम् पताम’ इति जानीयुरिति ।
तदेव मन्त्राकं चतुर्धा गतिरत्र निरूपितेति सुव्यक्तम् ।

“नरकं न्यरकं नीचगमनम्, नास्मिन् रमणं स्थान
मस्य मध्यस्थीति वा”—इति “पापः पाता पेयानाम्, पापत्वमानो
वा, अवाञ्छेव पततीति वा पापत्वतेर्वा स्यात्”—इति च नि० १. ३.
६५. १. २. । “नाक आदिखो भवति ; नेता भासां ज्योतिषांप्रणयः
०—० क मिति सुखनाम, तत्प्रतिषिद्धम्, प्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धेयम् ।
“न वा असुं जग्मुषि किञ्च नाकम् (ता० ब्रा० १०. १. १८.) न

वा असुं गतवती ('किञ्चन अक्षम्') किञ्चनासुखम् ; पुण्यकृती
ह्येव तत्र गच्छन्ति"-इति (२. ४. २) । "न हि तत्र गताय
कस्मैचनाकं भवति" इति च शत० ब्रा० प. ४. १, २४ । तदेवं
यथा सुकृतिनां पुण्यफलपुण्यस्कारभोगाय भवति स्वर्गमनम्, तथैव
पापिनां पापफलीपभोगाय भवत्येव नरकगमनम् ॥

अथ यथा पूर्वं (६७ पृ०) सुमेरोः स्वर्गत्वं वर्णितम्, एव
कुमेरीर्निरयत्वम् (२१७ पृ०), तथेवायतनार्यावर्तस्यास्य पश्चिमोत्तर-
भूभागस्य काश्रीरादेः रमणत्वं, ततोऽप्युत्तरस्य हिमवत्पर्वतस्य
मानससरोवरप्रदेशादेरजिह्वादिकं ततोऽप्युत्तरस्योत्तरकुक्षप्रदेशस्य
च स्वर्गत्वञ्चाहुः पौराणिकाः ; अथायीवर्तपादतलरूपगान्धेयां
दिशि स्थितस्यातएव पातालस्य प्राग्ज्योतिषाधिप्रदेशस्य नर-
कत्वम्, तत्रप्रदेशाधिपतेनैरकराजत्वञ्चेत ॥

तदत्र मानससरोवरप्रदेशादिकथा तत्रैव पूर्वं मेव यथितम्
(४१, ६७ -- ६८ पृ०) ; रमणनामत एव च तत्रप्रदेशस्य रमणीय-
त्वेन स्वर्गत्वञ्चत्वं ज्ञापितं भवति (महा० भी० प० १०६, ६६) ;
सुमेरुसन्निहितस्य उत्तरकुक्षानामस्योत्तरभूभागस्य (शास्त्रापिठवर्ग-
प्रभृति सुधीर्यान्स्य) च पुण्यगीर्तितस्य प्रह्वप्रशंसा कृता यथा--

"अहो मह्यं शरीरेण प्राप्तेऽस्मि परमां गतिम् ।

उत्तरान् वा कुक्षन् पुण्यान्श्च तेषमरावतीम्" इति ।

"नैवेधिकं सुवर्गुणांप्रपन्नं ददन्ति ये यस्तु नरो हिजाय ।

स्वाध्यायनापितगुणाकृताय नर्यापि लोकाः कुक्षपृष्ठपरिषु"

-इति च महा० अशु० पृ० ५०, २६, ५७, ३३ । एवम्--

"सुखञ्च नरकञ्चैव शास्त्रि यो यवनाधिपः भगदन्तो नरकराट्"

इति (महा० स० प० १४, २२), प्राग्ज्योतिषप्रदेशस्य नरकत्वञ्च ।

अत्र चार्यावर्ते गङ्गादिनिष्ठागाप्रवाहदर्शनाच्चावगम्यते अत्र-
लोत्तरदेवाना सुषेष्टम्, ब्रह्मपुत्रसङ्गमादिस्थानाना मति-
नीचेष्टम्; आयुराकृतिप्रकृतिबलव्यवहारादिदर्शनतोऽपि प्रतीयते
सुरपञ्चालादीनां देवलं वाङ्गोत्तरवाङ्गादीना मतथात्व मिति ।

तत्र तस्य यथास्मां पृथिव्या मेवात्तरिक्षस्थित्युस्थितिश्चो-
च्यते, यथा चास्मच्छरीरेष्वपि त्रिलोकाधिपतिदेवाना मन्त्रि-
दिव्याना मस्ति विद्यमानेति त्रिलोकीत्व मध्येषां यत्तु युज्य-
एव मेव भूर्भुवःस्वरिति त्रयाणा मेव लोकानां प्रीतिहेतुत्वादा-
स्वर्गत्व मपि, परं तत्राध्यधममध्यमोत्तमभेदो मन्तव्यः ; तत्र
च सूर्यलोकान्तर्ब्रह्मलोक एवोत्तमः स्वर्गः । तदेतदप्यान्नातम्—

“षष्ट्यक्षा नवद्वारा देवानां पुरयोध्या ।

तस्यां हिरण्ययः कोशः स्वर्गो ज्योतिषाहतः ॥

तस्मिन् हिरण्यये कोशे तत्ररे त्रिप्रतिष्ठिते ।

तस्मिन् यद् यच्च मात्मन्वत् तद् वै ब्रह्मविदो विदुः”

—इति अथ० सं० १०. २. ३१, ३२. ।

स एषः स्वर्गो दुरारोहः । तस्यान्नात, मिहैव— “स्वर्गो वै
लोको दूरोहणम्”—इति (४. ३. ६.) । यागादिसाधन मन्तरा न
कोऽपि तत्र गन्तुं शक्नोतीति भावः । आन्नायते चैतत्— “स्वर्ग
एव तल्लोकं यजमानं गमयति”—इति (४. १. ४.) । एवञ्च स्वर्जि-
गमिषूणां सौरलोकाद्यन्यतमे स्वर्गे प्रवेशसामर्थ्योपपादन मेवास्ति-
ष्टोमादिफलम्, तदुपदेश एवैतस्य प्रयोजनं सिद्ध मिति शम् ॥

अथेदं ऐतरेयालोचनं सुपसंहरन्तः किञ्चिद्दामः । ऐतरेय
मालोचयितुं प्रहसैरन्नाभिः प्रसङ्गतो बहव एव वैदिकविधयाः
धर्मलोचिताः । तदन्नायतनसमाजविरुद्धा अपि लिखिताः

पु. केचन, मानुषप्रकृतिभ्रमविजृम्भिता अप्यवश्यम्भाविनः सम्पन्नाः स्युः केचन ; एवमादिषु 'विद्वांसो वै देवाः'—'सत्यसंहिता वै देवाः' इत्यादिश्रुत्वर्थानुगता देवा एव भवन्तु नः शरणम् । इहोक्तिभ्योऽन्येषां सन्ति बहवः सत्यसिद्धान्ताः, तेष्वेते विशेषतोऽधिगमत्वा वेदसत्यायैजिज्ञासुभिर्यथा—

(१) यथा वेदे लेट्लकारस्य प्रयोगो न तु व्यत्ययविशेषः, तथैव अतीतानागतवर्त्तमानकालबोधना लङ्लुङ्लिटः प्रत्यया भवन्ति क्वाप्सदाः, न च ते व्यत्ययत्वेन स्त्रीकार्याः । तथा च यत्र यत्र लङ्लुङ्लिटो मन्यतमस्य प्रयोगः श्रुतः, तत्र सर्वत्रैव सार्वकालिकोऽर्थो बोध्यो भवति प्रायः । अत एव "व्यत्ययो बहुलम्" इत्यादि (३. १. ८५) सूत्रजातं विदधतापि भगवता पाणिनिना सूत्रितम् - "कल्पे लङ्लुङ्लिटः"—इति (३. ४. ६.) । एवञ्च "यथापूर्वं कल्पयत् (१०. १८०. १—३.)"—इत्येतस्य 'यथा-पूर्वम्' पूर्वपदेव 'कल्पयत्' सदैव कल्पयतीत्येवार्थो सत्यः । गदं हि यथा श्वः सूर्यं उदैत्, यथा चाय उदेति, तथैव अथ उदैत्यतीतिवत् सदैवैकरूपया सृष्टिक्रिया भावतव्य मिति तन्मन्वाशयः । एवमेवमादिषु, सर्वत्रैव लङ्लुङ्लिटो सार्व-कालिकोऽर्थो वेदितव्यः ॥

(२) सृष्टिकथं तु ब्राह्मणग्रन्थेष्वेव बहुधा श्रुता । तत्रैव केव कल्पनामूलकं किञ्चिद्विज्ञानज्ञापकं तत्तत्प्रकरणगतीपदशसाध-कञ्च ; यथा पातञ्जले महाभाष्ये सन्ति बहव एव एकदेश्यकथ-स्तथा । अत एवासां निरुक्तकारैः "बहुमतिवादीनि हि ब्राह्मणानि भवन्ति"—इति (०. ७. २.) । तदिदं सार्वभ्यान्नायं विस्पष्टं मास्त्रातम् (३. २६०. ५)—

पितृश्राद्धोपनिषत् ।

अथ प्रथमं जायमानं मन्वन्तं यदनस्या विभक्तिः ।
 अथ अक्षरस्यैवात्मा कश्चित्को विद्वांसु सुपगात् प्रष्टु मेतत्”-इति ॥
 (३) कलिरेवायं युगं, द्वापरं द्वितीयं, त्रेता तृतीयं, कृतं
 चतुर्थम् । क्रमोन्नतितः सम्पद्यन्ते इमानि चत्वारि युगानि ।
 तदत्र द्वापरत्रेतयोः द्वित्रिपदयोः क्रमश्रुतिरपि मानम् । श्रुतश्चेद-
 न्मन्वन्तरेयके “कलिः शयानो भवति”-इत्यादि (१०२५०) ।
 मन्वन्तिषापि एव मेव भवितव्या ; चक्रमेभिर्भ्रमणन्यायात् । तथा
 च कृतादिकपादावनतः काल उच्यते त्रेतेति, ततो द्विपादावनतो
 द्विपरम्, ततस्त्रिपादावनत एव कलियुगं मिति । पुनरेकपादा-
 दावनतः द्वापरादीनि युगानि भवन्तीत्येव मेव सदेवावर्तन्ते
 युगानि । एषां चतुर्णां मेव युगानां समुदयकालपरिमाणं दशसहस्र
 मिति । तत्र सहस्राब्दमितं कलियुगम्, द्विसहस्राब्दपरिमितं
 द्वापरम्, त्रिसहस्राब्दमितं त्रेतानाम्, चतुःसहस्राब्दमितं कृतयुग
 मिति । तदेतद्वाथर्वणिकाः समामन्ति (८. १. २१.)—

“शतं तेषुतं जायमानं च युगे त्रीणि चत्वारि कृण्वन् ।

प्रधानी विश्वे देवास्तेऽनुमन्य सा मन्वन्तीयमाणाः”-इति ।

अनुक्ती सन्ध्यासन्ध्यांशवपि सहस्राब्दान्तर्गतावेव । न हि षष्टि-
 दशसहस्राब्दस्याहोरात्रस्य सन्ध्याकालः सन्ध्यांशकालो वा ततोऽति-
 रिक्तः परिगच्छते । एवं मनुष्यास्थानि कुल्लूकभट्टाद्युक्त-देविकाब्द-
 शीकारोऽपि न विचारसहः ; तत्र सर्वत्रैव मानुषाब्द मनुसृष्टैव
 विधिविधानप्रतीतिः, अहं हि तथैव व्यवहारोपपत्तेश्चेति शम् ॥

श्रीश्रीश्रीठा ।

सं० १८६२ ।

सं० १८०५ ।

भावसथः श्रीसत्यव्रतशर्मा ।

(‘सामग्र्यमी’, सामगाचार्येण)

BOUND BY
BOSE & CO.
23, G. S. Road,
Bhowanipore, Calcutta - 23.
16-24-74